

40

# memleket

SİYASET YÖNETİM

altı aylık  
kuramsal dergi

## NEOLİBERALİZMDEN SONRA: NASIL YAPMALI?

### Araştırma Makaleleri:

Büyümeme: İmkan ve Sınırlılıklar

**Yeliz SARIÖZ GÖKTEN, Kerem GÖKTEN**

Dünyada ve Türkiye’de Dayanışma Ekonomisi Fikrinin Gelişimi

**Elif Tuğba ŞİMŞEK**

İklim Krizinin Eşiğinde Yeni Çitlemeler: Küçülme ve Müşterekler

Tartışmalarına Bir Katkı

**Talha KUTAY, Munise Tuba AKTAŞ**

Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi Neoliberal Modele ve Kapitalist

İlişkilere Bir Alternatif Olarak Değerlendirilebilir mi?

**Deniz GÜRLER**

Platform Çalışması ve Emeğin Artan Güvencesizliği

**Ali BAKIN**

Sosyal Politika Disiplini Üzerinden Kooperatifleri Yeniden Düşünmek

**Özal ÇİÇEK**

Türkiye’de Kadın Kooperatiflerine Siyasi İktidarın Gözünden Bakmak:

Feminist Postyapısalcı Bir Analiz

**Güneş KURTULUŞ, Pelin DEMİRCAN YILDIRIM**

Akla Veda Çağı: Yeni Sağ Popülizmin Kökenleri Üzerine

**İlker ÖZDEMİR**

Çevreci Yolculuklar İçin Demiryolu ve Tren İlişkisinin Anatomisi

**Esin CANDAN DEMİRKOL, Turgay GÜLPINAR**

Yerel Yönetimler, Kamu İhale Kanunu ve İstihdam Rejiminin Dönüşümü

**Ferit Serkan ÖNGEL**

memleket SİYASET YÖNETİM

M  
S  
Y

2023

40

ISSN 1306 8282

## memleket Siyaset Yönetim (MSY)

ULAKBİM TR Dizin ve IBBS'de yer almaktadır.  
Altı Aylık Kuramsal Dergi • 2023 • Cilt: 18 • Sayı: 40 • Ulusal Hakemli Dergi  
Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın • Sertifika No: 0307-06-008465 • ISSN: 1306-8202  
Yayın Şekli: 6 aylık - Türkçe

## SAYI EDİTÖRÜ

Çağatay Edgücan ŞAHİN

## YAYIN KURULU\*

Akif Argun AKDOĞAN, Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara  
Can Umur ÇİNER, Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Ankara  
Süheyla Suzan GÖKALP, Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara  
Evren HASPOLAT, Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Ordu  
Koray KARASU, Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Ankara  
Özgün MİLLİOĞULLARI KAYA, Dr., DİSK, Ankara  
Cenk REYHAN, Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara  
Deniz YILDIRIM, Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Ordu  
Ozan ZENGİN, Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Ankara

## DANIŞMA KURULU\*

Prof. Dr. Örsan AKBULUT, Hacettepe Üniversitesi, Ankara  
Doç. Dr. Hüsnüye AKILLI, Nuh Naci Yazgan Üniversitesi, Kayseri  
Prof. Dr. Yüksel AKKAYA, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara  
Doç. Dr. Tekin AVANER, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Ankara  
Prof. Dr. Birgül AYMAN GÜLER, Ankara Üniversitesi, Ankara  
Prof. Dr. Tayfun ÇINAR, Ankara Üniversitesi, Ankara  
Prof. Dr. Oya ÇİTÇİ, (Emekli) TODAİE, Ankara  
Prof. Dr. Ahmet Alpay DİKMEN, Ufuk Üniversitesi, Ankara  
Prof. Dr. Mehmet ECEVİT, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara  
Doç. Dr. Cengiz EKİZ, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu  
Prof. Dr. Özer ERGENÇ, Bilkent Üniversitesi, Ankara  
Prof. Dr. Güngör EVREN, Okan Üniversitesi, İstanbul  
Prof. Dr. Atilla GÖKTÜRK, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir  
Prof. Dr. Can HAMAMCI, (Emekli) Ankara Üniversitesi, Ankara  
Prof. Dr. Gülser Ö. KAYIR, (Emekli) Akdeniz Üniversitesi, Antalya  
Prof. Dr. Ruşen KELEŞ, (Emekli) Ankara Üniversitesi, Ankara  
Prof. Dr. Nuray E. KESKİN, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun  
Prof. Dr. Bilsay KURUÇ, (Emekli) Ankara Üniversitesi, Ankara  
Prof. Dr. Ayşegül MENGİ, Ankara Üniversitesi, Ankara  
Prof. Dr. İzzettin ÖNDER, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul  
Prof. Dr. Tayfun ÖZKAYA, Ege Üniversitesi, İzmir  
Prof. Dr. Metin ÖZÜGÜRLÜ, Ankara Üniversitesi, Ankara  
Doç. Dr. Sonay B. ÖZÜGÜRLÜ, Ankara Üniversitesi, Ankara  
Prof. Dr. Tülay ÖZÜERMAN, (Emekli) Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir  
Prof. Dr. Hakan REYHAN, Hitit Üniversitesi, Çorum  
Prof. Dr. Seriya SEZEN, Ankara Üniversitesi, Ankara  
Prof. Dr. Cem SOMEL, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara  
Prof. Dr. Erkan TURAL, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara  
Prof. Dr. Menaf TURAN, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van  
Prof. Dr. Oktar TÜREL, (Emekli) Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara  
Doç. Dr. Birkân UYSAL, (Emekli) TODAİE, Ankara  
Doç. Dr. Aslı YILMAZ UÇAR, Altınbaş Üniversitesi, İstanbul  
\* Üyeler, soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmıştır.



memleket  
yayınları

**Sahibi:** YAYED adına Birgül AYMAN GÜLER

**Genel Yayın Yönetmeni:** Cenk REYHAN

**Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:** Zühal SİRKECİOĞLU DÖNMEZ

**Yazı İşleri Müdürü:** Burcu OLGUN

**Kapak Tasarımı:** Kadir YILDIRIMOĞLU

**Baskı:** DİSK / Genel- İş Sendikası Matbaası, Adakale Sokak No: 4/A Sıhhiye / ANKARA

Tel: 0312 435 44 21

**Basım Tarihi:** Aralık 2023

memleket Siyaset Yönetim (MSY) Dergisi ulusal hakemli bir dergidir; ULAKBİM TR Dizin ve IBSS indekslerinde taranmaktadır.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/msydergi>

Makalelerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayınlanan makalelerden kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz. Genel yayın yönetmeninin yazılı izni olmadan tanıtım amaçlı kısa alıntılar dışında dergide yer alan yazılar hiçbir yolla çoğaltılamaz, dağıtılamaz. Tam metin makalelerine <http://msydergi.com> adresinden erişilebilir.

# memleket Siyaset Yönetim

Cilt 18, Sayı 40, Aralık 2023

## NEOLİBERALİZMDEN SONRA: NASIL YAPMALI?

### Araştırma Makaleleri:

- Büyümeme: İmkan ve Sınırlılıklar.....281-300  
*Yeliz Sarıöz-Gökten, Kerem Gökten*
- Dünyada ve Türkiye’de Dayanışma Ekonomisi Fikrinin Gelişimi.....301-322  
*Elif Tuğba Şimşek*
- İklim Krizinin Eşiğinde Yeni Çitlemeler: Küçülme ve Müşterekler  
Tartışmalarına Bir Katkı.....323-350  
*Talha Kutay, Munise Tuba Aktaş*
- Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi Neoliberal Modele ve Kapitalist  
İlişkilere Bir Alternatif Olarak Değerlendirilebilir mi?.....351-378  
*Deniz Gürler*
- Platform Çalışması ve Emegın Artan Güvencesizliğı.....379-408  
*Ali Bakan*
- Sosyal Politika Disiplini Üzerinden Kooperatifleri Yeniden Düşünmek.....409-440  
*Özal Çiçek*
- Türkiye’de Kadın Kooperatiflerine Siyasi İktidarın Gözünden Bakmak:  
Feminist Postyapısalcı Bir Analiz .....441-460  
*Güneş Kurtuluş, Pelin Demircan-Yıldırım*
- Akla Veda Çağı: Yeni Sağ Popülizmin Kökenleri Üzerine.....461-492  
*İlker Özdemir*
- Çevreci Yolculuklar İçin Demiryolu ve Tren İlişkisinin  
Anatomisi.....493-514  
*Esin Candan-Demirkol, Turgay Gülpınar*
- Yerel Yönetimler, Kamu İhale Kanunu ve İstihdam Rejiminin  
Dönüşümü.....515-538  
*Ferit Serkan Öngel*

Haziran ve Aralık aylarında yılda iki kez yayımlanır.

İletişim: YAYED Ziya Gökalp Cad. No. 30, Kat. 5, D.17, 06420 Kızılay/ANKARA

Tel: 0 312 430 35 60, Faks: 0312 430 62 90, e-posta: msydergi@gmail.com

*memleket Siyaset Yönetim (MSY)* Dergisi ekonomi, sosyoloji, tarih, uluslararası ilişkiler, vb. disiplinlerden yararlanarak siyaset bilimi ve kamu yönetimi konularını ele alan bilimsel makalelere yer verir.

Türkçe makaleler yayımlayan *memleket Siyaset Yönetim (MSY)* hem iki hakemin, hem de yazarın değerlendirme süreci boyunca gizli kaldığı hakemli bir dergidir.

*memleket Siyaset Yönetim (MSY)* Dergisi YAYED yayınıdır; parayla satılmaz.

# *memleket* Siyaset Yönetim

Volume 18, No 40, December 2023

## **AFTER NEOLIBERALISM: WHAT IS TO BE DONE?**

### **Research Papers**

- Degrowth: Opportunities and Limitations.....281-300  
*Yeliz Sarıöz-Gökten, Kerem Gökten*
- The Development of the Idea of Solidarity Economy  
in the World and Turkey .....301-322  
*Elif Tuğba Şimşek*
- New Enclosures on the Verge of the Climate Crisis: A Contribution  
to the Degrowth and Commons Debate.....323-350  
*Talha Kutay, Munise Tuba Aktaş*
- Can Social and Solidarity Economy Be Considered as an Alternative  
to the Neoliberal Model and Capitalist Relations?.....351-378  
*Deniz Gürler*
- Platform Work and the Increasing Precarity of Labor.....379-408  
*Ali Bakın*
- Rethinking Cooperatives Through the Discipline of Social Policy.....409-440  
*Özal Çiçek*
- Looking at Women's Co-operatives in Turkey from  
Political Power's Point of View: A Feminist Poststructuralist Analysis.....441-460  
*Güneş Kurtuluş, Pelin Demircan-Yıldırım*
- The Age of Farewell to Reason:  
On the Roots of New Right Populism.....461-492  
*İlker Özdemir*
- Anatomy of Railway and Train Relationship for  
Environmentally Friendly Journeys.....493-514  
*Esin Candan-Demirkol, Turgay Gülpınar*
- Local Governments, Public Procurement Law and  
Transformation of the Employment Regime.....515-538  
*Ferit Serkan Öngel*

Published biannually in June and December.

Address: YAYED Ziya Gökalp Cad. No. 30, Kat. 5, D.17, 06420 Kızılay/ANKARA  
Tel: 0 312 430 35 60, Fax: 0312 430 62 90, e-mail: msydergi@gmail.com

*memleket Siyaset Yönetim (MSY)* Journal publishes academic papers in the field of public administration and political science benefiting from disciplines such as economy, sociology, history and international relations.

*memleket Siyaset Yönetim (MSY)* is published in Turkish. This journal employs double blind reviewing, where both the referee and author remain anonymous throughout the process.

*memleket Siyaset Yönetim (MSY)* is a YAYED publication; this publication is free.

1970’li yıllardan itibaren gerek ABD ve İngiltere’de olduğu gibi seçimlerle gerekse de Şili (1973) ve Türkiye (1980) örneklerinde olduğu gibi askeri darbeler yoluyla uygulanmaya başlanan neoliberal politikaların yarattığı sosyo-ekonomik, politik, kültürel dönüşüm 2008 Krizi’yle birlikte küresel ölçekte daha çok sorgulanmaya başlamıştır. Covid-19 salgını ise ekonomik ve sosyal eşitsizliklerin derinleşmesi, yoksulluk, işsizlik, toplumsal yozlaşma ve yolsuzluklar, iklim krizi ve ekolojik tahribat ve benzeri konularda yoğunlaşan söz konusu tartışmaları hızlandırmıştır. Bir bakıma, siyasi bir proje olarak neoliberal politikaların sonunu tartışmak da popülerleşmiştir. “Küreselleşmenin sonu mu?”, “nasıl bir küreselleşme?”, “nasıl bir ekonomi-politik?” sorularıyla birlikte yeniden “devletçilik”, küçülme (de-growth), dayanışma ekonomileri, kamuculuk, alternatif kamusalıklar, kooperatifçilik gibi konular hem teorik olarak görünürleşmeye hem de pratik olarak gündelik yaşamda öne çıkmaya başlamıştır.

Bu gelişmeler, henüz radikal düzeyde olmasa da devletlerin sosyal ve ekonomik konumlanışının da geniş kitlelerce sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Brezilya gibi Latin Amerika ülkelerinde tabandan yükselen anti-neoliberal dalga, Arjantin’de neoliberal devlete rağmen gelişme kaydeden işçi kooperatifleri hareketinin yanı sıra İtalya gibi bazı Avrupa Birliği ülkelerinde aşırı sağ/neo-faşist hükümetlerin işbaşına gelmesi ya da Macaristan örneğindeki gibi yükselen muhalefete rağmen sağ popülist liderliğin gücünü koruması gibi gelişmelerin eşanlı olarak yaşandığı günümüzde “neoliberalizmden sonra ne?” sorusu üzerine düşünmek ve “eğer neoliberalizm açılacak ise bunun dinamiklerinin neler/kimler tarafından belirleneceği?” sorusunun yanıtını aramak önem kazanmaktadır.

Memleket Siyaset Yönetim Dergisi’nin 2023 yılının son sayısında, neoliberal politikalara farklı odak noktaları üzerinden çeşitli karşı çıkışların tartışıldığı yazılar yer almıştır.

Yeliz Sarıöz-Gökten ve Kerem Gökten, “Büyümeme: İmkân ve Sınırlılıklar” başlıklı makalelerinde, son yılların popüler tartışma konularından olan büyümemeyi (ya da popüler adıyla küçülmeyi), ana akım iktisadın ve kapitalist üretim sisteminin büyümeye ilişkin temel kabullerini sorgulayarak ve büyümenin yarattığı ekolojik sorunlara dikkat çekerek ele almışlardır.

Elif Tuğba Şimşek, “Dünyada ve Türkiye’de Dayanışma Ekonomisi Fikrinin Gelişimi” başlıklı makalesinde, dayanışma ekonomisi fikrinin dünyadaki yükselişine ve bu fikrin kavramsal temellerine odaklanırken,

Türkiye’de öne çıkan dayanışma ekonomisi pratikleri üzerinden bir tartışma yürütmektedir.

Talha Kutay ve Munise Tuba Aktaş, “İklim Krizinin Eşiğinde Yeni Çitlemeler: Küçülme ve Müşterekler Tartışmalarına Bir Katkı” başlıklı makelelerinde, dünyada müştereklerin korunmasına dair yapıcı politikaların uygulanmadığı ve çevresel müştereklerin yoğun şekilde metalaştırıldığı tespitlerinden hareketle müştereklerin sürdürülebilirliğinin ancak özyönetimci bir örgütlenmeyle mümkün olabileceğine işaret etmektedirler. Müştereklerin korunmasının ve küçülme toplumuna geçişin ise piyasacı ekonomi politikalarından ziyade kamucu politikalara yönelmekle mümkün olabileceği iddiası üzerinden tartışmaktadırlar.

Deniz Gürler, “Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi Neoliberal Modele ve Kapitalist İlişkilere Bir Alternatif Olarak Değerlendirilebilir mi?” başlıklı makalesinde, neredeyse her ülkede var olan, sosyal ekonomi, dayanışma ekonomisi, halk ekonomisi gibi çeşitli terimlerle adlandırılan yerel deneyimlerden oluşan küresel bir hareket olan sosyal ve dayanışma ekonomisinin (SDE) ortaya çıkışını ve SDE’nin kapitalist üretim ilişkilerine ve bu ilişkilerinneredeysel yarım asırlık görünümü olan neoliberal ekonomi modeline bir alternatif olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini tartışmaktadır.

Ali Bakan, “Platform Çalışması ve Emeğin Artan Güvencesizliği” başlıklı makalesinde, giderek yaygınlaşan standart dışı bir çalışma şekli olan platform çalışmasının hem sermayenin birikim krizine karşı geliştirdiği bir strateji hem de neoliberal esneklik ve kuralsızlaştırma politikalarının bir uzantısı olduğu tespitinden hareket etmektedir. Geleneksel çalışma ilişkilerindeki işçi, işveren ve işyeri kavramlarının yerlerini platform çalışanı, müşteri ve platform kavramlarına bıraktığına işaret edilen makalede, işçilerin kendi hesabına çalışanlar ya da bağımsız yükleniciler olarak sınıflandırılmasının sonucunda ortaya çıkan esnek çalışma süreleri, öngörülemeyen gelir akışı, örgütlenme zorlukları ve sosyal koruma eksikliği üzerinden işçilerin güvencesizleştirilme sürecinin temel dinamikleri tartışılmaktadır.

Özal Çiçek, “Sosyal Politika Disiplini Üzerinden Kooperatifleri Yeniden Düşünmek” başlıklı makalesinde, neoliberal iktisadi söylemin hakimiyetiyle birlikte mülksüzleşme, güvencesizleşme ve proleterleşme kavramlarıyla açıklanabilecek sosyo-ekonomik tahribat karşısında son yıllarda yeniden gündem oluşturmayı başaran kooperatifçilik hareketinin sosyal politika disiplini içerisindeki yerini ve önemini ele almaktadır. Makale, sosyal politika disipliniyle olan ilişkisi üzerinden kooperatifçiliği anlam(landır)aya ve ideal



bir kooperatifçilik hareketinin izini sürmeye yönelik tartışmaları derinleştirmeye odaklanmaktadır.

Güneş Kurtuluş ve Pelin Demircan-Yıldırım, “Türkiye’de Kadın Kooperatiflerine Siyasal İktidarın Gözünden Bakmak: Feminist Postyapısalcı Bir Analiz” başlıklı makalelerinde, kadın önderliğindeki kooperatiflere yönelik ilginin son yıllarda arttığını, ancak, söz konusu kooperatiflerin faaliyet alanları, işleyişleri, aldıkları destekler vb. unsurlar aracılığıyla toplumsal yapı tarafından belirlenen normlara bağlı kalmaları ve mevcut yapının sürdürülmesine dolaylı yoldan katkıda bulunma riskini barındırdıkları tespitlerinden hareketle, Türkiye’de kadın kooperatiflerinin gelişimine dair hedeflerin yer aldığı resmi kaynakları feminist postyapısalcı kuram çerçevesinde ve “kadın kooperatifi teşviki”, “kadınların kooperatifler yoluyla güçlendirilmesi”, “yeniden üretim faaliyetleri” olmak üzere üç tema üzerinden analiz etmektedirler.

İlker Özdemir, “Akla Veda Çağı: Yeni Sağ Popülizmin Kökenleri Üzerine” başlıklı makalesinde, Aydınlanma ve Fransız Devrimi’nin öne çıkarmış olduğu modern akla karşı öne sürülen tezler ile akıl karşıtı hareketleri tarihsel bir perspektifle ele almakta ve söz konusu akıl karşıtı tezlerin günümüzdeki yansımalarının kökenlerine işaret etmekte ve aralarındaki düşünsel bağlantıları ortaya koyarak tartışmaktadır. Makalede, irrasyonelizm konusunda neoliberalizm ile yeni sağ popülizm arasında geniş bir mutabakat olduğuna, modern akıl karşıtlığının modernite ötesine geçişi ve yeni bir anlayışı ortaya koymanın aksine modernlik öncesi anlayışlara geriye dönüşe dayalı olduğuna ve bunun da demokrasi karşıtı otoriter yönelimler ve otoriter yönetim biçimlerine yol açtığına işaret edilmektedir.

Esin Candan-Demirkol ve Turgay Gülpınar, “Çevreci Yolculuklar İçin Demiryolu ve Tren İlişkisinin Anatomisi” başlıklı makalelerinde, demiryolunun, geçtiği yerler arasında sosyal, ekonomik ve politik bağlar kurduğu, yeni merkezler meydana getirdiği ve günümüzde çevre faktörlerinin ulaşım konusunu yeniden ele almaya ittiği tespitlerinden hareketle, iklim sorunu karşısında, daha toplumcu, daha çevreci ve enerji tasarrufu sağlayan bir demiryolu ulaşımının halihazırdaki sorunlar için çözüm olup olamayacağını tartışmaktadırlar.

Ferit Serkan Öngel, “Yerel Yönetimler, Kamu İhale Kanunu ve İstihdam Rejiminin Dönüşümü” başlıklı makalesinde, Kamu İhale Kanunu ile Türkiye’de taşeron çalışmanın nasıl yaygınlaştığını ve bunun özellikle belediyeler üzerindeki etkilerini, yerel yönetimlerin dönüşümü üzerinden tartışmaktadır. Makalede, emekçilerin katılımını esas alan ve örgütlenmelerine katkı yapan, göçmenlerin sorunlarına duyarlı, cinsiyetçiliğe karşı istihdamda kadın kotasını uygulayan, bakım hizmetlerini üstlenen,

çocukların ve gençlerin ihtiyaçlarını gözeten, kent-kır arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlayan, kentin değişim değerinden ziyade kullanım değerini öne çıkartan ve kentleri ticari bir mal olarak gören anlayışlarla hesaplaşan, kentsel hizmetleri çepere yayan, kentsel siyasete katılımı mahalle ölçeğinden itibaren kuran, sermayenin değil, emeğin beklentilerine cevap üreten bir yerel siyasete ihtiyaç olduğu ve bu ihtiyacın bağımsız ve demokratik bir sendikacılığı, konut, tüketim, üretim kooperatiflerini, mahalle derneklerini kapsayan katılımcı bir yönetim modelini zorunlu kıldığı ileri sürülmektedir.

40. sayının ortaya çıkmasında önerileriyle destek veren Doç. Dr. Deniz Yıldırım ve Doç. Dr. Evren Haspolat'a, editoryel süreçteki destekleri için Doç. Dr. Ozan Zengin'e ve Burcu Olgun'a, sayı çağrımıza yanıt veren yazarlara ve makalelerin hakemliklerini üstlenen meslektaşlarıma teşekkür ederim.

İyi okumalar...

Doç. Dr. Çağatay Edgücan Şahin  
Sayı Editörü

## **BÜYÜMEME: İMKAN VE SINIRLILIKLAR**

Yeliz SARIÖZ-GÖKTEN<sup>1</sup>  
Kerem GÖKTEN<sup>2</sup>

### **Öz**

Doğal kaynakları ve insan emeğini sermaye birikiminin emrindeki unsurlar olarak gören kapitalist üretim biçimi kendi işleyiş mantığından kaynaklanan krizleri görmezden gelme eğilimindedir. Kesintisiz büyümeyi merkeze alan anaakım iktisat anlayışı doğrultusunda izlenen politikalar yalnız doğal kaynakları tüketmekle yetinmemiş, yaşam alanımız olan yerküreyi de bütünüyle tehdit eder hale gelmiştir. İklim krizi ve çevre kirliliği yarım yüzyıl öncesine dayanan uyarıların bizi getirdiği kritik eşiktir ve sistem tarafından yönetilecek, ötelenecek bir olgu olmaktan çıkmıştır. Bu çalışma kapitalizmin başarı ve refah ölçütleri arasındaki başat konumunu hiç yitirmeyen büyüme anlayışı karşısına yeni bir toplum tasarımı koymaya çalışan büyüme yaklaşımının insanlığa sunduğu fırsatlar üzerine yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte büyüme yaklaşımının dünya halkları nezdinde gereken yankıyı yaratmadığı, bir tür uzman ve aktivist duyarlılığı olarak kaldığı gözlemlenmiştir. Büyümeme anlayışının ağırlıklı olarak toplumun piyasa güçleri karşısında kaybettiği mevzileri geri almasına yönelik güçlü vurgu ve mücadele çağrısından ziyade “hayatta kalma” odaklı bir çerçeveye sıkıştığı ileri sürülebilir. Büyümeme hareketi ancak “yeni bir yaşam ve toplum nasıl olmalı” sorusuna etkili yanıtlar vereceği bir yeniden düşünme sürecinin ardından bir umudu, gerçek bir çağrıyı temsil edebilir.

**Anahtar Kelimeler:** İktisadi Büyüme, Büyümeme, Çevre Kirliliği, Kapitalizm, Ekoloji.

---

<sup>1</sup> Doç.Dr., Yeliz SARIÖZ GÖKTEN, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, [yezsaroz@hotmail.com](mailto:yezsaroz@hotmail.com), ORCID No: 0000-0002-6900-9017

<sup>2</sup> Doç.Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İİBF Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, [keremgokten@gmail.com](mailto:keremgokten@gmail.com), ORCID No: 0000-0002-1876-2412

## DEGROWTH: OPPORTUNITIES AND LIMITATIONS

### Abstract

The capitalist mode of production, which sees natural resources and human labor as the elements in command of capital accumulation, tends to ignore the crises arising from its logic of operation. Policies followed in line with the mainstream economic approach, which focuses uninterrupted growth, have not only consumed natural resources, but also completely threatened the earth, which is our living space. The climate crisis and environmental pollution are the critical thresholds brought by warnings dating back half a century, and they are no longer a phenomenon to be managed and postponed by the system. This study focuses on the opportunities offered to humanity by the degrowth approach, which tries to put a new social design against the growth concept that has never lost its dominant position among the success and welfare criteria of capitalism. However, some observe that the degrowth approach did not create the necessary reflections for the peoples of the world and remained a kind of expert and activist sensitivity. It can be argued that the understanding of degrowth mostly stuck in a framework focused on “survival” rather than a strong emphasis and call for a struggle for the society to regain the positions it lost in the face of market forces. The degrowth movement can only represent a hope, a real call, after a rethinking process in which it will give effective answers to the question of “what should a new life and society be like”.

**Keywords:** Economic Growth, Degrowth, Environmental Pollution, Capitalism, Ecology.

*“Tüm teoriler, tamamen doğru olmayan varsayımlara dayanır. Onları teori yapan da budur. Başarılı bir biçimde teori oluşturma sanatı, kaçınılmaz bir biçimde nihai sonuçların duyarlı olmayacağı basitleştirici varsayımlar yapar.”*

R. Solow (1956).

### Giriş

2008 küresel finansal krizinin yarattığı “Büyük Durgunluk” koşullarından çıkmaya çalışan küresel kapitalizm, içinde bulunduğu yapısal kriz ile çakışan bir konjonktürel kriz (ticaret savaşları) ve bir dışsal şok olan pandemi ile sarsılmış durumdadır. Bu “çoklu krizler” ortamı ekonomik ve sağlık krizlerine kıyasla çok daha uzun süreye yayılan iklim krizi ile adeta taçlanmaktadır. Doğayı sermaye emrine verilmiş bir armağan olarak gören klasik ve neoklasik

iktisat teorileri ve bunların biçimlendirdiği politikalar yerkürenin kaynaklarını büyük bir iştah ile tüketmiştir. Sürekli birikim mantığı ile işleyen, insanın ve doğanın sistematik sömürüsüne dayalı kapitalist sistem dünya halkları yerine doğa tarafından sınırlandırılacağı benzetilmektedir. Doğa duvarına çarpan küresel kapitalizmin başat aktörleri küresel ısınma, iklim krizi tehlikelerini artık görmezden gelmemekle birlikte gerekli uluslararası politika koordinasyonunu sağlamada güçlük çekmektedirler. Teknolojinin yarattığı sorunlar yine teknoloji yardımıyla çözülmeye çalışılmakta, küresel ısınma ile mücadele hedeflerini yakalama ve yoksul ülkelerin ihtiyaç duyduğu iklim finansmanını sağlama konusunda gerekli duyarlılık ortaya konamamaktadır. Devlet adamları ve irili ufaklı firmalar peşpeşe karbonsuzlaştırma taahhütleri verirken, sürekli birikime ve kısırlanmış tüketime dayalı sistemi gözden geçirmeye pek niyetlenmemektedirler. Aksine tükenen doğal kaynaklar, suyun özelleştirilmesi örneğinde görüldüğü üzere kıtlık yaratma üzerine kurulu kapitalist üretim biçimi için yeni değerlendirme ve karlılık alanları yaratmaktadır.

Bu çalışma yukarıda sözü edilen çevresel yıkımı ortadan kaldırmanın yolları üzerinde yoğunlaşmayı hedeflemektedir. Büyüme anlayışının ekoloji ve dünya halklarını getirdiği kritik noktanın kısaca resmedilmesinin, “büyümenin sınırlarının” ortaya konmasının ardından insan yaratıcılığına ve toplumsal yaşama yeni bir alan açmayı hedefleyen büyüme yaklaşımı üzerinde durulacaktır. Çalışma büyüme kavram ve düşüncesinin basit bir tanıtımını yapmayı değil, bu yaklaşımın inşa etmeye çalıştığı büyüme sonrası (post-growth) toplumun insanlığın önüne sunduğu olanakları sergilemeyi amaçlamaktadır. Kapitalist toplumun mevcut örgütlenişi üzerine eleştiriler getiren ve anlamlı sorular soran büyüme yaklaşımının hayata geçirilmesinin önündeki sınırlılıkların demokrasi ve bu hareketin örgütlenme anlayışı üzerinden ortaya konması çalışmanın bir diğer amacıdır. Böylelikle büyümemenin gerçek bir alternatif oluşturup oluşturmayacağı sorusu tartışmaya açılmaktadır.

## **1. Büyümenin Sınırları**

Anaakım makro iktisadın başlıca performans ölçütü olan büyüme, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) artışı ile ölçülmektedir. GSYH, bir ülkede bir yıl boyunca üretilen tüm nihai mal ve hizmetlerin piyasa değeridir. Kişi başına reel GSYH, genellikle bir ülke ekonomisinin zaman içindeki gelişimini ve diğer ülkelere göre konumunu ortaya koyan temel gösterge olarak kabul edilir. Bu özelliği ile kişi başına GSYH genellikle toplumsal refaha özdeş görülür (Van Den Bergh, 2009: 117-118).

Anaakım iktisadın, kapitalist üretim biçiminin çevreye verdiği zararı perdelemek adına geliştirdiği en önemli argüman, büyümenin belli bir düzeye kadar çevresel bozulmaya neden olacağı, ancak belli bir gelir düzeyine ulaşıldıktan sonra çevresel bozulmanın makul düzeyde kalacağı iddiasıdır (World Bank, 1992: 40; Selden ve Song, 1994: 161; Grossman ve Krueger, 1995: 371).

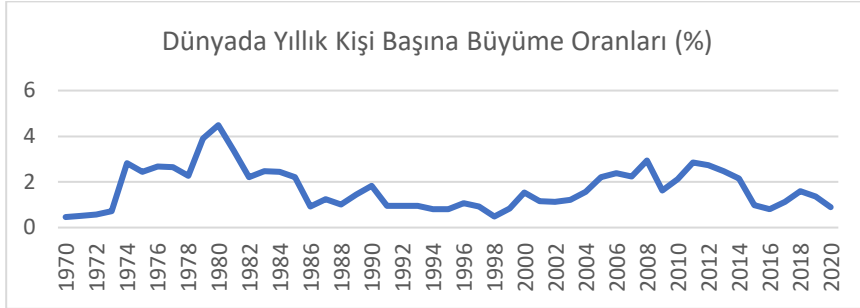
İktisadi büyüme anlayışı ile çevre arasında bağdaşmazlık olmadığına vurgu yapan OECD, yeşil büyüme kavramına vurgu yapar. Buna göre yeşil büyüme, çevresel etmenlerin ve doğal kaynakların insanların refahını sağlamaya devam ederken iktisadi büyümenin ve kalkınmanın teşvik edilmesi şeklinde tanımlanmıştır. Bunu yapmak için sürdürülebilir büyümeyi destekleyecek ve yeni iktisadi fırsatlara yol açacak yatırımları ve inovasyonu harekete geçirmek gerekmektedir. Yeşil büyüme göstergelerini tanımlamak için doğal bir başlangıç noktası, ekonomik girdilerin ekonomik çıktılara (mal ve hizmetler) dönüştürüldüğü üretim alanıdır. Bunu yaparken de çevresel tahribat dikkate alınmalıdır. OECD'nin yeşil büyüme doğal kaynakları ve doğayı dikkate alan bir büyümedir şeklindeki iddiası pek çok akademik çalışma tarafından çürütülmüştür (OECD, 2011: 9).

Yine anaakım iktisadın en bilinen “kıt kaynak-sınırsız istek” kabulü aslında sınırsız büyümenin de temelidir. Buna tanıma göre kaynaklar mutlak değil görelî olarak kıttır ve istekler görelî değil mutlak olarak sınırsızdır. Görelî bir kıtlık söz konusuysa ve istekler mutlak anlamda sınırsızsa o halde "sonsuzca kadar büyüme" gereklidir. Bu tanımda göz ardı edilen bazı kaynakların mutlak anlamda kıt ve bazı isteklerin ise görelî olduğudur. Aslında sınırsız büyüme bir mittir (Daly, 1974: 152).

Yine anaakımın refah göstergesi olarak gördüğü gelir artışı da tartışmalıdır. Gelir düzeyi ve refah arasında düşünüldüğü gibi bir ilişkinin olmadığına ve Maslow'un ifade ettiği temel ihtiyaçların daha öncelikli olduğuna ilişkin yaygın bir kabul bulunmaktadır. Lüks tüketimin belli bir noktadan itibaren temel ihtiyaçları ikame etmede zorlanacağı; huzur, temiz hava, doğayla iç içe olmak gibi temel ihtiyaçların karşılanmasında GSYH artışının refahı ölçmede yetersiz kalacağı özellikle son dönemde sık sık vurgulanmaktadır. Ayrıca GSYH hesaplamalarında doğaya verilen zarar yer almazken, çevre kirliliğini azaltıcı önlemlerin hesaplamada yer alması eleştirilmekte ve GSYH'nin ülkeleri olduğundan zengin gösterdiği ifade edilmektedir (Van Den Bergh, 2009: 129).

Yakın dönemde yapılan çalışmalarda iktisadi büyüme çağının sona yaklaştığı savunulmaktadır. Buna göre sanayileşmiş Kuzey ekonomileri, küçülme çağının ilk aşamalarına girdiler. Bu durum, kapitalizmin altın çağının 1970'lerde stagflasyon dönemine dönüşmesinden bu yana iktisadi

faaliyetlerin artış hızında gerçekleşen bir düşüşü gösteren veriler ile de destekleniyor. Aşağıdaki grafikte dünyadaki büyüme oranlarındaki değişim yer almaktadır (Klitgaard ve Krall, 2012: 247).



**Grafik 1: 1961-2021 Dünyada Yıllık Kişi Başına Düşen Büyüme Oranları (%)**

**Kaynak:** World Bank Data (2022),

<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PETR.RT.ZS>

Yukarıda görüldüğü üzere kapitalist dünya ekonomisinde kişi başına gelir artışları son yılda düşük seyretmekle birlikte varlığını devam ettirmekte ve sistemin ana motivasyonu olmayı sürdürmektedir. Bu GSYH artışı daha ne kadar sürebilir? Günümüzde yapılan birçok çalışma iklim değişikliği, yenilenebilir kaynakların kullanımındaki artış ve biyoçeşitlilik kaybı gibi nedenlerle çevresel sınırlara yaklaşıldığına dikkat çekmektedir.

Sınırsız sermaye birikimine dayalı olan kapitalist sistemin artan sanayileşme, nüfus artışı, yetersiz beslenme, yenilenemeyen kaynakların tükenmesi ve bozulan bir ekolojik denge üzerine inşa edildiği ifade edilebilir. Şayet yukarıda adı geçen beş unsura rağmen ülkelerin büyüme eğilimleri aynen devam ederse, gezegenimizdeki büyüme sınırlarına önümüzdeki yüz yıl içinde ulaşılabilecektir. Bu da hem nüfusta hem de endüstriyel kapasitede oldukça ani ve kontrolsüz düşüşlere yol açacaktır (Meadows vd., 1972: 21).

Büyümenin bir diğer sınırlılığı ise kendi iç dinamiklerinden kaynaklanır. Bu, üretim, tüketim ve bölüşümün etkileşimini içeren birikim sürecinin dinamikleriyle ilgilidir. Ekonomiyi hem döngüsel değişime hem de seküler durgunluğa yönlendiren içsel sınırlar mevcuttur. Ekonomi tarihsel olarak bu sınırlara ulaştığında bir dizi dönemsel durgunluk ve bunalım/kriz ortaya çıkmaktadır (Klitgaard ve Krall, 2012: 248). Yaşanan bu bunalım/kriz dönemlerinden çıkış önerisi de genellikle sınıfsal olur. Kapitalist sınıfın krizden çıkmasını desteklenerek üretim çarklarının devamı, üretimdeki devamlılık ile tüketime ivme kazandırılması ve büyüme odaklı sistemin sürmesi amaçlanır. Ancak burada diğer bir kriz, çevre krizi göz ardı edilmektedir. Tüm canlılar için mevcut ve gelecekteki yaşam koşullarını tehdit eden iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik kaybı ve ormansızlaşma gibi

pek çok olumsuz gelişmenin nedeni de aslında sınırsız birikim amacıdır. İklim krizi, dünyanın üretim hacmindeki artışların ve sürdürülemez tüketim talebinin bir sonucudur (Buch-Hansen, 2018: 159). Ayrıca büyümenin psikolojik rahatsızlık, uzun çalışma saatleri, çevre kirliliği gibi önemli maliyetleri vardır. GSYH artışında, bir hapishanenin inşası veya bir nehrin temizlenmesi gibi maliyetler faydalı kabul edilir. Aslında GSYH artmaya devam etse de bunun refah artışı anlamına gelmeyeceği aşıkardır (Kallis, Demaria ve D'Alisa, 2015: 8).

İktisadi faaliyetin en yaygın kullanılan ölçüsü olan GSYH'nin hesaplanmasında kullanılan uluslararası standartlar vardır. Ancak GSYH, çoğunlukla iktisadi refahın bir ölçüsüymüş gibi ele alınmasına rağmen, aslında piyasa üretimini ölçer. Ekonomik katma değere odaklanan bu anlayış, bir bütün olarak insan ve doğanın maddi varoluş koşullarının göz ardı edilmesine, milli gelir muhasebesine içerilmemesine neden olur. Bu iki değişkenin karıştırılması, insanların refah düzeylerine ilişkin yanıltıcı göstergelere yol açabilir ve yanlış politika kararların alınmasına neden olabilir (Stiglitz, Sen ve Fitoussi, 2010: 23; Foster ve Clark, 2009: 14).

Literatürde büyüme ve refah kavramlarının birbiriyle özdeş görülmesinin yanlışlığına vurgu yapan pek çok çalışma vardır. Bu çalışmaların öncüsü olan Lauderdale 8. Kontu J. Maitland, 1819'da kamusal refah ile bireysel zenginlik arasında ayrıma gitmiştir. Bu ayrıma göre kamu refahı, insanın arzu ettiği, kendisi için yararlı veya zevkli olan her şeyden oluşur. Bireysel zenginlik ise insanın arzu ettiği, kendisi için yararlı veya zevkli olan ancak belli bir kıtlık derecesine sahip olan her şeyden oluşur. Bir malın kıtlığından söz edilebilmesi için değişim değerinin olması gerekirken bir malın kamu refahı olarak kabul edilebilmesi için kullanım değerine sahip olması yeterlidir. Lauderdale, bireysel zenginliğin genişleyebileceğini ancak bu gerçekleşirken kamusal refahın azalacağına dikkat çeker. Çünkü kullanım değeri büyük olan, ancak değişim değeri olmayan şeyler kıt hale gelirse bu mallar artık değişim değerine sahip olur ve böylece refah olarak görülür. Lauderdale'e göre kamusal refah, bireysel zenginliklerin toplamından ibaret değildir (Daly, 1998: 22). Lauderdale Paradoksu olarak anılan yaklaşım iki yüzyıl önce formüle edilmiştir, ancak bugün daha büyük önem taşımaktadır. Su kıtlığı, hava kirliliği, dünya açlığı, küresel ısınma ve yakıt kıtlığı belirgin, yakıcı küresel gerçekliklerdir (Foster ve Clark, 2009: 13).

Lauderdale'den uzun yıllar sonra Abramovitz de verimlilik artışının kişi başına çıktı artışının temel kaynağı olarak görüldüğüne vurgu yapar. Buna göre kişi başına çıktı artışı iktisadi refahın temel kaynağı olarak görülür. Ancak kişi başına büyüme ile refah artışı aynı şey değildir. Aslında GSYH, refahı simgeleyen yeterli bir ölçü değildir. Refahın, iş ve gelir güvencesi ile fırsat eşitliği gibi kavramları da barındırması gerekir (Abramovitz, 1981: 1-



2). Asgari bir gelir düzeyi, sağlık hizmetleri, sosyal sigorta gibi alanlarda hükümetlerin iktisadi rolünün genişletilmesi sadece fırsat eşitsizliklerini azaltma ile ilgili değildir. Bu aynı zamanda büyüme sürecinin bir parçasıdır (Abramovitz, 1981: 2-3). Anaakım büyüme teorilerinde sermaye birikiminin üretim artışına, gerçek getiri oranına ayak uydurduğu dengeli bir büyüme patikasına ulaşmanın bir sonucu olarak, kişi başına düşen hasılda "modern" bir artış ortaya çıkar. Sermaye ve tasarruf oranı sabit kalır ve istikrarlı teknolojik ilerleme emeğin verimliliğini artırmaya devam eder. Böylece hem sermaye-emek oranı hem de emek üretkenliği seviyesi artar. Ancak bildiğimiz şekliyle genel ekonomik büyüme özünde dengeli, istikrarlı bir durum değildir (Abramovitz ve David, 1973: 428-429).

Mutluluk ve gelir arasındaki ilişkideki sorunlara dikkat çeken bir diğer isim Easterlin'dir. Büyümenin refah ölçümünde yetersiz kaldığı, bireylerin mutluluğunda gelirin belli bir düzeyde etkisinin olacağı ancak uzun dönemde mutluluğu belirleyen başka pek çok değişkenin olduğu savı Easterlin tarafından da ileri sürülmüştür. Easterlin iktisatta, toplumsal refah ve iktisadi refahın aynı görüldüğünü, bu hatalı bakış açısı nedeniyle refah ölçüsü olarak gelirin kullanıldığını savunur (Easterlin, 1974: 90). Easterlin belirli bir düzeye kadar mutluluğun hem ülkeler arasında hem de ülke içerisinde doğrudan gelire değiştiğini, ancak uzun dönemde mutluluk ve gelirin uzun vadeli büyüme oranları ile önemli ölçüde ilişkili olmadığını belirtir. Çelişkinin temel nedeni sosyal karşılaştırmadır. Bir noktada, daha yüksek gelire sahip olanlar daha mutlu olurlar. Çünkü gelirlerini, kendilerinden daha düşük gelire sahip olanlarla karşılaştırırlar. Bununla birlikte, nüfusun genelinde gelir artışı ortaya çıktığında bireylerin gelirlerini karşılaştırdıkları alt gelir gruplarının da geliri artar. Bu durum da kendi gelir artışının mutluluk üzerindeki olumlu etkisini bozar (Easterlin ve O'Connor, 2020: 2).

Büyüme yerine refahın gelişmişlik göstergesi olmasına ilişkin Stiglitz, Sen ve Fitoussi tarafından toplumsal gelişmişlik düzeyinin belirlenmesinde kullanılmak üzere Sosyal Gelişme Endeksi (SPI) geliştirilmiştir. Bu indeksin refah ölçümünde daha açıklayıcı olma nedeni hesaplamada kullanılan değişkenlerdir. Endeks beslenme, temiz su erişimi, eğitim, bilgi ve teknolojiye erişim, kişisel özgürlük, barınma, bireysel güvenlik, çevre kalitesi, eşitlik gibi temel gelişmişlik göstergelerini de dikkate almaktadır (2009: 14-15). Aşağıdaki tabloda 2021 yılı için çeşitli ülkelerin SPI'ye göre sıralaması ve yıllık GSYH büyüme oranları yer almaktadır. Tabloda da görüldüğü üzere büyüme yerine SPI'e göre karşılaştırma yapıldığında en yüksek değerlere sahip olan ülkelerin Kuzey Avrupa Ülkeleri olduğu, küresel hegemon ABD'nin 24'üncü sırada kaldığı görülmektedir. 1978'den itibaren küresel kapitalizme eklenme süreci içinde olan, dünyanın en yüksek büyüme oranlarına erişen Çin'in 100'üncü ve yine son on yılda çok yüksek büyüme

oranları ile dikkat çeken Hindistan'ın 115'inci sırada yer aldıkları görülmektedir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere üretim yerine temiz su kaynaklarına erişim, sağlık ve eğitim hizmetlerinden yararlanma, daha iyi barınma, eşitlik ve adalet gibi kriterlere göre hesaplanan endeksler gelişmişlik ve refah açısından daha açıklayıcı olacaktır.

Ülkeler	Sıralaması	SPI Değeri	GSYH (%)
Norveç	1	92.63	3.9
Finlandiya	2	92.26	3.5
Danimarka	3	92.15	4.7
İzlanda	4	91.78	3.7
İsviçre	5	91.41	3.7
Almanya	10	90.32	2.9
İngiltere	18	88.25	7.4
Fransa	19	88.23	7.0
ABD	24	86.29	5.7
Türkiye	87	67.99	11.0
Çin	100	65.44	8.1
Hindistan	115	58.8	8.9

**Tablo 1: Seçilmiş Bazı Ülkelerin SPI Değerleri ve Yıllık GSYH Artışı**

**Kaynak:** <https://www.socialprogress.org/> ve <https://data.worldbank.org/>'dan yararlanılarak oluşturulmuştur.

## 2. Büyümeye Bir Alternatif Olarak Büyümeme

Büyümeme çevresel, toplumsal ve ekonomik krize bir yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Büyümemeyi savunanlar farklı felsefi bakış açılarına ve entelektüel birikime sahiptir. Büyümeme savunusu kültürel, demokratik, çevresel, iktisadi ve kaynak yetersizliği gibi farklı alanlardan yola çıkılarak yapılmaktadır. Bu nedenle tek bir teori etrafında toplanıldığı söylenemez (Schneider vd., 2010: 511). Tarihsel olarak, büyümeme hareketi neoliberal paradigma ile aynı tarihsel dönemde ortaya çıkmıştır. Kavramı ilk kullanan Gorz (1972) büyümemenin kapitalizm ile uyumlu olup olmamasından yola çıkmıştır. Büyüme ve sermaye birikimi olmadan kapitalist sistem devam edebilir mi? Gorz'a göre kapitalist sistemde bu mümkün olamaz. Yatırımların eskiyen onarmak veya yenilemek için gerçekleştirildiği, büyümeye dayalı olmayan bir kapitalist sistem Gorz'a göre çalışmıyor demektir. Sistem değişikliği üzerinde duran Gorz'a göre daha iyi yaşamın tek yolu; daha az üretmek, daha az tüketmek, daha az çalışmak, aslında yaşam biçimini değiştirmektir (1972: 10). Anaakım iktisatta iktisadi faaliyetlerin doğa ile ilişkisi ihmal edilmekte ve çevresel tahribata bağlı olarak ortaya çıkacak bir kriz göz ardı edilmektedir. Burada önemli olan daha fazla tüketmekten

kaçınmak değil, artık daha az tüketmektir. Kaynakların etkin kullanımı, kaynak israfının önlenmesi temel hedef olmalıdır. Üretim sürecinin doğanın tahribatında oynadığı rol dikkate alınmalıdır. Sistem ne yazık ki kaynakların sonlu olduğunu göz ardı etmektedir. Doğal kaynakların kendini yenilediği doğru olmakla birlikte bunun için belli bir sürenin geçmesinin gerektiği göz ardı edilmekte ve sınırsız büyüme adına ekosistemin dengeleri yerinden edilmektedir (Gorz, 1980: 20).

Büyümeme düşüncesinin mimarlarından Nicholas Georgescu-Roegen, termodinamik yasalarını iktisada uyarlayarak ekolojik iktisat alanında önemli adımların atılmasına katkıda bulunmuştur. Roegen'e göre iktisadi süreç çevreyi etkileyen ve onu değiştiren bir süreçten bağımsız olamaz. Modern ekonomilerin refahı, fosil yakıtlardan elde edilen enerji stokundan kaynaklanmaktadır. Ancak insanlığın sonsuza kadar yeni enerji kaynaklarına erişeceği ve bunları kendi yararına kullanmanın alternatif yollarını bulmayı başaracağı düşüncesi bir mittir (Georgescu-Roegen, 1975: 351). Roagen entropi yasasından hareketle doğal kaynak stokunun tükenmesinin modern uygarlığın da çöküşünü hazırlayacağını ileri sürer. Kaynakların sınırlı olması, insanlık için ölüm çanlarının çalması anlamına gelmektedir (Huber, 2022: 163). İktisadi sürecin mekanik bir anlayışla ele alınması, hammadde kaynaklarının kullanılması ve enerji üretiminin çevreyi etkilemediği gibi anlamsız/yanlış bir sonuca ulaşılmasına neden olur. Termodinamiğin Birinci Yasasına göre, bir işlem ileriye ve geriye doğru gerçekleşebilir. Yani her şey ilk baştaki gibi olur ve gerçekleşme sürecinde geriye bir iz kalmaz. Termodinamiğin bu yasası mekanikte işleyebilir ama iktisadi süreçler için gerçekleşmez. Bu durum Termodinamiğin İkinci Yasası olan Entropi'den kaynaklanır. Bu yasaya göre kapalı bir sistemde entropi sürekli ve geri dönülmez biçimde maksimuma doğru artmaktadır. Yani mevcut olan enerji yok olana kadar kullanılır. Sisteme yeni enerji takviyesi yapılmadığı takdirde de o enerji yok olur. Evrimsel bir süreç işlemektedir. Benzer bir biçimde iktisatta da enerji stoku için geri döndürülemezlik söz konusudur. Entropi Yasasının iktisatta geçerli olması nedeniyle sisteme yeni kaynaklar eklenmediği durumda mevcut işleyiş sürdürülemez. Sonuç olarak enerji stokuna dayalı olan büyümenin de kuşkusuz bir sınırı vardır (Georgescu-Roegen, 1975: 353-354).

2008 yılında Paris'de gerçekleştirilen Büyümeme Konferansı'ndan sonra kavram akademik yazında daha çok yer bulmaya başlamıştır. Toplumsal ve ekolojik olarak sürdürülebilirliği gerçekleştirmek, üretimi ve tüketimi azaltmak adına ortaya çıkan büyüme, büyüme fetişizmine bir karşı duruştur (Demaria vd., 2013: 195). "Sürdürülebilirlik ve Sosyal Eşitlik Konferansı"nda yedi maddede büyümeyle ilgili sorunlar ortaya konulmuştur. Buradan hareketle sınırsız iktisadi büyüme arayışından, küresel ve ulusal ekonomileri

"doğru boyutlandırma"<sup>3</sup> kavramına doğru bir paradigma kayması çağrısında bulunulmuştur. Konferansta aşağıdaki maddelerden hareketle değişim zamanının geldiği savunulur (Research & Degrowth, 2010: 523).

a) İktisadi büyüme üretim ve tüketim artışına bağlı olarak hammaddelerin, enerjinin ve toprak kullanımının artmasına neden olmaktadır.

b) Mal ve hizmetleri üretim ve tüketiminde ekolojik olarak etkinlik sağlanmış olmakla birlikte küresel çapta iktisadi büyüme doğal kaynakların daha fazla tüketilmesine, atık ve emisyon artışlarına neden olmaktadır.

c) Küresel iktisadi büyüme, ülkeler arasındaki eşitsizliği artıran ticaret ve finans piyasalarındaki eşitsiz mübadele nedeniyle yoksulluğu azaltmayı başaramamıştır.

d) Bilimsel kanıtlara göre Küresel Kuzey başta olmak üzere, küresel ekonomi ekolojik anlamda sürdürülebilirlik düzeyinin ötesine geçmiştir.

e) Üretim ve tüketimdeki küresel büyümenin toplumsal olarak sürdürülemez olduğuna ve maliyetlerinin faydalarından daha yüksek olması nedeniyle iktisadi olmadığına dair kanıtlar her geçen gün artmaktadır.

f) En zengin ülkelerin küresel çevre kaynaklarını büyük oranda kullanımı hem yoksul ülkelerin kullanabileceği çevresel kaynakları azaltmakta hem de onların olumsuz çevre koşullarına daha fazla maruz kalmalarına yol açmaktadır.

g) Bu durumda küresel iktisadi faaliyetler ekosistemlerimizle uyumlu hale getirilmez, mevcut işleyiş toplumsal ihtiyaçlarımızı karşılayacak, küresel serveti ve geliri yeniden dağıtacak şekilde yanıt verilmezse sonuç istemsiz ve kontrolsüz bir ekonomik düşüş veya çöküş süreci olacaktır.

Yukarıda adı geçen Konferans sonrası oldukça ilgi gören büyümeme, iktisadi büyüme olmadan da iyi işleyen, sürdürülebilir ve toplumsal açıdan eşitlikçi toplum hedefler. Kavram sadece iktisadi olarak değil, farklı enerji biçimleri ve kullanımları, farklı ilişkiler, farklı cinsiyet rolleri, ücretli ve

---

<sup>3</sup> "Doğru boyutlandırma", küresel ekolojik ayak izini (karbon ayak izi dahil) sürdürülebilir bir düzeye indirmek anlamına gelmektedir. Kişi başına düşen ayak izinin sürdürülebilir küresel düzeyden daha yüksek olduğu ülkelerde belli bir zaman içerisinde sürdürülebilir düzeylere indirilmesi gerekmektedir. Yine doğru boyutlandırma için yoksul ülkelerde tüketimin mümkün olan en kısa sürede, sürdürülebilir bir şekilde, yeterli bir düzeye çıkarılmasını gerektirmektedir. Bu süreçte gelir ve servet dağılımının da yeniden düzenlenmesi gerekecektir (Bkz. Research & Degrowth, 2010).

toplumsal yaşam arasında farklı zaman tahsisinin gerçekleşeceği demokratik geçişleri ve istekleri değil ihtiyaçları karşılayabilmek için kaynakların adil bir şekilde dağıtımını içerir. Bu amaçla, büyümeme savunucuları kapsamlı bir ekososyal politika, yani çevresel sürdürülebilirlik ve toplumsal eşitlik hedeflerini aynı anda yürüten politikalar ortaya koyar. Bu politikalar içerisinde gelir ve servete maksimum sınırlar uygulanması, iş güvencesinin sağlanması, çalışma süresinin azaltılması, yüksek karbon salınımına sebep olan lüks tüketime sınır koyulması, uçak ve hava alanı sayısının azaltılması ve reklamlara sınırlamalar getirilmesi yer almaktadır (Buch-Hansen & Carstensen, 2021: 313). Büyümeme, kapitalizmin temel motivasyonu olan büyüme hedefinden bir an önce vazgeçilmesinin gerektiğine vurgu yapmaktadır. Sistemin gerektirdiği sınırsız büyüme amacı, çevrenin ve insanlığın devamı amaçları ile çelişmektedir. Sürdürülebilir büyüme mitinden bir an önce vazgeçilme zamanı gelmiştir (Latouche, 2009: 8).

Büyümeme, Neoklasik veya Keynesyen iktisat gibi baskın paradigmalarda çatışma halinde olmakla birlikte "sorunlara çözümler sağlayan, evrensel olarak kabul görmüş bilimsel başarılar" anlamında bir paradigma değildir. Bazı akademik çevrelerce büyümeme, "fikirler ve değerler sistemi" anlamına gelen bir ideoloji olarak adlandırır (Demaria vd., 2013: 193). Sınırsız büyüme fetişini sarsacak şekilde büyümeme, sürdürülebilir bir dünyaya erişim için büyüme ideolojisini sorgulamayı amaçlamaktadır. Büyümeme teorisyenleri anaakım iktisadi ve kapitalizme uygun alternatifleri sorgulamış; serbest piyasanın bir mit olduğuna, ekonominin yeniden siyasallaştırılmasına ve önemli kurumsal değişimlere olan gerekliliğe vurgu yapmışlardır (Kallis, 2015: 1).

### **3. Büyümemenin Sınırları**

Büyümeme bir toplumda mevcut fiziksel, ekolojik, toplumsal ve iktisadi sınırlara ulaşılmamasına bir yanıt arayışı olarak ortaya çıkmıştır. İşlerliği küresel anlamda tüm toplumların desteğine bağlıdır. Bu destek sağlanmadığında ve kurumsal anlamda teşvik edilmediğinde belli bir kesimin zihin egzersizinden ve fedakarlığından öteye gidemez. Bu durumun önüne geçmek adına ilk olarak üretimin yerelleştirilmesi, araçların azaltılması, hane başına kullanılan cihaz sayısının ve mal hacminin azaltılması, daha basit teknolojilerin benimsenmesi hedeflenir. İkinci olarak doğal kaynakların kullanımına ilişkin iktisadi ve toplumsal standartların belirlenmesi gibi makro düzeyde kapsamlı önlemlere işaret edilir (Sekulova vd., 2013: 5).

Gelişmiş ülkeler için sürdürülebilir bir büyüme, tüketim ve çevre kirliliği arasındaki değiş tokuşun nasıl gelişeceğine bağlıdır. Büyümenin çevresel maliyeti kabul edilebilir sınırların üzerine çıkarsa, toplumsal olarak bu

maliyete katlanmak istenmeyecektir. Üretim ve tüketim artışının sürebilmesi çevreye zararın minimize edilmesine bağlı olacaktır (Stokey, 1997: 2). Ancak kapitalist bir ekonomide büyümemenin gerçekleşebileceğine dair görüşler ileri sürülmekle birlikte kapitalizmin işleyiş yasaları gereği sermaye birikimine dayandığı unutulmamalıdır. Sistem, şiddetini yitirmeyen bir birikim güdüsüne dayanmaktadır. Üretim ve tüketimin demokratik ve kolektif olarak tanımlanacak ihtiyaçlar doğrultusunda gerçekleşeceği bir iktisadi sistemde kapitalistlerin yatırım yapmalarını güdüleyen sermaye birikiminin gerçekleşmeyeceği açıktır. Sömürü üzerine kurulmuş ve eşitsizlik üreten bir ekonomik sistemin büyümeme ile uyumlu olmadığına dair pek çok gösterge bulunmaktadır (Trainer, 2012: 593; Harvey, 2020: 188).

İktisadi faaliyetlerin biyosfer üzerindeki etkisini azaltmak veya en azından kontrol altına almak amacı ile yaşamı olabildiğince metalaştırma amacındaki piyasa toplumunun gereklilikleri arasında çelişki vardır. İktisadi büyüme için verimlilik artış elzemdir. Verimlilik artışı da temiz teknolojiler egemen olmadığı müddetçe biyosferi olumsuz etkiler. Ayrıca büyümenin kapitalist sistemin nihai amacı olması ikinci çelişki olarak yerini alır. Ülkelerin büyümediği yıllar tabii ki mevcuttur, ancak bu geçici olmalıdır. Aksi halde kapitalist birikimde aksaklıklar ortaya çıkar.

Daha önce de ifade edildiği üzere gelinen noktada büyümenin sınırlarına dayanılmıştır. Peki sınırlara ulaşıldıysa ve doğa artık kendini yenileyemeyecek kadar yıpranıyorsa neden büyümeme hareketi büyük bir yankı uyandırmamıştır?

Yukarıdaki sorunun yanıtı çok katmanlı olmakla birlikte başlıca üç başlıkta ele alınabilir. Bunlardan ilki büyümeme hareketinin mevcut üretim ve tüketim biçimlerini eleştirmekle birlikte alternatif bir toplum tasarımının belirsiz oluşu ve esasen kapitalist modernite anlayışından gerçek bir kopuşu temsil etmeyiştir. Neoliberal kapitalizmin 2008 sonrasında içine girdiği kriz-durgunluk konjonktürüne 2016 sonrasında liberal demokrasinin krizi de eklenince “yeni bir toplum” arayışları hızlanmış ve çeşitlenmiştir. Bu arayışlar arasında sayılabilecek büyümeme kapitalist birikim mantığını ve mevcut kalkınma örüntülerini eleştirirken yeni ve daha iyi bir toplumsal sistemin neye benzeyeceğini resmetme konusunda henüz yolun başında gözükmektedir. Büyümeme anlayışı bu haliyle, ekolojik yıkım ve türümüzün devamına yönelik felaket saptamasının pek ötesine geçmeyen, insan türünün varlığına yönelik tehdidin sona erdirilmesinin ertesinde yaşamın anlamı ve hangi değerler çevresinde nasıl biçimlendirilebileceği gibi kritik sorular karşısında sessiz kalan yalın bir strateji değişimi görüntüsü vermektedir. Yaşamın yeniden üretilmesini, toplumun tüm üyelerinin kurtarılmasını önceleyen “tüm anlamların/amaçların ötesinde yaşam” mottosu büyümemeyi, “büyüme için büyüme” anlayışının yurttaşların organik yaşamlarının iyileştirilmesi kabulü

ile buluşturmaktadır (Romano, 2012: 585). Büyümeme, iyi bir toplumun ve yeni ilişki biçimlerinin neye benzeyeceği, nasıl kurulacağına dair kolektif bir anlatı geliştirmeyen teknik/nötr bir yerde durmaktadır. Ölçülülük ve öz kontrole dayalı bir durağan durum arayışı çerçevesinde ortaya atılan geri dönüşüm, yeniden kullanım gibi kavramlar büyüme anlayışı reddedilmiş olsa dahi malların faydacı statüsünü bir manada yeniden üretmektedir (Romano, 2012: 587; 2020: 73).

İkinci tartışmalı alan büyüme ile demokrasi, yeni toplum arayışı arasındaki ilişkinin formülasyonuna ilişkindir. Büyümeme teorisyenlerinin çoğu büyüme fikri ile demokrasi arasında bir kader birliği olduğu kanısındadır. Büyümeme fikrinin hayata geçmesi demokrasinin yeniden doğumuna, yeniden doğan demokratik toplum ise büyüme yanlısı politikaların hayata geçmesine kaynaklık edecektir (Romano, 2012: 582). Bununla birlikte Batı demokrasilerinin çizdiği çerçeve, politik iktidar yapısı açık bir biçimde büyümenin sağlanmasına ve devamlılığına bağlıdır. Bu çerçeve yeşil parti ve hareketleri bile teslim almışa benzemektedir. Bu durum büyüme sonrasına ait bir yönetim inşası için sistemsel bir kısıt yaratmaktadır (Jackson, 2021:371-372; Trainer, 2012: 597).

Ekolojik dengenin krizde olduğunu gündeme taşıyan, insan varlığını tehdit eden üstel büyüme anlayışının trajik bir felakete yol açmadan değiştirilmesi yolundaki görüşlerin “teknik” içeriği de eleştiri konusu yapılmaktadır (Latouche, 2009: 8; Romano, 2012: 583). Tehditlerin boyutu karşısında ekolojik krizin üstesinden gelmek ve bir tür olarak varlığımızı sürdürmek uzman bilgisine sahip olanların dışında yeterince kavranabilecek bir şey değildir. Sıradan yurttaş, yıkımın nasıl durdurulacağına dair bilimin objektif esaslarına dayalı görüşlere güvenebilir. Bununla birlikte uzmanlardan soruna ve çözüm yollarına işaret edip kenara çekilmelerini, kararı yurttaşların işleteceği kolektif-bağımsız süreçlere bırakmalarını beklemek çok gerçekçi bir yaklaşım değildir (Romano, 2012: 583). Ekolojik krizler ile kıyaslandığında çok daha kısa süre içerisinde aşılacak krizleri yönetmek için bile teknokrat hükümetlere başvurma eğilimi düşünüldüğünde, “teknokratik aklın” toplumun sorunlarla başetme biçimini sorgulaması, kaynak dağıtma ve yurttaşların düşüncelerini biçimlendirme çabasına girmesi muhtemeldir. Beklenen felaketi bertaraf etmek için doğaya uyumun temel kaygı haline getirilmesi, apolitik bu aksiyom karşısında “iyi topluma” yönelik tüm arayış ve alternatif fikirlerin ikincilleşmesi sonucunu doğurabilir ve tekniğin hegemonyasını yaratabilir. Daha da kötüsü demokratik karar alma süreçlerinin yavaş ve etkin olmadığı görüşlerinin çeşitli vesilelerle dile getirildiği günümüzde ekolojiye acil uyum hedefinin otoriter yönetimlerle daha hızlı hayata geçirilebileceği fikri güçlenebilir (Romano, 2020: 47-48). Yerleşik büyüme anlayışının herkesin hayatta kalmasını ve esenliğini

belirgin biçimde öne çıkarması, toplumsal değişime bilimsel ve teknik bir kılıf arar görüntüsü hareketin bir politik proje olarak görülmesinin önünde engeldir (Romano, 2012: 586).

Büyümeme yaklaşımı örgütlenme anlayışı açısından da eleştirilebilir. Örgütlenme ölçeği olarak yerel ve yarı kentsel (suburban) birimlerin (kurumsal taşıyıcılar) öne çıkarılması, yerel eylemlere katılmanın büyük yapısal değişimlere kapı açabileceğini göstermek ve demokratik toplum arayışı açısından anlamlıdır (Trainer, 2012: 598). Bununla birlikte yerel toplulukların işleteceği karar süreçlerinde ekolojik toplum kaygısının güçlü biçimde dikkate alınacağına garanti bulunmamaktadır. Demokratik yerel toplulukların yüksek ekolojik standartlar ve bu açıdan kendine yeten bir yapı yerine, piyasacı arayışlar ve maddi şeyler biriktirme peşinde koştuğu örnekler görülmektedir. Demokratik büyümeme idealine uygun yerel bir ekonomiyi sürdürecektir küçük dükkanlar, küçük binalar ve dayanışma ağları yerine “eski toplumu” yeniden üreten alışveriş merkezleri ve yüksek katlı yapılaşmaya geçit veren kararlar da alınabilir. Çevreye duyarlı, aşağıdan yukarıya birbirine bağlı bir taban demokrasisinin işlediği bir köyler kentinin (biyobölge) varlığı tarihsel olasılıklara, siyasal kültüre fazlasıyla bağımlıdır (Romano, 2012: 583-584; Latouche, 2009: 44-45). Yerel ekonomilere ilişkin yeterli deneyimin birikmediği mevcut koşullarda yerellikten yola çıkarak genel bir “küçük güzeldir” uzlaşısına varmak gerçekçi değildir.

Büyümeme hareketinin toplumla ilişki kurma biçiminde de “büyümeme ya da çöküş” aciliyeti ile çelişen bir tutum görülmektedir. Sürdürülebilir bir ekolojik topluma gönüllü geçişe dayanan yavaş, aşağıdan yukarıya bir örgütlenme stratejisi, temel insani arzu ve duygulara hitap eden, tüketimin cazibesi üzerinde yükselen büyüme paradigmasını yerinden edecek bir radikallikte görülmemektedir (Research&Degrowth, 2010: 524; Trainer, 2012: 597). Ekolojik farkındalığı yüksek ama dar kadrolara hapsolmuş, yaşam tehlikesini ve bilimin “buyruklarını” öne çıkaran kontrol odaklı bir “aristokratik etik” topluma ulaşamayacağı gibi demokratik büyümeme fikrini başlangıç amaçlarının uzağına düşürüp tekno-otoriterlik ile buluşturabilir (Romano, 2020:94).

Büyümeme fikrinin hayata geçirilmesi için öncelikle ulusötesi güç ilişkilerinin ve sınıfsal ilişkilerin yeniden belirlenmesine, dünya çapında kurumsal değişikliklere ihtiyaç vardır. Bir kapitalizm türünden diğerine hatta kapitalizm sonrası bir iktisadi sisteme geçişe gereksinim duyulmaktadır. Neoliberalizmin inşasında kapitalizm, Keynesyen öğelerinden arındırılırken neoliberal paradigmanın gerekleri (serbest piyasa, özelleştirme, deregülasyonlar vb.) mevcut sisteme yerleştirilmiş, Post-Fordist üretim sistemi ile birlikte üretim ve sınıf ilişkileri yeniden belirlenmiştir. Neoliberalizmin küresel kapitalizmin egemen formu haline gelmesine benzer



bir süreç büyümeme için de umut edilebilir ve büyüme sonrası bir küresel ekonomi kurulabilir.

Yine büyümemenin egemen paradigma haline gelebilmesi için çeşitli politikalar yoluyla sürecin desteklenmesi gerekmektedir. Toplumların tüketici-kapitalist anlayıştan vazgeçmesi için kapsamlı kurumsal değişiklikler gerekmektedir. Temel gelirin garanti altına alınması, iş garantisi, aylık ücretlerde azalma olmadan çalışma saatlerinin azaltılması gibi uygulamaların devreye sokulması sınırsız iktisadi büyümeye gereksinim duyulmadan sürece ayak uydurulmasını hızlandıracaktır. Aslında büyümenin ötesine geçiş, birikim ve genişleme üzerine kurulu kapitalist sistemin de ötesine geçişi gerektirecektir. Yeni üretim ve tüketim ilişkilerinin doğmasını gerektiren büyümeme sürecine geçişin başarısı küresel boyutta harekete geçişe bağlıdır. Büyümeme sadece çevreyi korumak veya kapitalizmin etkilerini hafifletmek değil, aynı zamanda alternatif bir toplumsal ekoloji ve farklı bir ideolojiyi gerektirmektedir (Kallis, 2015: 4). Toplumun altını oyan neoliberal anlayışa karşı yaşamımız ve doğal kaynaklar üzerindeki kolektif kontrolü geri getiren bir anlayışa ihtiyaç artmaktadır. Bunun için büyümeme bir toplumsal harekete dönüşecek ise kendi içerisindeki iradeci/gönüllük esasına dayalı dönüşümü benimseyen hegemonyayı kırması gerekmektedir. Neye karşı ve kiminle sorularına yanıt aranması ve büyümemenin yeniden düşünülmesine gerek vardır (Romano, 2012: 586, 589).

Büyümeme, yalnızca boş zamanı artırmak için değil, aynı zamanda doğal çevre üzerindeki yükü de azaltmak için de daha az üretimi destekler. Elbette işgününün kısaltılması özgürlük alanının genişlemesinin önkoşuludur, ancak gelir ve kaynakların daha adil (yeniden) dağıtımı, üretici güçleri artırmadan işgününe kısaltabilir (Saito, 2022: 235).

## **Sonuç**

Özellikle 1945 sonrasında bir ülkenin refah düzeyinin belirlenmesinde ve diğer ülkelere göre gelişmişliğinin kıyaslanmasında GSYH artışı dikkate alınmıştır. Ancak bu ölçüt, bir ülkenin refah düzeyini belirlemede ve kıyaslamada yetersiz kaldığı gibi sistemin her geçen gün derinleştiği eşitsizlikleri de göz ardı etmektedir. Bu süreçte en çok ihmal edilen alanlardan biri de çevredir. Çevresel tahribatın geldiği boyutlara rağmen büyüme ideolojisinden vazgeçilmemiştir. Sürdürülebilir büyüme ve çevre arasında bir çelişkinin olmadığı, uzun dönemde büyümenin ve teknolojik gelişmenin çevre kirliliğini azaltacağı sık sık vurgulanmıştır. Ancak iktisadi alanın ötesine geçen, yerküreyi tehdit eden “çoklu kriz” ortamında, kaynak kıtlığının yaratacağı bir fiyat artışı ve etkinlik arayışı yoluyla oluşacak “piyasa çözümüne” bel bağlayacak zaman kalmamıştır.

İşte böyle bir iklimde büyümeme, anaakım iktisadın fetiş nesnesi olan büyümeye karşı bir alternatif arayışı olarak doğmuştur. Kavram ilk defa Gorz tarafından dile getirilmiş, 2008’de gerçekleşen Konferans sonrasında özellikle akademik yazında taraftar toplar hale gelmiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere büyümeme kapitalist sistemde yerleşik olan üretim, tüketim, bölüşüm ilişkilerinin yeniden belirlenmesine dayanmaktadır.

Karbon salımının ve ekolojik ayak izi ölçümlerinin ortaya koyduğu üzere doğanın sınırlarına ulaşmış bulunuyoruz. İklim krizinin tüm yakıcılığı ile gündem olduğu günümüzde büyümeme dünya kamuoyunun kulak kabarttığı bir yaklaşım halini almamış, sadece akademik yazında karşılık bulmuştur. Bunun sebebi büyümeme hareketinin sınırlılıkları olduğu kadar egemen sınıf çıkarlarıdır. Büyümeme gerçek bir paradigma kayması olacak ise bunun bedelini en fazla ödeyecek kesim kuşkusuz gelir ve servetten en fazla payı alanlar olmalıdır. Çalışan sınıflar için tüketim kalıplarını değiştirmek görece kolaydır. Küresel ve ülke içi gelir dağılımı adaletsizliğinin geldiği noktada bu sınıfların ağırlıklı bir kısmı elde ettiği ücretle günü kurtaracak bir ölçüde tüketim yapabilmekte, bunun gerçekleşmesinin güçleştiği durumlarda finans sektörü devreye girmektedir. Devrimci bir çözümün koşullarının ortada olmadığı ya da böyle bir çözümün benimsenmediği bir ortamda şirketlerin, burjuva sınıfının bu sürece ikna edilmesi gerekmektedir. Toplumların tüketim anlayışının dönüşmesi, radikal bir değişime iknası da şüphesiz yeni bir dünya inşası için kritik bir hedefdir. Ancak, şirketlerin üretim ve dolaşım alanına yönelik yaklaşımlarını, pazarlama stratejilerini değiştirmeleri bu dönüşümün anahtarıdır. Bunun için yeni bir paradigmaya ihtiyaç vardır. Bu paradigma değişiminin hayata geçirilebilmesi için öncelikle ekonomik açıdan kırılğan kitlelere yönelik üretici-tüketici kooperatiflerinin ve onarım atölyelerin kurulması, üretim araçların ortak kullanımının sağlanması, tüketim kalıplarının değiştirilmesi ve muhtemelen en zoru büyümemenin egemen sınıflara yayılması gerekmektedir. Ancak büyümeme yaklaşımı toplumun tümünü yeni değerlere ve fedakarlığa çağırır, tüketicileri dönüşümün anahtarı olarak görürken; ekolojik krizde sorumluluğu daha fazla olanlar ile hesaplaşma niyetinde gözükmemektedir.

Ayrıca yereli önceleyen bu hareketin başarısı küresel bir hareket haline gelmesine, bir hegemonya oluşturmaya bağlıdır. Büyümemenin sonucu istihdam kaybı olmamalıdır. Bu nedenle iş güvencesi, belli bir ücret garantisi, ücret kaybı olmadan çalışma saatlerinin azaltılması gerekmektedir. Bu adımlar atılırken en çok dikkat edilmesi gereken şeylerden biri kuşkusuz tüketim kalıplarının değiştirilmesidir. 1945 sonrasında nasıl doyumsuz bir tüketim toplumu yaratıldıysa aynı şekilde isteklere değil ihtiyaçlara göre tüketim yapan “yeni bir toplum” oluşturmak gerekmektedir. Üretim kalıplarının değiştirilmesi için de istekleri dikkate alan üretim anlayışının

yerini ihtiyaçlara göre üretim anlayışının alması çevre kirliliğine yol açan üretim yöntemlerinin caydırıcı düzeylerde vergilendirilmesi, doğal kaynak kullanımında aşırıya kaçan üretim yöntemlerinin engellenmesi, yeni enerji kaynaklarına yönelinmesi, İnsani Gelişme Endeksi gibi endekslere çevre kirliliğinin eklenmesi, çevre dostu üretim yöntemlerini teşvik edici yatırımların kredi kolaylıkları ve teşviklerle desteklenmesi gibi önlemler gerekmektedir.

Son olarak üretim ve tüketim kalıplarını değiştirme sürecinde yeni sistemin tamamlayıcısı olarak yeni kurumların oluşturulması bu sürecin hızlanmasında ve “geçişte” etkili olacaktır. Bu yeni toplumsal düzenin başarısı ve işlerliği küresel ölçekte bu adımların tabana yayılmasıyla sağlanabilir. Ancak bu toplumsal desteği yaratmak için kapitalist sistemin gerçek yararlanıcılarını, iktidar asimetrilerini hedef tahtasına koyan, iktidar sahiplerini iktidarın ötesine geçen bir sınıfsal perspektife ve örgütlenme anlayışına ihtiyaç vardır. Aksi halde büyümeme “elitist” bir duyarlılığın ve zihin egzersizinin ötesine geçemeyecek, daha da kötüsü sisteme içerilerek bir “pasif devrime” kurban gidebilecektir.

## **Kaynakça**

- Abramovitz, Moses ve Paul A. David (1973), “Reinterpreting Economic Growth: Parables and Realities”, *The American Economic Review*, 63 (2), s. 428-439.
- Abramovitz, Moses (1981), “Welfare Quandaries and Productivity Concerns”, *The American Economic Review*, 71 (1), s.1-17.
- Buch-Hansen, Hubert (2018), “The Prerequisites for a Degrowth Paradigm Shift: Insights from Critical Political Economy”, *Ecological Economics*, 146, s. 157–163.
- Buch-Hansen, Hubert ve Martin Carstensen (2021), “Paradigms and the Political Economy of Ecopolitical Projects: Green Growth and Degrowth Compared”, *Competition & Change*, 25(3–4), s. 308–327.
- Daly, Herman E. (1974), “Steady-state Economics Versus Growthmania: A Critique of the Orthodox Conceptions of Growth, Wants, Scarcity, and Efficiency”, *Policy Sciences*, 5(2), s. 149-167.
- Daly, Herman E. (1998), “The Return of Lauderdale’s Paradox”, *Ecological Economics*, 15 (1), s. 21-23.
- Demaria, Federico, François Schneider, Filka Sekulova ve Joan Martinez-Alier (2013), “What is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement”, *Environmental Values*, 22 (2), s. 191–215.

- Easterlin, Richard A. (1974), “Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence”, Paul A. David ve Melvin W. Reder (Eds.), Nations and Households in Economic Growth, Essays in Honor of Moses Abramovitz, (New York: Academic Press): 89-125.
- Easterlin, Richard A. ve Kelsey J. O’Connor (2020), The Easterlin Paradox, IZA Institute Discussion Paper Series No. 13923.
- Foster, John Bellamy ve Brett Clark (2009), “The Paradox of Wealth: Capitalism and Ecological Destruction”, Monthly Review, 61 (6), s.1-18.
- Georgescu-Roegen, Nicholas (1975), “Energy and Economic Myths”, Southern Economic Journal 41 (3), s. 347-381.
- Gorz, Andre (M. Bosquet) (1972). Nouvel observateur. Paris.
- Gorz, Andre (1980), Ecology as Politics, (Montreal: Black Rose Books).
- Grossman G. M. ve Krueger, A. B. (1995), “Economic growth and the environmental”. The Quarterly Journal of Economics, 110(2), s. 353-377.
- Harvey, David (2020), “Anti-capitalist Politics in the Time of COVID-19”, Jordan, T. Camp ve Chris Caruso (Eds.), (London: Pluto Press): 179-189.
- Huber, Matthew T. (2022), Climate Change as Class War, (London&New York: Verso Press).
- Jackson, Tim (2021), Post Growth: Life After Capitalism, (Cambridge: Polity Press).
- Kallis, Giorgos (2015), “The Degrowth Alternative”, Great Transition Initiative, <https://greattransition.org/publication/the-degrowth-alternative> (24.04.2023).
- Kallis, Giorgos, Federico Demaria ve Giacomo Alisa (2015), “Introduction: Degrowth”, Giacomo, D’Alisa, Federico Demaria ve Giorgos Kallis (Eds.), Degrowth a Vocabulary for a New Era, (New York: Routledge): 1-17.
- Klitgaard, Kent A. ve Lisi Krall. (2012)., “Ecological Economics, Degrowth, and Institutional Change”, Ecological Economics, 84, s. 247–253.
- Latouche, Serge (2009), Farewell to Growth, (Cambridge: Polity Press).
- Meadows, Donella.H., Dennis L. Meadows, Jorgen Randers ve William W. Behrens III (1972), Limits to Growth, (New York: Universe Books).
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2011), Towards Green Growth: Monitoring Progress, (Paris: OECD Publishing).
- Research & Degrowth (2010), “Degrowth Declaration of the Paris 2008 Conference”, Journal of Cleaner Production, 18 (6), s. 523–524.

- Romano, Onofrio (2012), “How to Rebuild Democracy, Re-thinking Degrowth”, *Futures*, 44, s. 582-589.
- Romano, Onofrio (2020), *Towards a Society of Degrowth*, (NY: Routledge).
- Saito, Kohei (2023), *Marx in the Anthropocene Towards the Idea of Degrowth Communism*, (Cambridge: Cambridge University Press).
- Schneider, François, Giorgos Kallis ve Joan Martinez-Alier (2010), “Crisis or Opportunity? Economic Degrowth for Social Equity and Ecological Sustainability. Introduction to this Special Issue”, *Journal of Cleaner Production*, 18 (6), s. 511–518.
- Sekulova, Filka, Giorgos Kallis, Beatriz Rodrigues Labajos ve François Schneider (2013), “Degrowth: From Theory to Practice”, *Journal of Cleaner Production*, 38, s. 1-6.
- Selden, Thomas ve Song Daqing (1994), “Environmental Quality and Development: Is There a Kuznets Curve for Air Pollution Emissions?”, *Journal of Environmental Economics and Management*, 27 (2), s. 147–162.
- Social Progress Index (2022), <https://www.socialprogress.org/> (11.11.22).
- Stiglitz, Joseph E., Amartya Sen ve Jean Paul Fitoussi (2009), *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*, (Paris: Commission).
- Stiglitz, Joseph E., Amartya Sen ve Jean-Paul Fitoussi (2010), *Mis-measuring Our Lives: Why GDP doesn't Add Up?*, (New York: The New Press).
- Stokey, Nancy L. (1998), “Are There Limits to Growth?”, *International Economic Review*, 39 (1), s. 1-31.
- Trainer, Ted (2012), “De-growth: Do You Realise What it Means?”, *Futures*, 44 (6), s. 590-599.
- Vansintjan, Aaron (2019), “Degrowth vs. the Green New Deal”, <https://briarpatchmagazine.com/articles/view/degrowth-vs.-the-green-new-deal> (25.04.2023).
- Van den Bergh, Jeroen (2009), “The GDP Paradox”, *Journal of Economic Psychology*, 30 (2), s. 117–135.
- World Bank (1992), *World Development Report 1992: Development and the Environment*, (New York: Oxford).
- World Bank Data (2022), <https://data.worldbank.org> (11.11.22).



*Araştırma Makalesi:*

# DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE DAYANIŞMA EKONOMİSİ FİKRİNİN GELİŞİMİ

Elif Tuğba ŞİMŞEK<sup>1</sup>

## Öz

Dayanışma ekonomisi, 20. yüzyılın ikinci yarısında kapitalist ve devlet merkezli otoriter ekonomik modellere alternatif bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır. Somut ekonomik deneyimler üzerinden şekillenen bu yaklaşım, ekonominin adil ve kolektif üretim, paylaşım ve yönetim prensiplerine dayanır. Bu prensipleri benimsemiş dayanışma ekonomisi pratikleri dünya genelinde sayıca artmakta ve çeşitli dayanışma ağlarıyla ortak değerler etrafında giderek daha çok birleşmektedir. Böylece sadece işyerlerinde değil, toplumun genelinde de adil bir dönüşüm hedeflenir. Bu bakımdan bu makale, dayanışma ekonomisi fikrinin dünyadaki yükselişi ve kavramsal tartışmalarına dair bir inceleme sunmaktadır. Aynı zamanda, dayanışma ekonomisinin Türkiye'deki seyrine dair de ortaya çıkan olumlu örnekler üzerinden tartışma yürütmeyi amaçlamaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Dayanışma Ekonomisi, Alternatif Ekonomi, Taban Hareketi, Yeni Kooperatifçilik, Türkiye

## THE DEVELOPMENT OF THE IDEA OF SOLIDARITY ECONOMY IN THE WORLD AND TURKEY

### Abstract

Solidarity economy emerged in the second half of the 20th century as an alternative to capitalist and state-centered authoritarian economic models. Shaped by concrete economic experiences, this approach is based on the principles of just and collective production, sharing, and governance of the

---

<sup>1</sup> Doktora öğrencisi. Eötvös Loránd Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, [elifugbasimsek@gmail.com](mailto:elifugbasimsek@gmail.com), ORCID: 0000-0002-3631-0794

economy. Solidarity economy practices that embrace these principles are growing worldwide and are increasingly uniting around shared values through various networks. The aim is a just transformation not only in the workplace but also in society at large. In this respect, this article provides a review of the rise of the idea of the solidarity economy worldwide and its conceptual debates. At the same time, it aims to discuss the course of the solidarity economy in Turkey through successful instances.

**Keywords:** Solidarity Economy, Alternative Economy, Grassroots Movement, New Cooperatives, Turkey

## **Giriş**

Günümüzde kapitalizmin insan ve doğa üzerindeki tahribatı daha fazla tartışılır hale gelmiştir. Bu tartışmaların bir sonucu olarak dayanışma ekonomisi, kapitalist ve devlet merkezli otoriter ekonomik modellere alternatif bir yaklaşım olarak öne çıkmaktadır. Bu yaklaşımda toplumsal dayanışma esas alınırken, hiyerarşik yapılar yerine kolektif üretim ilişkileri ve katılımcı karar alma mekanizmaları benimsenir (RIPESS, t.y.). Dayanışma ekonomisi, bu bağlamda, kooperatifler ve müşterekler gibi eski ve yeni birçok pratiği içinde barındırmaktadır. Dayanışma ekonomisinin bugün büyüyen dalgasında gerçekten yeni olan ise tüm bu ekonomik pratiklerin farklı bir sosyal ve ekonomik düzlemde yeniden ve yeni biçimlerde canlanmasıdır (Dash, 2013).

Dayanışma ekonomisinin günümüz anlamında ortaya çıkışı farklı coğrafyalarda farklı zaman dilimlerine denk gelir. Örneğin dayanışma ekonomisinin öncülüğünü yapan Güney Amerika, İspanya ve Fransa gibi ülkelerde dayanışma ekonomisinin bir hareket olarak doğuşu 1990’ların başlarına rastlar. Dayanışma ekonomisi tartışmalarının bu ülkelerde yükselmesinde, bu ülkelerin halihazırda var olan güçlü ve bağımsız emek hareketlerinin, kooperatif ve kolektif örgütlenme geleneklerinin etkisi büyüktür. Türkiye’de ise dayanışma ekonomisi kavramının ve uygulamalarının yaygınlaşması 2000’lerden sonrayı bulur. Zira, Türkiye’de aile, hemşerilik, tarikat ve cemaatler gibi hiyerarşik ilişkilere dayanan geleneksel dayanışma ağları oldukça güçlüdür. Bu geleneksel dayanışma biçimleri ise günümüz dayanışma ekonomisi pratiklerinin daha yatay, kolektif ve eşitlikçi dayanışma ilişkilerinden oldukça farklıdır.

Bununla birlikte, Türkiye’de dayanışma ekonomisinin önemli bileşenlerinden biri olan kooperatifler, tabandan yükselen bir hareketin



sonucu değil, devlet öncülüğünde ve tepeden inmece bir yaklaşımın sonucu olarak doğmuştur (Aykaç, 2020). Nitekim başarılı kooperatifçilik deneyimi sadece ekonomik alanla değil, üyelerinin demokratik ve bağımsız karar verme mekanizmalarıyla da ilgilidir. Dolayısıyla tabandan yükselen, iş yeri demokrasisini benimsemiş, yerel halkın temel ihtiyaçları etrafında şekillenen kooperatifçilik anlayışının Türkiye’de yaygınlaşması biraz gecikmiş ve 2000’li yılları bulmuştur.

Tüm bunlarla birlikte, son yıllarda Türkiye’de kooperatifçilik ve diğer dayanışma ekonomisi pratiklerine dair bir hareketlilikten bahsedilebilir. Bu hareketlilik bir bütün olarak düşünüldüğünde dolaylı ya da dolaysız olarak Türkiye dayanışma ekonomisi ekosistemine katkıda bulunmuştur. Örneğin kırsal bölgelerdeki üreticilerin bir araya gelerek kooperatifler kurması, üretim ve pazarlama faaliyetlerinde dayanışmayı artırmaktadır. Zira, 2000’li yıllardan itibaren bir ürünün üretiminden satışına kadar tüm süreci yöneten başarılı tarım kooperatiflerine rastlamak mümkündür (Şahin, 2018). Ayrıca 2000’li yıllardan itibaren kadın kooperatiflerinin de sayısı artmış, kadınların kooperatifler aracılığıyla ekonomik faaliyetlere katılımı Türkiye dayanışma ekonomisine dair bir potansiyel yaratmıştır. Nitekim bu kooperatiflerin çoğu yerellerdeki kadınlar tarafından kurulan, aşağıdan yukarı bir örgütlenme modeli geliştirmiş kooperatiflerdir (Duguid vd., 2015).

Kooperatiflerin dışında kurumsal olmayan dayanışma ekonomisi pratiklerinden de bahsetmek mümkün. 2013 Gezi Parkı Direnişi bu anlamda dayanışma ekonomisi için de bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim dünyadaki yeni kooperatifçilik akımının bir parçası olarak sayılabilecek kimi kentsel tüketim ve üretim kooperatifleri, Gezi direnişinin ardından oluşturulan mahalle ve park forumlarından evrilmiştir. Bu kooperatifler, dayanışma ekonomisinin önemli aktörlerinden biri olarak işyerlerindeki sorunlara çözüm üretirken, adil gelir dağılımı, güvencesiz çalışmanın önlenmesi ve katılımı ön plana çıkaran bir yaklaşım benimseyerek, toplumsal dönüşüm için de önemli bir potansiyele sahip olmuşlardır.

Bu bağlamda bu çalışma, dayanışma ekonomisinin dünyadaki ve Türkiye’deki seyrine dair bir izlek sunmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla ilk olarak dünyadaki dayanışma ekonomisi tartışmaları ele alınacak ve kavramsal bir çerçeve çizilecektir. Ardından Türkiye’de dayanışma ekonomisinin seyri, olanak ve sınırlılıklarına dair bir tartışma yürütülecektir. Yeni kooperatifçilik hareketinin dayanışma ekonomisinin önemli ve güçlü bir parçası olması bağlamında, Türkiye’deki yeni kooperatifçilik hareketine dair de ayrı bir parantez açılacaktır. Böylece dayanışma ekonomisinin idealleri kimi yeni kooperatif örnekleri üzerinden somutlaşmış olacaktır.

## **1. Dayanışma Ekonomisi Fikrinin Doğuşu**

Dayanışma temelli ekonomik deneyimlerin kökleri karşılıklılık, komünal pratikler, müşterekler ya da daha kurumsal yapılar olarak değerlendirilebileceğimiz kooperatifleri de kapsayacak şekilde oldukça eskiye gider. Fakat günümüz anlamında dayanışma ekonomisi terimi oldukça yenidir. Anup Dash’e (2013) göre, bugünün dayanışma ekonomisinde yeni olan dayanışmanın farklı bir sosyoekonomik düzlemde yeniden canlanmasıdır (Dash, 2013). Zira, dayanışma ekonomisi fikrinin 1990’ların başlarında küreselleşme ve kapitalizm karşıtı hareketlerle birlikte yayılması tesadüf değildir. Nitekim bu dönem, 1970’lerden itibaren uygulamaya konulan, ülke piyasalarının serbestleştirilmesi ve sermayenin önündeki her türlü engelin kaldırılmasını hedefleyen neoliberal kapitalist politikaların toplum ve çevre üzerinde yarattığı tahribatın iyice belirginleştiği dönemdir. Bu tahribat, ilki 2001’de gerçekleştirilen, içinde çeşitli dayanışma ekonomisi aktörlerinin de yer aldığı Dünya Sosyal Forumu’nun da gündemi olur. 2008 küresel ekonomik krizi ise dayanışma ekonomisi tartışmalarının iyice alevlenmesine ve dayanışma ekonomisi ağlarının güçlenmesine yol açacaktır. Böylece dayanışma ekonomileri bir alternatif olarak somut örnekler ve öneriler üzerinden daha fazla tartışılır olur (Miller, 2010).

Genelgeçer bir tanımı olmamakla birlikte, dayanışma ekonomisi kamu, özel ve kâr amacı gütmeyen kuruluşları da içeren üçüncü sektörü, toplumun refahına hizmet edecek şekilde dönüştürmeyi amaçlayan, kapitalizm ve devlet merkezli otoriter ekonomik sistemlere alternatif sunmayı hedefleyen bir yaklaşım olarak kabul edilebilir (RIPESS, t.y.). Bununla birlikte, dayanışma ekonomisi halihazırda var olan somut pratikleri ve gittikçe büyüyen uluslararası dayanışma ağlarıyla sadece bir yaklaşım olmanın ötesine geçer. Bu pratiklerin içine kooperatifler, kolektifler, topluluk temelli organizasyonlar, müşterekler, dayanışma ekonomisi ağları ve benzeri birçok deneyim katılabilir. Bu deneyimlerin ortak özellikleri ise insan haklarına ve çevreye duyarlı olmaları, adil ve kolektif üretim, yönetim ve paylaşımı desteklemeleri, yüzeysel değil sistemik dönüşümü hedeflemeleridir (RIPESS, t.y.). Bu pratikler kurumsal olmak zorunda değildir ve dayanışma ekonomisi bu somut deneyimlerin işleyişine odaklanmanın ötesine geçerek bir dayanışma ekonomisi ekosistemi geliştirmeyi hedefler.

Dayanışma ekonomisiyle ilgili literatürde farklı yaklaşımlar ve tanımlamalar bulunabilir. Bu çeşitliliğin bir nedeni, ortak değerler ve prensipler etrafında giderek daha çok birleşirse de dayanışma ekonomisinin yerel, bölgesel, tarihsel ve kültürel farklılıklara saygı duymasıdır. Bu durum dayanışma ekonomisi tartışmalarını zenginleştiren doğal bir süreç yaratır. Tanımlamalardaki farklılıkların bir diğer sebebi ise, Aykaç’ın da (2021)

vurguladığı gibi, dayanışma ekonomisi tartışmalarının uzunca bir süre iki kol üzerinden yürütülmesidir. Bunlardan ilki tabandan yükselen ekonomik pratiklerin deneyimlerine dayanarak yapılan akademik çalışmalar olurken, diğeri ise Birleşmiş Milletler (BM) gibi uluslararası kuruluşların dahil olduğu daha kurumsal yaklaşımlardır. Bu iki yaklaşım arasındaki temel fark birincisinin neoliberal küreselleşmeye eleştirel yaklaşarak, sistemik bir dönüşümü hedeflemesi, diğerrinin ise bu konuya dair açık bir pozisyon alamamasıdır. Her ne kadar uluslararası organizasyonlar son yıllarda alternatif ve sistemik dönüşümü hedefleyen görüşlere kendi rapor ve çalışmalarında daha çok yer verseler de (bkz. UNTFSSSE, 2023) Birleşmiş Milletler Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi Kurumlar Arası Çalışma Grubu (The United Nations Inter-Agency Task Force on Social and Solidarity Economy) örneğinde olduğu gibi dayanışma ekonomisine hâlâ mikro ölçekte ve sektörel seviyede yaklaşma eğilimi vardır (Utting, 2023:24). Bu eğilim ise dayanışma ekonomisinin dönüştürücü potansiyelini zedeleyebilmektedir. Hangi yaklaşımın dayanışma ekonomisi fikrinin özüne daha yakın olduğunu anlamak içinse dayanışma ekonomisi kavramının ortaya çıkış dinamiklerine göz atmak gerekir.

Daha önce belirtildiği gibi, dayanışma ekonomisi tartışmalarının özellikle 1980'lerin sonları ve 90'lı yılların başlarından itibaren hararetlenmesi, onun neoliberal küreselleşme karşıtı doğasıyla yakından ilgilidir. Bununla birlikte, dayanışma ekonomisi teriminin ilk kullanımı daha geriye gider. Dayanışma ekonomisi ifadesinin bilinen ilk kullanımı, Barselona'da anarşist bir sendika olan CNT-FAI'nın bir üyesi olan Felipe Lorda Aliaz'a aittir. Aliaz, dayanışma ekonomisi terimini *For a Solidarity Economy Between the Rural and the City* (Taşra ve Şehir Arasında Dayanışma Ekonomisi İçin) adlı çalışmasında, 1937'de kullanmıştır. Jorge Schoster ise Kolombiya'daki kooperatif hareketiyle ilişkili olarak dayanışma ekonomisi ifadesini kullanan bir sonraki kişidir. Schoster, 1982 tarihli çalışması için *Handbook for Solidarity Economy Projects* (Dayanışma Ekonomisi Projeleri El Kitabı) başlığını kullanır (Poirier, 2014).

Dayanışma ekonomisinin Güney Amerika ve Fransa'da yaygın bir şekilde kullanımı ise 1984'ten sonrasına rastlar. Şili'den Luis Razeto Migliaro, 1984'te *Solidarity Economy and a Democratized Market* (Dayanışma Ekonomisi ve Demokratikleştirilmiş Pazar) adlı ilk dayanışma ekonomisi kitabını yayımlayarak, dayanışma ekonomisinin teorik gelişimine katkıda bulunur (Poirier, 2014). Migliaro (2019), dayanışma ekonomisini pazar ekonomisine tamamen karşıt bir pratik olarak değil, daha ziyade modern ekonomiyi karakterize eden daha büyük sosyoekonomik yapılara, örgütlenme ve eylem biçimlerine eleştirel ve dönüşümsel bir yaklaşım olarak tanımlamıştır (Migliaro, 2019). Migliaro'nun bu bağlamda, kooperatifleri ve

dayanışma ekonomisi pratiklerini içeren ve birleştiren çeşitli birçok çalışmasına rastlamak mümkün. (Bkz. Grassroots Economic Organizing, t.y.) Seksenlerin sonlarında, Güney Amerika'dakiyle hemen hemen aynı zamanda, dayanışma ekonomisi terimi Fransızca konuşulan ülkelerde de tanınır hale gelir. Jean-Louis Laville bu anlamda Fransa'da kavramı ilk tartışanlardan biridir (Poirier, 2014). Laville ve Salmon (2015), kapitalist pazarla sınırlı olmayan daha geniş bir ekonomi vizyonuna atıfta bulunarak, dayanışma ekonomisinin teorik çerçevesine katkıda bulunur (Laville ve Salmon, 2015).

Bu çerçevede, dayanışma ekonomisi teriminin günümüz anlamında ilk ortaya çıkışını Güney Amerika, İspanya ve Fransa kökenli taban örgütleri, kooperatif hareketi, dayanışma ekonomisi ağları ve bunlara bağlı olarak gelişen akademik düşünceyle ilişkilendirmek yanlış olmaz. Zira dayanışma ekonomisinde teori ve pratiğin bir aradalığı göze çarpar. Dayanışma ekonomisinin gerek teorik gerekse pratik açıdan gelişiminde, oluşturulan dayanışma ağlarının yeri özellikle büyüktür. Nitekim dayanışma ekonomisinin tekil ve dağınık bileşenleri, oluşturulan bölgesel, ulusal, uluslararası ve hatta kıtalararası ağlarla somut bir alternatif olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ağlar aynı zamanda teorik tartışmaların da merkezidir. 1997 yılında Peru'nun başkenti Lima'da ilk uluslararası toplantısını düzenleyip, daha sonraki süreçte RIPESS (Sosyal Dayanışma Ekonomisinin Teşviki İçin Kıtalararası Ağ) adını alan dayanışma ekonomisi ağı, üye sayısı ve faaliyetleri açısından bunlardan en önemlilerinden biridir.

Bununla birlikte, Anglosakson dünyada kavramın yayılması, 2001'de Porto Alegre'de gerçekleşen ilk Dünya Sosyal Forumu'nun sonrasında gerçekleşir. Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) dayanışma ekonomisinin gelişimi akademik ve teorik alandan ziyade politik ve pratik düzlemde olur (Ould Ahmed, 2015). Zira Miller'a (2010) göre, Kuzey Amerika'daki -küresel kapitalizmin ortasındaki- durum farklı bir anlayış gerektirmektedir. Miller, öncelikli hedef olarak ABD'de henüz yeterince bilinmeyen dayanışma temelli ekonomik deneyimlere dikkat çekmeyi ve onları çoğaltmayı önerir. Bu nedenle, özellikle ABD bağlamında dayanışma ekonomisi, olasılıklar yelpazesini genişletme ihtiyacını vurgular. Bununla birlikte, dayanışma ekonomisine hem teorik hem pratik bir alan olarak yaklaşmak açısından Güney Amerika, Avrupa ve İngiltere dayanışma ekonomisi hareketleri arasında paralellikler kısa zaman içinde oluşur. Bu paralelliklerin bir sonucu olarak Keith Hart, Laville ve Cattani, çok disiplinli bir yaklaşımla, ekonomiyi karmaşık sosyal ilişkilere sahip bütüncül bir antropolojik alan olarak formüle eden *The Human Economy* (İnsan Ekonomisi) adlı ortak çalışmalarını yayımladılar (Hart vd., 2010).

Dayanışma ekonomisini kavramsallaştırma çalışmaları halen devam etmekte ve birçok farklı perspektifi içinde barındırmaktadır. Öte yandan, belki

de doğası gereği dayanışma ekonomisinin hiçbir zaman tek bir doğrusu ve herkese uyan bir tanımı olmayacaktır. Nitekim dayanışma ekonomisi, ekonomik alanda tek bir plan veya vizyon talep etmek yerine, birçok farklı deneyimi ve yaklaşımı bölgesel farklılıklarına saygı duyacak şekilde birbiriyle ilişkilendirmeye çalışır (Miller, 2010). Bununla birlikte, dayanışma ekonomisinin çıkış dinamiklerine bakıldığında, onun içinde bulunduğumuz kapitalist sistemin çıkmazlarına bir cevap olarak doğduğu, sistemi eleştiren, onu dönüştürmeyi ve alternatif sunmayı hedefleyen bir doğası olduğu açıkça görülecektir. Dolayısıyla, dayanışma ekonomisini sistemin bir parçası olarak değil, ona alternatif olarak konumlandırmak, hem dayanışma ekonomisinin ortaya çıkış dinamikleriyle daha uyumludur hem de daha kurumsal yaklaşımlar tarafından "iç edilmemesi" açısından önemlidir. Bu çalışma, kavramsal çerçevesini dayanışma ekonomisinin doğuş dinamiklerini baz alarak çizmektedir.

### **1.1. Dayanışma Ekonomisinde Teorik Yaklaşımlar**

Kesin bir tanımlamadan bahsedememekle birlikte, dayanışma ekonomisine dair ortak değer ve ilkelerden oluşan dikkate değer bir çerçeve olduğundan bahsedilmişti (örn., Miller, 2010; Lavelle, 2010; Gardin, 2014; Ould Ahmed, 2015; Dash, 2015; Utting, 2015; Pestoff ve Hulgård, 2016). Bunlardan belki de en önemlisi dayanışma ekonomisini ana akım ekonomiden ayırma eğilimidir. Dash'e (2015) göre, dayanışma ekonomisi öncelikle ana akım iktisadın rasyonel seçim paradigmasını sorgular ve ana akım iktisadın ekonomik faaliyeti piyasa ve piyasa dışı alan olarak ayırmasına karşı çıkar. Dash (2015), Karl Polanyi'den esinlenerek, ekonomik alanın rekabetçi piyasa sisteminden daha fazlası olduğunu öne sürer. Dolayısıyla ekonomi, karşılıklılık, yeniden dağıtım ve mübadele gibi farklı ilkelerinin bir bütünü olarak işlev görür. Polanyi'nin ekonomi yaklaşımı, bu bağlamda, günümüz dayanışma ekonomisi kavramsallaştırma çalışmalarına özellikle ilham kaynağı olmuştur (Bkz., Lavelle, 2010; Dash, 2015; Hulgård ve Andersen, 2016).

Polanyi'ye (2000) göre, ekonomiyi toplumdan bağımsız ve kendi kendini düzenleyen bir piyasa mekanizması olarak görmek hatalıdır. Ekonomilerdeki karşılıklılık, yeniden dağıtım ve mübadele gibi farklı ilkeleri göz önünde bulundurmak gerekir. Karşılıklılık, bu bağlamda, birbirlerini tanıyan insanların sosyal konumlarına bağlı olarak uyumlu ilişkiler kurduğu bir alışveriş ilişkisi olarak tanımlanabilir. Bu ilişkiler aile üyeleri arasındaki ilişkilere benzer şekilde güven, dayanışma veya sadakat gibi değerlere dayanır. Öte yandan yeniden dağıtım ilkesi, mal ve hizmetlerin merkezi bir noktada toplanarak topluluk içinde çeşitli noktalara dağıtıldığı durumları ifade eder. Bu ilke, vergileri ve devlet harcamalarını yönlendirirken, ekonomik

planlama faaliyetlerini de etkiler. Mübadele ise karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilkelerinden farklı olarak sadece ekonomik amaçlara hizmet eder ve ekonominin işleyişini ancak piyasaların varlığıyla etkiler hale gelir. Piyasanın varlığı ise “piyasa sisteminin” varlığını zorunlu kılmaz. Nitekim Polanyi’ye göre, piyasa her dönemde ve her toplumda var olabileceken, piyasa sistemi, ekonomik faaliyetin tamamının toplum kontrolünden çıkıp, kendi kurallarına göre işleyen piyasalar tarafından yönlendirildiği bir fenomeni ifade eder. Bu ise insan doğasına aykırıdır (Polanyi, 2000: 19-20).

Bu bağlamda, dayanışma ekonomisi bir mübadele alanı olarak görülebilecek pazara karşı çıkmazken, kapitalist piyasa sisteminin toplum kontrolünden ve toplumsal olandan koparılmış halini kabul etmez. Öte yandan karşılıklılık ilkesi dayanışma ekonomisinde belki de mübadele ve yeniden dağıtım gibi diğer temel ekonomik ilkelerin üzerinde bir önceliğe sahiptir (Ould Ahmed, 2015). Ancak dayanışma ekonomisinin dayandığı karşılıklılık ilkesi, geleneksel karşılıklılık ilişkisine dahil edebileceğimiz aile, hemşerilik ve hatta tarikat ve cemaatlerin sahip olduğu hiyerarşik ilişkileri barındırmamaya özen gösterir. Bu anlamda, karşılıklılık dayanışma ekonomisinde daha yata, eşitlikçi ve anti-otoriter bir düzlemde gerçekleşir.

Dayanışma ekonomisinin kavramlaştırılması üzerine diğer bir tartışma, karşılıklılık ilkesiyle de ilişkili olarak, dayanışma ekonomisi içindeki dayanışmayı “hayırseverlik”ten ayırma üzerinedir. Laville (2015), örneğin, dayanışma ekonomisini kavramsallaştırmaya çalışırken, eşit olmayan koşullarda gelişen hayırseverliğin aksine, özgür ve eşit insanları bir araya getiren, gönüllü karşılıklılık biçimini nitelendiren “demokratik dayanışmayı” vurgulamayı tercih eder. Ona göre, dayanışma idealize edilmemeli, hayırsever dayanışma ile demokratik dayanışma birbirinden ayrıt edilmelidir. Nitekim hayırsever dayanışmanın toplumsal hiyerarşinin kalıcılığına katkıda bulunacağı ve toplum içindeki eşitsizliği destekleyebileceği düşünülür. Oysa dayanışma ilişkileri karşılıklı faydaya ve eşit ilişkilere dayalı olmalı ve toplumun refahına hizmet etmelidir.

Benzer şekilde RİPESS (2015), dayanışma ekonomisindeki aktörlerin “iyi olmak” şeklinde romantikleştirilmemesini savunur. Dayanışma ekonomisinin bileşenleri cinsiyetçilik, ırkçılık, homofobi, sınıfsal ayrılıklar ve diğer ayrımcılık ve baskı kaynaklarının yeniden üretilmesini önlemenin yollarını sürekli ve yeniden keşfetmelidir. Bu doğrultuda dayanışma ekonomisi pratikleri kendilerini hiyerarşik olmayan bir düzlemde, eşit ve demokratik koşullarda yeniden var edebilmelidir. Dayanışma ekonomisi bu anlamda kimi vakıf, dernek gibi üçüncü sektöre dahil edebileceğimiz kuruluşların faaliyetlerden de ayrılmış olur. Bu anlamda RİPESS’in üçüncü sektörü daha büyük dayanışma ekonomisi hareketinin bir parçası olarak sunması ve kendisini üçüncü sektörden ayırması dikkat çekicidir. Bunu

yapmasındaki amacı ise dayanışma ekonomisinin sistemsel dönüşümü hedefleyen rolünün vurgulanması olarak açıklamıştır (RIPESS, t.y.). Bu yaklaşım, dayanışma ekonomisi kavramının ortaya çıkış dinamikleriyle de uyumlu görünmektedir.

Dayanışma ekonomisinin bu başlıkta son olarak ele alınacak bir diğer önemli dayanağı ise teori ve pratik alanın birlikteliğidir. Teorik anlamda eleştirel yaklaşımlar üzerinden yükselen dayanışma ekonomisi, pratik alanı hiçbir zaman arka plana atmamıştır. Teorik ve pratik alan çoğu zaman birlikte yürürken, pratik alan zaman zaman, ABD örneğinde olduğu gibi, teorinin de ötesine geçebilmektedir. Bunun arkasında yatan dinamik ise dayanışma ekonomisinin çoğunlukla “nasıl bir alternatif” ya da “alternatifi kim yaratacak” gibi büyük sorulara, büyük ve kesin cevaplar verme eğiliminde olmamasıdır. Miller’ın da (2010) vurguladığı gibi, bu cevaplar uygulayıcıları için motivasyon kaynağı olabileceği gibi problematik de olabilirler. Nitekim, önceden çizilmiş “en doğru yol”, kolektif bir hayal gücü ve yaratma sürecinin ortaya çıkarabileceği zenginliği gözden kaçırma potansiyeline sahiptir. Bu nedenle dayanışma ekonomisi, insanların yaratıcılığını kullanabileceği ve yerel grupların ekonomik sorunlarına kendi çözümlerini geliştirebileceği bir ortamı destekler. Zira, Küresel Kuzey ve Küresel Güney’in toplumsal ve ekonomik dinamikleri ve sorunları birbirinden farklılaşabilmektedir. Taban örgütlerinin ve dayanışma ekonomisi pratiklerinin farklı mücadele ve “baş etme” yolları benimsemesi ve keşfetmesi bu anlamda önemlidir.

Bununla birlikte, dayanışma ekonomisi bu mücadeleyi büyütme noktasında “ağ oluşturma”yı devreye sokar. Dayanışma ekonomisi, dayanışma ağlarıyla, mevcut ve gelişmekte olan alternatifleri görünür kılmayı ve bunları dayanışma temelinde birbirine bağlamayı amaçlar. Nitekim dünyadaki örneklerle bakıldığında, dayanışma ekonomisi pratiklerinin kendi aralarında kurduğu daha geniş dayanışma ekonomisi ağları ile kendi ekosistemlerini yaratma, güçlendirme ve yaymayı amaçlamaları yaygın bir uygulama olarak görülür.<sup>2</sup> Böylece sadece fikirler değil, somut ve gerçek deneyimlerin yaratılabilmesi hedeflenir.

## **2. Türkiye’de Dayanışma Ekonomisi**

Neoliberal kapitalizm ve küreselleşme karşıtı hareketlerin 1980’lerin sonlarından itibaren küresel ölçekte yükseldiği ve dayanışma ekonomisi fikrinin ise yine bu sosyal hareketlerle ilişkili olarak aynı dönemlerde tartışıldığı daha önce belirtilmişti. Fakat dayanışma, Aykaç’ın da (2018: 17)

---

<sup>2</sup> “RIPESS”, “U.S. Solidarity Economy Network” ve Macaristan’daki “Solidarity Economy Center” dayanışma ekonomisi ağı örneklerinden birkaçıdır.

belirttiği gibi, “tek bir biçimde, standart bir kurumsal yapıda veya tipik bir ekonomik alana ait olarak ortaya çıkmaz. Dayanışma, farklı biçimlerde yereldeki insan kaynağını ve doğal kaynakları kullanarak gelişir. İçinden çıktığı yerelin sosyal ve ekonomik meselelerine ürettiği çözümlerde de son derece özgündür.” Bu nedenle dayanışma ekonomisinin tek bir tanımı, tek bir doğrusu ve tek yönlü bir gelişim doğrultusu doğası gereği olmayabilir. Fakat farklı bölgesel dinamiklerin yarattığı farklı pratiklerle zenginleşen, bununla birlikte, piyasa-dışı ve devlet-dışı toplumsal örgütlenme modelleriyle her geçen gün daha da ortaklaşan deneyimlerden bahsedilebilir.

Dayanışma ekonomisinin gelişim hızı da bu anlamda farklı coğrafyalarda, o coğrafyanın ekonomik, politik ve sosyal olmak üzere birçok dinamiğine bağlı olarak farklılık gösterebilir. Örneğin dayanışma ekonomisinin bir hareket olarak olgunlaşmaya başlaması, hareketin öncülerinden olan Güney Amerika ve Fransa’da 1990’ların başından itibaren olmuştur. Bu bölgelerdeki gerek tabandan gelen güçlü örgütlenme geleneklerinin gerekse buna bağlı gelişen teorik tartışmaların dayanışma ekonomisinin yükselişinde önemi büyüktür. Bununla birlikte, Türkiye’nin günümüz dayanışma ekonomisi anlayışına uygun, tabandan yükselen, kapitalist piyasa ve devlet merkezli pratiklere alternatif olabilecek, kolektif üretim, bölüşüm ve yönetimi önceleyen pratiklerle tanışması biraz daha gecikmiştir. Nitekim Türkiye’de bu tür aşağıdan yukarı örgütlenen dayanışma ekonomisi geleneklerinin, dayanışma ekonomisinin öncü hareketleriyle karşılaştırıldığında zayıf kaldığı görülmektedir.

Bunun nedenlerinden biri, Türkiye’de geleneksel dayanışma ağları içinde tanımlanabilecek aile, akraba, hemşerilik ve cemaat gibi halihazırda var olan dayanışma biçimlerinin oldukça güçlü olmasıdır. Bu geleneksel dayanışma ağları, Aykaç’ın da (2021) belirttiği gibi, toplumsal bir ihtiyacın sonucu olarak doğarsalar da sistem karşıtı ya da sistemi dönüştürücü bir amaç gütmeyizler. Aksine, bazı geleneksel dayanışma biçimlerinin toplumu pasifleştirip, apolitikleştirdiği, dayanışma ekonomisi içindeki karşılıklılık pratiğinden farklı olarak “veren el, alan elden üstündür” anlayışıyla, hiyerarşik ilişkileri yeniden üreten süreçler olarak evrildikleri söylenebilir. Bununla birlikte, komşuluk ilişkisi ya da imece gibi kimi geleneksel dayanışma pratikleri, dayanışma ekonomisi bağlamında bir öğrenme ve pratik etme süreci olarak değerlendirilebilir. Örneğin tarlada uygulanan imece pratikleri başka üretim alanlarına uyarlanabilir (Aykaç, 2021) ya da komşuluk ilişkileri toplumsal dayanışma için bir pratik yapma alanı olabilir.

Dayanışma ekonomisinin önemli bir bileşeni olan kooperatifçilik açısından bakıldığında da yine sorunlu bir alan karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Türkiye’de kooperatifçiliğin ilk örnekleri devlet adamları öncülüğünde ortaya çıkmış ve tabandan yükselen bir hareketi temsil



etmemişlerdir. Devlet destekleri, kooperatiflerin büyümesi ve sayıca artması için önemli olurken, bu destekler çoğunlukla kooperatiflerin bağımsız sosyal ve ekonomik gelişimini destekler nitelikte değildir. Bu durumda, kapitalist piyasa koşullarında hayatta kalamayan, devlet desteklerine bağımlı ve kendi ayakları üstünde duramayan kooperatifler ile sıkça karşılaşmak mümkündür. Nitekim, 1990'lı yıllarda neoliberal ekonomi politikalarının da etkisiyle kooperatifler için devlet desteği azalmış, kooperatifler serbest piyasa koşullarında faaliyetlerini sürdürmekte zorlanmışlardır (Bilgin ve Tanyıcı, 2008).

Türkiye'de neoliberal ekonomi politikalarının dayanışma ekonomisi üzerindeki etkilerine daha geniş ölçekte bakabilmek içinse bu politikaların kimi özgünlüklerini göz önünde bulundurmak gerekir. Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de devlet politikalarının neoliberal bir zemine kayması 1970'lerin sonlarından itibaren kendini göstermeye başlamıştır. 1980'lerin sonlarında sermaye hareketlerinin önündeki tüm engellerin kaldırılmasıyla sonuçlanan bu süreç, daha sonra neoliberal dönüşümün krizlerini sorgulamak yerine, bu krizlerden beslenen bir hal almıştır. Nitekim 1994, 1999 ve 2001'de kısa aralıklarla yaşanan mali ve ekonomik krizler bu kabullenmenin bir göstergesidir (Bedirhanoglu, 2009). Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) 2002 yılında hükümetin başına geçmesi tam da böyle bir kriz döneminin devamında gerçekleşir. Bu dönemden sonra neoliberal politikalar, Akçay'ın (2019) tabiriyle, bazı durumlarda esnekleştirilerek Türkiye'ye uyarlanır. Bu uyarlama, neoliberal politikaların uygulanmasıyla ortaya çıkabilecek olası hoşnutsuzlukları törpüleme işlevi görmektedir. Akçay (2019) bu politikaları neoliberal popülist politikalar olarak nitelendirmiştir ve iki temel dayanağı vardır: En yoksulları içeren formel ve enformel sosyal yardımlar ile en yoksulların dahi ucuz krediye erişebilmesini sağlayan finansal içerilme süreçleri, yani borçlandırma

Bu sistemin sürdürülebilirliği ekonomik ve politik olmak üzere birçok etkene bağlıyken, bu yazının konusu böyle bir arka plana sahip Türkiye'de dayanışma ekonomisinin seyrine dairdir. Nitekim, özellikle 2000'li yıllardan itibaren etkisini artıran otoriter emek rejimi ve borçlanma ile baskılanmış bir emek hareketi görmekteyiz (Akçay, 2019). Bir taraftan da uzun yıllardır çeşitli formel-enformel kanallarla yardımlara alıştırılmış yoksul bir kesimden bahsedilebilir. Tarikatlar-cemaatler aracılığıyla "hayırseverlik" kültürünün yerleştirildiği, aslında hiç de demokratik bir düzlemde yükselmeyen karşılıklılık ve dayanışma ilişkisi bunun bir örneğidir. Bu süreçte ayrıca merkezi yönetim ve belediyelerden oluşan kamu sosyal yardım kuruluşları aracılığıyla akıtılan sosyal yardımların önemi de artmıştır (Kutlu, 2021). Dolayısıyla Türkiye'de dayanışma ekonomisi fikrinin gelişimini incelerken tüm bu dinamikleri göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Böylesi bir

ortamda dayanışma ekonomisinin tabandan yükselen, kapitalist piyasa ekonomisi ve devlet güdümlü ekonomi modellerine alternatif oluşturabilecek pratiklerinin yaygınlaşması zaman almıştır. Fakat umut vadeden gelişmelerden bahsetmek de mümkündür.

Örneğin 2000’li yıllardan itibaren müşterekler olarak değerlendirilebilecek çeşitli doğal ve kültürel alanların korunmasına dair muhalif hareketin yükselişine rastlanır. Bu yükselişin başlıca nedenleri, özellikle inşaat ve enerji sektörleri lehine yapılan idari ve hukuki düzenlemeler ve bunun bir sonucu olarak ortak çevresel alanların ve kentte kamu alanlarının hızla sermayenin kontrolüne bırakılmasıdır. Müşterek alanların sermayenin tekelinde olmasına karşı yükselen bu hareketler öncelikle ekolojik ve toplumsal bir yaşam savunusunu hedeflemiştir (Özden Fırat, 2018).

Bununla birlikte, Türkiye’nin dünya dayanışma ekonomisi tartışmalarına eklenmesi açısından Gezi Parkı Direnişi sırasında gelişen dayanışma pratiklerinin ve sonrasında oluşturulan dayanışma ağları ve park forumlarının önemli bir yeri vardır. Zira, dayanışma ekonomisi sadece ekonomik alanla değil, sosyal, kültürel ve çevresel alanlarla da yakından ilişkilidir. Nitekim dayanışma ekonomisi içinde alternatif bir ekonominin yanı sıra alternatif bir yaşamın olasılıkları ve potansiyelleri üzerine de kafa yorulur. Bu anlamda hem Gezi Parkı içinde hem de daha sonra mahallelerde yaratılan kolektif örgütlülük ve paylaşım deneyimleri, insanların dayanışma, sorumluluk, katılımcılık gibi dayanışma ekonomisinin olmazsa olmazları olarak nitelendirilebilecek somut deneyimlerin elde edilmesine yardımcı olmuştur. Gezi Parkı Direnişi ile insanlar kendi yaşamlarını ve çevrelerini şekillendirmek için gerekli motivasyonu, çeşitli işbirlikçi ve katılımcı politika ve deneyimlerle sağlamıştır (Germen, 2015).

Gezi olayları sırasında ve ardından ortaya çıkan dayanışma ağlarının kalıcılığı, potansiyeli ve ikilemleri tartışılabilir. Ancak dayanışma ekonomisinin küresel ölçekte henüz gelişim aşamasında olduğunu düşünüldüğünde, bu tür deneyimler dayanışma ekonomisi açısından düşe kalka öğrenme sürecinin bir parçasıdır. Örneğin Gezi sonrasında kurulan park forumlarından bazı aktivistler, 2019’da ortaya çıkan COVID-19 salgınıyla oluşan dayanışma ağlarında da yer almıştır. Böylece daha önce elde edilen deneyimler daha sonraki süreçte kurulan dayanışma platformlarına da aktarılmıştır (Özden Fırat, 2022). 2023 yılı Kahramanmaraş merkezli büyük deprem sonrasında hızla oluşturulan dayanışma ağları da bu çerçevede değerlendirilebilir. Dayanışma ekonomisi açısından daha dikkat çekici bir gelişme ise Gezi olaylarının ardından kurulan mahalle dayanışma ağlarının daha sonra yeni kooperatifçilik akımının parçası olarak değerlendirilebilecek kimi kentsel kooperatifin oluşumunda da rol oynamasıdır. Bu bağlamda Gezi,

Türkiye’de dayanışma ekonomisi ekosisteminin oluşumunda önemli bir işlev görmüştür.

Nitekim, daha önce belirtildiği gibi, dayanışma ekonomisi ekosistemi içinde kooperatiflerin tarihsel kökenleri, deneyimleri, dünya genelindeki sayı ve güçleri bakımından ayrı bir önemi vardır. Dayanışma ekonomisi tartışmalarıyla paralel olarak 2000’li yıllardan itibaren, özellikle de 2008 küresel ekonomik krizinin ardından, küresel ölçekte yükselen yeni bir kooperatif dalgasından bahsetmek mümkündür. Bu yükseliş Birleşmiş Milletler (BM) gibi uluslararası organizasyonların faaliyet alanlarından da izlenebilir. BM, 2012 yılını Uluslararası Kooperatifler Yılı olarak ilan etmiş ve kooperatiflerin sosyoekonomik kalkınmaya olan katkılarını, yoksulluğun azaltılması, istihdam yaratma ve sosyal bütünleşme üzerindeki rollerini vurgulamıştır (UN, 2011). Kapitalizmin krizlerine cevap olarak tabandan yükselen bu yeni kooperatifler daha yatay ve katılımcı yönetim süreçlerine sahiptirler. Türkiye’de de bu tür kooperatiflere sayıca çok fazla olmasa da 2000’li yıllardan itibaren rastlanmaya başlanmıştır. Kolektif üretim, paylaşım ve yönetim süreçleriyle dayanışma ekonomisinin önemli bir parçası olan bu kooperatiflere makaleyi sonlandırmadan önce kısaca bir parantez açılacaktır.

## **2.1. Yeni Kooperatifler**

Daha eşitlikçi bir toplum için kooperatifçilik düşüncesi 19. yüzyılım başlarında Robert Owen ve Charles Fourier gibi ütöpik sosyalistlerin katkısıyla olgunlaşmaya başlamıştır. Bu anlamda Owen’ın New Lanark deneyimi işçi merkezli kooperatif toplumu yaratma adına ilk somut pratiklerden biri olurken (Birchall, 1997: 4), 1844’te İngiltere’de kurulan Rochdale Equitable Pioneers Society (Rochdale Haksever Öncüleri Kooperatifi) modern kooperatif hareketinin ilk başarılı örneği olarak kabul edilir (Köne, 2023). Dolayısıyla dünya kooperatifçilik tarihi oldukça köklüdür fakat bu çalışmanın öncelikli amacı gereği bu bölümde sadece 21. yüzyılım başlarından itibaren yükselişe geçen yeni kooperatif dalgasından bahsedilecektir.

Yeni kooperatiflere dair kavramsal çalışmaların sayısı her geçen gün artmaktadır (örn. Curl, 2010; Raffaelli, 2021; Vieta, 2010, 2014). Marcelo Vieta, bu anlamda, yeni kooperatif dalgasının ilk kapsamlı kavramsallaştırma çalışmasını yapanlardan birisidir. Vieta (2010) kooperatifçilik hareketinin 20. yüzyılda bir taraftan merkezi olarak planlanmış ekonomilerin bir taraftan da kapitalist üretim, dağıtım ve tüketim ilişkilerinin kontrolü ve etkisi altında kaldığını düşünür. Ancak kooperatif hareketi dirençli çıkmıştır ve 21. yüzyılda yeni bir dinamizmle geri döner. Özellikle neoliberal kapitalist modelin başarısızlığı, ağırlıklı olarak tabandan gelen grupların başlattığı yeni

bir kooperatif dalgasına yol açmıştır. Vieta’ya (2010, 2014) göre, yeni kooperatifçilik dalgası sermaye merkezli pratiklerin karşısına yeniden dağıtımın daha adil yolları, başkalarıyla ve doğayla ilişki kurmanın daha etik halleri olarak çıkmıştır. Yeni kooperatifler böylece klasik kooperatifçilik tanımını aşarak sorumluluk alanlarını genişletmiş, sadece kendi üyelerinin çıkarlarını değil, içinde buldukları toplumun ve çevrenin ihtiyaçlarını da gözetir hale gelmiştir. İçsel dengeler bağlamından da bakıldığında yeni kooperatiflerin, daha geleneksel kooperatiflerle karşılaştırıldıklarında, yatay yönetim süreçlerine ve katılımcı karar alma mekanizmalarına daha çok sahip çıktıkları görülür.

Yeni kooperatifçilik akımının ortaya çıkış dinamikleri farklı bölgelerde benzerlikler gösterse de yine o bölgelerin kendi iç dengelerinden etkilenerek şekillenmektedir. Dolayısıyla yeni kooperatiflere dair kavramsal çalışmaların çeşitlenmesi, bu hareketin olanak ve sınırlılıklarını görmek açısından önemlidir. Örneğin, Christy Petropoulou (2013), Yunanistan dayanışma ekonomisine ilişkin çalışmaları aracılığıyla kooperatifler ve kolektifler üzerine bazı kriterler belirlemiştir. Bu kriterler genel olarak siyasi partilerden ve faşist örgütlerden özerkliği, çeşitli ekonomik sponsorlardan bağımsızlığı, kapsayıcılığı, farklı olanı arzulamak ve bu farklı dünyayı yaratmak için ilişkiler ve dayanışma ağları kurmayı, kentsel mekânı sosyal olarak değiştirmeyi vurgulamaktadır (Petropoulou, 2013: 74-75). Bu bakımdan Petropoulou, siyasi ve ekonomik bağımsızlığa, “kendinden olmayanı” da içeri katabilecek kapsayıcı pratiklerin önemine, farklı bir dünya yaratma arzusuna öncelik verecek şekilde yeni kooperatifler ve kolektifler gerçeğine dikkat çekmiştir.

Benzer bir şekilde Paola Raffaelli (2021), 2001’de Arjantin’deki sosyoekonomik kriz sırasında geniş ölçüde yeniden canlanan kooperatif hareketine odaklanır. Raffaelli çalışmasında, işçilerin kooperatifler aracılığıyla üretimleri üzerinde yeniden kontrol sahibi olmalarını ve üretimi yeniden şekillendirerek toplumu dönüştürme potansiyellerini konu almıştır. ABD’deki yeni kooperatif hareketine dayanarak çerçevesini çizen John Curl (2010) ise yeni kooperatiflerin işyerlerini demokratikleştirme misyonuna geri döndüklerini vurgular. Curl için kooperatiflerin istihdam sağlamadaki rolü önemlidir. Bununla birlikte, yeni kooperatiflerin istihdam sağlayıcı rolünün ötesinde, yerel ölçekte başlayıp, dayanışma ağlarıyla uluslararası bir karakter kazandığına, bu anlamda işçi hareketleriyle de yakın ittifak kurmayı başardıklarına dikkat çekmiştir. Yeni kooperatiflerin aynı zamanda hükümetleri etkileme gücü de artmıştır. Kooperatifler kendi gelişimleri için uygun politika ortamının yaratılması adına devlet desteğini giderek daha çok alırlar.

Yeni kooperatiflerin sahip oldukları dinamikler üzerine önemli bir çerçeve ortaya çıkmaktadır. Ancak daha önce belirtildiği gibi bu dinamikler yerel olarak farklılık gösterebilir. Geleneksel denilebilecek kooperatifler bir kenara konulduğunda, Türkiye'de de 2000'li yıllardan itibaren dünyadaki yeni dalgayla paralel gelişmelerin yaşandığı görülür. Örneğin Türkiye'deki kadın kooperatifleri sayısı 2000'li yılların başlarından itibaren önemli ölçüde artmıştır (Duguid vd., 2015). 2009 yılında 93 olarak bildirilen kadın kooperatifi sayısı 2022 yılı itibarıyla 870'e çıkmıştır (Karakuş, 2022: 105-106). Kadın kooperatifleri her ne kadar daha çok "kadın işi" olarak kabul edilen geleneksel alanlarda yoğunlaşıyorlar da Değirmenci'nin de belirttiği gibi bu durum toplumlarda süregelen cinsiyetçi iş bölümü nedeniyle kadınların refleks olarak ilk uzmanlaştıkları alanlara yönelmesi olarak görülebilir (Değirmenci, 2023). Fakat yönelinen alanın eşitlikçi, dayanışmacı ve yatay örgütlenmeyi destekleyen doğası, kadınların sosyal ve ekonomik koşullarını iyileştirme ve cinsiyetçi iş bölümüne dayalı ilişkileri dönüştürme potansiyeli barındırmaktadır.

Bununla birlikte, 2000'li yıllardan itibaren üretim, işleme ve dağıtım olmak üzere üretimin tüm süreçlerine hâkim başarılı tarımsal kooperatiflerden de bahsetmek mümkündür (Şahin, 2018). Örneğin Hopa Çay Kooperatifi ve TİRE Süt Ürünleri Kooperatifi gibi eski fakat 2000'lerden itibaren piyasaya olan bağımlılıklarını azaltmak üzere yeni stratejiler ortaya koyan kooperatifler (Şahin ve Hacısalihoğlu, 2018), kooperatifçilik anlamında yaşanan hareketliliğin olumlu örnekleridir. Bununla birlikte, 2017 yılında kurulan Ovacık Tarımsal Kalkınma Kooperatifi, doğayı önemseyen, kâr odaklı düşünmeyen ve aracısız üretim yolunu seçmiş bir kooperatif olarak dayanışma ekonomisi için güzel bir örnek olmuştur (Birartibir, 2019). Bu dönem yeni kurulan kooperatif sayılarında da önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Sosyal Ekonomi'nin 2010 ve 2021 yılları arası döneme dair kurulan ve kapanan kooperatif istatistiklerine yer verdiği kısa yazısında, 2018 yılından itibaren ilk defa kurulan kooperatif sayısının kapanan kooperatif sayısının üstüne çıktığı vurgulanmıştır. 2021'in ilk altı ayında kurulan kooperatif sayısı 723 iken kapanan ve tasfiye halinde olan kooperatif sayısı 307'dir. Bu da kooperatif sektöründe bir canlanmaya işaret etmektedir (Sosyal Ekonomi, 2021).

Ayrıca, 2000'lerde dünya yeni kooperatif dalgasıyla uyumlu olarak ortaya çıkmış kentsel kooperatiflerden de bahsetmek mümkündür. 2016 yılında resmi olarak İstanbul'da açılan Kadıköy Kooperatifi bunun güzel örneklerinden biridir. Üreticilerle aracısız birliktelikler kurma, kolektif çalışma ve paylaşım, ekolojik ve adil toplumsal ilişkiler ve toplumsal dayanışma temel ilkeleriyle yola çıkan kooperatif, gönüllülük esasına göre faaliyet sürdürmektedir. Herkesin eşit söz sahibi olduğu, yatay örgütlenme

şeklini benimseyen kooperatif üyeleri, yönetimde hiyerarşiyi ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Diğer yandan, Kadıköy Kooperatifi’nin fikri temellerinin Gezi direnişi sonrasında mahallelerde oluşan forum ve dayanışmalara dayanması (Birgün, 2021), Gezi’nin Türkiye’nin dayanışma ekonomisi ekosisteminin oluşumundaki önemini kanıtlar niteliktedir.

Yine Gezi direnişinin ardından ortaya çıkan İzmir mahalle forumları, dayanışma ekonomisi temelinde hem bir derneğin hem de bir kooperatifin doğmasına yol açmıştır. Bu organizasyonlar Harmandalı Derneği ve dernek çalışmaları sırasında 2018 yılında kurulmasına karar verilen Yeni Hayat Kooperatifi’dir. Ticari faaliyetlerden elde ettikleri gelirin tamamını toplumsal fayda için kullanmayı hedefleyen kooperatif, kendilerini ve çevrelerini üretim ve tüketim ilişkileriyle birlikte dönüştürmeyi amaçlamaktadır. Kooperatif, kültür-sanat, kadın emeği ve emek kumbarası olmak üzere üç ayrı kumbaraya sahiptir. Kooperatiften elde edilen gelir belirli oranlarda bu kumbaralara aktarılmaktadır. Kadın emeği ve emek kumbarası henüz çok aktif olmasa da kooperatif, kültür-sanat alanında önemli faaliyetler yürütmektedir. Bununla birlikte, derneğin sahip olduğu meclisler aracılığıyla kolektif karar alma süreçleri ve “özgüç” ve “özyönetimle” hayatı dönüştürme arzusu (Birartibir, 2021), geleneksel dernekçilik anlayışından farklılaştığını göstermektedir. Bu durum, daha önce bahsedildiği gibi, dayanışma ekonomisinin sadece özel ve devlet sektörünü değil, üçüncü sektörü de dönüştürme ilkesiyle uyumludur.

Albatros Bilişim Kooperatifi, diğer dikkate değer yeni kooperatif örneğidir. 2022 yılında resmi olarak kurulan kooperatif, ilk genel kurulunu 2023 Mayıs ayında gerçekleştirmiştir. Albatros Bilişim Kooperatifi farklı uzmanlıklardan üyelere sahiptir ve bu kişileri kooperatif çatısı altında bir araya getiren nedenlerin arasında işyerlerinde yaşadıkları sorunlar, güvencesiz çalışma, adil olmayan gelir paylaşımı ve performans baskısı yer alır (Giray, 2021). Kooperatif üyeleri zaman içinde sekiz temel kooperatifçilik ilkesini belirler: kooperatifçilik, dayanışma, kolektif işleyiş, yatay hiyerarşi, merkeziyetsizlik, adil gelir paylaşımı, konsensüs ve eşitlik (Albatros Bilişim Kooperatifi, t.y.). Bu özellikler Albatros Bilişim Kooperatifi’nin oluşumunu yeni dalga kooperatifçilik anlayışıyla uyumlu kılar. Nitekim kooperatif, kapitalizmin sorunlarına karşı tabandan yükselen ve daha adil üretim ve bölüşüm süreçlerini talep eden bir yaklaşımı temsil etmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye’de de dünyadaki benzer anlayışlarla paralel şekilde yükselen bir kooperatifçilik akımından bahsetmek mümkündür. Dayanışma ekonomisi ekosistemi içerisinde değerlendirilebilecek bu yeni akım, kapitalizmin krizlerine alternatif bir cevap olarak doğmuştur. Yeni kooperatifçilik akımı sadece üyelerinin yaşam koşullarını iyileştirme ya da güvence altına alma amacı taşımamakta, aynı zamanda daha geniş bir toplumsal dönüşümü hedeflemektedir. Bu hedefe ulaşmak içinse tepeden

inmecı bir yaklaşım yerine, tabandan yükselen, özyönetime dayalı pratikler benimsenmektedir. Ancak daha önce belirtildiği gibi, kooperatiflerin tarihsel gelişimi, buldukları coğrafyanın sosyal, kültürel ve ekonomik dinamiklerinden etkilenmekte ve kooperatifler kendilerine özgü “başa çıkma” yöntemleri geliştirmektedir. Bu nedenle, kooperatiflerin ve dayanışma ekonomisi pratiklerinin birbirlerinden öğreneceği ve farklılıklarıyla dayanışma ekonomisi kültürünü zenginleştirecekleri ortamların ve dayanışma ağlarının yaratılması önemlidir. Bu şekilde, dayanışma ekonomisi hareketi daha da büyüterek, daha adil, eşitlikçi, katılımcı ve güçlü bir alternatif olarak kapitalizmin karşısına çıkabilecektir.

## **Sonuç**

1990’lardan itibaren Güney Amerika, İspanya ve Fransa gibi bölgelerde olgunlaşmaya başlayan dayanışma ekonomisi fikri, günümüzde dünya genelinde giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Dayanışma ekonomisine dair farklı yaklaşımlar olmakla birlikte, bu fikrin doğuş dinamiklerine bakıldığında, kapitalizmin krizlerine karşı bir cevap olarak ortaya çıktığı ve kapitalizmi işlevsizleştirerek dönüştürmeyi amaçladığı görülür. Bu nedenle, dayanışma ekonomisi pratiklerinin yaygınlaştırılması, bu pratiklerin dayanışma ağlarıyla birbirlerine bağlanması ve dayanışma ekonomisi ekosistemlerinin oluşturulması son derece önemlidir.

Günümüz anlamında dayanışma ekonomisi fikri ve deneyimlerinin Türkiye’ye dünyadaki öncü hareketlere nazaran geç geldiği söylenebilir. Bunun sebepleri arasında Türkiye’de aşağıdan yukarıya örgütlenen dayanışma geleneklerinin görece zayıf olması fakat akrabalık, hemşerilik ve tarikatlar gibi hiyerarşik ilişkilerin sürdürüldüğü ve sistemsel sorunların sorgulanmadığı geleneksel dayanışma biçimlerinin ise güçlü olması yer alabilir. Ayrıca dayanışma ekonomisinin en güçlü aktörlerinden biri olan kooperatifler Türkiye’de tabandan yükselmemiş, devlet adamları öncülüğünde oluşturulmuştur. Kooperatiflerin bağımsız gelişimini destekleyecek düzenlemeler ise tarihsel süreçte yetersiz kalmıştır.

Bununla birlikte, çalışmada genişçe yer verildiği üzere, Türkiye’de de 2000’li yıllardan itibaren dünya dayanışma ekonomisi hareketine eklenilebilecek örnekler ortaya çıkmaya başlamıştır. Müşterek alanların korunmasına yönelik yükselen muhalif hareketler, sayıca artan kadın kooperatifleri, alternatif tarımsal kalkınma kooperatifleri, Gezi direnişinin ardından ortaya çıkan özyönetim ve katılımcı yönetim gibi pratikleri benimsemiş mahalle dayanışma ağları ve yine bu ağlardan doğan yeni nesil kooperatifler, dayanışma ekonomisi ekosistemi içine dahil edilebilecek örneklerden bazılarıdır. Bununla birlikte, dayanışma ekonomilerine dair

kavramsallaştırma çalışmaları dünya genelinde halen devam etmekte, yeni yeni ortaya çıkan ekonomik pratiklerse bu alanı canlı ve dinamik tutmaktadır.

Bu anlamda gerek dünyadaki gerekse Türkiye’deki tekil örnekler üzerinden hareketin başarısı ve başarısızlığına dair yorumlar yapmak için henüz çok erken. Üstelik çalışmada vurgulandığı gibi, dayanışma ekonomisi fikri “büyük sorulara” “büyük cevaplar” aramak amacıyla doğmamıştır. Bu hareketin akıbetinin nereye varacağını süreç içerisinde kolektif deneyimler belirleyecektir. Dolayısıyla farklı mücadele yöntemleri, potansiyel ve sınırlılıkları olan farklı dayanışma ekonomisi biçimlerinin, dayanışmanın yükselişini ve kalıcılığını engelleyen faktörleri kendi içinde sıkça tartışması ve dayanışma ağları aracılığıyla paylaşması önemlidir.

Nitekim, çalışmada da üstünde durulduğu gibi, dünyadaki örnekler incelendiğinde, dayanışma ekonomisi pratiklerinin kendi aralarında kurduğu daha geniş dayanışma ağları ile kendi ekosistemlerini oluşturmayı ve güçlendirmeyi amaçladıkları göze çarpar. Bu ağlar, dayanışma ekonomisi deneyimlerinin birbirlerini ekonomik ve sosyal olarak desteklediği, kapitalist piyasa sistemi içinde varlıklarını sürdürebilmeyi ve ona alternatif üretmeyi hedefledikleri önemli mekanizmalardır. Ancak Türkiye’de dayanışma ekonomisi uygulamaları oldukça yeni ve bu pratikleri ortak bir zeminde birleştirecek daha geniş dayanışma ekonomisi ağları yaygın bir uygulama değildir. Bu nedenle, bu pratiklerin deneyimlerini paylaşacakları, eleştirel süreçleri işletecekleri, ekonomik ve sosyal destek alacakları dayanışma ekonomisi ağlarının olasılıkları üzerine düşünmek ilk adımlardan biri olabilir.

Sonuç olarak, dayanışma ekonomisi ve yeni kooperatifçilik hareketi, insanların güçlerini birleştirerek daha adil, eşitlikçi, kolektif ve sürdürülebilir bir gelecek oluşturma amacıyla umut veren bir alternatif olmaktadır. Bu hareketi desteklemek, kooperatifler arası iş birliğini artırmak ve dayanışma ekonomisi kültürünün yaygınlaşmasını sağlamak, toplumsal değişim ve dönüşüm için önemli bir potansiyel taşımaktadır.

## **Kaynakça**

- Albatros Bilişim Kooperatifi, (t.y.), “Manifestomuz”, <https://albatros.coop/manifesto/>
- Akçay, Ümit (2019), “Türkiye’de Neoliberal Popülizm, Otoriterleşme ve Kriz”, Toplum ve Bilim (147), s. 46-70.
- Aykaç, Aslıhan (2018), Dayanışma Ekonomileri- Üretim ve Bölüşüme Alternatif Yaklaşımlar, (İstanbul: Metis Yayınları).



- Aykaç, Aslıhan (2020), “Aslıhan Aykaç’la "Dayanışma Ekonomileri" Üzerine- II Sistemde Gedik, Zihinlerde Dönüşüm”, Söyleşiyi yapan Tuba Cameli, <https://birartibir.org/sistemde-gedik-zihinlerde-donusum/> (13.01.2020)
- Aykaç, Aslıhan (2021), “Çiğdem Boz, Aslıhan Aykaç ile Dayanışma Ekonomileri Üzerine Konuştu”, Söyleşiyi yapan Çiğdem Boz, <https://gorus21.com/cigdem-boz-aslihan-aykac-ile-dayanisma-ekonomileri-uzerine-konustu/> (07.02.2021)
- Bedirhanoglu, Pınar (2009), “Türkiye’de Neoliberal Otoriter Devletin AKP’li Yüzü”, İlhan Uzgel ve Bülent Duru (der.), AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu, (Phoenix Yayınevi): 39-64.
- Bilgin, Necdet ve Saban Tanıyıcı (2008), “Türkiye’de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi”, KMU İİBF Dergisi, (10)15, s. 136-159.
- Birchall, Johnston (1997), The International Co-operative Movement, (Manchester: Manchester University Press).
- Birartibir (2019), “Ovacık Tarımsal Kalkınma Kooperatif- 1 Su, tarla, tohum artık hepimizin”, Söyleşiyi yapan Ulus Atayurt ve Umur Kocagöz, <https://birartibir.org/su-tarla-tohum-artik-hepimizin/> (23.04.2019).
- Birartibir (2021), “Harmandalı Derneği ve Yeni Hayat Kooperatifi- Yeni Hayat Yeni Birey Tahayyülü”, Söyleşiyi yapan Dicle Dilan Salman ve Umur Kocagöz, <https://birartibir.org/yeni-hayat-yeni-birey-tahayyulu/> (11.01.2021)
- Birgün (2021), “Kadıköy Kooperatifi: Üreticilerle Aracısız Buluşuyoruz” <https://www.birgun.net/haber/kadikoy-kooperatifi-ureticilerle-aracisiz-bulusuyoruz-337716> (16.03.2021)
- Curl, John (2010), “The Cooperative Movement in Century 21.” Affinities: A Journal of Radical Theory, Culture, and Action, 4(1), pp. 12-29.
- Dash, Anup (2013), “Toward an Epistemological Foundation for Social and Solidarity Economy: Occasional paper 3- potential and limits of social and solidarity economy”, <https://doi.org/10.13140/2.1.3082.6882> (May 2013)
- Dash, Anup (2015), “An Epistemological Reflection on Social and Solidarity Economy”, Forum for Social Economics, 45(1), s. 1-27.
- Değirmenci, Selma (2023), “Örgütlenme Modeli Olarak Kadın Kooperatifleri: Patriyarkal Kapitalizmde Başarı Kriterlerinin Eleştirisi”, Fe Dergisi, (15)1, s. 210-230
- Duguid, Fiona, Gökçen Durutas ve Michael Wodzicki (2015), Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Mevcut Durumu, The World Bank.
- Gardin, Laurent (2014), “Solidarity-based initiatives: field realities and analysis,” Defourny, Jacques, Lars Hulgård ve Victor Pestoff (Der.), Social

- Enterprise and the Third Sector: Changing European Landscapes in a Comparative Perspective,( London: Routledge): S. 114-129
- Germen, M. (2015). “İstanbul Gezi Park Resistance Movement as Public Engagement in the Making of Place”, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 184, s. 13-21. <https://doi.org/10.1016/J.SBSPRO.2015.05.048>.
- Giray, Ahmet (2021), “Olur mu Olur: Albatros Bilişim Kooperatifi Girişimi”, Yıldırım, Uygur. D. ve F. Serkan Öngel (Der.), *Şirketlerden Kooperatiflere Rekabetten Dayanışmaya- Tartışmalar Deneyimler*, (İstanbul: Notabene): 25-47
- Grassroots Economic Organizing (t.y.), <https://geo.coop/people/luis-razeto-migliaro>
- Hacısalıhoğlu, Elif ve Çağatay Edgücan Şahin (2018), “Looking Closer to the New Cooperativism: Practices of Agricultural and Consumer Cooperatives in Turkey”, *Labor Economics & Industrial Relations*, (22), s. 75-87.
- Hart, Keith, Jean-Louis Laville and Antonio David Cattani (2010), *The Human Economy*, (New Jersey: Wiley)
- Hulgård, Lars ve L.L. Andersen (2016), “Social Entrepreneurship: Demolition of the Welfare State or an Arena for Solidarity? L. L. Andersen, M. Gawell ve R. Spear (Der.), *Social Entrepreneurship and Social Enterprises: Nordic perspectives*, London: Routledge, s. 22-40.
- ICA (t.y.), “The Rochdale Pioneers”, <https://www.ica.coop/en/rochdale-pioneers>
- Karakuş, Gülden (2022), “Kadın Kooperatifçiliği ve Türkiye’de Kadın Kooperatifleri’ne Genel Bakış”, Selçuk, Hasan (Der.), *(Ekonomi, Finans, İşletme ve Pazarlama Alanında Akademik Çalışmalar – I):99-113*
- Köne, Aylin Çiğdem (2023), “Kooperatif Hareketinin Tarihi”, <https://sosyalekonomi.org/kooperatif-hareketinin-tarihi/> (28/06/2023)
- Kutlu, Denizcan (2021), “Social Assistance as a Non-Wage Income for the Poor in Turkey: Work and Subsistence Patterns of Social Assistance Recipient Households”, Çağatay Edgücan Şahin ve Mehmet Erman Erol (Der.), *The Condition of the Working Class in Turkey: Labour under Neoliberal Authoritarianism*, London: Pluto Press): 155-177.
- Laville, Jean-Louis (2010), “The Solidarity Economy an International Movement”, *RCCS Anual Review*, 2/2010.
- Laville, Jean-Louis ve Anne Salmon (2015), *Rethinking the Relationship Between Governance and Democracy: The Theoretical Framework of the Solidarity Economy*, (UK: Routledge)
- Migliaro, Luis Razeto (2019), “Solidarity Economy Roads”, <https://geo.coop/story/solidarity-economy-roads-chapter-1> (14.01.2019)

- Miller, Ethan (2010), *Solidarity Economy: Key Concepts and Issues*. Kawano, Emily and Tom Masterson and Jonathan Teller-Ellsberg (eds). *Solidarity Economy I: Building Alternatives for People and Planet*. (Amherst, MA: Center for Popular Economics).
- Ould Ahmed, Pepita (2015), “What Does ‘Solidarity Economy’ Mean? Contours and Feasibility of a Theoretical and Political Project”, *Business Ethics, the Environment & Responsibility*, 24(4), s. 425-435
- Özden Fırat, Begüm (2018), “Park, Mera, Sinema: Müşterekleri Mülkiyetle Birlikte Düşünmek”, *Felsefelogos*, 68(1).
- Özden Fırat, Begüm (2022), “Kriz, Pandemi ve Mahalle Dayanışma Ağları”, <https://birarlibir.org/cuvallayan-dayanismalar/> (22.03.2022).
- Pestoff, Victor Alexis ve Lars Hulgård (2016), “Participatory Governance in Social Enterprise”, *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 27(4), s. 1742–1759.
- Petropoulou, Christy (2013), ““Alternative Networks of Collectivities” and “Solidarity-Cooperative Economy” in Greek Cities: Exploring their theoretical origins”, *Journal of Regional Socio-Economic Issues*, 3 (2), s.61-86.
- Poirier, Yvon (2014), “Social Solidarity Economy and Related Concepts- Origins and Definitions: An International Perspective”, [https://www.socioeco.org/bdf\\_fiche-document-3293\\_en.html](https://www.socioeco.org/bdf_fiche-document-3293_en.html) (Temmuz 2014).
- Polanyi, Karl (2000), *Büyük Dönüşüm*, (Çev. Ayşe Buğra), (İstanbul: İletişim Yayıncılık)
- Raffaelli, Paola (2021), “Performances of Solidarity Worker Cooperatives: Evidences from Argentina”, Paper presented at the International Cooperative Alliance Cooperative Research Conference, Seoul, Korea, Republic of. <https://portal.research.lu.se/en/publications/performances-of-solidarity-worker-cooperatives-evidences-from-arg>
- RIPESS (t.y.), “What is Social Solidarity Economy”, <https://www.ripest.org/quest-ce-que-less-2/?lang=en>
- RIPESS (2015), “Global Vision for a Social Solidarity Economy: Convergences and Differences in Concepts, Definitions and Frameworks”, [RIPESS Vision-Global EN.pdf](https://www.ripest.org/quest-ce-que-less-2/?lang=en), (Şubat 2015)
- Sosyal Ekonomi (2021), *Kurulan ve Kapanan Kooperatif İstatistikleri*”, <https://sosyalekonomi.org/kurulan-ve-kapanan-kooperatif-istatistikleri/>

- Şahin, Çağatay Edgücan (2018), “Türk Tarımında Kooperatif Alternatifini Yeniden Düşünmek”, Politik Ekonomik Kuram Sosyal Bilimler Dergisi, 2(2), s. 60-76.
- UN (2011), “2012- International Year of Cooperatives”, <https://www.un.org/en/events/coopsyear/>
- UNTFSSSE (2023), “Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy”, Yi, Ilcheong (Der.), (Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing)
- Utting, Peter (2023), “Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy”, Yi, Ilcheong (Der.), (Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing): s. 19-27.
- Utting, Peter (2015), Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe, (London: Zed Books: UNRISD). p. 341-371.
- Vieta, Marcelo (2010), “The New Cooperativism”, Affinities: A Journal of Radical Theory, Culture, and Action, 4 (1), s. 1-11.
- Vieta, Marcelo (2014), “The Stream of Self-determination and Autogestión: Prefiguring alternative economic realities”, ephemera: theory & politics in organization, 14(4), s. 781-809.

# İKLİM KRİZİNİN EŞİĞİNDE YENİ ÇİTLEMELER: KÜÇÜLME VE MÜŞTEREKLER TARTIŞMALARINA BİR KATKI

Talha KUTAY<sup>1</sup>  
Munise Tuba AKTAŞ<sup>2</sup>

## Öz

İklim krizinin eşğine gelinen günümüzde, atmosfere salınan karbonun ve artan eşsizliğin temel sorumlusu olan ekonomik büyümeye dair sorgulamalar artmaya başlamıştır. Her ne kadar ütopyik görülsede iklim krizinden kurtulmanın tek yolunun büyüme toplumundan küçülme toplumuna geçiş olduğu, fikri giderek daha makul hale gelmiştir. Çevresel müştereklerin hem iklim krizini hem de yoksulluğu engellemede önemli doğal kaynaklar olmalarından dolayı küçülme toplumuna geçiş sürecinde önemli rol oynayacaklardır. Bu çalışmada küçülme toplumuna geçiş sürecinde müştereklerin önemine dikkat çekilerek küçülme ve müşterekler tartışmalarına katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Alan yazın incelendiğinde 2000'li yıllar sonrasında Dünya genelinde müştereklerin korunmasına dair yapıcı politikaların uygulanmadığı görülmektedir. Çevresel müştereklerin yoğun şekilde metalaştırılması nedeniyle ortak alanlar daralmıştır. Bu politikalar özellikle az gelişmiş ülkelerde yoksulluğun derinleşmesine ve iklimsel bozulmaların artmasına neden olmaktadır. Müştereklerin sürdürülebilirliğinin sağlanması özyönetim şeklinde bir örgütlenmeyle mümkün olabilecek, sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesi de iklimsel bozulmaların azalmasına katkı sağlayabilecektir. Müştereklerin korunması ve küçülme toplumuna geçiş piyasacı ekonomi politikalarından sıyrılıp daha kamucu politikalara yönelmekle mümkün olabilecektir.

**Anahtar Kelimeler:** Küçülme, Müşterekler, Çitlemeler, İklim Değişikliği, Neoliberalizm.

<sup>1</sup> Yüksek lisans öğrencisi, Anadolu Üniversitesi, SBE, İktisat Bölümü, [talhakutayfb@gmail.com](mailto:talhakutayfb@gmail.com), ORCID: 0000-0003-4005-3222

<sup>2</sup> Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisat Bölümü, [mtturker@anadolu.edu.tr](mailto:mtturker@anadolu.edu.tr), ORCID: 0000-0003-1541-4639.

## **NEW ENCLOSURES ON THE VERGE OF THE CLIMATE CRISIS: A CONTRIBUTION TO THE DEGROWTH AND COMMONS DEBATE**

### **Abstract**

In today's world, on the brink of the climate crisis, questions regarding economic growth, which is the main culprit behind the increasing carbon emissions and growing inequality, have started to escalate. Although seen as utopian, the idea that the only way to escape the climate crisis is a transition from a growth society to a degrowth society has gradually become more reasonable. Environmental commons will play a significant role in the transition to a degrowth society due to their status as crucial natural resources for preventing both the climate crisis and poverty. This study aims to highlight the significance of commons in the transition to a degrowth society, contributing to the discussions on both degrowth and commons. When the literature is examined, it is observed that constructive policies for the protection of commons worldwide have not been implemented after the 2000s. Due to the intensive commodification of environmental commons, common spaces have shrunk. These policies, especially in less developed countries, lead to deepening poverty and increasing climate disruptions. Ensuring the sustainability of commons can be possible through self-governance and sustainable management can contribute to reducing climate disruptions. Protecting the commons and transitioning to a smaller community can be possible by moving away from market-oriented economic policies and turning towards more public policies.

**Keywords:** Degrowth, Commons, Enclosures, Climate Change, Neoliberalism.

### **Giriş**

*“İklim değişikliği ile ilgili zirvelerin tekrar eden başarısızlığı altında ekonomik ve politik yöneticilerin küresel rekabet mantığına hapsediğinin altını çiziyor. İnsanlığın müşterek kaderi fikri hala kendini dayatamadı, kaçınılmaz olan işbirliğine giden yollar hala kapalı. Gerçekten müşterek – olmayanın trajedisini yaşıyoruz” (Dardot ve Laval, 2018: 5).*

1980'li yıllar itibariyle kamucu politikaların ekonomi politikaları içindeki oranı giderek azalmış ve ekonomi politikaları piyasa merkezli bir yaklaşımla kurgulanır hale gelmiştir. Piyasa merkezli bu yaklaşımın bir sonucu olarak giderek artan “üretim ve tüketimi sürekli artırma tutkusu” dünyayı iklim

krizinin eşğine getirmiştir. Kökeni ilk yazınsal yapıtı olan Gılgamış Destanına kadar uzanan bu tutku sonucunda ulaşılan bolluk ve zenginlik insanın daha fazlasını isteme ve ona ulaşma arzusunu azaltmamış, üstüne üstlük yarattığı yeni eksikliklerle daha fazlasına ulaşma isteğini sürekli kamçulamıştır (Aktaş, 2023). Her ne kadar krizden kurtulmak için ana akım çevre yaklaşımları ortaya atılsa da yerel sermayelerin ve gelişmiş kapitalist ülkelerin kendi aralarındaki rekabeti, bahsi geçen yaklaşımlar doğrultusunda gerçekleştirilen konferans ve toplantıların sonuç metinlerine uyulmamasına yol açmıştır.

Çalışma kapsamında küçülme toplumuna geçiş sürecinde müştereklerin önemine dikkat çekilerek küçülme ve müşterekler tartışmalarına katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Temel amacıyla ilişkili olarak çalışmanın diğer bir iddiası da çevresel müştereklerin sürdürülebilirliğinin sağlanmasıyla neoliberal politikaların bireylerin gelirlerini aşındırmasına karşı bir savunma mekanizması oluşturulabileceğidir. Çalışmanın ilk kısmında ekonomik büyümenin neden sürdürülemeyeceği, küçülmenin neden gündeme alınması gerektiği ve küçülmenin hangi politikalarla gerçekleştirilebileceği irdelenmektedir. Ardından müştereklerin toplumlar açısından neden önemli olduğu ortaya koyularak, ekonomik büyümenin temelini oluşturduğu neoliberal politikaların müştereklerin sürdürülebilirliğindeki etkisi üzerinden durulmaktadır. Son kısımda ise neoliberal politikaların müşterekler üzerindeki etkisi ve müştereklere yönelik gerçekleştirilen yeni çitlemelere dikkat çekilmektedir.

## **1. Ekonomik Büyümenin Sürdürülemezliği ve Küçülme Tartışmaları**

Büyüme temeli alan toplumun herkes için mutluluk hedefini gerçekleştirmesinde başarısız olması hem sürekli büyüme hayaline yönelik sorgulamaları artırmış hem de nüfusun bir bölümünün zenginlik içinde yüzerken, diğer kesiminin yoksulluk içinde çırpınmasına neden olmuştur (Latouche, 2018). Aynı zamanda finansal ve ekonomik krizlerin bedelini düşük ve orta gelirli bireylerin ödemek zorunda kalmasına yol açmıştır. Uzun çalışma saatleri, kirlilik ve psikolojik sağlığın bozulması gibi maliyetleri olan büyüme, hanelerdeki görünmez emeğin desteğiyle sürdürülmesi, büyümenin kaynağı olan enerji ve hammaddelerin çoğunun az gelişmiş bölgelerden elde edilmesi ve atık ve kirletici maddelerin doğaya salınmasının bir sonucu olarak ortaya çıkan kirliliğin alt sınıf insanların yaşadığı bölgelerde yoğunlaşmasından dolayı adaletsizdir. Teorik olarak daha temiz teknolojilerin geliştirilmesi ve ekonomide hizmet sektörünün oranının artırılmasıyla birlikte ekonomilerin karbonsuzlaştırılacağı ve büyümenin daha sürdürülebilir hale geleceği öne sürülmektedir. Fakat, 2050 yılına kadar küresel karbon

yoğunluğunun (C/\$) bugüne kıyasla 20-130 kat azaltılması gerekirken, 1980-2007 yılları arasında küresel karbon yoğunluğunun azaltımı yalnızca %23 oranında olmuştur (Kallis vd., 2020: 27). Yenilenebilir enerji kaynakları temiz olsa da mevcut teknolojilerin yetersizliği nedeniyle yenilenebilir kaynakların enerji yatırımının getirisi (EROI) fosil yakıtlara göre daha düşüktür. Bu nedenle yenilenebilir enerji kaynaklarına geçişin kendisi de oldukça yüksek miktarda konvansiyonel enerji tüketimi gerektirmektedir. Yenilenebilir kaynakların mevcut büyümenin sürekliliğini sağlayabilmesi de bu aşamadan sonra bir alternatif olarak ön plana çıkacaktır. Örneğin elektrikli araçların batarya üretimi, içten yanmalı bir araca kıyasla daha çok sera gazına neden olmaktadır. Dunning (2019)'e göre elektrikle çalışan araba ve bataryaların üretimi fosil karbon salınımlarında net bir artışa neden olsa da buna değerlidir; çünkü ne olursa olsun, bu süreçte fosil yakıtlı altyapıdan bütünüyle elektrik bazlı bir altyapıya geçmek için gerekli bir adımdır. Dunning bu konuda haklıdır. Fakat şu soruya cevap vermek önemlilik arz etmektedir: Dünyanın sonu gelmeden elektrik bazlı bir altyapıya geçilebilecek midir? Elektrikli araçlarla ilgili diğer bir dezavantaj ise bataryalarının değiştirme maliyetinin araç fiyatının yarısı miktarında olmasıdır. Bu durum özellikle elektrikli araçların yaygınlaşmasının önünde en büyük engeldir. Bu bağlamda bir güneş uygarlığı ancak küçük ekonomileri destekleyebilecektir (Kallis vd., 2020).

Büyümeyle temel alan bir toplumda meydana gelen finansal ve ekonomik krizlerin çözümü için hükümetler bazında üç öneri öne sürülmektedir: (1) Kimi hükümetler krizlerin çözümünün tasarruf ve kemer sıkma politikalarıyla mümkün olacağını ifade ederken, (2) kimileri daha fazla büyümenin krizlere çözüm olacağını belirtmekte ve (3) son olarak kimileri de her iki alternatifin harmanlandığı bir çözümü öne sürmektedirler. Tasarruf politikası sermaye kesimi için krizlerden çıkmak için bir yol iken, orta ve düşük gelirli insanlar için kemer sıkma anlamına gelecek ve toplumun geneli için sefalet kaçınılmaz olacaktır. Sermaye lehine vergiler düşürülmekte, özelleştirmeler artmakta ve orta ve düşük gelirli insanların aleyhine olacak şekilde sosyal harcamalar azaltılmaktadır. Bunun sonucunda kısa dönemli olarak yatırımlarda ve istihdamda artış yaşansa da alt ve orta sınıfların içine düştükleri sefalet batağından kurtulmaları mümkün olmamaktadır. Bunun tersi şekilde krizlerin çözümünün sürekli büyüme olduğunu ifade eden eski Keynesçi reçeteler de mevcut dünyanın sınırlarının sürekli büyümeyle kaldırılacak durumda olmamasından dolayı arzu edilir bir tedavi yöntemi değildir. Ayrıca devletçi politikaları bünyelerinde barındırmalarına karşın, bu politikalar ve bu politikaları parti programlarında temel alan sosyal demokrat partiler, son otuz yıl boyunca oluşumuna bizzat kendilerinin katkı sunduğu neoliberal tablonun demirden prangasına itiraz geliştirememektedirler (Latouche, 2018). Bu bağlamda Fikret Başkaya'nın da ifade ettiği üzere, sistem dahilinde kalan,



radikal olarak sistemi aşma perspektifine sahip olmayan tüm mücadeleler sistemi yeniden üretmekten başka bir işe yaramamaktadır (Başkaya, 2017). Dardot ve Laval (2018)'da Başkaya'yla koşut şekilde söz konusu olanın insanın yaşamda kalması için temel “varlıkları” korumak değil, şu anda doğrudan insanlığı ve doğayı tehdit eden normlar sistemini altüst ederek ekonomiyi ve toplumu derinlemesine dönüştürmek olduğunu ifade etmektedir. Georgescu-Roegen'in terimleriyle entropik ekonomik işleyişin yavaşlatılması, ya planlı bir küçülme ile gönüllü olarak ya da korkunç bir iklim değişikliği ile istemeden kaçınılmaz bir biçimde gerçekleşecek gibi görünmektedir (Kallis, 2020: 65).

### **1.1. Küçülme Tartışmalarının Tarihsel Gelişimi**

Sürekli ekonomik büyümeyle sürdürülebilirliğin birlikte sağlanıp sağlanmayacağına dair tartışmalar günümüzde giderek artmıştır. Bu tartışmalarda heterodoks konumda bulunan ekolojik iktisadın mevcut ekolojik sorunların nedenlerine ve çözüm yollarına dair açıklamaları akademisyenler ve politika yapımcılar tarafından göz ardı edilmektedir. Buna karşın ana akım söylemden hareket etmesinden dolayı daha makul görünen çevre ekonomisi literatüründe genellikle piyasanın, devletin ve teknolojinin rollerine odaklanılmakta ve ekolojik krizlerin temel nedeni olan kapitalizmin yapısal sorunları ele alınmamaktadır (Chiengkul, 2018). Bu tartışmalara en önemli katkı küçülme literatüründen gelmektedir. Küçülme teriminin Fransızca karşılığı olan “de’croissance” kelimesi ilk defa Andre Gorz tarafından 1972 yılında kullanılmıştır. Özellikle Gorz, günümüzde de küçülme tartışmasının hâlâ merkezinde yer alan “yeryüzünün dengesinin sağlanması -ki bunun için maddi üretimin büyümemesi ve hatta küçülmesi şarttır- kapitalist sistem varlığını sürdürdüğü müddetçe mümkün olabilir mi?” sorusunu gündeme getirmiştir (Kallis vd., 2020: 7). 1980’ler ve 1990’larda petrol krizinin sona ermesi ve neoliberalizmin yükselişe geçmesiyle birlikte büyümenin sınırları ve küçülme fikrine ilgi giderek azalmıştır (Kallis vd., 2020). 2000’li yılların başında bir toplumsal hareket sloganı olarak kullanılmaya başlanmış ve 2008 yılında resmi olarak “de-growth” kavramıyla İngilizceye çevrilmiştir (Chiengkul, 2018). Küçülme politik ekoloji (political ecology), ekolojik Marksizm (ecological Marxism) ve alternatif hareket (altermondialist movement) gibi birçok felsefi ve sosyal akımın katkıda bulunduğu heterojen bir alandır (Demaria vd., 2013; Chiengkul, 2018). Bundan dolayı düşünsel açıdan farklılıklar gösterir. Küçülme tartışmalarının ilk olarak başladığı 1970’lerde vurgu daha çok kaynakların sınırlılığı üzerineyken, 2001 yılı itibarıyla başlayan tartışmalar “sürdürülebilir kalkınmanın” eleştirisi üzerinden şekillenmiştir (Kallis vd., 2020). Küçülme kavramı olarak mevcut bir sisteme atfı yapılmamaktadır. Latouche'nin de ifadesiyle “teorik sonuçları

olan politik bir slogan” olarak tanımlanabilmektedir. Ariès'e göre de küçülme, mevcut pro-büyüme ideolojilerini darmadağın etmek için "patlayıcı bir kelime (explosive word)” sağlamaktadır; dolayısıyla büyümenin çözüm değil, sorunun bir parçası olduğunu ifade etmenin kolay bir yoludur (Martinez-Alier vd., 2010).

Neoliberal kapitalizmin çağdaş bağlamı, siyaset sonrası (post-politik) bir durum olarak ortaya çıkmakta; yani siyaseti ortadan kaldıran ve belirli taleplerin siyasallaşmasını engelleyen bir siyasi oluşumu ifade etmektedir. Bu bağlamda küçülme çok ihtiyaç duyulan sosyo-ekolojik dönüşüme ilişkin tartışmayı yeniden politikleştirme, mevcut dünya temsillerine karşı muhalefeti olumlama ve alternatif temsiller arama girişimidir. Bu doğrultuda küçülme mevcut kalkınma düşüncesinin bir eleştirisidir (Demaria vd., 2013). Avrupa’da ortaya çıkan küçülme hareketi, kısa ve uzun vadede, insan refahını artıran ve yerel-küresel düzeyde ekolojik koşulları iyileştiren üretim ve tüketimin adil bir şekilde küçültülmesini savunmaktadır. Diğer taraftan ekolojik ekonomiye dayanan küçülme hareketi de kapitalist sistemin bir zorunluluğu olarak görülen sınırsız ekonomik büyümenin, Dünya’nın biyofiziksel sınırlarıyla bağdaşmadığını öne sürmektedir. Bu görüş aynı zamanda kaynakların ülkeler içinde ve ülkeler arasında eşit olmayan dağılımını düzeltmekle ilgilenmektedir (Chiengkul, 2018). 2008 yılında Paris’te yayımlanan *Küçülme Bildirgesi (Degrowth Declaration)*’nde küçülme, zengin-gelişmiş ülkelerden başlayarak adil, katılımcı ve ekolojik olarak sürdürülebilir bir topluma doğru gönüllü geçiş olarak tanımlanmaktadır. Bu bildirgenin amaçları, küresel ekonominin ekolojik etkisini uluslararası düzeyde adil bir şekilde dağıtılan sürdürülebilir bir düzeye indirmek, temel insan ihtiyaçlarını karşılamak ve yüksek bir yaşam kalitesi sağlamak olarak ifade edilmektedir (Research & Degrowth, 2010).

Yapıcı tarafla küçülme tahayyülü, bakıma dayalı yeniden üretim ekonomisi (reproductive economy of care) ile müştereklerin geri kazanılması -ve yenilerinin yaratılması- etrafında konumlanmaktadır (Kallis vd., 2020). Müştereklerin geri kazanılmasının temel araçları da dayanışma ekonomileri içinde sayılabilecek kooperatifler<sup>3</sup> ve eko-topluluklardır. Kooperatifler dikkate alındığında olduğunda rekabetin karşısına dayanışmayı, parçalanmanın ve yabancılaşmanın karşısına kolektiviteyi, hiyerarşinin karşısına katılımcılığı ve eşitlikçi ilişkileri koyan bir yönetim anlayışıyla, üretimden tüketime bir süreci organize etmeyi hedefleyen bir “yeni”den bahsedilmektedir (Yıldırım ve Öngel, 2021). Kökeni İspanya İç Savaşı’na

<sup>3</sup> Kooperatifler aynı zamanda kapitalist işleyiş içinde rahatlıkla işlev görebilecek bir üretim modeli olduğundan dolayı tek başına dayanışma ekonomisinin içinde yer almamaktadır (Değirmenci, 2020). Çalışma kapsamında “kooperatifler” ifadesiyle dayanışma ekonomisi içinde yer alan kooperatiflere vurgu yapılmaktadır.

dayanan “dayanışma ekonomisi” kavramı, akademik yazın içerisinde son on beş yıldır tartışmaya açılan bir kavram olarak karşımıza çıkmakta ve farklı yerelerde ortaya çıkan, bu yerellerin ekonomik ve politik açıdan örgütlenme ağını içeren yapılar olarak tanımlanmaktadır (Göçer, 2021). Brezilya Dayanışma Ekonomisi Forum’u, dayanışma ekonomilerinin temel ve tartışmasız kriterini öz yönetim olarak tanımlamaktadır (Akbulut, 2020). Dayanışma ekonomileri her ne kadar bir alternatif olarak görülse de Aykaç (2018)’ın da aktardığı üzere, dayanışma ekonomilerindeki başarısızlıklar en az başarı öyküleri kadar yaygındır. Dolayısıyla bir illüzyonu yüceltmek yerine dayanışma seçeneklerinin bütünlüklü ve gerçekçi biçimde incelenmesi ve değerlendirilmesi önemlidir. Söz konusu inceleme ve değerlendirmelere konu olabilecek dünyadan ve Türkiye’den çeşitli örnekler sayılabilir. Bu doğrultuda; Katalonya’daki FairCroop, Yunanistan’daki Pogoki Kooperatifi, Hindistan’daki New Labor ve Self-Employed Women’s Association, Türkiye’deki Büroop, Kadıköy Kooperatifi, Beşiktaş Kooperatifi ve Anadolu’da Yaşam Tüketim Kooperatifi, Ovacık Tarımsal Kalkınma Kooperatifi, Hopa Çay Kooperatifi ve Tire Süt Kooperatifi dayanışma ekonomileri arasında yer almaktadır (Aykaç, 2018; Ergün, 2021; Çiçek, 2021; Yıldırım, 2019). Ayrıca Türkiye’deki kadın kooperatiflerinin çoğunluğu dayanışma ekonomileri içinde değerlendirilebilmektedir (Al, 2020; Tokur, 2020).

## 1.2. Aşırı Tüketimin Eleştirisi: Kanaatkâr (Mütevazi) Bolluk Toplumu

*“Bağımlı olmak, yoksul olmak; bağımsız olmak ise zenginleşmemeyi kabul etmek anlamına gelir”*  
Amerika yerlilerine ait bir atasözü  
(Latouche, 2018: 35).

Latouche tarafından “dayanışmaya dayalı bir toplumdaki kanaatkâr bolluk” olarak tanımlanan küçülme, sınır tanımaksızın ihtiyaç ve ürün yaratmanın şeytani çemberinden ve onun getirisi olan gittikçe büyüyen tatminsizlikten kurtulmayı, bu kurtuluşu tamamlayıcı olarak da tektipleştiren kitleleşmeye indirgenmiş bireycilikten ileri gelen egoizmi dostanelik ile hafifletmeyi tasarlamaktadır (2018: 26). Tüketimci bolluğun herkesin arzularının tatmini üzerinde mutluluk yaratmayı hedeflemesi olumlu bir durummuş gibi görünse de bunun sağlanmasının temel aracı olan paranın insanlar arasında eşit dağıtılmamış olması vaat ettiği hayalin sadece belli kesimler açısından gerçekleşmesine imkân sağlamaktadır. Dahası, tüketimci bolluğun düzgün işleyişi genele yayılmış memnuniyetsizliğe dayanmaktadır. Bu açıdan küçülme, insanlığın mutluluğunu, kanaatkâr bolluğa varmak için öz sınırlamayla gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. Ekonomik büyümenin

olumsuzlanmasından varlık bulan küçülme Kallis vd. (2020)'nin tanımlamasıyla daha küçük bir metabolizmaya sahip bir toplumu ifade etmekle birlikte daha önemli olarak, yeni işlevlere hizmet eden farklı yapıdaki bir metabolizmaya sahip olan bir toplumu simgelemektedir.

Zengin insanların yaşam tarzlarının varlığından ve teşvikinden kaynaklı olan sosyal karşılaştırma sosyal ve çevresel krizlerin sorumlusu olmuştur. Ayrıca Küresel Kuzey'in tüketim ve üretim kalıplarının benimsenmesi kültürlerin tek tipleşmesine neden olmaktadır. İkinci Uluslararası Küçülme Konferansı'nda, tüketiciliğin motoru olan kıskançlığı azaltmak için maksimum gelir veya servet belirlenmesi ve zengin ile fakir ülkeler arasındaki eşitsizliği azaltmak için sınırların açılması ("sınırsızlık") gibi bazı öneriler tartışılmıştır. Bunlarla ilişkili olarak küçülme, toplumda yaygın olan piyasa temelli ilişkilerin ve büyümeye dayalı sosyal hayal gücünün egemenliğine karşı bir çabadır ve onları "mütevazi bolluk" kavramıyla değiştirme amacını taşımaktadır. Kısacası, küçülme toplumsal ilişkilerin ve şenliklerin (conviviality) merkezde olduğu, paylaşım, armağanlara ve karşılıklılığa dayalı ekonomik ilişkilere önem veren daha geniş vizyonlar gerektirmektedir (Demaria vd., 2013).

### **1.3. Sürdürülebilir Kalkınma ve Küçülme**

Kökleri, 1980 yılında Uluslararası Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği tarafından hazırlanan *Dünya Koruma Stratejisi (World Conservation Strategy)* adlı rapora dayanan sürdürülebilir kalkınma kavramının genel kabul görmesi, Dünya Çevre Kalkınma Komisyonu'nun 1987 yılında yayımladığı *Ortak Geleceğimiz* başlıklı raporuyla gerçekleşmiştir (Yeni, 2014). Bu rapor temel alındığında kalkınma şöyle tanımlanmaktadır (Şahin, 2004):

- Herkesin temel ihtiyaçlarını karşılama fırsatının yaratılması
- Yoksulluğun azaltılması
- Çevre politikalarıyla kalkınma stratejilerinin bütünleştirilmesi
- Gelecek kuşakların ihtiyacını karşılama hakkına en az bugünkü kuşaklar kadar sahip olmasına olanak sağlanması
- İnsanlığın ortak çıkarları için kaynakların akılcı kullanılması

1992 yılında toplanan Rio Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansının sonunda *Rio Deklarasyonu* ve *Gündem 21* olmak üzere iki belge ortaya konulmuştur. *Rio Deklarasyonunun* birinci ilkesinde sürdürülebilir kalkınmanın öneminden bahsedilirken üçüncü ilkesinde, kalkınma hakkının şimdiki ve gelecek nesillerin kalkınmacı ve çevresel

ihtiyaçlarını eşitlikçi bir şekilde karşılanmasına yönelik olarak kullanılması gerektiği ifade edilmektedir. Deklarasyonun dördüncü ilkesinde ise sürdürülebilir kalkınmayı başarmak amacıyla çevresel korumanın kalkınma sürecinin gerekli bir kısmını oluşturması gerektiği belirtilmektedir (BM, 1992). *Gündem 21*'de ise gelişmekte olan ülkelerde sürdürülebilir kalkınmanın hızlandırılması için uluslararası işbirliğinden, ticaretin liberalleştirilmesinden, ticaret tarifelerinin kaldırılmasından, korumacılığa son verilmesinden ve özel sektörün teşvik edilerek girişimciliğin önünün açılmasından bahsedilmekte ve büyümenin eleştirisiyle başlayan sürdürülebilirlik politikaları, neoliberal bir kılıfa büründürülmektedir (Şahin, 2004).

Sürdürülebilir kalkınmaya dair çabalar, sonrasında ilk yaptırım destekli Çevre Antlaşması olan *Kyoto Protokolü*'nde vücut bulmuştur. 1997 yılında hazırlanan ve 2005 yılında yürürlüğe giren Protokol, iklim değişikliği ve küresel ısınmanın önüne geçilmesi açısından olumlu bir adım olsa da özellikle imzalayan ülkeler karbon salınımını azaltmamış ve anlaşma yaptırım gücünü kaybetmiştir. Aynı zamanda ABD'nin protokolde yer almaması, Hindistan ve Çin'in ise gelişmekte olan ülkeler arasında diğer yüz ülke ile birlikte sorumlu tutulmaması protokolün başarılı olmamasında etkili olmuştur. Kirletmenin asıl sorumlusu olan ve henüz gelişmiş ülkeler kadar kirliliğe neden olmayan az gelişmiş ülkeler arasında kirletmenin kredilendirilmesi ile *Kyoto Protokolü*, çözüme odaklı değil, sistemin devamlılığına yardımcı bir mekanizma haline gelmiştir. *Kyoto Protokolü*'nden sonra 2009 Kopenhag İklim Değişiklikleri Zirvesi, 2012'de Katar'ın Doha kentinde yapılan BM İklim Değişikliği Konferansı ve 2015 yılında yürürlüğe giren *Paris Antlaşması* gibi küresel işbirlikleri yapılsa da en güncel antlaşma olan Paris Antlaşması *Kyoto Protokolü*'nün aksaklıklarını giderememiştir (Özcan, 2020).

Küçülme literatüründe de aktarıldığı üzere, "sürdürülebilirlik" ile "kalkınma" arasında bir tezat bulunmaktadır (Demaria vd., 2013; Martinez-Alier vd., 2010). Çünkü sürdürülebilirliğin ekolojik krizin temeli olan daha fazla büyüme ile sağlanabileceği öne sürülmektedir (Şahin, 2004). Georgescu-Roegen'a göre sürdürülebilir kalkınma, ekonominin ölçeğinde herhangi bir büyüme olmadığında anlam kazanabilecektir (Martinez-Alier, vd., 2010). Shiva'nın da aktardığı gibi, sürdürülebilirlik, yaşamı sürdürmekle alakalıdır, ancak sürdürülebilir kalkınma genellikle kârları, çıkarları sürdürmek ve aslında yaşamsal anlamda sürdürülebilir olmayan her türlü işlem ya da süreci sürdürülebilirlik gibi göstermek için boş vaatlerde bulunmak hatta elden ne gelirse yapmakla alakalıdır (Şahin, 2004: 6). Sürdürülebilir kalkınma paradigmasından kaynaklanan belirli hedefler için bazı ilerlemeler tespit edilebilse de çevresel baskılar açısından genel resim, resmi kurumlar

tarafından bile tasvir edildiğinde küresel ve hatta bölgesel düzeylerde hala karamsar görünmektedir. *Binyıl Ekosistem Değerlendirmesi (Millennium Ecosystem Assessment)*'nin özetinin son sözlerinde, ekosistemlere ve biyolojik çeşitliliğe yönelik artan zararları tersine çevirebilecek değişikliklerin henüz başlamadığı açıkça belirtilmektedir. Johannesburg'daki 2002 Sürdürülebilir Kalkınma Dünya Zirvesi'nde ve sonrasındaki yıllarda, beklenen olumlu değişikliklerin elde edilmesinin zorluğu kısmi başarı hikayeleri veya "olumlu girişimlerle" kısmen gizlenmiştir (Martinez-Alier vd., 2010).

## **1.4. Ekolojik Borç**

Günümüzde yaşanan iklim krizinin sebeplerinden biri de sanayi faaliyetleri sonucunda dünyayı kirleten gelişmiş kapitalist ülkelerin faaliyetlerin sorumluluğunu almayı reddetmeleridir. İklim krizine dair yapılan zirvelerin sonuç belgelerine bahsi geçen ülkelerin uymaması bunun en büyük kanıtıdır. Bununla ilişkili olarak, küçülme literatürü incelendiğinde gelişmiş ülkelerin, az gelişmiş ülkelere yönelik geçmişte ve şimdi uyguladıkları sömürgecilik karşısında ödeme yapması gerektiğini ifade eden "ekolojik borç" kavramı öne çıkmaktadır (Demaria vd., 2013). Kuzeyin Güney'e olan iklim borcunu Parikh, yıllık yaklaşık 75 milyar dolar olarak, Srinivasan vd. ise iki trilyon dolar olarak hesaplamışlardır (Martinez-Alier, 2012). Özellikle bu durum gelişmiş ülkeler tarafından reddedilmektedir. Buna güzel bir örnek 2009 yılında Kopenhag'daki bir basın toplantısında ABD müzakerecisi olarak Todd Stern'in, "Biz kesinlikle atmosfere emisyonları salma konusundaki tarihi rolümüzü kabul ediyoruz. Ancak suçluluk duygusu, kusur veya tazminat bunu kesinlikle reddediyorum" (Martinez-Alier, 2012: 59) şeklindeki açıklamasıdır. Bu açıklama üzerine Bolivya'nın BM nezdindeki büyükelçisi Pablo Solon şu açıklamayı yapmıştır:

"İklim krizini önlemek için gerekli önlemleri almadan sorumluluğu kabul etmek, birisinin evini yakıp ardından bunun için ödeme yapmayı reddetmek gibi bir duruma benzemektedir. Yangın kasıtlı olarak çıkmamış olsa bile, sanayileşmiş ülkeler hareketsizlikleriyle ateşe yakıt eklemeye devam etmişlerdir. Bu durumda, Bolivya gibi ülkelerin krizin bedelini ödemeye zorlanması tamamen mantıksızdır. Bu, sınırlı kaynaklarımızı zenginlerin aşırı tüketimi nedeniyle yarattığı krizden korumak için büyük bir yük getirmektedir. Buzullarımız eriyor, kuraklıklar giderek daha yaygın hale geliyor ve su kaynaklarımız tükeniyor. Bu durumu düzeltmek kimin sorumluluğunda? Bize göre fakirlerin değil, kirletenin ödemesi doğru görünmektedir. ABD'de dedikleri gibi, kırdıysanız, onu satın alırız" (Martinez-Alier, 2012: 58-59).

2009 yılında Kopenhag'daki Birleşmiş Milletler (BM) iklim görüşmelerinde, o zamanlar Ekvador Dış İlişkiler Bakanı olan Fander Falconı,

fakir ülkeleri "pasif sigara içenler"e benzeterek, iklim sorununun çözümünde "kirleten öder prensibinin" uygulanmadığını açıkça vurgulamış ve aynı zamanda, iklim değişikliği için tarihsel sorumluluklar nedeniyle ekolojik borcun geri ödenmesini talep etmiştir (Martinez-Alier, 2012).

### **1.5. Küçülme Mümkün mü?**

Güney'deki çevre adaleti hareketlerinin yaygınlaşması, ekolojik olarak eşitsiz değişim ve çevresel sorumluluklara karşı şikayetler, küçülmenin (degrowth) gerekliliğini kanıtlar niteliktedir. Özellikle yoksulların ve yerli halkların büyüyen çevreciliği çok uluslu şirketlerin az gelişmiş ülkeler üzerinde gerçekleştirdiği faaliyetlerin engellenmesine imkân sağlamaktadır. Ayrıca bu hareketler Latin Amerika'da madencilik karşıtı yerel referandumlar gibi önlemleri uygulamak ve fosil yakıtları toprakta bırakma konusunda yeni planlar geliştirmektedir. Bu tür hareketlerde genellikle kadınlar başı çekmektedir (Martinez-Alier, 2012).

Ekolojik ekonomi açısından bakıldığında sürdürülebilir küçülmenin başarılı olabilmesi için atılacak önemli adımlardan biri, Kuzey ve Güney'den gelen toplumsal hareketlerin birleşerek güç kazanmasının sağlanmasıdır. Örneğin, biyoçeşitlilik kaybıyla ilgilenen doğa koruyucuları, yenilenebilir enerjiyi destekleyen iklim değişikliği konusunda endişeli birçok insan, ekonomik adalet için çaba harcayan sosyalistler ve sendikacılar, "özerklik" fikrini benimseyen kentsel gecekondular, tarım ekologları, neo-kırsallar ve büyük köylü hareketleri, teknik değişimin riskleri ve belirsizlikleri konusunda kötümser olanlar, geçim kaynağı için çevrenin korunmasını talep eden fakir çevre hareketleri arasında birleşme olabilecektir (Martinez-Alier vd., 2010). Küçülmenin Latin Amerika'da iyi yaşam anlamına gelen ve doğayla uyum ve kültürel çeşitlilik için yerli toplumlardan ilham alan bir felsefe olan Buen Vivir, Güney Afrika'daki Ubuntu ve Hindistan'daki Gandhian Kalıcı Ekonomisi'yle işbirliği yapması mümkündür. Buen Vivir genel olarak doğayla uyum içinde yaşamının yollarını arayan "yeni bir kültürlerarası politik proje" olarak görülmektedir (Chiengkul, 2018).

Küçülme politikalarının başarıyla uygulanabilmesi için sistemin dinamiklerinin değişmesi gerekmektedir. Çünkü kapitalist sistemin sürdürülebilirliği sürekli büyümenin sağlanmasıyla mümkün olabilmektedir. Kapitalist sistemin temeli olan büyüme toplumunda negatif büyüme gerçekleştiğinde Latouche (2018: 32)'nin ifadesiyle devlet, eli kolu bağlı bir şekilde, sonunda onu sert kemer sıkma politikasına mecbur bırakacak olan alacaklıların, finans piyasaların merhametine kalmaktadır. Bu şekilde kriz sarmalına daha sert bir şekilde girilmektedir. Bu durumdan kaçınmak için büyüme toplumundan çıkıp bir küçülme toplumu inşa etmek gerekmektedir.

Küçülme her ne kadar günümüzde ütöpik görölse de ekonomik durgunluğun ve bizi bekleyen krizin dibine vurduğumuzda cazip ve gerçekçi görünecektir.

Küçülme toplumunda yasal çalışma süreleri ve vatandaşların mevcut gelirlerinin ücretli istihdamla bağlantısı azaltılacaktır (Martinez-Alier, vd., 2010). Küçülme toplumunda büyüme toplumundaki gibi bir tüketim seviyesinin olmaması çalışma saatlerinin düşürülmesine imkan sağlayacak ve bireyler zamanlarının geri kalan vakitlerinde kişisel ve kolektif yaşamda daha çok önem taşıyan şeyleri yapabileceklerdir (Rolant, 1986). Guy Aznar'ın da ifade ettiği üzere, yeni zaman dağılımı Fransız işçi ücretlerinin Hollanda, Belçika ve Almanya'yla aralarındaki %40'lık farkı kapatmasını ve toplumun %5'ini oluşturan zenginler ulusal gelirin %25'ini paylaşırken, nüfusun yarısının yalnızca %20 pay almasına son verilmesini gerektirecektir (Gorz, 1986). Son tahlilde siyasi ve sosyal tartışmalarda ilgi uyandırmak için, küçülme (de-growth), ücretlendirme, istihdam ve çalışma arasındaki ilişkilere dair önerilerin kapsamlı bir şekilde tartışılması gerekmektedir (Martinez-Alier vd., 2010).

## **2. Ortak Varoluş Alanları: Müşterekler**

En geniş anlamıyla birden fazla kişinin yararlandığı ortak zenginlikler olarak tanımlanan müşterekler kavramı somut varlıklar açısından, kırsal ve kentsel müşterekler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Ostrom, 2017; Adaman vd., 2017). Kırsal müşterekler, su, hava, ormanlar ve meralar gibi doğanın zenginliklerini kapsarken; kentsel müşterekler, parklar, kentsel altyapı ve internet gibi toplumsal yaratıcılığın ürünlerini kapsamaktadır. Ayrıca kavram, dilleri, gelenekleri, kültürel birikim ve kolektif bilgi dağarcığı gibi fiziksel olmayan varlıkları kapsamakla birlikte, meta ilişkileri içinde yer almayan bu zenginliğin etrafında örülen ortak üretim, karşılıklılık, işbirliği temelli toplumsal ilişkileri de içermektedir (Adaman vd., 2017). Müştereklerin tarihi incelendiğinde geçmişinin Ortaçağ'a kadar uzandığı görülmektedir. 7. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar bütün toplumlarda müşterekler açık kaynaklar olarak sınıflandırılmış, müşterekleri halkın hizmetinden çıkaracak ve kâr için kullanımını sağlayacak girişimler engellenmiş ve halkın müşterekleri kendi geçimlerini sağlamak için kullanmasına imkân sağlanmıştır (Illich, 2015; Rifkin, 2015; Barnes, 2015; Dowie, 2015; Verde, t.y.; Walljasper, 2015; Sibai, 2010; Mariategui, 1971). Fakat ilerleyen süreçlerde insanlar ortak arazilerin kullanımından dışlanmış ve bahsi geçen araziler kolonyalist ve kapitalist politikalar için çitlenerek özel mülk haline getirilmiştir. Her ne kadar çitleme politikası kapitalizmin gelişmesiyle yaygınlık kazanmaya başlasa da milattan önce 1. yüzyılda bir zamanlar 25.000 köylü ailesinin yaşadığı Epirus'ta bulunan topraklar uzakta yaşayan toprak sahiplerinin çıkarları için koyun otlaklarına çevrilmiştir (Faulkner, 2015). Ardından, 7. yüzyılda İrlandalıların



toprakları İngiliz ve İskoç elitlerinin otlatma ve avlanma faaliyetleri için özel mülk haline getirilmiştir. Sonrasında gelişen kolonyalizm süreciyle birlikte toprağın Tanrıya ait ve toprağa geçmişten günümüze uzanan toplulukların sahip olduğu düşüncesini benimseyen Afrika yerlileri toprağa olan erişimlerini kaybetmişlerdir (Willy, 2012). Çitleme politikası müşterek alanları kullananların yaşam tarzını sekteye uğratmış ve eskiden beri kabul ettikleri yaşam alanlarından yoksun bırakmıştır. Bu politikaların diğer bir sonucu olarak insanlar yalnızca ücretli emeğe bağımlı hale gelmiştir. Kamu arazileri, müşterek haklar ve ek ödenekler gibi piyasa dışı hayatta kalma araçlarının ortadan kalktığı durumda sadece ücretli emeğe bağlı olarak yaşamak bu insanlara daha iyi bir gelecek tasavvuru sağlamamıştır (Hill, 2013; McNally, 2016). Beylerin yerel çitlemeleri zengin kiracıların yararına olacak şekilde düzenlemesi yoksul köylülerin çitlemenin olanaklarından faydalanarak, ilk müşteri olma haklarını ortadan kaldırmış ve bu durumda zengin ve yoksul köylüler arasındaki uçurumu şiddetlendirerek, cemaatlerin toplu halde direnme kapasitelerini zayıflatmış ve köy cemaati içerisindeki ayrımları derinleştirmiştir (McNally, 2016; Göztepe, 2014).

Çitleme politikası özellikle 17. yüzyıl ortalarında ve 18. yüzyılda parlamento tarafından çıkarılan “Ortak Toprakların Çevrilmesi için Yasa Tasarıları (Bills for Incloures of Commons)” aracılığıyla yaygınlık kazanmıştır (Beaud, 2016; Marx, 2011). Bu yasalar, diğer bir deyimle, toprak beylerinin halka ait toprakları kendilerine hediye etmelerini sağlayan kararnameler, halkı mülksüzleştirme kararnameleridir. Çitlenen topraklar sadece meralar gibi işlenmeyen topraklar değil aynı zamanda yerel topluluğa belirli bir ödeme yapılarak ya da birlikte ekilen topraklardır (Marx, 2011). Çitleme en temel düzeyde toprak sahipliği ve kullanımının mekânsal olarak yeniden düzenlenmesini içermektedir (McNally, 2016: 62). Bahsi geçen mekânsal olarak yeniden düzenleme kapitalizmin temelini oluşturan ilk birikim için oldukça önemlidir. Çünkü Marx’ın da ifade ettiği gibi, sermaye tek başına bir şey değil, kişiler arasında şeyler aracılığıyla kurulan toplumsal bir ilişkidir (Marx, 2011: 732). Bu açıdan mülksüzleştirme gerçekleşmeden ve insanlar emeklerini satar duruma gelmeden, sermayenin oluşumu mümkün olmamaktadır. Dolaysız üreticinin mülkleri olan üretim ve geçim araçları da ancak ve ancak işçinin sömürülmesine ve boyunduruk altına alınmasına hizmet eden araçlar haline geldikleri zaman sermaye olmaktadır (Marx, 2011: 733).

## **2.1. Müştereklerin Trajedisi**

1980’lerin ortalarına kadar tropikal ülkelerdeki büyük çapta orman tahribatı, Kaliforniya’daki sardalye yataklarının ve başka okyanus balık yataklarının çöküşünün nedeni olarak mülkiyet haklarının bulunmayışı ve aktörlerin

bağımsız hareket ediyor oluşu gösterilmekteydi. Bu nedenle, Hardin'in, 1968 yılında yayımlanan ve oldukça popüler olan "Müştereklerin [Ortak Malların] Trajedisi" başlıklı makalesi, bu sorunların çözümü için önemli görülmüştür. Müştereklerdeki özgürlüğün herkese çöküş getireceğini belirten Hardin, bunu ifade etmek için otlak örneklemesini kullanmaktadır. Hardin'e göre herkese açık bir otlakta koyunlarını otlatan her bir rasyonel çoban kendi faydasını maksimize etmek için sürüsüne sürekli bir hayvan daha ekleyecektir. Bu şekilde her çobanın bireysel kazancı artmasına rağmen, aşırı otlatmadan ötürü otlak zarar görecektir. Bu bağlamda müştereklerdeki özgürlük herkese çöküş getirecektir. Hardin, bu sorunun çözümü için özel mülkiyetin önemine dikkat çekerek ya bireysel olarak ya da devletin yönetiminde özel mülkiyet rejiminin tesis edilmesini önermektedir (Hardin, 2017). Hardin'in makalesinden sonra, "müştereklerin trajedisi" balıkçılığın yok edilmesi, aşırı kereste hasadı ve su kaynaklarının bozulması dahil olmak üzere doğal kaynakların aşırı kullanımını tanımlamak için bir metafor olarak kullanılmıştır (Ostrom, 1999).

Hardin'in yaklaşımı küresel müşterekler açısından geçerliyken, daha küçük ölçekli bölgesel müşterekler açısından geçerli değildir (Araral, 2014; Stern, 2011). Bölgesel müşterekler açısından geçerli olmamasının temel nedeni, Hardin'in kolektif grup mülkiyetiyle açık arazi rejimleri arasındaki farkı karıştırmasıdır (Boal, 2007; Willy, 2012; Ostrom, 2000). Ayrıca Hardin'in düşüncesinin temelini oluşturan bireylerin bencillik içinde davrandıkları anlayışı sadece bir iddia olarak kalmıştır. Günümüze değin gelen sürece bakıldığında sosyal bir varlık olan bireyin kararlarını "başkalarını düşünerek verdiği" daha net bir şekilde anlaşılmıştır. Kısacası Hardin, kapitalist sistem içindeki kapitalistlerin kârlarını artırmak amacıyla ortaya koyduğu "büyü ya da yok ol" davranışını tasvir etmiştir (Angus, 2017). Bu açıdan bu davranış evrensel değildir ve insan doğasında kendiliğinden bulunmamaktadır (Angus, 2017). Schindler (2012) çalışmasında, sosyopsikolojik eğilimlerin göz ardı edilmesi durumunda Hardin'in argümanın sayısal olarak doğru olduğunu ifade etmektedir. Hardin'in temsil ettiği geleneksel kuram, kullanıcıların birbirine yabancılaşmış olduğu veya etkin bir şekilde iletişim kuramadıkları bağlamlarda olası sonuçları başarılı şekilde öngörebilmektedir. Öte yandan kullanıcıların doğal kaynakları aşırı kullanımının yol açtığı ciddi problemlerle karşılaşmamak için kendi aralarında bir anlaşma ortaya koyup, anlaşmayı sürdürdükleri durumlara dair bir açıklama getirememektedir. Ayrıca kamu mülkiyetinin hangi koşullarda iyi işleyeceğine ya da özelleştirmenin hangi koşullarda su sistemlerinin performansını iyileştireceğiyle ilgili isabetli öngörülerde bulunamamaktadır (Ostrom, 2018).

Hardin'e karşılık, Ostrom'un çalışmaları müştereklere bağımlı kullanıcıların kendi kendini örgütleyerek geleneksel kuramın tahmin

ettiğinden çok daha olumlu sonuçlara ulaşılabileceğini göstermektedir (Ostrom, 1999; Ostrom, 2018). Ostrom'un yaklaşımı, küçük ölçekli bölgesel müştereklerin yönetimi açısından oldukça önemliyken, küresel müştereklerin durumunu açıklamak konusunda yetersizdir (Araral, 2014; Stern, 2011). Ostrom, çalışmalarında bir dizi görece otonom, kendi kendini organize eden sistemlerin müşterekleri yönetmede neden tek bir merkezi otoriteden daha iyi iş çıkardığını açıklamaya çalışmıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri bölgede yaşayan yerli toplulukların bölgenin biyolojik çeşitlilikleri başta olmak üzere doğal varlıkları daha iyi bilmelerinden dolayı sistemin işleyebilmesi için daha doğru modeller ortaya koyabilmeleridir. Devletlerin müştereklerin idaresi için etkili ve tek tip kurallar tasarlama çabalarında sıklıkla başarısız olduklarını ifade eden Ostrom'a göre ortakların trajedisi, en iyi müşterek yönetim sistemlerinde bile ortadan kalkmayacaktır (Ostrom, 1999). Öz yönetim tarzında yerel topluluklarca yönetimin her zaman başarılı olamayıp, yıkıcı olabileceğini ileri süren Ostrom'un saha çalışmalarından elde edilen bulgulara göre bahsi geçen yönetim sisteminde ortakların trajedisi en az seviyede gerçekleşmektedir (Ostrom, 1999; Ostrom, 2018). Bunun en önemli nedeni müştereklere kimin erişebileceği, ne kadar kullanabileceği ve kimin yönetebileceğini tanımlayan mülkiyet haklarının, bir kaynağın aşırı kullanımının önlenmesi için gerekli ancak yeterli olmayan bir koşul olmasıdır. Mülkiyet haklarının tanımlanmasına ek olarak, müştereklerin yılın hangi dönemlerinde kullanılabileceğine, üretimin nasıl gerçekleştirilebileceğine ve kâr odaklı üretim yapılıp yapılmayacağına dair çeşitli kuralların koyulması gerekmektedir. Geleneksel kuramın bu kuralları koymaması nedeniyle mülkiyet haklarının sadece özel mülkiyet şeklinde tanımlanması sorunları çözmektedir. Bu kurullarla ilişkili yasal düzenlemelerin kullanılmasının maliyetli olmasından ötürü, yerel toplulukların kendi aralarında güven ve karşılıklı ilişkilerini geliştirmeye istekli olmaları maliyetlerin önemli ölçüde azalmasına neden olacaktır (Ostrom, 1992).

Ostrom'un öz yönetimin daha yararlı olacağına çektiği dikkat dünyanın çeşitli bölgelerindeki yönetim biçimleriyle kanıtlanmaktadır. Buna en güzel örnek İsviçre'nin Alp yamaçlarında yaşayan köylülerin kullandığı ortak mülkiyet sistemleridir. Çalışmasında Netting'e atıf yapan Ostrom, bölgede yaşayan köylülerin tarım arazilerini ailelerine ait ayrı parseller şeklinde böldüklerini ifade etmektedir. Bu dağlık vadelerde köylüler, farklı mülkiyet sistemlerini yüzyıllar boyunca birlikte kullanmışlardır. Her yerel topluluğun yerel kuralları değiştirmek için hatırı sayılır bir özerkliğe sahip olmasından dolayı, bir başkasının onlara verimsiz bir dizi kural dayatması gibi bir sorun meydana gelmemiştir. Aynı durum Japonya'nın dağ köylüleri için de geçerlidir (Ostrom, 2000). Müştereklerin potansiyel trajedileriyle başa çıkmanın asla kolay olmadığını ifade eden Ostrom, yönetişimin genellikle farklı düzeylerde

birden çok aktörü içeren uyarlanabilir bir süreç olduğunu kabul etmemiz gerektiğini belirtmektedir (Ostrom, 1999).

Ayrıca Hardin müştereklerin özelleştirilmesinin çevreyi bozulmalardan kurtaracağını öne sürse de bu iddiasını gerekçelendirmemektedir. Buna karşılık müştereklerin özelleştirilmesi her defasında ormansızlaşmaya, toprak erozyonu ve kaybına, gübrelere ve böcek ilaçlarının aşırı kullanımına ve ekosistemlerin yıkımına yol açmıştır (Angus, 2017: 49). Müştereklerin Ostrom'un ifade ettiği gibi yönetilmesiyle çevresel riskler ve yollar, istinat duvarları ve işleme tesislerinin yapım maliyetleri bireyler tarafından paylaşılabilir (Ostrom, 2000). Mülkiyetin öz yönetim şeklinde inşa edilmesi, bölgelerin tarımsal üretimi belli kurallara bağlamasına imkân sağlayacak ve çevre kirlilikleri azaltılabilecektir (Kissling-Näf vd., 2002). Örneğin denizlerde yaşayan istiridyelerin suyu süzme ve ötrofikasyonu hafifletme işlevine sahip oldukları bilinmektedir (Toyoda vd., 2018). Önemli karbon yutakları olarak adlandırılan mera alanlarının yıllık yaklaşık 0,5Pg CO<sub>2</sub> tuttuğu söylenmektedir. İklim değişikliği karşısında olası kuraklıklar sebebiyle gelecekteki emilimler daha az kesin olmakla birlikte iyi arazi yönetim uygulamalarıyla bu değerlerin yıllık -/+ 2Pg CO<sub>2</sub> sınırında olabileceği düşünülmektedir (Hazar-Kalonya, 2022: 136).

### **3. Neoliberal Dönem ve Yeni Çitlemeler**

Sermayenin sınırsız tahakkümünü hayata geçirme programı olarak tanımlanabilen neoliberalizm 1970'lerde kâr oranlarının düşmesine bağlı olarak dünya ekonomisinin içine girdiği krizden en zenginlerin güç ve gelirlerinin yeniden tesis edildiği bir toplumsal düzen olarak ortaya çıkmıştır (Boratav, 2016; Dumenil ve Levy, 2014). Washington Uzlaşısı ile ön plana çıkan neoliberal dönemde uygulanan politikalar, özelleştirmelerin artırılması, ticaretin serbestleşmesi, ihracata dayalı büyüme modelinin benimsenmesi, finansal serbestlik, emek piyasasının müdahalelerden arındırılması ve makro iktisadi kemer sıkma politikalarının benimsenmesi olarak ifade edilebilmektedir (Palley, 2014). Uygulanan özelleştirme politikalarının ortak alanları parçalaması ve insanların mülksüzleşerek veya mülksüzleşmeden yerlerinden edilmelerine yol açması hem özel mülkiyetin egemenliğini pekiştirmiş hem de yoksulluğun derinleşmesine yol açmıştır.

Harvey (2015)'e göre neoliberalizmin asıl önemli başarısı, servet ve gelir yaratmaktan çok "ilk birikimin güncellenme çabası olan mülksüzleştirme yoluyla birikim" vasıtasıyla servet ve geliri düşük ve orta gelirli kişilerin aleyhine, yüksek gelirli kişilerin ise lehine olacak şekilde dağıtmasıdır. Harvey'in ilk birikim sürecinde saydığı mekanizmalar, "mülksüzleştirme yoluyla birikim" sürecinde de aynı şekilde gerçekleşmektedir. Vahşi yasalar

ve çitleme hareketiyle başlayan ve şiddetle karakterize edilen ilk birikiminden farklı olmayan kapitalist birikimde çitlemeler kavram olarak yerini özelleştirmelere bırakmış ve sonuç olarak yoksulluk giderek artarken, yarı-proleterleşme süreçleri hız kazanarak, köylünün ücretli işgücüne bağımlı hale gelmesine neden olmuştur. Bugünün neoliberal ekonomisinde ortak varoluşa giderek artan ölçüde el koyulmasıyla sağlanan birikim ve emeğin yoğun sömürüsü, Marx'ın önemli kavramsal katkılarından olan ilk birikimi daha da merkezi bir analitik araç haline getirmektedir (Hardt ve Negri, 2011; Göztepe, 2014).<sup>4</sup>

İlk olarak 1990'lı yıllarda kendisini hissettirmeye başlayan ve özellikle 2007-2008 krizinden sonra artan neoliberal küreselleşme karşıtı eylemler incelendiğinde, bu eylemlerin meydana gelmelerinin birincil nedenlerinin müştereklerin sermaye tarafından ele geçirilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 1994 yılında Zapatista hareketi tarafından çıkarılan isyanın birden fazla nedeni olmakla birlikte en önemli nedenlerinden biri, Meksika Anayasasının 27. ve 48. maddeleri tarafından korumaya alınan komünal toprakların ve ormanlar, sular, dağlar vs. gibi doğal kaynakları ifade eden *ejidoların*<sup>5</sup> özelleştirilmesine yönelik girişimlerdir. Anayasa maddelerinin değiştirilmesini amaçlayan taslağın meclise sunulmasından sonra ülkenin çeşitli bölgelerinde yerli isyanlar çıkmış ve bu durum Chiaspas'ta EZLN'nin öncülük ettiği yerli isyanın ortaya çıkmasında temel rol oynamıştır (Aslan, 2021). Bu isyana benzer eylemler; 2008'de Tunus Gafsa maden havzasında işten çıkarmalar ve taşeronlaştırmaya karşı patlak veren ayaklanmalar, 2009'da kamu kesintileri ve özelleştirmelere karşı İtalya'da başlayan eylemler, İzlanda'da başlayan eylemler, 2010'da "İş, Sağlık ve Eğitim! Troyka'ya Hayır!" sloganıyla Portekiz'de başlayan eylemler, neoliberal kemer sıkma politikalarına karşı İspanya'da ortaya çıkan Öfkeliiler (Indignados) hareketinin eylemleri, 2011'de "Ekmek, Onur ve Özgürlük" sloganıyla Tunus'ta başlayarak Ortadoğu'ya yayılan Arap Baharı eylemleri ve Kamboçya'da gerçekleştirilen kalkınma karşıtı gösterilerdir. Ayrıca bu eylemler silsilesi arasında New York'ta başlayan "Occupy Wall Street" gösterileri, 2012'de Malezya'daki Bersih (Temiz) hareketi, 2013'te Türkiye'de başlayan Gezi Parkı eylemleri, Brezilya'da gerçekleşen eylemler ve 2017'de Fransa'da başlayan Sarı Yelekliler Hareketi sayılabilir (Doğan, 2013; Boratav, 2013; Öztan, 2013; Buck-Morss, 2015; Yörük ve Yüksel, 2015; Arslan, 2018; Özdemir ve Özşahin, 2018; Gürcan, 2019; Madra, 2015).

<sup>4</sup> İlk birikimin sürekliliğiyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Luxemburg (1984); Harvey (2012; 2012a; 2015; 2015a; 2019); Arendt (2014); Bonefeld (2000; 2001); Anonim (2014); Caffentzis (2010).

<sup>5</sup> Latin Amerika ülkelerinde yaygın olarak kullanılan bir kavram olan "ejido" bir topluluğun veya köyün üyeleri arasında ortak mülkiyet ya da toplu kullanım hakkına sahip tarım arazisini ifade etmektedir.

Bünyelerinde müsterekler dair kaygıyı barındıran bu hareketler şimdiye kadar kamusal alana veya refah devletine ait olan ya da yerel yönetimlerin kontrolünde olan şeylerin, devlet ve özel oligopoller tarafından yağmalanmasına karşın meydana gelmiştir (Dardot ve Laval, 2018). İktidarların toplumsal meselelerin özel meseleler olduğunu iddia ederek, onları kişisel alan dahilinde yeni çitlemelerle özelleştirmekte ısrar etmelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu eylemlerde bireyler biz olabilmenin, insan olabilmenin yeni biçimlerini bulabilmek için bütün bu meseleleri kamusal alana çekmeye çalışmışlardır (Haiven, 2018; Castells, 2013). Cochamba kooperatifinin üyeleri ve sulama yapan köylülerin, “su bizimdir” sloganı, Madrid, Kahire, New York ve İstanbul’daki meydanlarda “şehirler hepimizin” olarak yankılanmıştır. Bu açıdan müsterekler fiilen iki anlamda küresel hale gelmiştir: Son derece çeşitli kaynak, eylem ve pratik tiplerini kapsamakta ve dünya üzerindeki bütün nüfusları ilgilendirmektedir (Dardot ve Laval, 2018: 82). Her eylemin kendine özgü nitelikler barındırmasına karşın, Buck-Morss’un da ifade ettiği üzere, eylemlerin tümü “Yerelötesi Müsterekler” olarak tanımlanan yeni bir siyaset uzamına kapıyı aralamaktadır (Buck-Morss, 2015). Bu siyaset uzamı ulusal sınırları geçerek eylemleri öyle ilişkilendirmiştir ki, bu durum New York’luların 17 Eylül 2011’de Wall Street civarındaki kamusal alanları işgal ettiklerinde ilk kamplarına Barcelona’da Catalunya Meydanı’ndaki işgalcilerin yaptığı gibi Tahrir Meydanı adını vermelerine neden olmuştur (Castells, 2013).

Suyun özelleştirilmesi, internetin ticarileşip denetlenmesi, fikri mülkiyet kanununun (kültürel içerikle sınırlı tutulmayıp hayat kurtarsın diye yapılan ilaçları, “biyolojik korsanlığı” ve tohumların patentlenmesini içerecek düzeyde) genişletilmesi, eğitimin özelleştirilmesi ve sermayenin irili ufaklı bütün hükümetler üzerindeki gücünü artırması, çeşitli toplulukların değer algılarının ve işbirlikçi enerjilerinin kapitalist paradigmaya tabi kıldığı ya da bu paradigma altında toplandığı modern (yeni) çitleme örnekleridir (Haiven, 2018: 27). Yeni çitlemelerle birlikte, Çin, Doğu Asya, Afrika ve Latin Amerika’daki geçim kaynakları yok edilmiştir (p.m., 2010). Örneğin, Marcel Rutten’e göre Kenya’daki toprağın özelleştirilmesinin teşvik edildiği Massai bölgesindeki Kajioda’da, 1982-1990 yılları arasında otlak alanları %40 azalarak, bölgedeki yoksulluğun artmasına yol açmıştır (Sing’oei, 2015). Aynı girişimler Bolivya için de geçerlidir. Hükümetin Cochamba şehrindeki su sistemini yabancı yatırımcı olan Aguas del Tunari şirketine satmasından sonra su fiyatlarının %35 oranında artırılması, “su savaşları” olarak adlandırılan eylemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Hardt ve Negri, 2011). Bu eylemlerin ortaya çıkmasında Aymara ve Quechua topluluklarında

yaşamı düzenleyen *ayllu*<sup>6</sup> ve diğer komünal sistemlerin sağlamış olduğu karmaşık toplumsal ilişkiler ağı etkili olmuştur (Caffentzis ve Federici, 2018). Müştereklerin sağladığı bu toplumsal tabanın eylemlerin oluşumunda temel rol oynaması oldukça önemlidir. Aynı şekilde Caffentzis (2010)'de Nijerya'ya gittiğinde sınıf mücadelesinin müşterekleri savunma bağlamında gerçekleştiğini ve müştereklerin varlığının birçok ücretli işçinin greve gittiğinde geçimini sağlamasını mümkün kıldığını ifade etmektedir.

Neoliberal dönemde gerçekleştirilen birçok özelleştirme devletin verimsizliği düşüncesi üzerinden şekillenmekte ve ortak malların kullanımının sadece devlet tekelinde olmayabileceği düşüncesi göz ardı edilmektedir. Bu bağlamda farklı bir imkân arayışında olmamız gerektiğini ifade eden Hardt (2018)'in "... ne kapitalizmdeki özel mülkiyet ne de sosyalizmdeki kamu mülkiyeti: komünizmde müşterek olan (Hardt, 2018: 145)" ifadesi oldukça önemlidir. Aynı şekilde Cochamba'da gerçekleşen eylemler sırasında fabrika işçilerinin kaleme aldığı manifestoda yer alan demeçlerden birinin başlangıcında şöyle denmektedir: "Özel mülkiyet ya da devlet mülkiyeti değil, öz yönetim ve toplumsal mülkiyet istiyoruz" (Dwinell ve Olivera, 2018: 191). Bu açıdan müşterekler siyasetinin müşterekleri, devletçilik ve özel mülkiyet arasında sıkışan politik alandan çıkararak aşağıdan mücadeleyi ve antikapitalist bir alternatifi mümkün kılması oldukça önemlidir (Özbay, 2018).

Müşterekleri çitleme (özelleştirme) konusunda deneyimli olan sermayenin son dönemlerde müşterekleri kendi lehine olacak şekilde neoliberal politikalarına entegre ettiği görülmektedir. Özel şirketler "sharing economy (paylaşım ekonomisi)"lerini müşterekler olarak sunmakta, müşterekleri piyasalarına entegre etmekte ya da onları doğrudan piyasa için üretmektedirler (Azzelini, 2019: 85). Bu nedenle son dönemde neoliberal politikalar karşıtı eylemlere de bakıldığında öne çıkan müşterekleştirme pratiklerini ana akım müşterekler anlayışıyla karıştırmamak gerekmektedir. Azzelini (2019)'nde aktardığı üzere, müşterekleştirme veya müşterekleşme üretimin sosyal ilişkilerinin dönüşümünü ve sömürüyü ortadan kaldıran ve metalaşma sürecini tersine çeviren bir süreci zorunlu kılmaktadır. Müşterekleştirme, feminist müşterekler ve çeşitli ekonomi literatürlerinde genellikle kolektif ilişki kurma yolları olarak tanımlanmakta ve çeşitli kapitalist ilişki biçimlerine karşı bir hareket olarak kabul edilmektedir. "Patterns of Commoning", Alpler'deki yüzyıllar öncesine dayanan kolektif sulama sistemlerine atıfta bulunarak başlamakta ve ardından müşterekleştirmeyi, "ortak eylem, birlikte şeyler yaratma, paylaşılan

---

<sup>6</sup> And Dağları bölgesindeki yerli topluluklarda her aile grubuna verilen ad, "ayllu" olarak tanımlanmaktadır.

hedeflere ulaşmak için işbirliği” olarak tanımlamaktadır. Kısacası, birçok müşterekleştirme girişimi, kaynakların veya süreçlerin (örneğin yazılım geliştirme gibi) kolektif mülkiyet haklarını, bu hakları özelleştirmek isteyen yasal ve ekonomik düzenlemelere karşı savunma çabalarını içermektedir (Nightingale, 2019). Vandana Shiva’nın aktardığı üzere, “eğer küreselleşmenin, müştereklerin -suyumuzun, biyolojik çeşitliliğimizin, besinlerimizin, kültürümüzün, sağlığımızın, eğitimimizin- etrafının nihai olarak çitle çevrilmesi olduğu doğruysa, müştereklerin geri alınması da bizim çağımızın politik, ekonomik ve ekolojik görevidir” (Dardot ve Laval, 2018: 82).

## **Sonuç**

İklim krizinin mevcut sistemsel yapı içinde çözülebileceğine dair inancın yok olmaya başlaması, küçülme toplumuna geçiş süreciyle ilişkili tartışmalara yönelik ilginin giderek artmasına neden olmaktadır. Bu geçiş sürecinde insanların piyasa dışı hayatta kalma kaynaklarından olan çevresel müşterekler önemli rol oynamaktadır. Büyüme toplumunun temelinde var olan bireyciliğin aksine küçülme toplumunun temelini oluşturacak olan toplumsallık, müşterekler vasıtasıyla daha kolay kurulmakta ve müşterekler, bireylerin neoliberal politikaların gelirlerini aşındırmasına karşı bir savunma mekanizması oluşturmasına imkân sağlamaktadır. 1990’lı yıllar ve özellikle 2000’li yıllar sonrasında Dünya genelinde müştereklerin korunmasına dair yapıcı politikaların uygulanmadığı görülmektedir. Özellikle 2000 yılından sonra yoğun şekilde çevresel müşterekler metalaştırılmış ve insanların piyasa dışı geçim araçları yok edilmiştir. Bu politikalar özellikle az gelişmiş ülkelerde yoksulluğun derinleşmesine ve iklimsel bozulmaların artmasına neden olmaktadır.

Literatür incelendiğinde müştereklerin yönetimine dair iki farklı yaklaşımın ön plana çıktığı görülmektedir. Hardin, müştereklerin sürdürülebilirliğinin sağlanması için özelleştirilmeleri gerektiğini belirtirken, Ostrom ise müştereklerin öz yönetim şeklinde yönetilmesiyle sürdürülebilirliğin sağlanacağını ifade etmektedir. Her ne kadar öz yönetim şeklindeki bir yönetimle ortakların trajedisi sonlanmasa da Ostrom’un saha çalışmalarının bulgularından da anlaşılacağı üzere bahsi geçen yönetim biçiminde trajedi en az seviyede gerçekleşmektedir. Hardin’in düşüncesinin temel çıkış noktası olan “insanların daima kendilerini düşündükleri” fikri sadece bir iddia olarak kalmıştır. İnsanların birbirlerine yabancılaştıkları durumları açıklayabilen Hardin, insanların toplumsal ilişkiler içinde bulunduğu durumlara dair bir açıklama yapamamaktadır. Bu nedenle insanların toplumsal varlıklar olduklarını vurgulayan Ostrom’un çalışmaları oldukça önemlidir. Neoliberal dönemde gerçekleştirilen halk eylemleri



incelendiğinde insanların temel kaygılarının müştereklerin ellerinden alınarak çitlenmesi olduğu anlaşılmaktadır. Bundan ötürü halklar öz yönetim şeklinde bir yönetim biçimi talep etmektedirler.

Müştereklerin sürdürülebilirliğinin sağlanmasında özyönetime dayalı bir örgütlenme gerekli görülmektedir. Müştereklerin sürdürülebilir yönetimi de doğal tahribatı azaltarak iklimsel bozulmaların engellenmesine katkı sunacaktır. Hem iklim krizinden hem de sürekli büyüme sağlanamadığından meydana gelen ekonomik krizlerden kurtulmak için ekonomi ve toplumun derinlemesine dönüştürülmesi gerekmektedir. Müştereklerin korunması ve küçülme toplumuna geçiş piyasacı ekonomi politikalarından sıyrılıp daha kamucu politikalara yönelmekle mümkün olabilecektir.

## Kaynakça

- Adaman, Fikret, Bengi Akbulut ve Umut Kocagöz (2017), “Müşterekler: Çatışkılar, Hatlar, İmkanlar”, (Çev. Fikret Adaman vd.), Adaman, Fikret, Bengi Akbulut ve Umut Kocagöz (Der.), *Herkesin Herkes İçin – Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*, (İstanbul: Metis Yayınları): 13-23.
- Akbulut, Bengi (2020), “Dayanışma Ekonomileri: Deneyimden İmkanlara Bir Çerçeve”, Işıl, Özlem S. ve Selma Değirmenci (Der.), *Yaşamı Örgütleyen Deneyimler*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 37-59.
- Aktaş, Munise Tuba (2023), “Thomas Sedlacek’in İyi, Kötü ve Ekonomi Gılgamış’tan Wall Street’e İktisadi Anlam Arayışı Kitabında Ekonominin Hikâyesi”, *Erciyes Akademi*, 37(2), s. 657-668.
- Al, İrem Soysal (2020), “Kolektif Ekolojik Tüketici İnişiyatiflerinin Alternatif Dayanışma Ağı ve Dönüşürken/Dönüştürürken Kadın Üretici Örgütlenmeleri”, Işıl, Özlem S. ve Selma Değirmenci (Der.), *Yaşamı Örgütleyen Deneyimler*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 197-234.
- Angus, Ian (2017), “Müştereklerin Trajedisi Miti”, (Çev. Fikret Adaman vd.), Adaman, Fikret, Bengi Akbulut ve Umut Kocagöz (Der.), *Herkesin Herkes İçin – Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*, (İstanbul: Metis Yayınları): 44-52
- Anonim (2014), “Yeni Çitlemeler”, Göztepe, Özay (Ed.), *İlkel Birikim Sermayenin Kaldıracı*, (Ankara: NotaBene Yayınları): 278-297.
- Araral, Eduardo (2014), “Ostrom, Hardin and the commons: A critical appreciation and a revisionist view”, *Environmental Science & Policy*, 36, s. 11-23.
- Arendt, Hannah (2014), *Totalitarizmin Kaynakları/2: Emperyalizm*. (Çev. Bahadır Sina Şener), (İstanbul: İletişim Yayınları).

- Arslan, Arif (2018), “Neoliberalizmin ve kent meydanlarının postmodern estetiği”, *SAV Katkı*, 6, s. 6-20.
- Aslan, Azize (2021), *EZLN İsyanı ve San Andres Barış Görüşmeleri: Meksika/Chiapas'ta Zapatistaların Otonomi İnşası*, (Diyarbakır: DİSA Yayınları).
- Aykaç, Aslıhan (2018), *Dayanışma Ekonomileri*, (İstanbul: Metis Yayınları).
- Azzelini, Dario (2019), “Emek Gücünü Müşterekler Olarak Organize Etmek”, (Çev. Sezer Karagöz), *Praksis*, 49, s. 83-101.
- Barnes, Peter (2015), “Müştereklerin Yok Edilişinin Kısa Tarihi”, (Çev. Tuncay Birkan vd.), Walljasper, Jay (Ed.), *Müştereklerimiz Paylaştığımız Her Şey*, (İstanbul: Metis Yayınları): 74-77.
- Başkaya, Fikret (2017), “Fikret Başkaya: Radikal olmak, sorunları kökeninde ele almaktır”, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/fikret-baskaya-radikal-olmak-sorunlari-kokeninde-ele-almaktir-730018> (28.04.2017).
- Beaud, Michel (2016), *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*, (Çev. Fikret Başkaya), (İstanbul: Yordam Kitap).
- BM. 1992.  
<https://kumid.net/euproject/admin/userfiles/dokumanlar/cevreilave02.pdf>
- Boal, Iain (2007), “Specters of Malthus: Scarcity, Poverty, Apocalypse”, <https://www.counterpunch.org/2007/09/11/specters-of-malthus-scarcity-poverty-apocalypse/> (11.09.2007).
- Bonefeld, Werner (2001), “The Permanence Accumulation: Commodity Fetishism and Social Constitution”, *The Commoner*, 2, s. 1-15.
- Bonefeld, Werner (2002), “History and Social Constitution: Primitive Accumulation is not Primitive”, *The Commoner*, s. 1-8, [https://www.academia.edu/5987186/History\\_and\\_Social\\_Constitution\\_Primitive\\_Accumulation\\_is\\_not\\_Primitive](https://www.academia.edu/5987186/History_and_Social_Constitution_Primitive_Accumulation_is_not_Primitive)
- Boratav, Korkut (2013), “Korkut Boratav, Gezi Direnişi’ni değerlendirdi: Olgunlaşmış bir sınıfsal başkaldırı...”, <https://sendika.org/2013/06/her-yer-taksim-her-yer-direnis-bu-isci-sinifinin-tarihsel-ozlemi-olan-sinirsiz-dolaysiz-demokrasi-cagrisidir-korkut-boratav-120919/> (22.06.2013).
- Boratav, Korkut (2016), “Bir neoliberalizm eleştirisi”, <https://www.birgun.net/makale/bir-neoliberalizm-elistirisi-114528> (03.06.2016).
- Buck-Morss, Susan (2015), “Yerelötesi Müşterekler ve Küresel Kalabalık Üzerine”, (Çev. Erkal Ünal), Madra, Yahya M. (Der.), *Türkiye’de Yeni İktidar Yeni Direniş*, (İstanbul: Metis Yayınları): 29-46.

- Caffentzis, George (2010), “Two Themes of Midnight Notes: Work/Refusal of Work and Enclosure Commons”, Hughes, Craig (Ed.), *Toward the Last Jubilee: Midnight Notes at Thirty Years*, (Washington: Perry Editions): 24-30.
- Caffentzis, George ve Silvia Federici (2018), “Kapitalizme Karşı ve Kapitalizmi Ötesinde Müşterekler”, (Çev. Fikret Adaman vd.), Adaman, Fikret, Bengi Akbulut ve Umut Kocagöz (Der.), *Herkesin Herkes İçin – Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*, (İstanbul: Metis Yayınları): 128-143.
- Castells, Manuel (2013), *İsyan ve Umut Ağları*, (Çev. Ebru Kılıç), (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları).
- Chiengkul, Prapimphan (2018), “The Degrowth Movement: Alternative Economic Practices and Relevance to Developing Countries”, *Alternatives: Global Local Political*, 43(2), s. 1-15.
- Çiçek, Özal (2021), “Türkiye’de Tarımsal Üretim Güncel Sorunları Karşısında Üretici Kooperatiflerinin Geleceğini Yeniden Düşünmek”, Uygur, D. Yıldırım ve F. Serkan Öngel (Der.), *Şirketlerden Kooperatiflere Rekabetten Dayanışmaya*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 231-26.
- Dardot, Pierre ve Christian Laval (2018), *Müşterek – 21. Yüzyılda Devrim Üzerine Deneme*, (Çev. Ferhat Taylan), (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Değirmenci, Selma (2020), “Alternatif Ekonomiler Tartışmasına Bir Katkı: Dayanışma Ekonomileri”, Işıl, Özlem S. ve Selma Değirmenci (Der.), *Yaşamı Örgütleyen Deneyimler*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 61-87.
- Demaria, Federico, François Schneider, Filka Sekulova ve Joan Martinez-Alier (2013), “What is Degrowth? From and Activist Slogan to a Social Movement”, *Environmental Values*, 22(2), s. 191-215.
- Doğan, Ali Ekber (2013), “Hegemonya Krizine Geri Dönülürken Tarihsel Momentin Gereklere”, *Praksis*, Özel Sayı, s. 95-104.
- Dowie, Mark (2015), “Kadim Bir Hukuk İlkesi Bugün Her Zamankinden Daha Önemli”, (Çev. Tuncay Birkan vd.), Walljasper, Jay (Ed.), *Müştereklerimiz Paylaştığımız Her Şey*, (İstanbul: Metis Yayınları): 90-93.
- Dumenil, Gerard ve Dominique Levy (2014), “Neoliberal (Karşı) Devrim”, (Çev. Şeyda Başlı ve Tuncel Öncel), Saad-Fliho, Alfredo ve Deborah Johnston (Ed.), *Neoliberalizm Muhafif Bir Seçki*, (İstanbul: Yordam Kitap): 25-41.
- Dunning, Brian (2019), “Elektrikle Çalışan Arabalar Çevre Kirliliğine Daha Çok Neden Oluyor mu?”, (Çev. Arsel Berkat Acar), <https://evrimagaci.org/elektrikle-calisan-arabalar-cevre-kirliligine-daha-cok-neden-oluyor-mu-7922> (21.08.2019).

- Dwinell, Alexander ve Marcela Olivera (2018), “Su Bizim Ulan!: Bolivya’da Suyun Müşterekleşmesi”, (Çev. Fikret Adaman vd.), Adaman, Fikret, Bengi Akbulut ve Umut Kocagöz (Der.), *Herkesin Herkes İçin – Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*, (İstanbul: Metis Yayınları): 187-197.
- Ergün, Betül (2021), “Türkiye’de Çay Üretiminde Özel Sektöre Alternatif Üretim Modeli: ‘Yeni Nesil’ Tarımsal Üretici Kooperatifçiliği”, Çağatay, Şahin Edgücan (Der.), *21. Yüzyıl Türkiye’sinde Tarım ve Kooperatifler*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 49-81.
- Faulkner, Neil (2015), *Roma: Kartalların İmparatorluğu*, (Çev. Çağdaş Sümer), (İstanbul: Yordam Kitap).
- Gorz, Andre (1986), “İşsizliğin altın çağı”, (Çev. Hülya Tufan), *Elveda Proletarya*, (İstanbul: AFA Yayınları): 145-160.
- Göçer, Mahir Can (2021), “Bir Dayanışma Ekonomisi Örneği Olarak Ovacık Tarımsal Kalkınma Kooperatifi: Deneyimler ve Tartışmalar”, Çağatay, Şahin Edgücan (Der.), *21. Yüzyıl Türkiye’sinde Tarım ve Kooperatifler*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 179-226.
- Göztepe, Özay (2014), “Sermayenin Kaldırıcı: İlkel Birikim”, Göztepe, Özay (Ed.), *İlkel Birikim Sermayenin Kaldırıcı*, (Ankara: NotaBene Yayınları): 15-36.
- Gürcan, Efe Can (2019), “Küresel Kapitalizmin Krizi, Sınıflar ve “Yeni” Toplumsal Hareketler”, *Praksis*, 50, s. 71-94.
- Haiven, Max (2018), *Radikal Hayalgücü ve İktidarın Krizleri*, (Çev. Kübra Kelebekoğlu), (İstanbul: Sel Yayıncılık).
- Hardin, Garrett (2017), “Müştereklerin Trajedisi”, (Çev. Fikret Adaman vd.), Adaman, Fikret, Bengi Akbulut ve Umut Kocagöz (Der.), *Herkesin Herkes İçin – Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*, (İstanbul: Metis Yayınları): 25-43.
- Hardt, Michael (2018), “Komünizmde Müşterek Olan”, (Çev. Fikret Adaman vd.), Adaman, Fikret, Bengi Akbulut ve Umut Kocagöz (Der.), *Herkesin Herkes İçin – Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*, (İstanbul: Metis Yayınları): 144-158.
- Hardt, Michael ve Antonio Negri (2011), *Ortak Zenginlik*, (Çev. Efla Barış Yıldırım), (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Harvey, David (2012), *Marx’ın Kapital’i İçin Kılavuz*, (Çev. Bülent O. Doğan), (İstanbul: Metis Yayınları).
- Harvey, David (2012a), *Sermaye Muamması*, (Çev. Sungur Savran), (İstanbul: Sel Yayıncılık).

- Harvey, David (2015), *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*, (Çev. Aylin Onacak), (İstanbul: Sel Yayıncılık).
- Harvey, David (2015a), *On Yedi Çelişki ve Kapitalizmin Sonu*, (Çev. Esin Soğancılar), (İstanbul: Sel Yayıncılık)
- Harvey, David (2019), *Yeni Emperyalizm*, (Çev. A. Nüvit Bingöl), (İstanbul: Sel Yayıncılık).
- Hazar-Kalonya, Dalya (2022), “İklim Değişikliği Azaltım ve Uyum Süreçlerinde Mera Alanlarının Önemi”, *Çevre Şehir ve İklim Dergisi*, 1(1), s. 128-157.
- Hill, Christopher (2013), *Dünya Altüst Oldu*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Illich, Ivan (2015), “Ekonomik Güçsüzlüğümüzün Kökenleri”, (Çev. Tuncay Birkan vd.), Walljasper, Jay (Ed.), *Müştereklerimiz Paylaştığımız Her Şey*, (İstanbul: Metis Yayınları): 85-86.
- Kallis, Giorgis (2020), “Büyüme Olmadan Ekonomi”, (Çev. Onur Orhangazi), *Başka Bir Ekonomi Mümkün*, (Ankara: Ütopya Yayınevi): 57-87.
- Kallis, Giorgos, Federico Demeria ve Giacomo D’Alisa (2020), “Giriş: Küçülme”, (Çev. Ayşe Ceren Sarı, Berk Öktem, Burag Günden ve Yaprak Kurtsal), D’Alisa, Giocoma, Federico Demeria ve Giorgos Kallis (Ed.), *Küçülme – Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı*, (İstanbul: Metis Yayınları): 17-40.
- Kissling-Näf, I, T Volken ve K Bisang (2002), “Common property and natural resources in the Alps: the decay of management structures?”, *Forest Policy and Economics*, 4(2), s. 135-147.
- Latouche, Serge (2018), *Kanaatkâr Bolluk Toplumuna Doğru*, (Çev. Tahir Karakaş), (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Luxemburg, Rosa (1984), *Sermaye Birikiminin Tarihsel Koşulları*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), (İstanbul: Kaynak Yayınları).
- Madra, Yahya M. (2015), “Sunuş: Türkiye’de ve Dünya’da Dönüşen Sermaye-Ulus-Devlet Karşısında Yerelötesi Müşterekler Siyaseti”, Madra, Yahya M. (Der.), *Türkiye’de Yeni İktidar Yeni Direniş*, (İstanbul: Metis Yayınları): 9-28.
- Mariategui, Jose Carlos (1971), *Seven Interpretive Essays on Peruvian Reality*. (Çev. Marjory Urquidi), (Texas: University of Texas Press).
- Martinez-Alier, Joan (2012), “Environmental Justice and Economic Degrowth: An Alliance between Two Movements”, *Capitalism Nature Socialism*, 23(1), s. 51-73.

- Martinez-Alier, Joan, Unai Pascual, Frank Dominique Vivien ve Edwin Zaccai (2010), “Sustainable de-growth: Mapping the context, criticism and future prospects of an emergent paradigm”, *Ecological Economics*, 69(9), s. 1741-1746.
- Marx, K. (2011), *Kapital 1. Cilt*, (Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan), (İstanbul: Yordam Kitap).
- McNally, David (2016), *Piyasanın Ucubeleri*, (Çev. İdil Çetin), (Ankara: Dipnot Yayınları).
- Nightingale, Andrea J. (2019), “Commoning for inclusion? Political communities, commons, exclusion, property and socio-natural becomings”, *International Journal of the Commons*, 13(1), s. 16-35.
- Ostrom, Elinor (1992), “The Rudiments of a Theory of the Origins, Survival and Performance of Common-Property Institutions”, Bromley, David W. (Ed.), *Making The Commons Work – Theory, Practice and Policy*, (California: ICS Press): 293-318.
- Ostrom, Elinor (1999), “Coping with Tragedies of the Commons”, *Annual Review of Political Science*, 2, s. 493-535.
- Ostrom, Elinor (2000), “Private and common property rights”, Bouckaert, Boudewijn ve Gerrit De Geest (Ed.), *Encyclopedia of Law and Economics, Volume 1: The History and Methodology of Law and Economics*, (Cheltenham: Edward Elger).
- Ostrom, Elinor (2017), “Müşterekleri Yeniden Tanımlamak”, (Çev. Fikret Adaman vd.), Adaman, Fikret, Bengi Akbulut ve Umut Kocagöz (Der.), *Herkesin Herkes İçin – Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antoloji*, (İstanbul: Metis Yayınları): 53-76
- Özbay, Özdeş (2018), “Suyun Müşterekler Siyaseti”, <https://musterekler.sehak.org/2018/12/02/suyun-musterekler-siyaseti-ozdes-ozbay/> (02.12.2018).
- Özcan, Berna Aksoy (2020), “Ortak Mülkiyet Çerçevesinde İklim Değişikliği Sorununun Çözümünde Kyoto Protokolü’nün Etkisi”, *Akdeniz İİBF Dergisi*, 20(2), s. 169-184.
- Özdemir, Güler ve Leman Çelik Özşahin (2018), “Kentsel muhalefeti ve kentsel dönüşümü yeniden düşünmek: Gülsuyu-Gülensu Mahallesi”, *SAV Katkı*, 6, s. 21-31.
- Öztan, Güven Gürkan (2013), “Gezi Direnişi ile Kurulan Otantik Kamusalılık ve Dayanışma Ruhu”, *Praksis*, Özel Sayı, s. 165-180.

- p.m. (2010), “From Midnight to Dawn: Permutations of a Crisis and the Comedy of the Commons”. Hughes, Craig (Ed.). *Toward the Last Jubilee: Midnight Notes at Thirty Years*, (Washington: Perry Editions): 12-17.
- Palley, Thomas I. (2014), “Keynesçilikten Neoliberalizme: İktisat Biliminde Paradigma Kayması”, (Çev. Şeyda Başlı ve Tuncel Öncel), Saad-Fliho, Alfredo ve Deborah Johnston (Ed.), *Neoliberalizm Muhalif Bir Seçki*, (İstanbul :Yordam Kitap): 42-58.
- Research & Degrowth (2010), “Degrowth Declaration of the Paris 2008 conference”, *Journal of Cleaner Production*, 18(6), s. 523-524.
- Rifkin, Jeremy (2015), “Zenginlerin Yoksullara Karşı Devrimi”. (Çev. Tuncay Birkan vd.), Walljasper, Jay (Ed.), *Müştereklerimiz Paylaştığımız Her Şey*, (İstanbul: Metis Yayınları): 84.
- Rolant, Michel (1986), “Daha az çalışmak ve daha iyi yaşamak”, (Çev. Hülya Tufan), *Elveda Proletarya*, (İstanbul: AFA Yayınları): 179-185.
- Schindler, Julia (2012), “Rethinking the Tragedy of the Commons: The Integration of Socio-Psychological Dispositions”, *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 15(1), s. 1-15.
- Sibai, Mustafa (2010), *İslam Sosyalizmi*, (Çev. Yaşar Nuri Öztürk), (İstanbul: Yeni Boyut).
- Sing’oei, K. (2015), “Afrika’dan Bakış”, (Çev. Tuncay Birkan vd.), Walljasper, Jay (Ed.), *Müştereklerimiz Paylaştığımız Her Şey*, (İstanbul: Metis Yayınları): 42.
- Stern, Paul C. (2011), “Desing principles for global commons: natural resources and emerging technologies”, *International Journal of the Commons*, 5(2), s. 213-232.
- Şahin, Ümit (2004), “Truva Atı Olarak Sürdürebilir Kalkınma”, [https://www.academia.edu/1923053/Truva\\_At%C4%B1\\_Olarak\\_S%C3%BCrd%C3%BCrebilir\\_Kalk%C4%B1nma](https://www.academia.edu/1923053/Truva_At%C4%B1_Olarak_S%C3%BCrd%C3%BCrebilir_Kalk%C4%B1nma)
- Tokur, Rojin Elif (2020), “Kırsal Kalkınma Projesinde Kadının Katılımcılığı: Kavar Havzası Deneyimi”, Işıl, Özlem S. ve Selma Değirmenci (Der.), *Yaşamı Örgütleyen Deneyimler*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 235-267.
- Toyoda, Mitsuyo (2018), “Revitalizing Local Commons: A Democratic Approach to Collective Management”, Rozzi, Ricardo, Roy H. May Jr., F. Stuart Chapin III, Francisca Massardo, Michael C. Gavin, Irene J. Klaver, Anibal Pachard, Martin A. Nuñez, Daniel Simberloff (Ed.), *From Biocultural Homogenization to Biocultural Conservation* (Switzerland: Springer): 443-457.

- Verde, Tom (t.y.), “Allah Commands”, <https://www.earthisland.org/journal/index.php/magazine/entry/himas>
- Walljasper, Jay (2015), “İslami Bir Gelenek”, (Çev. Tuncay Birkan vd.), Walljasper, Jay (Ed.), *Müstereklerimiz Paylaştığımız Her Şey*, (İstanbul: Metis Yayınları): 38.
- Wily, Liz Alden (2012), “The Global Land Grab: The New Enclosures”, Bollier, David ve Silke Helfrich (Ed.). *The Wealth of The Commons: A World Beyond Market and State* (Amherst: Levellers Press): 132-140.
- Yeni, Onur (2014), “Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma: Bir Yazın Taraması”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3), s. 181-208.
- Yıldırım, Uygur Dursun (2019), “Belediyeler ve Kooperatifler Ekseninde Türkiye Tarımında Alternatif Kamusal Deneyimleri: Olanaklar ve Sınırlar”, Öngel, F. Serkan ve Uygur Dursun Yıldırım (Der.). *Krizle Karşı Kooperatifler*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 25-78.
- Yıldırım, Uygur Dursun ve F. Serkan Öngel (2021), “Önsöz”, Uygur, D. Yıldırım ve F. Serkan Öngel (Der.), *Şirketlerden Kooperatiflere Rekabetten Dayanışmaya*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 7-24.
- Yörük, Erdem ve Murat Yüksel (2015), “Gezi eylemlerinin toplumsal dinamikleri”, *Toplum Bilim*, 133, s. 132-165.



# SOSYAL VE DAYANIŞMA EKONOMİSİ NEOLİBERAL MODELE VE KAPİTALİST İLİŞKİLERE BİR ALTERNATİF OLARAK DEĞERLENDİRİLEBİLİR Mİ?

Deniz GÜRLER<sup>1</sup>

## Öz

Sosyal ve dayanışma ekonomisi (SDE), geleneksel işletmelerden farklı bir dizi ilkeye göre faaliyet yürüten ekonomik birimleri işaret eder. Bu ilkelerin başında, sermaye ve kar yerine insanı, toplumu ve gezegeni öncelemek gelir. Yine SDE, demokratik işleyiş ve dayanışmacı ilişkilere dayanan organizasyonlardan oluşur. Son dönemde, hükümetlerin ve uluslararası örgütlerin, yoksulluğun azaltılması, istihdam yaratılması, yerel kalkınmanın ve sürdürülebilir gelişmenin sağlanması hedeflerine yardımcı olabileceği gerekçesiyle SDE'ye özel bir ilgi gösterdiği görülmektedir. Aynı zamanda SDE, neoliberal ekonomi modelini ve kapitalist çalışma ilişkilerini dönüştürücü potansiyeli üzerinden de tartışılmaktadır. Bu makalede, öncelikle SDE tanımlanacak ve ortaya çıkışı incelenecektir. Ardından, SDE'nin neoliberal ekonomi modeline ve kapitalist üretim ilişkilerine bir alternatif olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışılacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Neoliberal Küreselleşme, Kapitalist Çalışma İlişkileri, Kooperatifler, Sosyal Ekonomi, Dayanışma Ekonomisi.

## CAN SOCIAL AND SOLIDARITY ECONOMY BE CONSIDERED AS AN ALTERNATIVE TO THE NEOLIBERAL MODEL AND CAPITALIST RELATIONS?

## Abstract

Social and solidarity economy (SSE) refers to economic units that operate according to a set of principles different from traditional businesses. The most important of these principles is to prioritize people, society and planet instead of capital and profit. SSE consists of organizations based on democratic functioning and solidarity relations. Recently, governments and international organizations have shown special interest in SSE, on the grounds that it can help

---

<sup>1</sup> Dr., Bağımsız Araştırmacı, [ddenizgurler@gmail.com](mailto:ddenizgurler@gmail.com), ORCID: 0000-0002-3225-5214

reduce poverty, create employment, and ensure local and sustainable development. SSE is also discussed through its transformative potential of the neoliberal model and capitalist relations. In this article, SSE will first be defined and its emergence will be examined. Then, it will be discussed whether SSE can be considered as an alternative to the neoliberal model and capitalist relations.

**Keywords:** Neoliberal Globalization, Capitalist Labor Relations, Cooperatives, Social Economy, Solidarity Economy.

## **Giriş**

Sosyal ve dayanışma ekonomisi (SDE) terimi, geleneksel işletmelerden farklı bir dizi ilke, değer ve amaca göre faaliyet yürüten ekonomik birimleri ve etkinlikleri ifade eder. Sosyal ve dayanışma ekonomileri (SDE'ler), sermaye ve kar yerine insanı, toplumu ve gezegeni önceler, demokratik ilkelere göre işler ve dayanışmacı ilişkiler geliştirir. SDE'ler, başta kooperatifler olmak üzere çok çeşitli ekonomik girişimleri işaret eder.

SDE olgusu, son dönemde -hem kuramsal hem de pratik anlamda- dikkatleri üzerine çekmektedir. Özellikle neoliberal ekonomi politikalarına koşut yapısal hale gelen işsizlik, yoksulluk, güvencesizlik, sosyal dışlanma ve iklim değişikliği gibi sorunlara çözüm arayışı SDE'ye olan ilgiyi artırmıştır. Bu çerçevede SDE, başta Birleşmiş Milletler (BM), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), Avrupa Birliği (AB) ve Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) olmak üzere uluslararası örgütlerce, neoliberal küreselleşmenin olumsuz sonuçlarını hafifletebilecek bir çözüm olarak değerlendirilmektedir.

SDE, aynı zamanda, neoliberal ekonomi modelinin ve kapitalist çalışma ilişkilerinin dönüştürülebilirliği üzerinden de tartışılmaktadır. Hatta farklı bir kalkınma modelinin ve çalışma ilişkisinin prototipi olarak görülen SDE için “dönüştürücü ekonomiler” (*transformative economies*) terimi de kullanılmaktadır.

Bu çalışmada, öncelikle SDE tanımlanacak ve tarihsel gelişimine bakılacaktır. Ardından, SDE'nin neoliberal modele ve kapitalist ilişkilere bir alternatif olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışılacaktır.

## **1. Sosyal ve Dayanışma Ekonomisinin Gelişimi**

SDE terimi, çok çeşitli ekonomik birimleri kapsamına bağlı olarak, farklı ülkeler, aktörler ve kuruluşlar tarafından farklı terimlerle ifade edilebilir. Örneğin, “sosyal ekonomi”, “dayanışma ekonomisi”, “halk ekonomisi”, “çoğul ekonomi”, “topluluk ekonomisi”, “alternatif ekonomi”, “kâr amacı gütmeyen sektör”, “üçüncü sektör” ve “sosyal girişim” gibi. Bazen aynı anlama geliyormuş gibi kullanılan bu terimlerin her biri gerçekte ya SDE deneyimlerinden bazılarını ya da SDE deneyimlerinin belirli yönlerini öne çıkarır. Dolayısıyla, SDE teriminin, farklılıklara sahip olmakla birlikte ortak özelliklere sahip birçok deneyimi kapsayan şemsiye bir terim olduğu belirtilebilir.<sup>2</sup>

### 1.1. Tanım

Bir şemsiye terim olarak SDE, üreticiler, tüketiciler ve yurttaşların toplumsal ve çevresel hedeflere öncelik vererek dayanışma içinde hareket ettiği ekonomik faaliyet biçimlerini ifade etmek için kullanılmaktadır (Utting, 2015: 1). Söz konusu ekonomik birimler, geleneksel işletmelerden farklı bir dizi ilke, değer ve amacı benimseyen kooperatifler, dernekler, vakıflar, karşılıklı yardımlaşma grupları, kolektifler, komünler, sosyal girişimler ve benzeri örgütsel biçimleri içerir. Kooperatifler SDE'nin omurgasını oluştursa da bütünü yalnızca bir parçasıdır.

SDE, iki akımın birleşmesinden doğmuştur. Bunlardan biri, özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika'da gelişen ‘sosyal ekonomi’ geleneği ve diğeri Güney Amerika'da gelişen ‘dayanışma ekonomisi’ hareketidir. Eski RİPESS<sup>3</sup> yönetim kurulu üyesi Emily Kawano'nun sözleriyle, “SDE aslında sosyal ekonominin radikal ucu ile dayanışma ekonomisinin evliliğidir” (Kawano, 2013). Dolayısıyla, SDE'nin tanımlanması, sosyal ekonomi ve dayanışma ekonomisinin açıklanmasını gerektirir.

Sosyal ekonomi kavramı, kâr amacı güden işletmelerin ve kamu kuruluşlarının dışında, insan ihtiyaçlarının karşılanması için ekonomik kaynakları seferber eden uygulamalar evrenini ifade eder (Moulaert ve Ailenei, 2005: 2042). Genellikle, ekonominin ‘birinci sektörü’ ve ‘ikinci sektörü’ dışında olup bu ikisini tamamlayan ‘üçüncü sektör’ olarak anlaşılır (Kawano, 2013). Bu çerçevede, özellikle kooperatifleri, vakıfları, dernekleri,

<sup>2</sup> SDE ve benzeri terimlere ilişkin tanımlar ve aralarındaki farklar için bkz. ILO 2011, 2014, 2019, 2022; UNRISD 2014, 2018; UNTFSS 2021; CIRIEC 2018; EC 2021; Utting, 2017; Bouchard ve Salathé-Beaulieu, 2018; Fonteneau ve Pollet, 2019.

<sup>3</sup> RİPESS: *Red intercontinental de promoción de la economía social solidaria* (Kıtalararası Sosyal Dayanışma Ekonomisini Destekleme Ağı), SDE deneyimlerini ve hareketini destekleme amacıyla faaliyet yürüten, 1997 yılında Peru'nun başkenti Lima'da kurulan, her kıtada ve dört yılda bir küresel ölçekte düzenli toplantılar düzenleyen, küresel bir ağıdır.

hayır kurumlarını ve sivil toplum kuruluşlarını içerir. Yakın zamanda, ekonomik ve sosyal hedefleri harmanlayan ve sosyal girişim olarak adlandırılan çeşitli kuruluşlar da sosyal ekonomi kapsamında değerlendirilmeye başlanmıştır (EC, 2021: 5; Jenkins ve Poirier, 2023: 7). Avrupa’da ve özellikle Frankofon dünyada ‘sosyal ekonomi’ ve ‘üçüncü sektör’ terimleri yaygın olarak kullanılırken, ABD’de ve genel olarak Anglosakson ülkelerinde ‘kâr amacı gütmeyen sektör’ ve ‘gönüllü sektör’ terimleri baskındır (Moulaert ve Ailenei, 2005: 2042-44; Gaiger, 2017: 7-8). Sosyal ekonomi, kararların demokratik yollarla alındığı, sosyal hedeflere sahip, sınırlı sermaye getirisi olan ve faydaların sosyalleştirildiği kuruluşları kapsar ve kamu ve özel sektörle ‘rekabet’ halinde olmaktan ziyade bir ‘tamamlayıcılık’ ilişkisi içindedir (UNRISD, 2014: 4).

Dayanışma ekonomisi ise sosyal ekonominin çerçevesini genişletmekle kalmamış, anlamını da farklılaştırmıştır. Büyük ölçüde kamuyu ve piyasayı tamamlayan ‘üçüncü sektör’ gibi görülen sosyal ekonomiden farklı olarak, dayanışma ekonomisi toplumsal dönüşümün sınırlarını zorlar (Utting, 2015: 2). Mevcut ekonomik modelin bir eleştirisini sunar ve alternatif bir ekonomik model önerisi içerir (Kawano, 2013; UNRISD, 2018: 2). Bu bakımdan, dayanışma ekonomisi daha radikal ve dönüştürücü bir niteliğe sahiptir (Gaiger, 2017: 3; Akbulut, 2020: 38). Bu çerçevede ne hayırseverlik çerçevesindeki etkinlikleri ne sivil toplumun neoliberal projenin etkilerini hafifletmeyi hedefleyen faaliyetlerini, ne de sosyal içerme çerçevesindeki projeleri işaret eder. Dayanışma ekonomisi hareketinin öncülerinden Paul Singer<sup>4</sup> bu hareketi ve yaklaşımı “çelişkilerin ortasında, kapitalizmin çatlaklarında, yeni bir toplum ve ekonomi tipi inşa ediyoruz” diye özetler (akt. Miller, 2010: 2).

Aykaç (2018: 179, 33) dayanışma ekonomisinin, piyasanın ve devletin alanı dışında kalan ekonomik düzenlemeleri ve faaliyetleri işaret ettiğini ve üretim, bölüşüm, işyeri demokrasisi ve emek dayanışması olmak üzere dört temel dayanak üzerine kurulu olduğunu belirtir. Yine Akbulut (2020: 40), dayanışma ekonomilerinin üretim, mübadele, tüketim ve finans gibi alanlarda yerleşik ekonomik biçimlerin dışında örgütlenen yapıları ifade ettiğini dile getirir. Bu şemsiye terim altında üretici ve tüketici kooperatifleri, adil ticaret inisiyatifleri, toplum destekli tarım uygulamaları, konut kooperatifleri, takas pazarları, alternatif para birimleri, açık kaynak kodlu yazılımlar, kredi birlikleri gibi alternatif finans biçimleri yer almaktadır. Değirmenci (2020: 69)

---

<sup>4</sup> Paul Singer (1932-2018), kuramsal ve pratik anlamda Brezilya dayanışma ekonomisi hareketinin öncüsü kabul edilir. Dayanışma ekonomisi hareketinin anavatanı Brezilya’da 2003 yılında Çalışma ve İstihdam Bakanlığı bünyesinde kurulmuş Dayanışma Ekonomisi Ulusal Sekreterliği’nin (SENAES, *Secretaria Nacional de Economia Solidária*) ilk başkanıdır.

ise dayanışma ekonomilerinin, tanımı gereği iki önemli unsuru içermek zorunda olduğunu belirterek, bunlardan ilkinin ‘ekonomik bir değer yaratmak’ ve diğerinin ‘politik bir tutuma sahip olmak’ olduğunu ifade eder. Buna göre dayanışma ekonomileri, hem üretim, dağıtım, dolaşım, tüketim ve yeniden üretimin örgütlenmesini hem de anti-kapitalist olmanın ötesinde dayanışmacı, eşitlikçi, ekolojist, toplumsal cinsiyet perspektifinden eşitlikçi iş bölümü, demokratik katılım ve karar alma gibi süreçleri içermelidir.

Bu temelde, sosyal ekonomi geleneği ile dayanışma ekonomisi hareketinin bileşiminden oluşan SDE için çeşitli tanımlar yapılmıştır. Örneğin ILO, SDE’yi; ekonomik ve toplumsal amaçları takip edip katılım ve dayanışmayı teşvik ederken mal, hizmet ve bilgi üreten ekonomik birimler olarak tanımlamaktadır (ILO, 2011: vi; 2019: 2, 10; 2022: 13, 14). BM SDE Çalışma Grubu (UNTFSSSE) ise SDE’yi; açık ekonomik ve toplumsal (ve genellikle çevresel) hedeflere sahip olan, işbirlikçi, birleştirici ve dayanışmacı ilişkiler içeren ve işyerinde demokrasi ve özyönetim uygulayan ekonomik birimler olarak tanımlar (Bouchard ve Salathé-Beaulieu, 2018: 8). Kıtalararası Sosyal Dayanışma Ekonomisini Destekleme Ağı (RIPESS) tarafından yapılan tanım, “körü körüne büyüme ve kârın en çoklaştırması peşinde koşan kapitalizm yerine, insanları ve gezegeni önceleyen ve merkeze koyan, kapitalizm sonrası dünyayı inşa etmek amacıyla olan bir küresel hareket” şeklindedir (akt. Köne, 2020: 73). Yine ILO (2022: 12-13), SDE’yi diğer (geleneksel) ekonomik birimlerden ayıran değerleri şöyle sıralamaktadır: İnsanları ve gezegeni önemsemek, eşitlikçilik, karşılıklılık, etik bütünlük ve özyönetim.

## 1.2. Tarihsel Gelişimi

SDE, bir kuramın veya planın ürünü olarak gelişmemiştir; bu kapsamda değerlendirilebilen ekonomik birimlerin kendi koşulları çerçevesinde geliştirdiği, çok çeşitli deneyimleri içeren, aşağıdan yükselen bir süreci yansıtır (Jenkins ve Poirier, 2023: 6).

Dayanışma ekonomisi görece yeni bir hareket iken, sosyal ekonominin kökleri sanayi kapitalizminin ortaya çıktığı döneme uzanır. Bu noktada, 19. yüzyılda sosyal ekonominin ortaya çıkışı ile 20. yüzyılın son çeyreğinde dayanışma ekonomisinin gelişimi arasında bir paralellik kurulabilir. Nasıl ki sosyal ekonomi sanayi kapitalizminin beraberinde getirdiği sorunlara aşağıdan bir tepki olarak ortaya çıktıysa, dayanışma ekonomisi de neoliberal küreselleşme dönemi kapitalizminin beraberinde getirdiği sorunlara tabandan bir yanıt olarak gelişmiştir. Bu temelde, öncelikle sosyal ekonominin ve ardından dayanışma ekonomisinin tarihsel gelişimine bakılabilir.

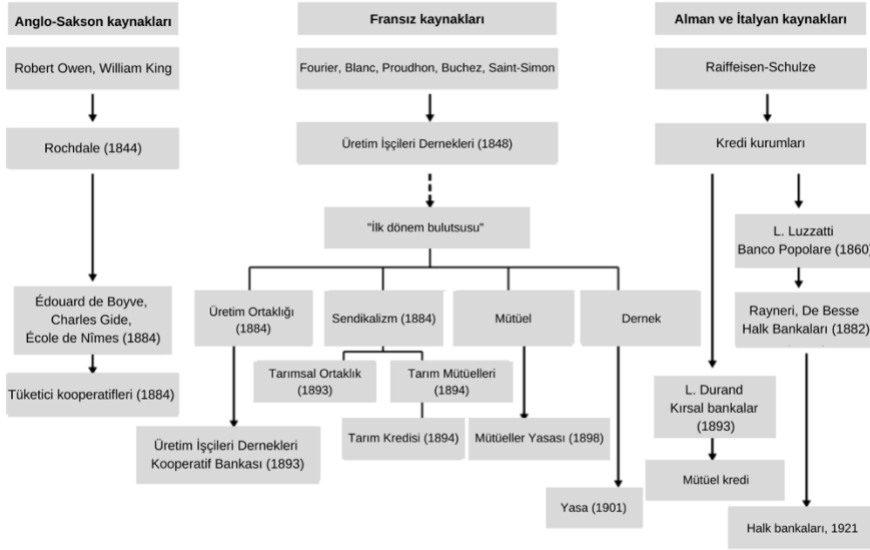
### *Sosyal Ekonominin Gelişimi*

Sosyal ekonominin doğuşu, genellikle 19. yüzyıl Avrupa'sına tarihlenir.<sup>5</sup> Sanayi kapitalizmine geçişle birlikte, “sosyal sorun” (Castel, 2017) belirmiş, çalışma koşulları ağırlaşmış, çalışanların geçim sıkıntısı artmış, küçük üreticilerin büyük girişimler karşısında varlığını sürdürme şansı azalmış ve bu koşullar altında -kooperatifler gibi- sosyal ekonomi örgütleri kurulmaya başlanmıştır (Güven, 1993: 26; Şahin, 2019: 86; 2021: 91).<sup>6</sup> Moulaert ve Ailenei (2005: 2041), ilk nesil sosyal ekonomi örgütlerinin 19. yüzyılın ortalarında, sosyal risklere (hastalık, kaza, ölüm), mesleki risklere (işsizlik, grev) ve temel ihtiyaçlara erişememe riskine (barınma, gıda) karşı kurulduğunu belirtir. İkinci nesil sosyal ekonomi örgütleri ise 1873-95 ekonomik krizinden etkilenen küçük üreticilerin ihtiyaçlarına yanıt olarak kurulan tarım kooperatifleri ve tasarruf kooperatiflerinden oluşur. Üçüncü nesil sosyal ekonomi örgütlerine gelince, 1929 ekonomik krizinin ardından, gıda ve barınma amaçlı tüketim kooperatifleri, işçileri ve işsizleri, mal ve hizmetleri uygun fiyatlarla satın alabilmeleri için desteklemek üzere ortaya çıkar. Bakıldığında, sosyal ekonominin ortaya çıktığı ve geliştiği dönemler genellikle kapitalizmin kriz anlarıdır. Sosyal ekonominin bir sonraki yükselişi -yine bir kriz anı olan- 1970’li yıllardan sonrasına denk gelir.

---

<sup>5</sup> Sosyal ekonominin 19. yüzyılda Avrupa’da doğduğu anlatısına -Avrupa-merkezci bakışın yansımaları olduğu eleştirisiyle- şerh düşüldüğünü belirtmek gerekir (bkz. Hossein, 2018; Sifa ve Hossein, 2023).

<sup>6</sup> Sosyal ekonomi, farklı düşünürlerin öncülüğünde, çeşitli fikirlerden beslenerek ortaya çıkmıştır. Robert Owen (1771-1858), Claude-Henri de Saint-Simon (1760-1825), Charles Fourier (1772-1837), Étienne Cabet (1788-1856), Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865), Louis Blanc (1811-1882) gibi isimler ağırlıkla ortaklaşa mülkiyeti/yönetimi savunmuşlardır. Frédéric Le Play (1806-1882) hayırseverliği/himayeciliği öne çıkarmıştır. Charles Kingsley (1819-1875) gibi bazı din adamları sosyalist topluluklar kurmuşlardır. Charles Gide (1847-1932) ‘tüketim kooperatifi’ merkezli ‘kooperatif cumhuriyeti’ düşüncesiyle sosyal ekonomiyi kapitalist ve sosyalist olmayan ‘üçüncü bir yol’ olarak görmüştür. Jean-Baptiste Godin (1817-1888) fabrikasını Fourier’den etkilenerek organize etmiştir. Philippe Buchez (1796-1865) *L’Atelier* gazetesini çıkararak işçi sınıfına dayanan toplum projesini şekillendirmiştir.



**Şekil 1: Sosyal ekonominin farklı biçimlerinin ve örgütlenmelerinin doğuşu (Jeantet, 2016: 23).**

1970’li yıllar, sosyal ekonominin yeniden canlandığı yıllardır. Yeniden canlanma, yetmişli yılların iktisadi kriziyle bağlantılı olmakla birlikte, aslında bu süreç, Fransa’da patlak veren ve dünyanın birçok ülkesine yayılan ‘68 hareketi’ ile açılmıştır. 68 hareketi, Fransa’da (ve ardından birçok ülkede) özyönetimin hem kuramsal hem de pratik anlamda gündeme gelmesini sağlamıştır. Özyönetim, yalnızca kapitalist ve dönemin sosyalist addedilen rejimlerine bir alternatif olarak değil, geleceğin toplumunu bugünden kurmanın bir yolu olarak da görülmüştür.<sup>7</sup> Özyönetim tartışmaları ve denemeleri, daha sonra sosyal ekonominin üzerine yükseleceği zemini oluşturmuştur.

<sup>7</sup> Özyönetim, dönemin Yugoslavya’ında benimsenmiş bir model olup (kapitalizme ve sosyalizme alternatif) bir ‘üçüncü model’ olarak görülmüyordu. Aslında özyönetim, başta İspanya İç Savaşı olmak üzere, birçok ülkede kısa süreli deneyimlenmiş bir harekettir. 68 hareketinde yeniden gündeme gelen özyönetime, makro ölçekte bir sistem, işletme ve alternatif yaşam alanları ölçeğinde ise geleceğin toplumunu bugünden kurmak anlamı yükleniyordu. Yugoslavya için bkz. Işıklı, 1980; Arvon, 1991; Cangızbay, 2003; Sancaktar, 2015. Diğer özyönetim deneyimleri için bkz. Barker, 2017; Ness ve Azzellini, 2021; Gürler, 2023.

68 hareketinin açtığı yoldan ilerleyen ilk dayanışmacı/tabandan denemelerin önemli bir kısmı görece radikal bir karaktere sahiptir. Bu denemelerin, ‘burada ve şimdi’ anlayışıyla hareket ederek alternatif üretime, otonom alanlara ve toplumsal dönüşüme odaklandıkları görülmektedir. İşçi özyönetimi, alternatif eğitim, işgal evleri (*squat*), karşı-kültür alanları bu dönemin ürünüdürler.<sup>8</sup> Ancak çok geçmeden ve toplumsal hareketin geri çekilmesiyle bağlantılı olarak, söz konusu deneyimlerin maksimalist amaçları ile dayanıklılıkları arasındaki çelişki açığa çıkmış, bu girişimler hedef küçülterek ayakta kalmaya önem vermeye başlamışlardır (Laville, 2010: 5). Bunun sonucu olarak, yetmişli yıllardan seksenli yıllara geçerken, ‘özyönetim’ yerini ‘alternatif ekonomi veya işletme’ kavramına ve uygulamalarına bırakmıştır (Jeantet, 2015: 50; Duverger, 2016: 4).

Örneğin Fransa’da, yetmişli yılların ilk yarısında, Lip saat fabrikası iflas riskiyle karşı karşıya kaldığında işçileri tarafından işgal edilerek özyönetime dönüştürülmüştü. Ancak sonraki yıllarda faaliyetlerine devam edemediği için işçileri tarafından devralınan işletmelerde ideolojik değil pragmatik saikler öne çıkmıştır. Bu örneklerde çatışmanın yerini işveren kesimiyle uzlaşma, geleceğin toplumunun bir prototipini yaratma fikrinin yerini işi/geliri koruma refleksi almıştır. Benzer bir süreç Britanya’da (Tony Benn kooperatifleri için), İspanya’da (*sociedad laboral* olarak adlandırılan işletmeler için) ve İtalya’da (daha sonra Marcora Yasası’nın çıkmasına zemin oluşturan devralınmış işletmeler için) yaşanmıştır.<sup>9</sup>

1970’li yıllarda sosyal ekonominin yeniden yükselişinde Fransa başı çekmiştir.<sup>10</sup> 1980’li yıllara gelindiğinde ise sosyal ekonomi Fransa mevzuatına girmeye ve sonrasında Avrupa Ekonomi Topluluğu’nun organları tarafından tanınmaya başlanmıştır (Monzón ve Chaves, 2012: 18-19; Jeantet, 2015: 24; Zimmer, 2016: 30-31; Duverger, 2016: 4).<sup>11</sup> Jeantet (2015: 25) tarafından özetlendiği gibi, sosyal ekonomi için “1970’ler kendini tanıma yıllarıysa, 1980’ler kurumsal tanıma yılları olmuştur.” 2000’li yıllara doğru

<sup>8</sup> İşgal evleri ve karşı-kültür alanları için bkz. SEK, 2015; Çoban, 2016; Steen vd. 2016. Türkiye’deki işgal evleri deneyimleri için bkz. Gülen, 2016; Doğanay, 2016; Kolektif, 2020.

<sup>9</sup> Lip için bkz. Reid, 2018; Britanya Benn kooperatifleri için Hird, 1981 ve Tuckman, 2021; *sociedad laboral* için Garcia, Muñecas ve José, 2016; İtalya için bkz. Vieta, 2015.

<sup>10</sup> Fransa’da, 1970’te kurulan İrtibat Komitesi (*Comité de liaison*) bu yolda atılan ilk adımdır ve 1975’te Mütüel, Kooperatif ve Dernek Faaliyetleri için Ulusal İrtibat Komitesi’ne (CNLAMCA, *Comité national de liaison des activités mutualistes, coopératives et associatives*) dönüşmüştür. CNLAMCA, onuncu yıl dönümüne denk gelen Haziran 1980’de Sosyal Ekonomi Şartı’nı (*Charte de l’économie sociale*) yayınlamıştır.

<sup>11</sup> AET, sosyal ekonomiyi, ilk kez, Komisyon’un Konsey’e gönderdiği 18 Aralık 1989 tarihli Tebliğ (*Les entreprises de l’économie sociale et la réalisation du marché européen sans frontières*) ile tanımlamıştır.



ise sosyal ekonomiye yönelik ilgi -dayanışma ekonomisinin de etkisiyle-küresel ölçekte artmıştır.

### *Dayanışma Ekonomisinin Gelişimi*

Dayanışma ekonomisi, neoliberal küreselleşme sürecinin bir ürünüdür. Neoliberal küreselleşme; Keynesyen/ithal ikameci politikaların terk edilmesi, özelleştirmeler, kamusal hizmetlerin ve müştereklerin piyasalaştırılması, emeğe ilişkin düzenlemelerde -sermaye lehine- değişiklikler yapılması ve emek örgütlerinin dağıtılması/zayıflatılması gibi politikaları içerir. Söz konusu politikalar, ulusal ekonomileri kırılğan ve krizlere açık hale getirmiş, özellikle küçük ve orta ölçekli işletmeleri küresel rekabete maruz bırakmış, uluslararası yeni bir işbölümünün şekillenmesine ve işçi sınıfının (birincil-ikincil/çekirdek-çevre gibi) kendi içinde bölünmesine yol açmıştır (Erdut, 2003, 2004; Sapancalı, 2005; Özüğurlu, 2005).

Ancak küreselleşme, Küresel Kuzey ile Küresel Güney’i farklı şekillerde ve derecelerde etkilemiştir. Sermaye ihtiyacı, devasa kırsal nüfus ve cılız sanayileşme gibi sorunlardan muzdarip olan Güney ülkeleri, çok uluslu şirketlerin öncülüğünde örülen küresel üretim ağının büyük ölçüde taşeronu haline gelmiştir. Aynı zamanda Küresel Güney, (imalat sanayinin payında görülen azalmaya bağlı olarak) erken sanayisizleşmenin (*premature deindustrialization*) (Dasgupta ve Singh, 2006) ve (madenler gibi doğal kaynakların çıkarılmasını ve ihracını ifade eden) hafriyatçılığın (*extractivism*)<sup>12</sup> beraberinde getirdiği toplumsal ve çevresel sorunlarla da baş başadır. Bütün bu metalaştırma/mülksüzleştirme süreçleri, özellikle doğrudan üreticiler ve topluluklar için -hem üretim/geçim araçlarından yoksun kalmaları hem de aralarındaki dayanışmacı ilişkilerin ve örgütlenmelerin dağılması nedeniyle- yıkıcı olmuştur.

Dayanışma ekonomisi, bu koşulların bir ürünü olarak, başta Brezilya olmak üzere Latin Amerika kıtasında gelişmiş bir harekettir. Brezilya, 1980’li yıllarda, hem askeri rejimi sarsacak denli güçlü bir sendikal harekete (Toplumsal Hareket Sendikacılığı)<sup>13</sup> hem de topraksız köylülerin mücadelesinden doğmuş büyük bir köylü hareketine (Topraksızlar Hareketi)<sup>14</sup> sahne olmuştur. Yine Brezilya’da, iflas sürecine girmiş bazı fabrikaların işçileri tarafından (çoğu zaman işgal edilerek) devralındığı ve kooperatife dönüştürüldüğü görülmektedir. Topraksızlar (Yeğin, 2015) ve Patronsuzlar

<sup>12</sup> Kavram ilk kez Brezilya’daki madencilik faaliyetleri için kullanılmıştır (bkz. Emperaire, 1996). Hafriyatçılık üzerine yeni ve kapsamlı bir çalışma için bkz. Arboleda, 2020.

<sup>13</sup> THS için bkz. Moody, 1997; Waterman, 1993 ve 2008; Robinson, 2000; Munck, 2003; Akça, 2003; Akkaya, 2004; Özüğurlu, 2000; Tanyılmaz, 2008; Çıdamlı, 2004.

<sup>14</sup> Topraksızlar Hareketi (MST, *Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra*) için bkz. Löwy, 2006; Harnecker, 2006; Boron, 2009; Yeğin, 2015.

(Yeğin, 2015) olarak da adlandırılan bu hareketler, kırsal alanda ve sanayi merkezlerinde özyönetime dayalı ilişkiler geliştirmiş ve bu tarz yeni girişimlerin ortaya çıkması için çatı örgütleri kurmuşlardır. Brezilya’da dayanışma ekonomisinin ana aksını sözü edilen toplumsal hareketler oluşturmuştur.

Brezilya’da dayanışma ekonomisi, bir yandan pratikte gelişirken, diğer yandan Paul Singer’ın açtığı tartışmayla kuramsal bir boyut kazanmıştır.<sup>15</sup> Süreç içerisinde, dayanışma ekonomisinin ölçeği büyüdükçe, bunların haritalandırılması, koordinasyonu, bu işletmelere finansal/teknik destek sağlanması ve bu çerçevede kamu politikalarının oluşturulması gibi konular gündeme gelmiştir. Bu amaçla, Çalışma ve İstihdam Bakanlığı bünyesinde ve Singer başkanlığında Dayanışma Ekonomisi Ulusal Sekreterliği (SENAES) kurulmuştur. Doksanlı yıllarda gelişen ve iki binli yıllarda -Lula hükümeti döneminde- kurumsallaşan dayanışma ekonomisi, bugün Brezilya’da on binlerce ekonomik birimi ve milyonlarca insanı kapsamaktadır.<sup>16</sup> Singer’ın ifadesiyle, “Bugün Dayanışma Ekonomisi Amazon’dan Güneye tüm ülkeyi katediyor. İstedığımız kadar büyük değil ama artık küçük bir hareket de değil” (akt. Taniguti ve Oliveira, 2016: 13).

1990’lı yıllarda benzer süreçler diğer Latin Amerika ülkelerinde de yaşanmıştır. Latin Amerika’nın genelinde, işçi, köylü ve yerli hareketlerinin öncülüğünde, toprak ve fabrika işgalleri gibi radikal eylemleri de içermek suretiyle, özyönetime ve dayanışmacı ilişkilere dayalı ekonomilerin geliştiği görülmektedir. Aslında bu süreç, bir anlamda, neoliberalizm/sömürgecilik öncesindeki topluluk temelli işbirliğine dayanan örgütlenmelerin günümüz kapitalizmine alternatif oluşturacak ilke ve değerlerle harmanlanıp canlandırılması olarak görülebilir (Sitrin, 2012: 18-19). Dayanışma ekonomisi bu temelde gelişmiştir.

### *Sosyal ekonomi ile dayanışma ekonomisinin birleşmesi*

SDE, daha önce de belirtildiği gibi, sosyal ekonominin görece daha dönüştürücü parçası ile dayanışma ekonomisinin yakınlaşmasından doğmuştur. Aslında bu yakınlaşma, küreselleşmenin dünyayı Küresel Kuzey ve Küresel Güney olarak bölerken bunun coğrafi bir bölünme olmadığını netleşmesiyle başlamıştır. Sermayenin emeğe ve doğaya yönelik taarruzu yalnızca geç kapitalistleşmiş (çevre) ülkeleri değil, erken kapitalistleşmiş (merkez) ülkeleri de etkilemektedir. Sermayenin mülksüzleştirme, metalaştırma ve işçileştirme süreçleri, bir karşı hareket olarak Kuzey’in sosyal ekonomisi ile Güney’in dayanışma ekonomisini yan yana getirmiştir.

<sup>15</sup> Singer’ın dayanışma ekonomisine ilişkin düşünceleri için bkz. Singer, 2002.

<sup>16</sup> Brezilya dayanışma ekonomisine ilişkin kapsamlı bir araştırma için Bkz. Silva, 2017.

SDE, 1990'lı yılların ortalarından başlayarak küresel bir harekete dönüşmeye başlamıştır ve bu süreç 'küreselleşme karşıtı' ya da daha doğrusu 'alternatif küreselleşme' yanlısı hareketin ortaya çıkmasıyla iç içe ilerlemiştir (Jenkins ve Poirier, 2023: 8). Bu yıllarda; Çok Taraflı Yatırım Anlaşması'na (MAI) karşı protestolar ve Seattle Muharebesi gibi küresel eylemler, Zapatista ayaklanması ve Topraksızlar Hareketi gibi Latin Amerika'da büyüyen hareketler ve La Via Campesina gibi yeni dönemin ilk küresel örgütlenmeleri, bir hareket olarak SDE'nin üzerine yükseldiği zemini oluşturmuştur.

SDE hareketi için ilk önemli adım, Uluslararası Dayanışma Ekonomisi Grubu'nun (GES, *Grupo Internacional de Economía Solidaria*) öncülüğünde, 1997 yılında Peru'nun başkenti Lima'da, dünyanın dört bir yanından sosyal ve dayanışma ekonomisi temsilcilerini ilk kez bir araya getiren bir toplantı ile atılmıştır. Bu toplantı, daha sonra Kıtalararası Sosyal Dayanışma Ekonomisini Destekleme Ağı (RIPESS) adını alacak uluslararası bir hareketin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. 2001 yılında Brezilya'nın Porto Alegre şehrinde gerçekleştirilen Dünya Sosyal Forumu ise bir sonraki önemli aşamayı oluşturmuştur. Forum'da "başka bir dünya mümkün" sloganı öne çıkmış ve neoliberal/kapitalist modele alternatif arayışlarının küresel niteliği bir kez daha vurgulanmıştır (Allard, Davidson ve Julie Matthaei, 2008: 1-2; Miller, 2010: 2; Gaiger, 2017: 7). Böylece SDE, yerellerden küresele ya da RIPESS raporundaki gibi ifade edilirse "kökleri yerel, etkisi küresel" (RIPESS, 2022: 1) bir harekete dönüşmeye başlamıştır.

SDE, özellikle 2008 krizinden sonra küresel çapta ilgi görmeye başlamıştır. 2008 krizinde kapitalist işletmelerin dayanıksızlığına karşın kooperatiflerin dayanıklılığına tanık olunmuştur (bkz. Birchall ve Ketilson, 2009; ILO, 2013). Bu durum, egemen ekonomi modeline ve işletme tipine yönelik eleştirilerin ve SDE'ye yönelik ilginin artmasını beraberinde getirmiştir. ILO, BM, AB ve OECD gibi uluslararası örgütlerin konuyla ilgili yürüttükleri çalışmalar, düzenledikleri toplantılar ve yayınladıkları raporlar bunun bir yansımasıdır.<sup>17</sup> Hatta 2012 yılı BM tarafından Uluslararası Kooperatifler Yılı olarak ilan edilmiş ve kutlamaların ana teması "Kooperatif İşletmeler Daha İyi Bir Dünya Kurar" olarak belirlenmiştir. Yine 2013 yılında BM çatısı altında SDE Çalışma Grubu (UNTFSSSE) kurulmuştur. ILO 2010 yılından beri her yıl SDE Akademisi düzenlemektedir. Ayrıca birçok ülkede kooperatifçiliğin gelişmesi için yasal düzenlemeler yapılırken, onlarca ülkede doğrudan SDE için yasal çerçeve oluşturulmuştur.<sup>18</sup> Son olarak, pandemi süreci genel anlamda dayanışmacı ilişkilerin ve özel olarak SDE'lerin önemini bir kez daha hatırlatmıştır. SDE üzerine 2021 tarihli OECD

<sup>17</sup> Söz konusu raporların örneklerine çalışmanın ilgili yerlerinde atıf yapılmıştır.

<sup>18</sup> SDE için yasal çerçeveye sahip ülkeler için Bkz. Heiz, 2021.

raporunun başlığı bütün bu sürecin en özlü ifadesi niteliğindedir: “Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi: Uçlardan Ana Akıma” (OECD, 2021).

## **2. Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi Araf'ta**

SDE, bir yandan işsizlik, yoksulluk, güvencesizlik, sosyal dışlanma ve iklim değişikliği gibi sorunları hafifleten yönüyle, diğer yandan neoliberal ekonomi modelini ve kapitalist çalışma ilişkilerini dönüştürücü yönüyle tartışılmaktadır.

SDE'nin dönüştürücü karaktere sahip olduğu açık olmakla birlikte, dönüşümden ne anlaşıldığı sorusunun tartışmalı olduğu ifade edilebilir. Örneğin, UNTFSSSE (2014) için dönüşüm; kayıt dışı ekonomiden insana yakışır işe geçiş, yeşil bir ekonomi ve toplum, yerel kalkınma, sürdürülebilir şehirler, kadınların refahı ve güçlendirilmesi, gıda güvenliği, evrensel sağlık sigortası ve dönüştürücü finans olmak üzere sekiz tema üzerinden açıklanmaktadır. RPESS (2015) içinse dönüşüm; SDE'nin kapitalizme ve otoriter rejimlere alternatif bir sistem olması, ekonomik ve sosyal sistemi dönüştürmeyi amaçlaması ve yalnızca yoksulları hedef almayıp toplumun tüm sınıflarını kapsayan eşitsizliklerin üstesinden gelmeye çalışması olarak tanımlanmaktadır. SDE'nin dönüştürücü niteliği üzerine farklı yaklaşımlar göz önüne alındığında şu soru sorulabilir: SDE, neoliberal modelin ve kapitalist ilişkilerin restorasyonuna mı yoksa aşılmasına mı hizmet eder?

Bu soru bağlantılı başka sorularla birlikte değerlendirilmelidir. Örneğin, SDE'nin faaliyet yürütebilmek ve geliştirebilmek için piyasaya ve devlete ihtiyaç duyması ve gelineen noktada ana akıma dönüşmesi dönüştürücü yönünü nasıl etkiler? Ayrıca -geleneksel kooperatiflerle özyönetime dayalı kooperatifler ya da sosyal girişimlerle komünler gibi- farklı türdeki örgütlenmeler aynı amaç etrafında nasıl toplanabilir? Son olarak SDE, sendikalarla ve toplumsal hareketlerle nasıl bir ilişki içinde olmalıdır?<sup>19</sup>

### **2.1. Riskler**

SDE, gelineen noktada, kendisini piyasa aktörlerine, kamu otoritelerine ve uluslararası örgütlere kabul ettirmeyi başarmıştır. Nitekim hükümetler ve uluslararası örgütler, yoksulluğun azaltılması, istihdam yaratılması, yerel kalkınma ve sürdürülebilir kalkınma gibi hedeflere ulaşmada SDE'nin yardımcı olabileceğini kavramaktadırlar (Utting, 2015: 10). Ancak SDE'ye yönelik böylesi bir ilgi ve destek, hareketin büyümesini sağlayabildiği gibi

---

<sup>19</sup> Bu sorular/tartışmalar için bkz. Laville, 2010, 2015; Miller, 2010; Dinerstein, 2014; Thomas, 2015; Utting, 2015 ve 2016; Şahin, 2021; Yi, 2023.

dönüştürücü niteliğine gölge de düşürebilir. Utting (2016: 4) tarafından ifade edildiği gibi,

“Ana akım haline gelme, kaynakları harekete geçirebilecek ve SDE’ye faydalı standartlar ve düzenlemeler oluşturabilecek yasalar, politikalar, programlar, düzenlemeler ve kurumsal reformlar açısından önemli fırsatların önünü açabilir. Ancak aynı zamanda SDE’nin temel ilkelerinden sapmasına da neden olabilir.”

Utting (2015, 2016), piyasayla ve kamuyla etkileşimin sunduğu olanakları yadsımamak kaydıyla, risklere dikkat çeker. Bu risklerin başında, piyasacı/girişimci paradigmanın nüfuz etmesi gelir. Son dönemde SDE faaliyetleri çerçevesinde ‘sosyal girişimcilik’ modelinin öne çıkması ve özel-kamu-üçüncü sektör arasındaki sınırın bulanıklaştığı görüşünden hareketle peyda olan ‘dördüncü sektör’ yaklaşımları piyasacı/girişimci paradigmanın nüfuz etmesine örnek verilebilir.<sup>20</sup> Piyasayla etkileşim arttıkça, temel ilkelere uzaklaşılabilir ve verimlilik kriterleri, hiyerarşik yönetim yapıları ve dışarıya iş verme yöntemleri devreye girebilir. Geçmişte ve günümüzde birçok kooperatifte böylesi sapmalar görülmüştür. Ayrıca, devletle/hükümetlerle etkileşim de riskler barındırır. Hükümetler SDE’yi kendi gündemlerinin ve hedeflerinin bir aracına dönüştürebilir. SDE’ye yönelik kamu desteği üreticileri, toplulukları ve dezavantajlı grupları güçlendirmek yerine onları devlete bağımlı hale getiren sosyal yardımlara dönüşebilir. Yine SDE’ler aslında kamunun sorumluluğunda olması gereken hizmetleri yerine getirmek suretiyle taşeronluk sistemine çekilebilir ve özelleştirme/piyasalaştırma/metalaştırma sürecinin bir parçası haline gelebilir. SDE’nin ilkeleri ve değerleri, bütünsel bir yaklaşımla değil yalnızca belirli yönleriyle ya da toplumsal ölçekte değil yalnızca işletme ölçeğinde benimsenerek daraltılabilir/içi boşaltılabilir.

Thomas (2015) ise SDE kapsamındaki deneyimlerin yerel hedefleri ile bu deneyimlere atfedilen küresel vizyon arasındaki uçurumun sorunlu olduğuna dikkat çeker. SDE’nin genel olarak ölçek büyütmesi gerektiğini, büyümenin -otomatik olarak ilkelere ‘ihnet’ anlamına gelmemekle birlikte- üyelerin nicel ve nitel olarak çeşitlendirilmesini, dış aktörlere açılmayı ve profesyonelleşmeyi gerektirebileceğini belirterek, bunun işbölümünün artmasına, iç uyumun azalmasına ve demokratik karar alma sürecinin zayıflamasına yol açabileceğini ifade eder.<sup>21</sup> Ayrıca SDE’ler, yeterli kaynağa

<sup>20</sup> Sosyal girişimcilik, Anglosakson kaynaklı olup, hayırseverlikle girişimciliğin bileşiminden ortaya çıkmıştır ve (genellikle şirketlerin kendileri ya da vakıflarınca desteklenen) sosyal bir projenin karlılık kriteriyle yaşama geçirilmesini ifade eder (Jeantet, 2015: 51).

<sup>21</sup> Örneğin, dünyanın en büyük işçi kooperatifi olan İspanya/Bask merkezli Mondragon ‘yozlaşma’ (*degeneration*) tartışmalarına konu olması bakımından önemlidir. Mondragon

erişememe, stratejik vizyon eksikliği, idari sorunlar, deneyimlerin dağınıklığı, ticari zincirdeki boşluklar, siyasi müdahaleler ve yasal boşluklar gibi sorunlarla da karşı karşıyadır.<sup>22</sup> Thomas, SDE'lerin kamuyla ilişkisine bakıldığında ise en önemli sorunun özerklik olduğunu vurgular. Hükümetlerin bu deneyimleri genellikle işsizlik ve yoksullukla mücadelede bir araç olarak gördüğünü, kamu otoritelerine yardımcı olma, boşlukları doldurma, devletin ulaşamadığı nüfusların acil ihtiyaçlarına sosyal yardım niteliğinde hizmetler sunma ve siyasi destek sağlama gibi rollerle tanımladığını belirtir. Bu temelde, kamuyla kurulacak doğru bir ilişki, kamu desteğinin bağımlılık ilişkisi yaratmadan sağlanmasına, hükümet değişikliklerinden etkilenmeyip uzun vadeli olmasına, toplumsal örgütlerin katılımını ve özerkliğini sağlayan ortak bir inşa projesiyle harmanlanmasına bağlıdır. Bir başka önemli nokta ise SDE'ye ilişkin politikaların doğrudan üreticileri ve toplulukları ilgilendiren diğer politikalarla tutarlı olması gerektiğidir. Oysa hükümetler, bir yandan iş kanunlarını esnetir, sendika gibi örgütlenmeleri zayıflatırken ya da özelleştirmelere devam eder, hafriyatçılıktan geri durmazken, diğer yandan SDE'ye ilişkin politikalar oluşturabilmektedirler.

Son olarak Dinerstein (2014), SDE içinde iki önemli kol olduğundan söz eder. Bunlardan birinin piyasa ekonomisi ve 'büyüme' kavramıyla sorunu olmadığını, sosyal girişimciliği öne çıkardığını, 'katılım-dezavantajlı grupları güçlendirme-yoksulluğun azaltılması' gibi terimlerle/hedeflerle SDE'yi 'neoliberal yönetim' için bir araca dönüştürdüğünü belirtir. Diğerinin ise daha radikal ve dönüştürücü bir paradigmayı benimsediğini, *buen vivir* (iyi yaşam) yaklaşımından hareket ettiğini, farklı bir üretim-tüketim-kalkınma yaklaşımına sahip olmanın yanı sıra farklı bir demokrasi anlayışının peşinde olduğunu ifade eder.<sup>23</sup> Bu temelde, SDE için beliren başlıca riskler, 'dışarıdan' ve 'içeriden', yani piyasayla ve kamu otoriteleriyle girmek zorunda olduğu ilişkilerinden ve kendi içindeki çeşitlilikten kaynaklanmaktadır.

---

üzerine kapsamlı bir araştırma için bkz. Whyte ve Whyte, 1991. Yozlaşma tezinin ve Mondragon kooperatifinin birlikte değerlendirildiği bir çalışma için bkz. Bretos vd. 2019.

<sup>22</sup> Ana akım literatürde, genel olarak emek yönetiminde işletmelerin (LMFs, *labor-managed firms*) ve özel olarak kooperatiflerin bedavacılık, ufuk, portföy, kontrol ve etkileme maliyeti gibi sorunları olduğundan söz edilir. LMFs için bkz. Dow, 2003; kooperatifler için bkz. Cook, 1995.

<sup>23</sup> Örneğin, AB, ILO, BM ve OECD gibi örgütlerin tanımları ile kıyaslandığında, Chantier de l'Economie Sociale, RIPESS ve Rencontres du Mont-Blanc gibi hareketler tarafından yapılan tanımların daha radikal ve bütüncül olduğu görülür. İkinci grupta yer alan hareketler, 'kollektif', 'demokrasi', 'dayanışma', 'ihtiyaçlar', 'topluluk', 'çoğulculuk', 'çeşitlilik', 'özyönetim' ve 'dönüşüm' gibi kavramlara vurgu yaparak SDE'nin dönüştürücü niteliğini öne çıkarırlar.

## 2.2. Potansiyeller

SDE, yalnızca ekonomik faaliyetlerden ibaret olmayıp mücadele halindeki toplumsal hareketlerden oluşmaktadır. Günümüz kapitalizminde yapısal hale gelen (iktisadi/siyasi/sosyal/ekolojik) sorunlar çözülemediği ve sömürülen/ezilen/dışlanan kitlelerin mücadelesi sürdüğü ölçüde SDE'nin dönüştürücü yönü daha fazla öne çıkabilir.

Kawano (2018), SDE'nin büyümesini sağlayan üç önemli etken olduğunu belirtir; ekonomik ve sosyal faktörler, ekolojik kriz ve devlet. Ekonomik faktörler olarak; neoliberal küreselleşmenin toplulukları ve doğrudan üreticileri geçim araçlarından dışlaması, 2008 krizi, büyümenin istihdam yaratmaması ve otomasyonun istihdamı olumsuz etkilemesinden söz edilir. Sosyal faktörler olarak; insanların (*homo solidaricus* olarak)<sup>24</sup> dayanışmacı ilişkilere ve gönüllü faaliyetlere katılmaya yönelik motivasyonunun önemine dikkat çekilir. Yani SDE, hayatta kalma mücadelesi gibi ekonomik faktörlerin yanı sıra ideolojik motivasyonların da bir ürünüdür. Ayrıca, kirlilik, küresel ısınma ve biyolojik çeşitlilik kaybı gibi çevre sorunlarıyla kendini gösteren ekolojik kriz, neoliberal büyüme ve kapitalist üretim modelinin sürdürülebilirliğini tartışmalı hale getirmektedir. Bu durum, insanı, toplumu ve gezegeni gözeten yaklaşımı ile SDE'ye olan ilgiyi artırmaktadır. Kawano, SDE'nin gelişiminde devletin önemli rolü olduğunu ancak SDE hareketi içinde devlete ilişkin farklı yaklaşımlar bulunduğunu belirtir. Özellikle anarşist/otonomist grubun hükümetlerle ilişkiye sıcak bakmadığını ifade eder. Kawano'ya göre, daha demokratik, eşitlikçi ve sürdürülebilir bir toplum mücadelesi 'tek doğru yol' uğruna kurban edilmemelidir. Günümüzde birçok ülkede SDE'ye yönelik kurumlar ve politikalar oluşturulduğu, destekler sağlandığı ve düzenlemeler yapıldığı bir gerçektir. Elbette hükümetlerin SDE'yi desteklemesinin arkasında toplumsal hareketlerin baskısı vardır.

SDE'nin asıl gücü bir toplumsal hareket, aşağıdan yükselen bir taban hareketi olmasından gelir. SDE deneyimlerinin asli öznelere bakıldığında, küçük ve topraksız çiftçiler, tüketiciler, işsizler, kayıt dışı çalışanlar, kadınlar, yerli halklar ve göçmenler başı çekmektedir. Aynı zamanda, bazı dini toplulukların, işçi örgütlerinin, feminist örgütlenmelerin ve ekoloji hareketlerinin de SDE hareketi içerisinde aktif yer aldıkları görülmektedir. Bu anlamda SDE, kapsamında ortak hedeflere sahip çok çeşitli hareketleri barındırıyor olmasına bağlı olarak 'hareketlerin hareketi' olarak da tanımlanmaktadır (Miller, 2010: 1; Jenkins ve Poirier, 2023: 3).

---

<sup>24</sup> *Homo economicus*'a karşı *homo solidaricus* terimi ve yaklaşımı için bkz. Harsvik ve Skjerve, 2022.

SDE'yi güçlü kılan bir diğer özelliği ne yalnızca ekonomik faaliyetlerden ne de yalnızca protesto temelli hareketlerden oluşmasıdır. İnsanların/toplulukların maddi koşullarını ve günlük yaşamlarını değiştirebilen ve alternatif ekonomik modellerin mümkün olduğunu somut örneklerle gösterebilen bir hareket olarak SDE, siyasi aktivizm ile dayanışmacı ekonomik girişimlerin bir bileşimidir (Jenkins ve Poirier, 2023: 3). Kawano (2018: 17), “toplumsal hareketler ve dayanışma ekonomisi uygulayıcıları aynı madalyonun iki yüzü gibidir” derken buna dikkat çekmektedir. Hareketin bu özelliği “Diren ve inşa et!” (*Resist and build!*) sloganında yansımaları bulur.

SDE, kolektif mülkiyet ve ortak yönetim ilkesinden hareket ederek, hem mülkiyet ilişkilerine (ve dolayısıyla üretim ilişkilerine ve ekonomiye) hem de işletme ölçeğinde ve toplumsal ölçekte yönetim ilişkilerine (ve dolayısıyla emek rejimine ve siyasete) aynı anda müdahale eder. Başka bir ifadeyle, (siyaseten) ‘özgür yurttaş’-(iktisaden) ‘bağımlı çalışan’ ikiliğini somut örneklerde aşar, toplumsal ölçekte tartışmaya açar. Bu anlamda SDE hareketi, “ekonomiyi geri alma” (Bergeron ve Healy, 2015: 73), “ekonominin demokratikleştirilmesi” (Laville, 2023: 59), “siyasi alanda başlayan işin ekonomik alanda tamamlanması” (Kelly ve Howard, 2019: 4), “siyasal demokrasinin kazanımlarının üretim alanına ve daha genel olarak ekonomiye ve topluma genişletilmesi” (Laville, 2023: 56), “hem ekonominin hem de siyasetin demokratikleştirilmesi” (Utting, 2023: 25) mücadelesi olarak tanımlanır. Aynı zamanda SDE, feminist ekonomi (Bergeron, 2023) ve ekolojik ekonomi (Šimleša, 2023) mücadelesiyle de kesişir. Bu çerçevede, SDE'nin yalnızca iktisadi değil, siyasi, sosyal, kültürel ve çevresel hedefleri olan bir hareket olduğu belirtilebilir.

SDE, hâlihazırda var olan uygulamaların üzerine yükseldiği için sıfırdan inşa edilmesi gerekmeyen bir harekettir. Üretim, dağıtım, değişim, tüketim, finans ve yönetim gibi her sektörde zaten mevcut olan SDE uygulamaları geleceğin üretim/toplum ilişkilerini bugünden kurmanın zeminini oluşturmaktadır (Kawano, 2018: 24-25).



Üretim	İşçi kooperatifleri, Üretici kooperatifleri, Gönüllü kolektifleri, Kent bostanları, Serbest çalışan kolektifleri, Ücretsiz bakım işleri
Dağıtım ve Değişim	Adil ticaret ağları, Topluluk destekli tarım ve balıkçılık, Tamamlayıcı/Sosyal/Yerel para birimleri, Zaman bankaları, Takas ya da paylaşım ağları
Tüketim	Tüketim kooperatifleri, Satın alma kulüpleri, Konut kooperatifleri, Ortak konutlar, Komünler, Topluluk arazi şirketleri, İşbirlikçi paylaşım platformları
Finans	Kredi birlikleri, Topluluk kalkınma kredi birlikleri, Kamu bankacılığı, Taraflar arası (P2P) borç verme, Mütüeller (örn. sigorta), Kitle fonlaması
Yönetişim	Katılımcı bütçeleme, Müşterekler/kaynakların toplulukça yönetimi, Kamu sektörü (okullar, altyapı, emeklilik fonları vb.)

**Tablo 1: SDE uygulamalarının sınıflandırılması (Kawano, 2018: 25).**

SDE, bazı ülkelerde ve bölgelerde önemli bir boyuta ulaşmıştır. Örneğin Belçika’da, SDE organizasyonlarında çalışanların oranı toplam ücretli istihdamın yüzde 10’unu geçmiştir. Yine İtalya ve Fransa’da bu oran yüzde 10’a, İspanya’da yüzde 7’ye ve Britanya’da yüzde 5’e yakındır. AB sınırları dahilinde aynı oran yüzde 6,5 civarında olup 2,8 milyon SDE birimi bulunmaktadır (Stokink, 2016: 5-6; ILO, 2021: 11).<sup>25</sup> Latin Amerika’ya bakıldığında, örneğin Brezilya’da SDE kapsamındaki 20 bine yakın organizasyonda 1,5 milyon insan çalışmaktadır (Silva, 2017: 11). Venezuela’da binlerce komün ve bir o kadar topluluk mülkiyetinde ve yönetiminde işletme vardır (Azzellini, 2017). Arjantin, Uruguay ve Brezilya başta olmak üzere Latin Amerika, iflas sürecine girdiği için işçileri tarafından devralınarak işçi özyönetimine dönüştürülmüş yüzlerce fabrikaya/işletmeye ev sahipliği yapmaktadır (Howarth, 2007; Şahin ve Gökten, 2013, 2017, 2018; Vieta, 2020; Ness ve Azzellini, 2021; Ruggeri, 2022; Gürler, 2022, 2023). Peru’da, beslenme sorununa çözüm olduğu kadar kadın dayanışmasının somut bir örneğini oluşturan kolektif mutfakların sayısı 10 bini geçmektedir (Angulo, 2007; Zibechi, 2008). Ekvador ekonomisinin yüzde 64’ü SDE faaliyetlerinden oluşmaktadır (Calvo ve Pachon, 2014: 12). Pandemi süresince dünyanın her yerinde dayanışmacı ilişkilerin ve örgütlenmelerin birçok çeşidi geliştirilmiş (Sitrin ve Sembrar, 2020), Güney Afrika’da 3,5 milyon insan (yani nüfusun yüzde 6’ya yakını) SDE faaliyetlerine katılım göstermiştir (ILO, 2021: 11). Bugün, dünyada 3 milyon kooperatif vardır ve küresel işgücünün yüzde 10’una iş sağlamaktadır (ICA, 2023). Dünyanın en büyük 300 kooperatifinin toplam cirosu 2,2 trilyon ABD dolarına yakın olup ‘kooperatif ülkesi’ dünyanın en büyük dokuzuncu ekonomisidir (WCM, 2020). Kanada’nın Quebec eyaleti, İtalya’nın Emilia-Romagna bölgesi ve Hindistan, kooperatif hareketinin gelişkinliği bakımından benzersizdir. Adil

<sup>25</sup> AB’ye ilişkin detaylı veriler için bkz. EESC, 2017.

ticaret ağı, 71 ülkeden 1880 üretici örgütünü ve 2 milyona yakın üreticiyi kapsamaktadır (Fairtrade, 2023). Yine bir başka SDE uygulaması olan topluluk para birimi sistemleri, hem iktisadi kriz anlarında doğrudan üreticilere ve topluluklara destek olmakta hem de egemen para sistemlerine alternatif oluşturmaktadır. Örneğin, Arjantin’de 1995-2006 arası işleyen *Trueque* topluluk para birimi 2,5 milyon kişi tarafından kullanılmış ve sonraki deneyimlere esin kaynağı olmuştur (Gómez, 2015). İsviçre’de topluluk para birimi *WIR*, küçük ve orta ölçekli işletmelerden ve müşterilerinden oluşan 45 bin üyesiyle 1930’lu yıllardan beri işleyen bir sistemdir (Fonteneau ve Pollet, 2019). Bugün, dünyada 5000 farklı alternatif para birimi olduğu tahmin edilmektedir (Werner, 2007: 144). Bolivya Anayasası -devlet, özel, kooperatif ve topluluk olmak üzere- dört tip iktisadi örgütlenme biçimine dayalı çoğul bir ekonominin varlığını tanımıştır (Thomas, 2015: 9). Bolivya ve Ekvador Anayasaları ile ABD’deki üç düzineden fazla topluluk *buen vivir*’in önemli bir bileşeni olan Toprak Ana’nın (yani doğanın) haklarını kabul etmiştir (Kawano, 2018: 8-9). Son yirmi yılda hemen her kıtadan 30 ülkede SDE mevzuatı ya ulusal veya bölgesel düzeyde kabul edilmiş ya da hazırlık aşamasındadır (Heiz, 2021: 30-31). Bu ve benzeri SDE pratikleri birçok ülkede ve bölgede bulunabilir.<sup>26</sup> Nitekim 1990’lı yıllardan 2000’lere geçerken neoliberal küreselleşmeye alternatif arayışının mottosu olarak benimsenen “başka bir dünya mümkün” sloganı, SDE deneyimlerinin ve hareketinin etkisiyle “başka bir dünya zaten mevcut” sloganına dönüşmüştür (RIPESS, 2019).

Bu bağlamda SDE, neoliberal ekonomi modelinin ve kapitalist çalışma ilişkilerinin pratikte eleştirisi olarak değerlendirilebilir. Söz konusu eleştirinin ve dönüşümün kapsamı ise SDE hareketinin mücadelesine bağlıdır. SDE hareketi, kendi içindeki çeşitliliği ortak bir hedef etrafında örgütleyebildiği, hareketi genişletecek ve güçlendirecek açılımlar yapabildiği, yeni deneyimlere ve bağlantılara zemin oluştururken sendikalar ve toplumsal hareketlerle ittifaklar kurabildiği ve piyasayla/kamu otoriteleriyle girdiği etkileşimde ilkelerini ve değerlerini koruyup geliştirebildiği ölçüde gerçek bir dönüşümün temsilcisi olabilir.

---

<sup>26</sup> Türkiye’de geleneksel kooperatifçiliğin uzun bir tarihi vardır (1863, Mithat Paşa ile başlatılır). Son dönemdeyse SDE’ye ilginin arttığı görülmektedir. Türkiye’de SDE’nin omurgasını ‘yeni kooperatifçilik’ çerçevesindeki üretici/tüketici kooperatifleri oluşturmaktadır. Ayrıca, geçmişten günümüze, mahalle evleri (örn. Caferağa), sosyal merkezler (örn. Don Kişot), alternatif konutlar (örn. Düzce Umut Evleri) ve işçi özyönetimi (örn. Kazova) gibi birçok deneyimden söz edilebilir. Türkiye’de ‘yeni kooperatifçilik’ kapsamındaki deneyimleri gösteren bir liste için bkz. Kurtuluş, 2019: 55-61. SDE ile ilgili haberlerin yanı sıra yakın dönem çalışmaların bir listesi için bkz. <https://sosyalekonomi.org/>.

## Sonuç

SDE, sosyal ekonomi ile dayanışma ekonomisinin yakınlaşmasından doğmuştur. 1990'lı yıllarda başlayan bu yakınlaşma, neoliberal ekonomi politikalarının beraberinde getirdiği -işsizlik, yoksulluk, kayıt dışılık, dışlanma gibi- toplumsal sorunlara üreticilerin ve toplulukların yerelden yükseltiliği bir yanıt niteliğindedir.

2000'li yıllarda piyasa aktörlerinin, hükümetlerin ve uluslararası örgütlerin dikkatini çeken SDE, istihdama, yoksulluğun azaltılmasına, yerel ve sürdürülebilir kalkınmaya katkısı olabileceği düşüncesiyle desteklenmektedir. Hatta çeşitli ülkelerde SDE'ye ilişkin yasal düzenlemeler ve kamu destekleri gündeme gelmiştir. Bu gelişmeler, SDE'nin artık ana akım bir olgu ve hareket haline geldiği yorumlarını beraberinde getirmiştir.

Ancak SDE hareketi içerisinde neoliberal ekonomi modelini ve kapitalist üretim ilişkilerini dönüştürmeyi amaçlayan güçlü bir damar da bulunmaktadır. Söz konusu damar, SDE deneyimlerini geleceğin üretim/toplum ilişkilerinin bugünden filizlendiği birer koza olarak görmekte, bu deneyimlerin çoğalıp ilişkileneceğine bağlı olarak yeni bir paradigmanın ve yeni ilişkilerin topluma nüfuz edeceğini varsaymaktadır. Bir anlamda, "kapitalizmin içinde, kapitalizme karşı ve kapitalizmin ötesinde" (Holloway, 2017) olarak özetlenebilecek bu yaklaşım, SDE'yi mücadele halindeki bir toplumsal hareket olarak görmekte ve onu dönüştürücü niteliğiyle öne çıkarmaktadır.

SDE'nin dönüştürücü niteliği, toplumsal ve ekolojik amaçlarını takip etmesine bağlıdır. Ayrıca, bu kapsamdaki deneyimlerin kendi iktisadi devrelerini örebilmesi ve diğer toplumsal hareketlerle ittifaklar kurarak bir karşı-hegemonya oluşturabilmesi de önemlidir. SDE, ancak bunları gerçekleştirebildiği ölçüde dönüşümün temsilcisi olabilir. Aksi takdirde dönüşümün kapsamı, neoliberal ekonomi modelinin ve kapitalist çalışma ilişkilerinin beraberinde getirdiği sorunların hafifletilmesiyle sınırlı kalacaktır.

SDE, dünyanın hemen her ülkesinde var olan, sosyal ekonomi, dayanışma ekonomisi, halk ekonomisi gibi çeşitli terimlerle adlandırılan yerel deneyimlerden oluşan küresel bir harekettir. SDE hareketinin sıfırdan inşa edilmesi gerekmediği açıktır; ancak hangi ilkeler, değerler ve hedefler etrafında örgütlenip geliştirileceği sorusunun dünyanın sömürülenleri, ezilenleri ve dışlananları için yaşamsal önemde olduğu da bir gerçektir. Jeantet (2008: 25) tarafından ifade edildiği gibi, "Bu nedenle asıl zorluk, bir alternatif hayal etmekten çok, var olan ve işe yarayan bir alternatif geliştirmektir."

## **Kaynakça**

- Akça, İsmet (2003), “Globalization, State and Labor: Towards A Social Movement Unionism”, Laxer, Gordon ve Sandra Halperin (der.), *Global Civil Society and Its Limits*, (Basingstoke: Palgrave Macmillan): 210-228.
- Akkaya, Yüksel (2004). “THS: Ne Kadar Yeni Ne Kadar Eski?”, <http://tinyurl.com/ywda3m4j>, (18.11.2004).
- Angulo, Nedda (2007), “Building the Solidarity Economy in Peru”, Allard, Jenna, Carl Davidson ve Julie Matthaei (ed.), *Solidarity Economy: Building Alternatives for People and Planet*, papers and reports from the 2007 U.S. Social Forum: 277-280.
- Arboleda, Martín (2020), *Planetary Mine: Territories of Extraction under Late Capitalism*, (Londra: Verso).
- Arvon, Henri (1991), *Özyönetim*, (çev. Fikret Başkaya), (İstanbul: İletişim).
- Azzellini, Dario (2017), *Communes and Workers’ Control in Venezuela: Building 21st Century Socialism from Below*, (Leiden: Brill).
- Barker, Colin (2017), *Devrim Provaları: Fransa 1968, Şili 1972, Portekiz 1974, İran 1979, Polonya 1980-81*, (çev. Umut Haskan ve İrem Yılmaz), (İstanbul: Yordam).
- Bergeron, Suzanne (2023), “Feminist economics”, Yi, Ilcheong (ed.), *Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy: A Collective Work of the United Nations Inter-Agency Task Force on SSE (UNTFSSSE)*: 37-43.
- Birchall, Johnston ve Lou Hammond Ketilson (2009), *Resilience of the Cooperative Business Model in Times of Crisis*, (ILO).
- Boron, Atilio (2009). “Brezilya’da Sınıf Mücadeleleri, MST’nin Bakış Açısı: Atilio Boron’un João Pedro Stédile ile Röportajı”, Panitch, Leo ve Colin Leys (ed.), *Küresel Parlama Noktaları: Emperyalizme ve Neoliberalizme Karşı Tepkiler*, (İstanbul: Yordam): 198-220.
- Bouchard, Marie J. ve Gabriel Salathé-Beaulieu (2021), *Producing Statistics on Social and Solidarity Economy: The State of the Art*, (UNRISD).
- Bretos, Ignacio, Anjel Errasti ve Carmen Marcuello (2019). “Is there life after degeneration? The organizational life cycle of cooperatives under a ‘grow-or-die’ dichotomy”, *Annals of Public and Cooperative Economics*, 91(3), s. 435-458.
- Calvo, Sara ve Andres Morales Pachon (2014), *The Social and Solidarity Economy in Ecuador: opportunities and challenges*, (MINCA Ekvador: Living in Minca Conference).
- Cangızbay, Kadir (2003), *Sosyalizm ve Özyönetim, Reel Sosyalizmden Sosyalist Realiteye*, (Ankara: Ütopya).

- Castel, Robert (2017), Ücretli Çalışmanın Tarihçesi, Sosyal Sorunun Dönüşümü, (çev. Işık Ergüden), (İstanbul: İletişim).
- Çıdamlı, Çiğdem (2004), “Sendikal Krize ‘Güney’in Yanıtı Toplumsal Hareket Sendikacılığı”, <http://tinyurl.com/msxhpnjz>, (27.10.2004).
- Çoban, Funda (2016), “Avrupa’dan Bir İşgal Hikâyesi: Christiania Free Town”, Gürler, Deniz ve Ayşegül Sandıkçioğlu Gürler (ed.), Karşı-İşgal: İşgal Hareketleri ve Özyönetimler Üzerine Bir Derleme, (İstanbul: Siyah-Beyaz): 27-56.
- Dasgupta, Sukti ve Ajit Singh (2006), “Manufacturing, Services and Premature Deindustrialization in Developing Countries, A Kaldorian Analysis”, WIDER Working Paper Series, (49), (UNU- WIDER), s. 435-454.
- Dinerstein, Ana Cecilia (2014), The Hidden Side of Social and Solidarity Economy, Social Movements and the “Translation” of SSE into Policy (Latin America), Occasional Paper (9), Potential and Limits of Social and Solidarity Economy, (UNRISD).
- Doğanay, Gülmelek (2016), “Avrupa’da İşgal Hareketlerinin Kapsamı ve Türkiye Örneği: Don Kişot Sosyal Merkezi”, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 4(2), s. 91-111.
- Duverger, Timothée (2016), Les transformations institutionnelles de l’économie sociale et solidaire en France des années 1960 à nos jours, Revue Interventions économiques (54).
- EESC (2017), Recent Evolutions of the Social Economy in the European Union, (EESC: European Economic and Social Committee).
- Emperaire, Laure (1996), La forêt en jeu: L’extractivisme en Amazonie centrale, (ORSTOM/UNESCO).
- Erdut, Zeki (2003), Küreselleşme Bağlamında Uluslararası Sosyal Politika ve Türkiye, 2. Basım, (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları).
- Erdut, Zeki (2004), “Liberal Ekonomi Politikaları ve Sosyal Politika”, Çalışma ve Toplum Dergisi, (2), s. 11-37.
- EU (2021), Building an economy that works for people: an action plan for the social economy, (EU: European Union).
- Fairtrade (2023), <https://www.fairtrade.net/>
- Fonteneau, Bénédicte ve Ignace Pollet (2019), The Contribution of the Social and Solidarity Economy and Social Finance to the Future of Work, (ILO).
- Gaiger, Luiz Inácio (2017), The Solidarity Economy in South and North America: Converging Experiences, Brazilian Political Science Review, 11(3), s. 1-27.

- Garcia, Isabel-Gemma Fajardo, Javier Muñecas ve Javier San José (2016), *Employee Financial Participation: Spain's Sociedades Laborales*, (Policy Department A: Economic and Scientific Policy European Parliament).
- Gómez, Georgina M. (2015), "Balancing growth and solidarity in community currency systems: the case of the Trueque in Argentina", Utting, Peter (ed.), *Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe*, (UNRISD/Zed): 221-235.
- Gülen, Hande (2016), "Mahalle ve Aktivizm: Caferağa Dayanışması ve Mahalle Evi Deneyimi", Gürler, Deniz ve Ayşegül Sandıkçioğlu Gürler (ed.), *Karşı-İşgal: İşgal Hareketleri ve Özyönetimler Üzerine Bir Derleme*, (İstanbul: Siyah-Beyaz): 57-98.
- Gürler, Deniz (2022), "Fabrika Kapanmaları Sonucu Karşılaşılan İşsizlik Riskine İşçi Sınıfının Bir Yanıtı Olarak 'Geri Kazanılmış İşletmeler'", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 73(2), s. 979-1016.
- Gürler, Deniz (2023), *İşçi Sınıfı Mücadelesi: İşgal, Direniş, Üretim!* (İstanbul: İletişim).
- Güven, Sami (1993), *Endüstriyel İşçi Kooperatifleri, Kuramı ve Sosyal Politikası*, (Bursa: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını).
- Harnecker, Marta (2006), *Bir Hareket Yaratmak: MST Brezilya Topraksız Kır İşçileri Hareketi*, (çev. Deniz Tuna), (İstanbul: Kalkedon).
- Harsvik, Wegard ve Ingvar Skjerve (2022), *Homo solidaricus: derrubando o mito do ser humano egoísta*, (çev. Leonardo Pinto Silva), (Editora Rua do Sabão).
- Heiz, David (2021), *Guide to the writing of a law for the Social and Solidarity Economy*, (SSE International Forum, Les Rencontres du Mont-Blanc).
- Hird, Christopher (1981), "The Crippled Giants", <https://newint.org/features/1981/12/01/giants> (01.12.1981).
- Holloway, John (2017), *Kapitalizmin İçinde, Kapitalizme Karşı ve Kapitalizmin Ötesinde: San Fransisco Dersleri*, (İstanbul: İletişim).
- Hossein, Caroline Shenaz (2018), *The Black Social Economy in the Americas: Exploring Diverse Community-Based Markets (Perspectives from Social Economics)*, (Palgrave Macmillan).
- Howarth, Melanie (2007), *Worker co-operatives and the phenomenon of empresas recuperadas in Argentina: an analysis of their potential for replication*, (ILO).
- ICA (2023), "Facts and figures", <https://www.ica.coop/en/cooperatives/facts-and-figures>.
- ILO (2013), *Resilience in a downturn: The power of financial cooperatives*.

- ILO (2014), Job preservation through worker cooperatives: An overview of international experiences and strategies.
- ILO (2021), South Africa's social and solidarity economy: A study of its characteristics and conditions.
- ILO (2022), Decent work and the social and solidarity economy.
- Işıklı, Alpaslan (1980), Kuramlar Boyunca Özyönetim ve Yugoslavya Deneyi, (Ankara Üniversitesi SBF).
- Jeantet, Thierry (2008), L' économie sociale une alternative au capitalisme, (Paris: Economica).
- Jeantet, Thierry (2016), Économie sociale: La solidarité au défi de l'efficacité, 3. Basım, (Paris: La Documentation Française).
- Jenkins, Hamish ve Yvon Poirier (2023), "Activism and social movements", Yi, Ilcheong (ed.), Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy, (UNTFSSSE): 2-11.
- Kawano, Emily (2013), "Social Solidarity Economy: Toward Convergence across Continental Divides", UNRISD, <http://tinyurl.com/Sawus973> (26.02.2013).
- Kolektif (2020), Yeniden İnşa Et: Caferağa ve Yeldeğirmeni Dayanışmaları Yatay Örgütlenme Deneyimi, (İstanbul: Notabene).
- Köne, Aylin Çiğdem (2020), "Dayanışma Ekonomisi", Toprak, Duygu ve Hülya Ertaş (ed.), Ortaklaşa, Kenti Müşterekleştirmek: 73-79.
- Kurtuluş, Güneş (2019), Türkiye'de Yeni Kooperatifçilik Hareketinin Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi Kapsamında İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Laville, Jean-Louis (2010), "The Solidarity Economy: An International Movement", (çev. Karen Bennett), RCCS Annual Review, (2), s. 3-41.
- Laville, Jean-Louis (2015), "Social and Solidarity Economy in Historical Perspective", Utting, Peter (ed.), Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe, (UNRISD/Zed): 41-56.
- Laville, Jean-Louis (2023), "Heterodox economics", Yi, Ilcheong (ed.), Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy: A Collective Work of the United Nations Inter-Agency Task Force on SSE (UNTFSSSE): 53-60.
- Löwy, Michael (2006), "Brezilya'nın Topraksız Kırsal İşçi Hareketinin Sosyo-Dinsel Kökenleri", (çev. Ecehan Balta), Praksis Dergisi, (14), s. 209-216.
- Miller, Ethan (2010), "Solidarity Economy: Key Concepts and Issues", Kawano, Emily, Tom Masterson ve Jonathan Teller-Ellsberg (ed.), Solidarity Economy I: Building Alternatives for People and Planet, (MA: Center for Popular Economics): 1-12.

- Monzón, José Luis ve Rafael Chaves (2012), *The Social Economy in the European Union*, (EESC: European Economic and Social Committee).
- Moody, Kim (1997), *Workers In A Lean World*, (New York: Verso).
- Moulaert, Frank ve Oana Ailenei (2005), “Social Economy, Third Sector and Solidarity Relations: A Conceptual Synthesis from History to Present”, *Urban Studies*, 42(11), s. 2037-2053.
- Munck, Ronald (2003), *Emeğin Yeni Dünyası*, (çev. Mahmut Tekçe), (İstanbul: Kitap).
- Ness, Immanuel ve Dario Azzellini (2021), *Yönetim Bizde Mülkiyet Bizde: Paris Komünü’nden Günümüze İşçi Denetimi*, (çev. ed. Çağatay Edgücan Şahin), (İstanbul: Notabene).
- OECD (2021), *The Social and Solidarity Economy: From the Margins to the Mainstream*, OECD Global Action: Promoting Social and Solidarity Economy Ecosystems, (OECD).
- Özüğurlu, Metin (2000), “Sendikacılık Hareketinin Krizi ve Yeni Gelişmeler Üzerine Gözlemler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 55(1), s. 139-171.
- Özüğurlu, Metin (2005), *Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu, Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, (İstanbul: Halkevleri Emek Çalışmaları Merkezi Bilimsel Yayınları).
- Reid, Donald (2018), *Opening the Gates: The Lip Affair, 1968–1981*, (Londra-New York: Verso).
- RIPES (2015), *Global Vision for a Social Solidarity Economy: Convergences and Differences in Concepts, Definitions and Frameworks*, <http://tinyurl.com/ysb3c7ae> (Şubat 2015).
- RIPES (2019), “Join in the Transformative Economies WSF 2020”, <http://tinyurl.com/44k6w8jm> (11.02.2019).
- RIPES (2022), *How SSE initiatives concretely contribute to achieving the SDGs (in the post-Covid context)* (29.12.2021).
- Robinson, Ian (2000), “Neoliberal Restructuring and U.S. Unions: Toward Social Movement Unionism?” *Critical Sociology*, 26(1-2), s. 109-138.
- Ruggeri, Andrés (2022), “Workers’ Self-Management in Latin America: From the First Cooperatives to the Workers’ Recuperated Enterprises”, Pablo A. Baisotti (ed.), *Setbacks and Advances in the Modern Latin American Economy*, (New York: Routledge): 300-323.
- Sapancalı, Faruk (2005), *Sosyal Dışlanma*, (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları).
- SEK: Squatting Europe Kollektive (2015), *Avrupa’da İşgal Hareketleri Kapitalizme Karşı Alternatifler Olarak Gündelik Müşterekler ve Otonomi*, (çev. Ceren Akyos ve Duygu Toprak), (İstanbul: Tekin).



- Sifa, Chiyoge B. ve Caroline Shenaz Hossein (2023), “Cooperatives and mutuals”, Yi, Ilcheong (ed.), Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy, A Collective Work of the United Nations Inter- Agency Task Force on SSE, (UNTFSSSE): 131-137.
- Silva, Sandro Pereira (2017), Análise das Dimensões Socioestruturais dos Empreendimentos de Economia Solidária no Brasil, IPEA (2271).
- Šimleša, Dražen (2023), “Ecological economics”, Yi, Ilcheong (ed.), Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy: A Collective Work of the United Nations Inter-Agency Task Force on SSE (UNTFSSSE): 27-36.
- Singer, Paul (2002), Introdução à Economia Solidária, (São Paulo: Perseu Abramo).
- Sitrin, Marina A. (2012), Everyday Revolutions: Horizontalism and Autonomy in Argentina, (Londra-New York: Zed Books).
- Sitrin, Marina ve Colectiva Sembrar (2020), Pandemic Solidarity Mutual Aid During the Covid-19 Crisis, (Pluto Press).
- Steen, B. Van der, Ask Katzeff, Leendert van Hoogenhuijze (2016). Kent Bizim 1970’lerden Günümüze Avrupa’da İşgalevcilik ve Otonom Hareketler, (çev. Ahmet A. Sabancı), (İstanbul: Kafka).
- Stokkink, Denis ve Pierre Perard (2016), L’économie sociale et solidaire en Europe, (Pour la solidarité).
- Şahin, Çağatay Edgücan (2019), “Türkiye Tarımının Güncel Sorunlarının Çözümünde Kooperatifler Bir Model Olabilir mi? Fırsatlar ve Handikaplar Üzerine Düşünceler”, Öngel, F. Serkan ve Uygur Dursun Yıldırım (der.), Krize Karşı Kooperatifler: Deneyimler, Tartışmalar, Alternatifler, (İstanbul: Notabene): 79-115.
- Şahin, Çağatay Edgücan (2021), “Piyasa İlişkileri ile Toplumcu Bir Alternatif Arasında İşçi Kooperatifleri: Potansiyel ve Handikaplar Üzerine Bir Tartışma”, Yıldırım, Uygur Dursun ve F. Serkan Öngel (der.), Şirketlerden Kooperatiflere, Rekabetten Dayanısmaya: Tartışmalar, Deneyimler, (İstanbul: Notabene): 89-114.
- Şahin, Çağatay Edgücan ve Kerem Gökten (2013), “Latin Amerikan Özyönetim Pratiklerinden İnsan Odaklı Bir Esnekleşme Beklenebilir Mi?”, Çalışma ve Toplum Dergisi, (37), s. 119-146.
- Şahin, Çağatay Edgücan ve Kerem Gökten (2017), “Latin Amerika’daki Katılımcı Ekonomi Pratiklerinin Geleceğini Neoliberal Restorasyon Tartışmaları Üzerinden Okumak”, İsmail Ermağan (ed.), Dünya Siyasetinde Latin Amerika, (Ankara: Nobel): 382-406.
- Şahin, Çağatay Edgücan ve Kerem Gökten (2018), “‘21. Yüzyıl Sosyalizmi’ ve Neoliberal Restorasyon Tehlikesi”, Monthly Review, Bağımsız Sosyalist Dergi, (5), s. 103-115.

- Taniguti, Gustavo ve Renan Dias de Oliveira (2016), “Dayanışma Ekonomisi: Paul Singer ile Söyleşi”, *Küresel Diyalog Dergisi*, 6(1), s. 11-13.
- Tanyılmaz, Kurtar (2008), “Sendikal harekette bir ‘intihar denemesi’: Toplumsal Hareket Sendikacılığı”, *Devrimci Marksizm Dergisi*, (8), s. 45-73.
- Thomas, Frédéric (2015), “L’économie sociale et solidaire : enjeux, défis et perspectives”, *Alternatives Sud, L’économie sociale et solidaire, levier de changement?*, 22(2): 7-23.
- Tuckman, Alan (2021), “İşçi Denetimi ve Fabrika İşgali Siyaseti: Britanya, 1970’ler”, (çev. Deniz Gürler), *Ness, Immanuel ve Dario Azzellini (der.), Yönetim Bizde Mülkiyet Bizde: Paris Komünü’nden Günümüze İşçi Denetimi*, (İstanbul: Notabene): 359-382.
- UNRISD (2018), *Mapping of Intergovernmental Documentation on Social and Solidarity Economy (SSE)*.
- UNTFSSSE (2014), *Social and Solidarity Economy and the Challenge of Sustainable Development*.
- Utting, Peter (2016), “Mainstreaming Social and Solidarity Economy: Opportunities and Risks for Policy Change”, *A Background Paper, (UNTFSSSE)*, s. 1-17.
- Utting, Peter (2017), *Public policies for social and solidarity economy: Assessing progress in seven countries*, (ILO).
- Utting, Peter (2023), “Contemporary understandings”, *Yi, Ilcheong (ed.), Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy, (UNTFSSSE)*: 19-26.
- Utting, Peter, Nadine van Dijk ve Marie-Adélaïde Mathei (2014), *Social and Solidarity Economy: Is There a New Economy in the Making?* UNRISD, Occasional Paper 10, *Potential and Limits of Social and Solidarity Economy*.
- Vieta, M. (2015). “The Italian road to creating worker cooperatives from workers’ buyouts: The emergence of Italy’s worker-recuperated enterprises and the Legge Marcora framework”, *SSRN and Euricse Working Papers*, 78(11), (Trento: European Research Institute on Cooperative and Social Enterprises).
- Vieta, Marcelo (2020), *Workers’ Self-Management in Argentina Contesting Neoliberalism by Occupying Companies, Creating Cooperatives, and Recuperating Autogestión*, (Leiden: Brill).
- Waterman, Peter (1993), “Social Movement Unionism: A New Union Model for A New World Order?”, *Review (Fernand Braudel Center)*, 6(3), s. 245-278.

- Waterman, Peter (2008), “Social Movement Unionism in Question: Contribution to A Symposium”, *Employee Responsibilities and Rights Journal*, (20), s. 303-308.
- WCM (2020), *World Cooperative Monitor, Exploring the Cooperative Economy*, (ICA&EURICSE).
- Werner, Karen (2007), “Understanding and Reclaiming Money Creation: Our Experiences Creating the North Quabbin Timebank”, Allard, Jenna, Carl Davidson ve Julie Matthaedi (ed.), *Solidarity Economy: Building Alternatives for People and Planet, Papers and Reports From the 2007 U.S. Social Forum*: 139-154.
- Whyte, William Foote ve Kathleen King Whyte (1991), *Making Mondragon: The Growth and Dynamics of the Worker Cooperative Complex*, (Cornell University: ILR Press).
- Yeğin, Metin (2015), *Patronsuzlar*, (İstanbul: Öteki).
- Yeğin, Metin (2015), *Topraksızlar*, (İstanbul: Öteki).
- Yi, Ilcheong (2023), *Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy, A Collective Work of the United Nations Inter-Agency Task Force on SSE*, (UNTFSSSE).
- Zibechi, Raúl (2008), “Lima’s Community Kitchens: Combating Hunger and Loneliness”, CETRI, <https://www.cetri.be/Lima-s-Community-Kitchens?lang=fr>, (01.02.2008).
- Zimmer, Magali (2019), *Mouvements sociaux et économie solidaire: penser les interactions à travers l’exemple de la consommation*. Doktora tezi, (CNAM).

## **E-kaynakça:**

sosyalekonomi.org

*Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi Neoliberal Modele ve Kapitalist İlişkilere  
Bir Alternatif Olarak Değerlendirilebilir mi?*

## PLATFORM ÇALIŞMASI VE EMEĞİN ARTAN GÜVENCESİZLİĞİ

Ali BAKIN<sup>1</sup>

### Öz

Platform çalışması günümüzde yaygınlaşmaya başlayan standart dışı yeni bir çalışma şeklidir. Sermayenin birikim krizine karşı geliştirdiği bir strateji olan platform çalışması, üçlü bir yapıyı içermektedir. Bu yapıda geleneksel çalışma ilişkilerindeki işçi, işveren ve işyeri kavramları yerlerini platform çalışanı, müşteri ve platform kavramlarına bırakmaktadır. Neoliberal esneklik ve kural dışılaştırma politikalarının bir uzantısı olarak değeriendirebileceğimiz platform çalışmasında, platformlar kendisini bir teknolojik aracı olarak tanımlamakta ve işçilerini kendi hesabına çalışan ya da bağımsız yüklenici olarak sınıflandırmaktadır. Esnek çalışma süreleri, öngörülemeyen gelir akışı, örgütlenme zorlukları ve sosyal koruma eksikliği ile platform çalışmasında işçiler güvencesizleştirilmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Platform Çalışması, Gig Ekonomi, Platform Kapitalizmi, Dijital Emek Platformu, Güvencesizleşme.

### PLATFORM WORK AND THE INCREASING PRECARIETY OF LABOR

#### Abstract

Platform work is a new non-standard form of work that has become widespread today. Platform work, a strategy developed by capital against the accumulation crisis, involves a tripartite structure. In this structure, the concepts of employee, employer and workplace in traditional labour relations are replaced by the concepts of platform employee, customer, and platform. In platform work, which can be considered as an extension of neoliberal flexibility and deregulation policies, platforms define themselves as a technological

---

<sup>1</sup> Dr. Öğr. Üyesi. Esenyurt Üniversitesi, Elektronik Ticaret ve Yönetimi Bölümü, [ali.bakin@gmail.com](mailto:ali.bakin@gmail.com), ORCID: 0000-0001-5178-8449

intermediary and classify their workers as self-employed or independent contractors. With flexible working hours, unpredictable income streams, difficulties in organising and lack of social protection, workers in platform work are made precarious.

**Keywords:** Platform Work, Gig Economy, Platform Capitalism, Digital Labor Platform, Precariousness.

## **Giriş**

Platformlar günümüz endüstri ilişkiler sisteminde adından sıkça söz ettirmeye başlayan yeni oluşumlardır. Akademik literatürde son dönemde platform kavramına ve onun etrafındaki şekillenişlere yönelik yoğun ilgi vardır ve bu konudaki çalışmaların sayısı artmaktadır. Bu çalışmaların bir kısmı platform iş modelini analiz etmekte ve erken biçimde bunu geleceğın iş modeli olarak nitelendirmektedir. Bu yaklaşımlara göre en yetkin örneklerini Facebook, Google, Amazon ve Uber gibi şirketlerde bulabileceğımız platformlar farklı grupları bir araya getirmekte, modern ekonominin temelini oluşturmaktadır. Bu platformları yönlendiren ve rakipleri karşısında avantajlı kılan temel kavram ise veridir. Öyle ki verinin merkezileşmesinin ve önem kazanmasının, kapitalist sistemde bir değışime / dönüşüme neden olduğu ve “platform kapitalizmi”nin ortaya çıktığını savunan görüşler bulunmaktadır (Srnicek, 2017b: 254).

Platformların asıl olarak ortaya çıkışı 2000’li yıllara rastlamaktadır. Bu bağlamda platformları dijital teknolojilerdeki ilerlemelerin ve son dönemin gözde kavramlarından biri olan dijital dönüşümün bir ürünü olarak göstermek olanaklıdır. Özellikle kapitalist sınıfın, 1970’li yıllardaki sermaye birikim krizine bir çözüm bulma stratejisinin bir parçası olan enformasyon ve iletişim teknolojilerinde (EİT) yaşanan hızlı ilerlemelerin sunduğu olanaklarla, üretim ve dolaşım giderek bir dijital görünüm kazanmakta, ağır mantığına göre şekillenmektedir. Bu durum sonucunda emegın yeniden organizasyonu söz konusu olmakta, emek ürünü metalar dijital içerikli hale gelmekte, şirketler iş yapış şekillerini farklılaştırmaktadır (Kıyan, 2015: 29). Kısacası kapitalizm hızla dijitalleşmekte, yeni bir emek formu olarak nitelenebilecek dijital emek<sup>2</sup>

---

<sup>2</sup> Dijital emek, özellikle 2000’li yıllarda sosyal medyanın ortaya çıkmasıyla akademik literatürde kendine yer edinmeye başlayan yeni bir kavramdır. En genel olarak dijital emek, EİT’lere bağılı, ürünleri soyut olan, sanal bir faaliyet içeren emek türü olarak da tanımlanabilir (Bakın, 2023a: 232). Başlangıçta sosyal medyadaki kullanıcı (üretketic) davranışlarını tanımlamak için kullanılan kavram, yukarıda ele aldığımız dijitalleşme sürecinin hız kazanmasıyla farklı emek kesimlerini içerecek şekilde genişlemiştir. Başlı başına bir araştırma konusu olan dijital emek üzerinde bu çalışmada detaylıca durulmayacaktır. Dijital emek ile ilgili olarak ise şu çalışmalar incelenebilir: (Fuchs, 2014; Bakın, 2023a).

ortaya çıkmaktadır (Bakın, 2023b: 33). Bununla birlikte yaşanan bu süreci açıklamak ve anlamlandırmak için farklı kavramlar ortaya atılmaktadır. Çıkış noktaları EİT’lerdeki ilerlemeler ve dijitalleşme olan “gig ekonomisi”, “platform ekonomisi”, “paylaşım ekonomisi”, “dikkat ekonomisi” bu kavramlar arasında yer almaktadır. Bütün kavramlar platforma dayalı bir çalışmayı içermeleriyle ortaklaşmaktadır (Bakın, 2023b: 34).

Bu gelişmeler akademik literatürde platformlara yönelik ilgiyi tetiklemiştir. Ancak bu ilgi ağırlıklı olarak endüstri ilişkilerinde önemli etkilerde bulunmaya aday olan platform çalışmasına odaklanmaktadır. Kapitalist sistemin birikim krizini aşma yolunda bir başka girişimi olan, 2008 krizinden sonra devreye sokulan platform çalışması neoliberal politikalarla yakından ilişkilidir. Platform ekonomisiyle birlikte neoliberalizmin güvencesizleştirme, finansallaştırma ve piyasalaştırma politikaları yaygın biçimde uygulanmaktadır. Bu politikalar, daha öncekilerden kökten farklı, genişlemesinin bilinen hiçbir sınırı olmayan, teknolojik olarak etkinleştirilmiş belirli bir tür organizasyon olarak platformlarda bir araya gelmektedir (Azzellini vd., 2022: 275). Bu çerçevede platform çalışması ile neoliberal politikaların uygulanmasıyla hız kazanan emek gücünün eğretileşmesi (prekarlaşması) süreci yeni bir evreye girmektedir. Kendilerini bir “işveren” olarak değil, bir “aracı” olarak gören platformlar, buradan hareketle çalışanlarının “işçi” değil, “kendi hesabına çalışan”, “yüklenici” olduğunu iddia etmektedir. Bunun anlamı platformda çalışanların, işçi sınıfının tarihsel kazanımlarını içeren ekonomik, sosyal ve politik haklarından soyutlanması ve güvencesizleştirilmesidir. Çalışmamız platform çalışmasıyla ilgili bir literatür taraması yapmayı ve platform çalışmasının işçi sınıfının güvencesizleştirilmesi (prekarizasyon) sürecine ne gibi etkide bulunduğunu analiz etmeyi hedeflemektedir.

Öte yandan platformlar ile ilgili çalışmalarda yapılan yaygın bir yanlış, platformların giderek “büyüyen” kısmına yapılan aşırı bir vurgudur. Platformlar ve onlarla ilişkili olarak platform çalışması her ne kadar 2000’li yıllarda hızlı biçimde büyüye de henüz küresel ekonominin ve istihdamın temel gücü değildir. Buradan hareketle platform çalışmasının sınırlarına dayandığı şeklinde görüşler de bulunmaktadır. Bu bağlamda çalışmamızda ilk olarak platformların üzerinde yükseldiği temel olan kapitalizmin dijital görünüm kazanması ele alınacak, sonrasında platform ekonomisinin ve platform çalışmasının ne olduğu ve nasıl sınıflandırılması gerektiği tartışılacak ve platform çalışmasının emek gücü üzerindeki etkileri güvencesizleştirme bağlamında incelenecektir.

## 1. Sermayenin Birikim Krizine Karşı Çözüm Arayışları ve Yeniden Yapılandırma

Platformların ortaya çıkışıyla sermayenin birikim krizine çözüm arayışları arasında yakın ve doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Bu yüzden platformları daha iyi kavrayabilmek için bu çözüm arayışlarına, çok kısa da olsa, değinmekte yarar vardır. Sermayenin 1970’li yıllarda derinleşen birikim krizi, neoliberalizmi günümüzün egemen ideolojisi haline getirmiştir. Sermaye birikim krizinin yaşandığı bir evrede, neoliberalizm ile uluslararası kapitalizmin yeniden örgütlenmesini amaçlayan bir teorik tasarım yaşama geçirilmeye çalışılmıştır. Bu ekseninde neoliberalizmi iktidarı ekonomi seçkinlerine iade eden, böylelikle sermaye birikimi için gerekli koşulları yeniden oluşturmayı hedefleyen bir politik proje olarak değerlendirebiliriz (Harvey, 2015: 27). Nitekim bu çerçevede neoliberalizm, serbest piyasanın tam egemenliği altında malların, hizmetlerin ve fiziki sermayenin önündeki tüm engellerin temizlenmesini, uluslararası planda da bunların serbest dolaşımını amaçlayan politikaları yaşama geçirmiştir. Bu kapsamda işçi sınıfının tarihsel kazanımlarıyla da ilişkili olan sosyal refah devleti uygulamaları da ortadan kaldırılmak istenmiştir (Bakın, 2023a: 112-113)

Keynesyen iktisat paradigmasının terk edilmesi, neoliberalizmin zaferinin ilanı, akademik literatürde üzerinde fazlasıyla tartışılmış bir konu olduğu için burada detaylıca ele alınmayacaktır. Ancak platform çalışmasını daha iyi analiz edebilmek için neoliberal politikalara eşlik eden ve sermayenin birikim krizine çözüm bulmayı amaçlayan diğer iki gelişmeye kısaca değinmek gerekmektedir. Bunlardan ilki işçi sınıfı hareketlerini derinden etkileyen *offshoring* sürecidir. Endüstriyel üretimin işçi sınıfının tarihsel kazanımlarının güçlü olduğu küresel Kuzey ülkelerinden, işçi sınıfı hareketinin görece güçsüz olduğu küresel Güney ülkelerine kaydırılması şeklinde kısaca tanımlayabileceğimiz *offshoring*, toplumsal, politik ve ekonomik planda önemli yansımaları olan bir süreçtir. Endüstriyel üretimin küresel Güney ülkelerine kaydırılması esnek birikim odaklarının kurulmasını sağlamış, bu durum küresel Kuzey ülkelerindeki işçi hareketlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Yapısal işsizliğin artması, gerçek ücretlerdeki artışın en alt düzeye inmesi, endüstriyel üretimin gerileyip hizmetler sektörünün öne çıkması, büyük ölçüde Fordist modele dayalı olan fabrikalarda örgütlü olan küresel Kuzey ülkelerindeki sendikal hareketlerin gücünü azaltmıştır. Sendikaların azalan gücünü ve *offshoring* ile genişleyen küresel işgücü fazlasını fırsat bilen sermaye sınıfı, böylece işçilere daha esnek çalışma rejimlerini ve iş sözleşmelerini dayatabilmiş ve bunda da başarılı olmuştur (Harvey, 1997: 170-171).



Sermayenin birikim krizinden çıkmak için uyguladığı bir başka strateji 1970’li yıllardan itibaren enformasyon ve iletişim teknolojilerine (EİT) yaptığı büyük yatırımlardır. Bu yatırımlar sonucunda EİT’lerde önemli ilerlemeler elde edilmiştir. Daha önce farklı kuldardan ilerleyen iletişim teknolojileri (enformasyonun iletilmesi) ile bilgisayar teknolojilerinin (enformasyonun işlenmesi) dijital yakınsaması (digital convergence) anlamına gelen EİT’lerdeki bu ilerlemeler, dijitalleşme sürecini başlatmıştır. Böylece her türlü enformasyon elektronik bir sayı (digit) şeklinde ikili (dijital) formda bilgisayarlar yardımıyla işlenebilmiş, içerikleri hızla değiştirilebilmiş, depolanabilmiş ve başta internet ve mobil aygıtlar sayesinde dünyanın bir ucundan diğer ucuna anında gönderilebilir hale getirilmiştir (Dicken, 2011: 80). Bu teknolojiler sayesinde kapitalist sınıf ulaştırma ve iletişimin hızını artırarak, üretim sürecindeki coğrafi mesafe engellerini aşabilme olanağına kavuşmuştur. EİT’lerin sunduğu olanaklarla sermaye üretimi küresel ölçekte örgütleyebilmiş, işin ve emeğin denetimini bir üst seviyeye taşımış, tüketici tercihlerini etkileyebilmiş, ayrıca finans ve para sermaye için hayati derecede önemli bir platform inşa edebilmiştir (Harvey, 2015: 108-111). Harvey’in kavramlaştırmasıyla söz konusu olan “mekânın zaman aracılığıyla yok edilmesi” sürecidir (1997: 327). Sermayenin birikim krizine çözüm bulmak için geliştirdiği bu stratejileri açıklamak, anlamlandırmak, günümüz kapitalizmini yorumlayabilmek için çok sayıda kavram geliştirilmiştir. Dijital kapitalizm, gig ekonomisi ve platform kapitalizmi bunlar arasında yer almaktadır.

## 1.1. Dijital Kapitalizm

İlk kez 1999’da Dan Schiller tarafından geliştirilen dijital kapitalizm kavramı, kapitalizmin 1990’lı yıllardan itibaren dijital bir görünüm kazanmaya başladığını ve yeni bir evreye girdiğini iddia etmektedir. Daha önce kısaca değindiğimiz gibi 1970’li yıllardan itibaren kapitalist sınıf, sermaye birikim krizini aşmak için başta internet olmak üzere EİT’leri geliştirmek amacıyla büyük ölçekli yatırımlara girişmiştir. Böylece 1990’ların sonunda piyasa odaklı bir ağ (network) gelişmiş ve kapitalist sistem dijital bir görünüm kazanmaya başlamıştır. Bu yeni evre “dijital kapitalizm”dir (Schiller, 1999: 203-206). Ancak dijital kapitalizm kuramı kendisini enformasyon toplumu kuramlarından<sup>3</sup> ayırmakta, kapitalizmin derin yapısının aşılamadığını

---

<sup>3</sup> Küresel Kuzey ülkelerinin endüstriyel üretimlerini küresel Güney ülkelerine kaydırıp endüstrisizleşmesi (offshoring) süreci 1970’lerin sonundan itibaren post-endüstriyel toplum, sanayi-ötesi toplum, üçüncü dalga uygarlığı gibi adlara sahip kuramların doğmasına yol açmıştır. Enformasyon toplumu kuramları olarak da adlandırılan bu kuramlar, küresel Kuzey ülkelerindeki endüstrisizleşmeyi genelleştirmekte ve küresel Güney ülkelerinde yaşanan endüstrileşme sürecini yok saymaktadır. Bu kuramlarla ilgili olarak bkz. Parlak, 2004.

savunmaktadır. Dijital kapitalizm 500 yıllık bir tarihteki faz değişimini ifade etmektedir. Dijital kapitalizmin özgünlüğü, enformasyon ve iletişimin sermaye birikimine sağladığı katkıdır. Sermaye son büyük krizinden kurtulabilmek için Harvey'in kavramlaştırmasıyla yeni bir zaman-mekan sabitesi olarak enformasyonu devreye sokmuştur (Chakravartty ve Schiller, 2010: 672-673). Bu eksende dijital kapitalizmi, endüstriyel kapitalizmden farklı yeni bir üretim tarzı olarak değil, kapitalizmin yeni bir evresi olarak nitelemek gerekmektedir. Bu yeni evrede EİT'lerin sunduğu olanaklarla yeni üretken kaynaklar ve yeni örgütsel biçimler yaratılmakta, küresel iktisadi yapı yeniden şekillendirilmektedir (Sevgi, 2021: 17). 1990'lı yıllardan itibaren dijital platformların ortaya çıkması, kapitalizmin bu yeni evresi ile ilişkilendirilmektedir.

## **1.2. Gig Ekonomisi**

İçinde bulunduğumuz dönemin bir başka popüler kavramı gig ekonomisidir. “Gig” sözcüğü gösteri sanatlarından ödünç alınmıştır. Bir müzisyenin ya da müzik grubunun tek bir performansı, kısacası konseri anlamına gelen “gig” sözcüğünden türetilen kavram, geçici işlerin yaygın olduğu, “bağımsız işçilerin” istihdamında kısa vadeli düzenlemelerin geçerli olduğu ortamı ifade etmektedir (Kozanoğlu, 2018: 94; Woodcock ve Graham, 2020: 9). Bu çerçevede küçük bir görevin veya “işin” tamamlanması için, işçi ile bir dijital emek platformu arasında bir emek-sermaye ilişkisi kurulmaktadır. Burada yeni ve farklı olan dijital emek platformunun kendini işçilerin arzı ile tüketici veya profesyonel talebi arasındaki bir aracı olarak nitelemesi ve bir “gölge işveren” olarak faaliyet göstermesidir (Gandini, 2019: 1040). Nasıl ki bir müzisyenin vereceği konserin tekrarlanıp tekrarlanmayacağı garanti değilse ve bu büyük ölçüde o konserdeki performansıyla ve itibarıyla yakından ilişkiliyse, “gig çalışanın” istihdam ilişkileri de paralellikler içermektedir. Bu anlamda kısa süreli işleri ifade eden gig çalışma, işçiler açısından önemli riskleri barındırmaktadır. Bir işte (work) çalışmak yerine, kendini sonsuz görevleri (task) yerine getiriyor olma konumunda bulmak, geliri olmadan uzun süre geçirebilmek, görev ya da iş aramak için daha fazla ücretsiz çalışma süreleri harcamak, bu risklerden sadece birkaçıdır (Woodcock & Graham, 2020: 9-10). Bu çerçevede gig işçileri hem bireysel hem de kolektif haklardan yoksundur (Azzellini vd., 2022: 274).

Neoliberal politikaların uygulamaya konulmasıyla birlikte yaşanan emegın güvencesizleşmesi (prekarlaşma) süreci de gig ekonomisinin yükselişiyile yakından ilgilidir. Gerek sermayenin birikim krizleri sonrasında artan işsizlik oranları gerekse de güvenceli işlerin sayısının azalması, daha geniş bir emek kesiminin böylesi işlere yönelmesine neden olmaktadır. Ayrıca dijitalleşme sürecinin bir uzantısı olarak platformların ortaya çıkması, bu tür

işlerde çalışacak işgücü havuzunu (yedek sanayi ordusu) genişletmekte, bu durum işçiler arası rekabeti artırıp yüksek vasıf gerektiren az sayıdaki işi saymazsak, ücret seviyelerini aşağıya çekmektedir. Neoliberalizmin devam eden bir yörüngesi olarak değerlendirilebilecek aşırı güvencesizleştirilmiş ve dijital olarak etkinleştirilmiş bu çalışma türü, algoritmik yönetimin de etkisiyle dijital Taylorizm uygulaması olarak değerlendirilmektedir (Veen vd., 2020: 389). Gig çalışma bazı durumlarda mevcut geliri destekleyen ek gelir faaliyeti olarak gerçekleşmektedir. Bu faaliyete katılan işçilerin sayısı, bazı ülkelerde önemli boyutlara ulaşmıştır. Örneğin İngiltere’de 2021 yılında Hertfordshire Üniversitesi tarafından yapılan bir saha araştırması işçilerin yüzde 14,7’sinin haftada en az bir kez dijital emek platformları aracılığıyla gig çalışmaya katıldığını göstermektedir. Bu oranın 2016’da yüzde 5,8, 2019’da ise yüzde 11,8 olması bu çalışma türündeki büyüme oranını gözler önüne sermektedir (TUC, 2021: 5-6).

### 1.3. Platform Kapitalizmi

Platform kapitalizmi, günümüz kapitalizmini açıklama iddiasındaki bir başka kavramdır. Kavramın savunucularına göre sermaye, 2008 küresel mali krizinden sonra, kapitalist sınıf durgun bir üretim sektörü karşısında ekonomik büyümeyi ve canlılığı sürdürebilmek için veriye (data) yönelmiştir. EİT’lerdeki devrim niteliğindeki gelişmeler ve dijitalleşmede kat edilen önemli mesafeler sonucunda veri kapitalist sınıf açısından çok daha merkezi hale gelmiştir<sup>4</sup>. Bu noktada platformlar, muazzam miktarda veriyi çıkarabilen ve kontrol edebilen yeni bir iş modeli olarak ortaya çıkmıştır. Google, Facebook, Apple, Microsoft, Uber, Amazon ve Airbnb gibi büyük platformların kapitalist sistemde merkezi bir öneme sahip olmaya başladığı bu döneme platform kapitalizmi adı verilmektedir (Srnicek, 2017a: 6).

Kavramı geliştiren isimlerden biri olan Srnicek, platform kapitalizmini sermayenin 2008 mali krizine verdiği bir yanıt olarak değerlendirmektedir. Buna göre söz konusu dönemde dijital platformlar borsada öne çıkarak

---

<sup>4</sup> Verinin günümüz kapitalist toplumunda artan öneminden hareketle geliştirilen başka bir kavram “gözetleme kapitalizmi”dir. İlk ve en yetkin örneğini Google’da bulacağımız gözetleme kapitalistleri, insan deneyiminin davranışsal veriye dönüştürülmeye müsait ücretsiz bir hammadde olduğunu tek taraflı olarak savunmaktadır. Bu çerçevede Google buluşlarıyla veri çıkarmayı devrimleştirmiş, görülmedik miktarda veriyi çıkarmayı başarmıştır. Bu verinin bir kısmı ürün ya da hizmet gelişimi için kullanılsa da geri kalanı “davranışsal artı değer” olarak makine öğrenmesi süreçlerini beslemede değerlendirilmekte, böylece insanların yakın gelecekte ne yapacağını kestirmeye çalışan tahmin ürünlerine dönüştürülmektedir. Pek çok şirket insanların gelecekteki davranışlarını tahmin etmeye çalıştığı için, gözetleme kapitalistleri bu ticari faaliyetlerden ciddi bir servet edinmiştir (Zuboff, 2021: 20-21). Gözetleme kapitalizmi Google’ın önderliğinde hızla bilgi kapitalizmi ağının standart modeli haline gelmiştir (Zuboff, 2021: 122).

aldıkları ciddi yatırımlarla hızlı bir büyüme sergilemiş ve sonrasında veri toplamaya geçerek kapitalizmde büyük bir değişimi hızlı bir şekilde başlatmıştır (Srnicsek, 2017a: 41). Kimilerince platform ekonomisi olarak da adlandırılan bu görüşün savunucularına göre üretimde, kültürel biçimlerde ve örgütsel alanda bir dönüşüm yaşanmış, bu durum güvencesiz çalışmayı ve esnekliği içeren bir emek biçimini ortaya çıkarmıştır. Bu görüşü savunanlara göre platformların önemi ilerleyen yıllarda daha da artacak, hatta ilerleyen evrede platformlar şirketlerin yerine geçecektir (Steinberg, 2022: 1073). Öyle ki platform kapitalizmi yaklaşımına göre nasıl ki endüstriyel devrim fabrikalar etrafında organize edildiyse, günümüzün değişimleri de gevşek bir şekilde tanımlanan bu dijital platformlar etrafında organize edilmektedir.

Bu anlamda günümüzde platform sahiplerinin bir güç geliştirdiği, ekonominin yeniden yapılandırıldığı bir sürecin ortasında bulunmaktadır. (Kenney ve Zysman, 2016: 62). Nitekim bu anlayışa göre platform kapitalizmi, dijital teknolojilerin kapitalizm üzerindeki etkilerini tanımlama biçimidir ve günümüz kapitalizmini “dördüncü endüstriyel devrim” ya da “gig ekonomi”ye göre daha iyi ifade etmektedir (Srnicsek, 2017a: 3). Sonuç olarak platform kapitalizmini savunan yazarlar, platform ekonomisinin kapitalist sistemdeki dönüştürücü etkilerine odaklanmakta, anlatılarında bu yeni sistemde platformun işlevine dikkatleri çekmektedirler (Azzellini vd., 2022: 273).

## **2. Platform Ekonomisi Ve Platform Çalışması**

### **2.1. Dijital Emek Platformu Nedir?**

Platform çalışmasını daha iyi kavrayabilmek için dijital emek platformu olarak da adlandırabileceğimiz platformların ne olduğuna ve nasıl ortaya çıktığına değinmek önemlidir. “Platform” terimi ilk olarak otomobil endüstrisinde tek bir tabandan ya da standarttan birden fazla araba modeli geliştirmeye dayanan bir üretim uygulamasını tanımlamak için kullanılmıştır. Kavramın kullanımının otomotiv sektöründe yaygınlaşması 1970’lerin sonlarına kadar uzanmış, ancak kavram asıl olarak 1980’lerde başvurulacak bir terim haline gelmiştir (Steinberg, 2022: 1075-1076). Nitekim yönetim alanında platform terimi, bir kuruluşun ilgili ancak farklı bir ürün (veya hizmet) seti oluşturduğu bileşenlerin temeli anlamında kullanılmıştır.<sup>5</sup> Kavram ilerleyen yıllarda teknoloji sektörüne de uyarlanmış, “teknoloji platformu” kavramı geliştirilmiştir. Teknoloji platformları, diğer firmalara

---

<sup>5</sup> Örneğin Toyota’nın Corolla sedan, Celica spor arabası, Matrix hatchback ve Rav-4 spor arazi aracı, ayrı projelerde üretilmiş farklı ürünlerdir. Ancak aynı alt gövdeyi ve motor gibi diğer temel bileşenleri paylaştığı için aynı platformun nihai ürünleridir (Cusumano, 2010: 23)

farklı ürün varyasyonlarında yeniden kullanabileceği ortak bir temel ya da çekirdek teknoloji sağlamış; bu firmaların “ekosistemlerine” katılmaları ve platform teknolojisini kendilerininmiş gibi benimsemeleri için ekonomik teşvikler (lisans ücretleri, mali sübvansiyonlar, vb.) yaratma stratejisini benimsemiştir (Cusumano, 2010: 32-33). 1980’lerde Microsoft’un geliştirdiği Windows işletim sistemi buna örnek gösterilebilir. Böylece platform sahibi ile kullanıcı arasında karşılıklı bağımlılık durumu yaratan bir nesnelere sistemi ortaya çıkmıştır. Bu durum hem kullanıcı hem de mal sahibi için platformun değerini artırmıştır (Steinberg, 2022: 180). İlerleyen süreçte platformların yaygınlık kazanmasını sağlayan da bu olmuştur.

Platformu en genel anlamıyla iki ya da daha fazla grup arasında etkileşim sağlayan ve kendisini aracı olarak konumlandıran bir dijital altyapı olarak değerlendirebiliriz (Srnicek, 2017a: 30). Bir diğer tanıma göre platform, bir girişimin sahip olduğu dijital teknolojiler üzerinde çalışan ve bir platform çalışanı tarafından sağlanan hizmetlere olan talep ile tedarik arasındaki eşleşmeyi kolaylaştıran bir çevrimiçi tesis veya pazar yeridir (Hauben vd., 2020: 14). Geleneksel kullanımda ise “platform” sözcüğü, insanların üzerinde durabileceği yükseltilmiş bir yüzey anlamına gelmektedir. Buradan hareketle platform, diğer yazılımların da çalıştırılabileceği dijital bir ortamdır (Woodcock ve Graham, 2020: 47). İlerleyen bölümlerde üzerinde daha çok duracağımız platformun “aracılık” işlevi burada kritiktir. EİT’lerin sunduğu olanaklarla farklı gruplar arasında aracılık edecek altyapıyı sağlaması, bu farklı grupları çekmek için çapraz sübvansiyon<sup>6</sup> kullanması, tekel eğilimleri göstermesi ve etkileşim olanaklarını yöneten bir çekirdek mimari tasarlaması ile platform yeni bir firma türüdür (Srnicek, 2017a: 254). Platformlar, piyasalardan, hiyerarşilerden ve ağlardan etkilenen ancak onlardan farklı olan kendine özgü bir ekonomik faaliyet biçimini temsil etmektedir. Hizmet sağlayıcıların gerçekleştirdiği emeğin seçiminde, kontrolünde ve değerlendirilmesinde benzersiz özellikleri ile yer almaktadırlar (Vallas ve Schor, 2020: 274). Bu anlamda platform gig ekonominin temelini oluşturmakta, dijital altyapı ve işi yönetmeye yönelik algoritmalar da dahil olmak üzere “işgücü arzını ve talebini bir araya getirecek araçlar” sağlamaktadır (Graham ve Woodcock, 2018: 242). Günümüzde sosyal etkinliklerin merkezi haline gelen platformlar, kullanıcıları bir araya getirmekte, verileri toplayıp paraya dönüştürmekte, akla gelebilecek hemen her ekonomik faaliyete aracılık etmektedir.

Dijital emek platformları özelinde platformları ele alırsak, çoğu zaman aşırı işgücü arzı yaratmak için mümkün olduğunca çok sayıda işçiyi kasıtlı

---

<sup>6</sup> Çapraz sübvansiyon, bir girişimin bir alandaki etkinliklerinden elde ettiği gelire, başka bir alandaki etkinliklerini finanse etmesi anlamına gelmektedir. Böylelikle, girişim bir alanda sahip olduğu piyasa gücünü, başka bir piyasada kullanmaktadır (Rekabet Kurumu, 2019: 62).

olarak işe almakta ve bu sayede, ihtiyaç duyulan talebe istikrarlı bir işçi arzını garanti etmektedir (Woodcock ve Graham, 2020: 10-11). Dijital emek platformlarını geçmişteki aracı kurumlardan farklı kılan faktör, aynı mekânda ve aynı zaman diliminde bulunmayan işçileri ve müşteri firmaları (işveren) bir araya getirmeleri ve birbirlerine bağlamaları, işlem yapmalarına olanak tanımasıdır. Ancak platformu tarafları bir araya getiren basit bir pazar yeri olarak değerlendirmek yanlıştır. Platformlar işlerin yürütülüş şeklini belirlemede, yönlendirmede, etkileşimde olduğu tüm taraflara kurallar ve dürtüler empoze etmektedir (Woodcock ve Graham, 2020: 28-29). Bu anlamda platformlar her ne kadar kendilerini teknoloji şirketleri olarak tanıtsalar da dinamik bir geçici işçi bulma endüstrisinde yeni oyuncular olarak öne çıkmaktadır. Platformların gücü ise geleneksel iş odaklı yaklaşımlarını, emegın “esnekliğini”, ölçeklenebilirliğini, izlenebilirliğini ve parçalanmasını optimize etmek için kullandıkları yazılımlarından gelmektedir (van Doorn, 2017: 901).

Nitekim bu yazılımları sayesinde platformlar, neoliberal politikaların uygulamaya konulmasıyla yaygınlık kazanan dış kaynak kullanımını yeni bir seviyeye taşımıştır. Öyle ki platformlar sahibi olduğu varlıkları minimuma indirirken ve maliyetleri en aşağıya çekerken, büyük kârlar elde etmeyi başarabilmiştir (Woodcock ve Graham, 2020: 52). Bu durum en iyi şekilde Tom Goodwin tarafından özetlenmiştir: “*Dünyanın en büyük taksi şirketi Uber'in aracı yok. Dünyanın en popüler medya şirketi olan Facebook hiçbir içerik üretmiyor. En değerli perakendeci olan Alibaba'nın stoğu yok. Ve dünyanın en büyük konaklama sağlayıcısı Airbnb'nin hiçbir gayrimenkulü yok*” (Goodwin, 2015). Platformlarla birlikte ara yüz kârın olduğu yer konumuna gelmiştir. Platformlar, verileri çıkarma, analiz etme ve kullanma yöntemlerini barındıran ara yüzlerini muhafaza etmekte, bunları başka hiçbir şirkete devretmemektedir. Dolayısıyla platform, tekel rantı elde edilmesini sağlayacak şekilde platform üzerinde minimum düzeyde ekstraktif kontrol içeren bir kabuk gibidir (Srnicek, 2017a: 76). Bu anlamda platformların geçmişten önemli bir kopuşu temsil ettiği ileri sürülmektedir (Woodcock ve Graham, 2020: 47). Bununla birlikte sermayenin 1970’li yıllarda derinleşen birikim krizine ve üretim kârlılığındaki uzun süreli düşüşe bir yanıt olarak 2000’li yılların başında yeni bir iş modeli olarak ortaya çıkan platformlar homojen değildir, farklı çalışma şekillerini bünyesinde barındırmaktadır. Bu yüzden dijital emek platformlarının sınıflandırılması gerekmektedir.

## 2.2. Dijital Emek Platformlarının Sınıflandırılması

Dijital emek platformlarının sınıflandırılmasında çok farklı yöntemler kullanılmaktadır. Bunlardan ilki ILO’nun işin gerçekleştirildiği mekâna dayanarak yaptığı ikili sınıflandırmadır. Bazı platform çalışmalarında

(teslimat, nakliye, kişisel bakım, vb.) işçilerin belirli bir mekânda bulunmaları gerekirken, bazılarında işçiler işi çevrimiçi olarak gerçekleştirilebilmektedir. Bunlardan ilki yerinde (in situ) platformları, ikincisi ise çevrimiçi (online) platformları oluşturmaktadır. Yerinde platformlar kendi içinde konaklama, ulaştırma, dağıtım, ev hizmetleri ve yerel mikro işler olmak üzere beş alt gruba; çevrimiçi platformlar ise serbest pazar yerleri, mikro çalışma ve yarışma tabanlı kalabalık çalışması şeklinde üç alt gruba ayrılmaktadır. Yerinde platformda çalışan işçiler görünür ve izlenebilir bir işgücüyken, çevrimiçi platformlarda yer alan dijital işçiler (dijital emek) dünyanın dört bir yanına dağılmış görünmez bir işgücüdür. Yerinde platformlar ile çevrimiçi platformlar arasındaki bir başka önemli fark ise platform çalışmasının kişinin ana gelir kaynağı olup olmadığı veya başka yollarla elde edilen geliri tamamlayıp tamamlamadığıyla ilgilidir. Bu konuda sağlıklı bir veri yoktur. Ancak bazı tahminlere göre özellikle çevrimiçi platformlardaki çalışanların ancak yüzde 30'u bu işi ana gelir kaynağı olarak yapmaktadır. Bu oran ulaşım ve teslimat platformlarında ise (sırasıyla yüzde 84 ve yüzde 90) tam tersine oldukça yüksektir (ILO, 2022: 7-8).

Strowel ve Vergote ise dijital platformları erişim sağladıkları kaynaklara göre sınıflandırmaktadır. Buna göre 5 tip platform söz konusudur: Bilgiye veya içeriğe erişenler (Google, TripAdvisor, Yelp, Google Haritalar, Youtube); kişisel verilere ve özel içeriğe erişenler (Facebook, LinkedIn); mallara ve / veya hizmetlere erişenler (Amazon, Booking.com, Airbnb, Uber); bir iş gücüne, kişinin uzmanlığına ya da entelektüel yeteneklerine erişenler (Task Rabbit, Upwork) ve son olarak para ve sermayeye erişenler (Kickstarter, Gofundme) ile ödeme sistemleri (PayPal, Mastercard, Bitcoin) (Strowel ve Vergote, 2019: 11).

Platform kapitalizmi kavramını geliştiren isimlerden biri olan Srnicek, platformları ürün platformu ve yalın platform şeklinde iki ana kategoride değerlendirmektedir. Buna göre ürün platformları kiraladıkları varlıkların sahibiyken, yalın platformlar ise değildir (Srnicek, 2017a: 71). Abonelik modeline dayanan ürün platformlarının getirdiği yenilik, neoliberalizmin yaşamın her alanının metalaştırılması anlayışına denk düşecek şekilde bu modeli yeni alanlara yaymasıdır. Sermayenin birikim krizinin bir sonucu olarak yaşanan ekonomik durgunluk ve ücretlerdeki gerilemenin geniş kitlelerin tasarruf yapmasını ve para biriktirmesini zorlaştırması, bu yüzden oldukça pahalı olan ev, otomobil gibi taşınmaz ve taşınır eşyaların alımını neredeyse olanaksız hale getirmesi, ürün platformlarının yaygınlık kazanmasına katkı sağlamıştır. Yalın platformlar ise çalışanların dışarıdan temin edildiği ve diğer maliyetlerin dışsallaştırıldığı bir modele dayanmaktadır. Neoliberal politikalarla birlikte dış kaynak kullanımını teşvik eden ortam, dijital teknolojilerin sunduğu olanaklarla daha geniş bir nüfusa

ulaşabilme, 2008 krizi sonrasında işsizlikte yaşanan artış ve hızlı ölçeklendirme sağlayan bulut platformları yalın platformların yükselişinin arkasında yatan etkenlerdir (Srnicek, 2017a: 75-87)

Eurofound ise platform çalışmasını 10 farklı iş türüne ayırmıştır. Bu türler gerçekleştirilen görevlerin ölçeğine, hizmet sağlama biçimine, bu iş için gereken beceri düzeyine, işi dağıtan aktöre ve eşleştirme sürecine göre belirlenmiştir. Bu 10 platform iş türü şunlardır: Yerde platformlarda müşteri tarafından belirlenen rutin iş, yerde platformlarda platformlar tarafından belirlenen rutin iş, yerde platformlarda müşteri tarafından belirlenen orta düzeyde vasıflı iş, yerde platformlarda işçi tarafından başlatılan orta vasıflı iş, çevrimiçi platformlarda orta düzeyde vasıflı tıklama işi, yerde platformlarda müşteri tarafından belirlenen yüksek düzeyde vasıflı iş, yerde platformlarda platformlar tarafından belirlenen yüksek düzeyde vasıflı iş, çevrimiçi platformlarda platformlar tarafından belirlenen yüksek düzeyde vasıflı iş, çevrimiçi platformlarda müşteri tarafından belirlenen uzmanlık gerektiren iş ve son olarak çevrimiçi platformlarda yarışmaya dayalı uzmanlık işi (Eurofound, 2018: 5).

Avrupa Komisyonu'nun platform çalışması ile ilgili araştırması ise sınıflandırmada üç belirleyici kullanmaktadır. Bu belirleyiciler ise hizmet sağlama biçimi (yerinde ya da çevrimiçi); görevi yürütmek için gereken beceri düzeyi (düşükten yükseğe) ve görevleri dağıtan aktördür (platform, müşteri ya da platform çalışanı) (Kilhoffer vd., 2020: 15). Buradan yola çıkılarak dört tür platform işi ortaya konulmuştur. Bunlar düşük vasıflı yerde veya çevrimdışı çalışma (1. tip), daha yüksek vasıflı yerde veya çevrimdışı çalışma (2. tip), daha düşük vasıflı çevrimiçi çalışma (3. tip) ve daha yüksek nitelikli çevrimiçi çalışma (4. tip) şeklinde sıralanabilir. Uber, Lyft gibi kişisel ulaşım hizmetleri platformları ile Deliveroo ve Foodora (Türkiye'de Getir, Trendyol Go ve HepsiJet) teslimat hizmetleri platformlarındaki çalışmalar 1. tipe örnektir. 2. tipin örnekleri ise Ring Twice, Book a Tiger ve Helpling gibi profesyonel ve ev hizmetleri platformları ile Care bakım hizmetleri platformlarındaki çalışmalardır. Amazon Mechanical Turk (AMT) ve Clickworker mikro çalışma platformlarındaki çalışmalar 3. tipte; TaskRabbit ve Upwork platformlarındaki çalışmalar ise 4. tipte yer almaktadır (Hauben vd., 2020: 15).

Görüldüğü gibi platform çalışanlarını tek bir kategori altında toplamak olanaksızdır, birbirinden farklı nitelikte platform işleri ve işçileri bulunmaktadır. Ancak hepsinin ortak noktası standart istihdam ilişkilerinin dışında olması ve güvencesizliktir. Bir sonraki bölümde platform çalışmasının karakteristik özellikleri üzerinde durulacaktır.



### 2.3. Platform Ekonomisi – Platform Çalışması

Platform çalışması, geleneksel çalışma ilişkilerinin işçi, işveren ve işyeri kavramlarının yerine platform çalışanı, müşteri ve platform kavramlarının aldığı, üç taraflı yapıya sahip standart dışı yeni bir çalışma şeklidir (Tokol, 2021: 37). Platform çalışmasında çok çeşitli biçimlerde olabilecek ve genellikle çok küçük görevlere bölünmüş işler çevrimiçi bir platformda ya da bu platform aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Platform çalışmasını diğer çalışma biçimlerinden ayıran en önemli özelliklerden birisi de “müşteri” ya da “platform çalışanı”nın değil, platformun sahip olduğu bir uygulamanın ya da teknolojinin ara iş için kullanılmasıdır. Ancak daha önemlisi bu uygulama ya da teknoloji, aynı zamanda işin tahsisini ve organizasyonunu gerçekleştirmekte; platform çalışanı ve müşteri tarafından sağlanan / oluşturulan verileri kapsamlı biçimde toplayıp analiz etmektedir (Hauben vd., 2020: 13-14). Nitekim platform çalışmasında esas olan verinin merkeziliğidir. Muazzam miktarda veriyi çıkarabilen ve onları kontrol edebilen platformlar, bu sayede rakipleri karşısında avantaj sağlamak ve tekelleşmektedir (Srnicek, 2017a: 6; Srnicek, 2017b: 254). Bir diğer önemli nokta platformların, müşteriler ile platform çalışanlarının birbirlerini bulabilecekleri bir veri tabanı olduklarını iddia etmeleri, bu bağlamda çalışanları kendi hesabına çalışan olarak sınıflandırmasıdır. Bunun anlamı emeğin her türlü güvenceden arındırılması, toplu iş sözleşmesi, iş hukuku koruması ve sosyal güvenlik gibi işçi sınıfının tarihsel kazanımlarının gasp edilmesidir. Böylece bir müşteri “çok daha ucuza” hizmet alabilmekte (Todolí-Signes, 2017: 194-195), sermaye birikimi önündeki bir “engel” daha aşılmaktadır.

Platformların ve platform çalışmasının yaygınlaşmaya başlamasına paralel olarak 2010’ların ortasından itibaren dönemselleştirici bir iddia olarak platform ekonomisi kavramı ortaya atılmıştır (Steinberg, 2022: 1073). Bu kavramı geliştirenlere göre nasıl ki endüstriyel devrimler fabrika etrafında organize edildiyse, günümüzün değişiklikleri de bu dijital platformlar etrafında organize edilecek, ekonomik sistem yeniden yapılandırılacaktır (Kenney ve Zysman, 2016: 62-63). Bu haliyle platform ekonomisi, küresel kapitalizmin önemli ve stratejik açıdan sonuç doğuran bir dalını temsil etmekte, ekonomik faaliyetin belirgin şekilde yeni bir biçimini oluşturmaktadır (Vallas ve Schor, 2020: 276-282). Platform kapitalizmine paralel olarak kullanılan platform ekonomisi kavramı, Amerikan veya Çinli platform sahibi teknoloji şirketlerinin değerleme borsaya hâkim olduğu; veri toplayan araçların dünya çapında egemenliklerini genişlettikleri; dijital olarak aracılık edilen işlemlerin ekonomiyi, toplumu ve kültürü dönüştürdüğü bir dönemi ifade etmektedir (Steinberg, 2022: 1072). Öte yandan platform ekonomisi çeşitliliğin hüküm sürdüğü bir ekosistemdir. Kavram, çoklu iş

modellerini, birçok ekonomik faaliyet sektörünü, birçok çalışma şeklini ve farklı çalışan profillerini kapsamaktadır (ILO, 2022: 6-7).

Her ne kadar platform ekonomisi yaklaşımı güç kazansa da platform çalışması henüz küresel ölçekte yaygın değildir. Ancak neoliberal politikaların uygulamaya konulmasıyla güç kazanan esneklik, 2008 mali krizi sonrasında artan işsizlik, ücretlerdeki düşme eğiliminin bir sonucu olarak işçilerin ek gelir arayışına girmeleri, EİT’lerde yaşanan hızlı ilerlemelerin sonucu olarak internet kullanımının yaygınlaşması, yaşamın dijitalleşmesi sürecinin hız kazanması ve sermayenin yeni kâr alanları arayışı platform çalışmasının boyutlarını genişletmektedir (Srnicek, 2017a: 87; Vallas ve Schor, 2020: 275; Tokol, 2021: 38)<sup>7</sup>. Platform çalışmasının küresel ölçekte boyutlarını sergileyen geniş kapsamlı ve sağlıklı veriler içeren yeterince çalışma yoktur. Bu konuda farklı ülkelerde, farklı tarihlerde, farklı platform türlerinde yapılmış araştırmalar bulunmaktadır. Örneğın 16 AB üyesi ülkede yapılan bir araştırmaya göre çalışma çağındaki nüfusun yüzde 11’i dijital işgücü platformlarında çalışmış veya gelir elde etmiştir (ILO, 2021: 49). Bugüne kadar en çok atıfta bulunulan veri kaynaklarından birisi ise Ortak Araştırma Merkezi'nin (Joint Research Center-JRC) COLLEEM araştırmasıdır. 2017 tarihli bu araştırmaya göre 14 AB üyesi devlette belirli sıklıkta platform çalışması yapan yetişkin nüfusun oranı ortalama yüzde 10'dur. Ana gelir kaynağı olarak platform çalışması yapan (gelirlerinin %50'den fazlasını platform çalışmasından elde eden) işçilerin oranı ise ortalama yüzde 2,3'tür (Pesole vd., 2018: 14-18). Bir başka araştırmanın tahminlerine göre küresel Güney ülkelerinde 30-40 milyon arasında platform çalışanı bulunmaktadır. Birleşik Krallık'ta çalışanların yüzde 11'inin dijital emek platformlarında çalışarak gelir elde ettiği, ABD'de ise bu oranın 18-29 yaş aralığında yüzde 16'ya yükseldiğı çeşitli araştırmalarla ortaya konmuştur (Woodcock ve Graham, 2020: 8-9 ve 46). Gelirleri için platform çalışmasına bağımlı olan çalışanların sayısının, ülkeye ve ölçüm yöntemine bağılı olarak genel istihdamın yüzde 0,5 ile yüzde 5'i arasında değıştiğı tahmin edilmektedir (Azzellini vd., 2022: 272). ILO verilerine göre ise dijital emek platformların sayısında bir yükseliş eğilimi söz konusudur. 2010'da 142 olan dijital emek platformu sayısı, 2020'de 777'ye çıkmıştır. Bu platformların 383'ü teslimat sektöründe, 106'sı ise ulaştırma sektöründe faaliyet göstermektedir. Çevrimiçi platformların sayısı ise 283'tür (ILO, 2021: 46-47). Mikro

---

<sup>7</sup> Yaygın düşüncenin aksine platform ekonomisinin artık çok daha uzun süre büyümeyeceğı yönünde görüşler de bulunmaktadır. Bu görüşlere göre özellikle market teslimatı sektörünün giderek sürdürülemez olması, uygulama tabanlı araç paylaşımı platformlarının diğerleri genişledikçe kârsız kalması önemli soru işaretleridir. Ancak bu yaklaşımlara göre daha önemlisi, platform ekonomisinin üzerinden geçen zamana karşın küçük kalması ve daha fazla endüstriyi ve mesleğı devralmamasıdır. Bu eleştirel bakış açısına göre platform kapitalizmi için geleceğini temsil etmemektedir (Azzellini vd., 2022).

çalışmaya dayanan çevrimiçi platformları ise mekânsal bağımlılığı olmadığı için çok sayıda dijital işçiyi istihdam edebilmektedir. Nitekim en bilinen örnekleri Amazon Mechanical Turk, Clickworker, Figure Eight, Upwork ve Freelancer olan çevrimiçi mikro çalışma platformlarında yaklaşık 20 milyon kişinin çalıştığı tahmin edilmektedir (Jones, 2021: 4-5). Upwork ve Freelance'a sırasıyla 12 ve 25 milyon işçilerin kaydolduğu<sup>8</sup> ileri sürülmektedir (Woodcock ve Graham, 2020: 59). Çevrimiçi İşgücü Endeksi'nin (29 Ağustos 2023) verilerine göre mikro çalışma platformlarında çalışan bu işçilerin yüzde 65 gibi ezici bir çoğunluğu Asya'da, yüzde 17'si Avrupa'da, yüzde 7,35'i ise Kuzey Amerika'da yaşamaktadır (*The Online Labour Index 2020*, 2023)

Bununla birlikte platform çalışmalarının genel olarak gig ekonomisine dayanan standart dışı, geçici işler olduğunu ve çalışanların önemli bir kısmının ücret gelirinin bir kısmını oluşturduğunu vurgulamak önemlidir. Yine de platform çalışmasının gerek küresel Kuzey gerekse küresel Güney ülkelerinde yaygınlaşma eğiliminde olduğundan söz edilebilir. Ancak platform çalışması özellikle çalışanlar açısından birçok sorunu beraberinde getirmektedir (Tokol, 2021: 38). Tartışmaların odağında platform işçilerinin belirsiz istihdam durumu, düşük ve istikrarsız ücretleri, düzensiz ve öngörülemeyen çalışma süreleri, sosyal korumaya sınırlı erişim ve riskleri (Hauben vd., 2020: 11), kısacası emeğin artan güvencesizliği bulunmaktadır. Bir sonraki bölümde bu tartışmalara yer verilecektir.

### 3. Platform Çalışması ve Güvencesizlik

Platform çalışması, küçük ölçekli parça başı çalışmaya odaklanması, geçici doğası ve aralıklı hizmet sunumu ve (çevrimiçi) bir aracının varlığı nedeniyle standart dışı çalışmanın birçok özelliğini bünyesinde barındırmaktadır. Ancak özgüllükleri ve geniş heterojenliği nedeniyle platform çalışması standart dışı çalışmanın geleneksel türleriyle bire bir uyumlu değildir. Platform çalışmasını sıfır saatlik sözleşmeler, geçici çalışma, serbest meslek, geçici çalışma gibi atipik istihdam ilişkileri türleri ile en yüksek güvencesizlik riskine tabi olan kayıt dışı çalışmanın karışımı olarak değerlendirmek olanaklıdır (Hauben vd., 2020: 29).

Bu çerçevede platform çalışması, neoliberalizmin yeni bir uygulaması olarak da değerlendirilebilir. Nasıl ki neoliberal ideoloji ve ona eşlik eden esnek birikime geçiş ile istihdam güvencesi ve sosyal güvenlik insan ruhuna aykırı ve yararsız olarak kabul edilmiş ve taşeronlaşma olarak da

---

<sup>8</sup> Bu sayılar söz konusu sitelerde çalışan değil, bir iş bulma umuduyla kaydolun kişileri göstermektedir.

adlandırabileceğimiz süreçle 1980’li yıllardan itibaren güvencesizlik, belirsizlik, geçicilik ile istihdam ve çalışma yaşamı büyük oranda eğreti hale getirilmeye başlanmışsa (Çelik, 2007: 122-123), 2008 mali krizinden sonra başka bir politika hayata geçirilmiştir.<sup>9</sup> Bu süreçte firmaların daha önce üstlenmek zorunda kaldıkları riskleri dışsallaştırmalarına olanak tanıyan hazır altyapılar olarak platformlar ortaya çıkmıştır. Böylece sermaye, platformlar aracılığıyla işçilerin daha önce sahip olduğu ekonomik ve sosyal hakları ortadan kaldıracak yasal ve mali bir mekanizmayı kullanma olanağına kavuşmuştur (Vallas ve Schor, 2020: 279-280). Jones tarafından “alt istihdam” (subemployment) olarak tanımlanan bu yeni istihdam ilişkileri geçici, gelişigüzel ve şarta bağlı, büyük miktarlarda ücretsiz emeği, önemli ölçüde eksik istihdamı veya yüksek düzeyde çalışan yoksulluğunu içeren işleri kapsamaktadır. Bu istihdam ilişkileri çoğu zaman, en yoksul işsizlik biçimlerinden daha iyi bir yaşamı garanti etmeyen işleri tanımlamaktadır. Özellikle çevrimiçi mikro çalışma platformlarında gerçekleştirilen iş bu kapsamda değerlendirilebilir. Platform işçileri bir bakıma istihdam ile işsizlik arasında (ücretli ve ücretsiz yaşam), “arafta” kalmakta, kendine endüstriyel büyümenin yıkıntılarının içinde yer bulmaktadır (Jones, 2021: 24-25). Nitekim maksimum riski ve minimum ödülü işçilere kaydırmayı amaçlayan platformlarda çalışan işçilerin giderek artan bir kesimi kötü bir işin, hiç iş olmamasından daha iyi olduğu düşüncesinin etkisine girmiştir (Woodcock ve Graham, 2020: 144).

En genel anlamda güvencesiz çalışma, işverenlerin riskleri ve sorumlulukları işçilere devretmesi için bir araçtır. Güvencesiz çalışma; istihdamın süresine ilişkin belirsizlik, birden fazla olası işveren veya gizli ya da belirsiz bir istihdam ilişkisi, sosyal korumaya ve genellikle istihdamla ilişkilendirilen yardımlara erişim eksikliği, düşük ücret ve sendikal örgütlenmeyle toplu pazarlık yapmanın önündeki önemli yasal ve pratik engellerle karakterize edilmektedir (ILO, 2011: 5). Bir başka tanıma göre ise güvencesiz çalışma, işçilerin belirsiz, istikrarsız ve güvencesiz olan işlerde sınırlı sosyal yardımlar ve yasal korumalarla çalışmaları, işin risklerini

---

<sup>9</sup> Standart istihdam ilişkilerinden kastedilen işçilerin istikrarlı, sosyal olarak korunan, bağımlı ve tam zamanlı bir işe sahip olmalarıdır. Fordist modelin standart istihdam ilişkilerinden bahsederken, bunun daha çok kapitalistleşme sürecini daha erken bir tarihte tamamlamış, belirli bir sermaye birikimine sahip, işçi sınıfının tarihsel kazanımlarının söz konusu olduğu küresel Kuzey ülkeleri için geçerli olduğunu söylemek önemlidir (Bosch, 2004: 618-619). Enformel sektörün egemen olduğu küresel Güney ülkelerinde standart dışı istihdam ilişkileri geçmişten bu yana büyük oranda geçerli olmuştur. Nitekim platformların yaygınlık kazanması, küresel Kuzey ve Güney açısından farklı sonuçlar doğurmuştur. Küresel Kuzey ülkelerinde bazı işçiler formelleştirilmiş işlerden platformlara geçip enformel sektöre adımını atarken, küresel Güney ülkelerinde bugüne dek enformel sektörde çalışan işçiler platform çalışmasıyla nispeten formelleştirilmiş bir sektörde çalışma şansı bulmuştur (Woodcock ve Graham, 2020: 52-53).

üstlenmesidir (Hauben vd., 2020: 29). Öte yandan güvencesizlik, işçileri boyun eğmeye, sömürüyü kabul etmeye zorlamayı amaçlayan genelleştirilmiş ve kalıcı bir güvencesizlik durumunun kurumlaşmasına dayanan yeni tahakküm tarzının parçasıdır. Güvencesizliğin ürettiği itaatkâr eğilimler, sayıları giderek artan çalışmayanlar ile sayıları giderek azalan çalışanlar arasındaki bölünmeyi derinleştirmektedir (Bourdieu, 1998: 99-100). Bununla birlikte güvencesiz çalışma, standart istihdam ilişkisinden çok daha uzun bir geçmişe sahiptir. Güvencesiz çalışma, içinde bulunduğumuz dönemde ortaya çıkan yeni bir olgu değildir, ücretli emeğin başlangıcından bu yana var olmuştur (Kalleberg, 2000: 2). Platform çalışmasını bu anlamda farklı kılan, işi parçalayarak geçici işleri (gig işleri) yaygınlaştırması ve böylece neoliberal ideolojinin bir ürünü olan esneklik politikalarını yeni bir düzleme taşımasıdır. Ayrıca platform çalışmasının üç taraflı yapısı içinde, platformlar kendilerini işgücü arzı ve talebi arasında aracılık hizmeti veren bir teknoloji şirketi olduklarını iddia etmektedir. Bu durumda çalışanlar “işçi” statüsünde değil, “kendi hesabına çalışan” (bağımsız yüklenici, bağımsız çalışan) olarak kabul edilmekte, iş sözleşmesi buna göre düzenlenmektedir (Tokol, 2021: 40). Böylece platform çalışanları, güvencesizleştirilmekte ve işçi sınıfının geçmiş mücadelelerinin ürünü olan ekonomik ve sosyal haklarından mahrum bırakılmaktadır.

Platform çalışmasıyla birlikte emeğin güvencesizleştirilmesi süreci hız kazanmıştır. Platform çalışmasıyla birlikte yaşanan bu güvencesizliğin riskleri ise şunları içermektedir: Düşük, parçalanmış ve istikrarsız gelir; eğitim ve kariyer gelişimine çok az erişim, çalışma koşullarının düşük düzeyde korunması; platform çalışmasına özgü belirli sağlık ve güvenlik risklerine maruz kalma; platform çalışmasıyla ilgili riskler için düşük sosyal koruma kapsamı; çok düşük düzeyde örgütlenme ve kolektif işçi haklarından yararlanma (Hauben vd., 2020: 49). Öte yandan platformların tanımını yaparken belirttiğimiz gibi, farklı platform tipleri bulunmaktadır. Dolayısıyla her bir platform tipinin güvencesizlik riskleri farklı düzeydedir. Bu bölümde söz konusu riskler üzerinde ana hatlarıyla durulacaktır. Platform çalışmasının emeğin güvencesizleşmesi sürecine etkileri ise aşağıdaki Tablo-1’de özetlenmiştir.

<b>Güvencesizlik Riskleri</b>	<b>Emeğin Güvencesizleşmesine Etkileri</b>
Ücretli emekçilerin kendi hesabına çalışan, bağımsız yüklenici olarak sınıflandırılması	<ul style="list-style-type: none"><li>• Belirsiz bir statüye ve çok daha düşük korumaya sahip olma</li><li>• İş kanununun sağladığı standart işçi korumalarından yararlanamama</li><li>• Örgütlülüğünden gelen kolektif güçten mahrum kalma</li><li>• Daha sınırlı bireysel ve toplu çalışma hakları ve sosyal koruma</li></ul>

	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Eğitim ve kariyer gelişimine çok az erişim</li> </ul>
Esnek çalışma ve uzun çalışma süreleri	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Düzensiz ve uzun çalışma süreleri</li> <li>• Bazı durumlarda gece mesaisi yapma zorunluluğu</li> <li>• Artan rekabet nedeniyle rezervasyon ücretinin düşmesi</li> </ul>
Gelir güvencesizliği ve öngörülemeyen gelir akışı	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Çoğunlukla asgari ücretin altında gelir</li> <li>• Ücret gelirinin istikrarsızlığı, ön görülemezliği</li> <li>• Haksız ücret kesintileri ile karşılaşma</li> <li>• Algoritmik yönetim ile ücret gelirinin aşağıya çekilebilmesi</li> <li>• Bazı durumlarda ücret gelirini bütünüyle ya da kısmen alamama</li> </ul>
Örgütlenme zorlukları	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Mekânsal ve zamansal dağınıklık nedeniyle örgütlenmede güçlük</li> <li>• Mevcut sendikaların gig ekonomide yer alan işçileri örgütleme</li> </ul>
Sosyal koruma güvencesizliği	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kendi hesabına çalışan sözleşmesi imzaladıkları için sosyal korumanın dışında kalmak</li> <li>• Sağlık ve güvenlik risklerine maruz kalma</li> </ul>

**Tablo-1: Platform Çalışmasının Emegin Güvencesizleşmesine Etkileri**

### 3.1. Ücretli Emekçi mi, Kendi Hesabına Çalışan mı?

Platform çalışmasının en tartışmalı yönlerinden birisini çalışanlarıyla yaptıkları iş sözleşmesi oluşturmaktadır. Birçok platform kendisini bir teknolojik aracı olarak tanımlamakta ve ücretli emekçileri kendi hesabına çalışan ya da bağımsız yüklenici olarak sınıflandırmaktadır. Bu uygulamayla platformlar sosyal koruma yardımları da dahil olmak üzere iş kanununda ya da toplu iş sözleşmelerinde belirtilen standart işçi korumalarını sağlama sorumluluğundan sıyrılmayı hedeflemektedir (Berg vd., 2018: 59-61; ILO, 2022: 25-26). Dijital emek platformlarının kendilerini teknoloji şirketi olarak konumlandırmasına olanak tanıyan ise neoliberalizmin istihdamın kuralılaşırılması ve esneklik politikalarıdır. Yine neoliberalizm ile aşırı büyüyen finans sermayenin EİT'lere ve platform şirketlerine yönelmesi, platformların güçlü ağ etkisi ile büyümelerini teşvik etmiştir. Algoritmik yönetimin kullanılması ile coğrafi olarak dağınık ve ölçeklenebilir bir iş gücünün düşük maliyetlerle etkili biçimde yönetmenin olanağı sağlanmıştır. Böylece platformlar, birçok işçiyi daha esnek işler aramaya iten sosyal faktörlerin de etkisiyle, dış kaynak kullanımını (taşeronlaştırmayı)

yoğunlaştırıp maliyetleri ve riskleri minimuma indirmiştir (Woodcock ve Graham, 2020: 57).

Platform işçileriyle kendi hesabına çalışan şeklinde sözleşme yapmanın platformlara sağladığı çok sayıda fayda vardır. Bunlardan ilki sosyal güvenlik yükümlülükleri, fazla mesai, hastalık izinleri, eğitim giderleri ve diğer maliyetlerin azaltılması yoluyla işçilik maliyetlerinden sağlanan tasarruftur. Bu tasarrufun yüzde 30'u bulunduğu ileri sürülmektedir (Srnicek, 2017a: 76; Woodcock ve Graham, 2020: 55). Özellikle konaklama, ulaştırma, dağıtım, ev hizmetleri sektörlerinde faaliyet gösteren yerinde (in situ) platformlarda bu uygulama sermaye için ekstra kazançlıdır. İşçileri kendi hesabına çalışan haline getiren platformlar, böylece önemli bazı maliyetleri bilançosundan çıkarıp çalışanlarına kaydırmaktadır. Yatırım maliyetleri (Uber ve Lyft örneğinde araçların, Airbnb örneğinde konutun satın alınması), bakım maliyetleri, sigorta ve amortisman giderleri, kimi durumlarda reklam maliyetleri, vb. buna örnek olarak gösterilebilir (Srnicek, 2017a: 77). Platformlar bu uygulamasıyla kurumsal yapıyı da tehdit etmektedir. ABD'de doğrudan istihdam durumuna bağlı olan sosyal sigortalar sisteminin, İsveç örneğinde ise refah devletini desteklemek için gereken vergi geliri sisteminin olumsuz etkilenmesi buna örnek olarak gösterilebilir (Vallas ve Schor, 2020: 281). ABD'de 2005 ile 2015 arasındaki dönemde kendi hesabına çalışanlar, bağımsız yükleniciler kategorisinin yüzde 1,7 büyümesi (2,9 milyon kişi) dikkat çekicidir. 2008 krizinin etkilerinin net biçimde görüldüğü bu dönemde çok sayıda işçi, iş bulmak dolayısıyla hayatta kalmak için ellerinden gelen her türlü yolu çaresizce bulmaya zorlanmış ve bu kategoriye geçiş yapmıştır (Srnicek, 2017a: 80-81). Platformların işçileri, kendi hesabına çalışan olarak sınıflandırması hukuki olarak da tartışma konusudur. Bu konuda getirilen itirazlardan ilki işçilerin özellikle algoritmik yönetim ile izlenmesi ve sıkı takibidir. Bu onların serbest çalışan değil, bağımlı çalışan olduklarını göstermektedir. Bir başka itiraz platformlarda çalışanların tabi olduğu derecelendirme ve ceza sisteminedir. Böylesi bir sistemin varlığı işçilere sunulduğu iddia edilen hizmetleri kabul etme ya da reddetme özgürlüğünün pratikte geçersiz olduğunu göstermektedir. Son olarak iş çalışanlara değil, platforma aittir. Çünkü tüketiciler / müşteriler platformla iletişim kurmaktadır. Ayrıca fiyatlandırma politikasını ve pazarlama stratejisini platform belirlemekte, işçi bu kurumsal mekanizmanın sadece bir bileşeni olmaktadır (ILO, 2022: 27).

Platform çalışmasındaki bu uygulama, geleneksel işçi ve kendi hesabına çalışan (serbest meslek sahibi) kavramları arasındaki sınırları bulanıklaştırmaktadır. Bunun sonucunda çoğu platform çalışanı belirsiz bir statüye ve çok daha düşük korumaya sahip olmaktadır. Platformlar platform işçileriyle sistematik olarak hizmet sözleşmesi düzenlemekte ve istihdam

ilişkisinin varlığını reddetmektedir. Ücretli emekçi yerine kendi hesabına çalışanlarla çalışmak platformlara daha düşük maliyetler, daha az sorumluluklar ve yükümlülükler sağlamakta, üstelik ticari ve operasyonel riskler bireysel olarak platform çalışanına kaydırılmaktadır (Pesole vd., 2018: 7-8; Hauben vd., 2020: 22). Örgütlülükten gelen kolektif gücü de elinden alınan platform işçileri işgücü piyasasının dezavantajlı pozisyonlarına itilmektedir. Kısacası kendi hesabına çalışan platform işçileri için güvencesizlik, benzer işlerde çalışanlara kıyasla daha sınırlı bireysel ve toplu çalışma hakları ve sosyal korumadan kaynaklanmaktadır (Hauben vd., 2020: 22). Emeğin güvencesizliği, bu mekanizmayla gitgide artmaktadır.

### **3.2. Esnek Çalışma ve Uzun Çalışma Süreleri**

Platform çalışmasının olumlu yanlarından birinin işçilere sunduğu çalışma süresi esnekliği olduğu ileri sürülmektedir. Platformların işçilere ne zaman ve ne kadar süreyle çalışmak istediklerini seçmelerine izin verildiği savunulmaktadır (Todolí-Signes, 2017: 200). Platform işçileriyle yapılan bazı araştırmalar, işçilerin çalışmanın zamansal esnekliğe değer verdiğini göstermektedir (Wood vd., 2019: 67). Gig ekonomide yer alan çoğu işçi aslında bir düzeyde esneklik istemekte, kendi programlarını belirleme ve evden çalışma olanağını takdir etmektedir (Berg vd., 2018: 67-70; Woodcock ve Graham, 2020: 120). Bu durum özellikle hem çalışıp hem de çocuk, yaşlı, hasta, vb. bakımını üstlenen (çoğunluğu kadın olan) ya da hem çalışıp hem eğitimlerini sürdürmek isteyen işçiler için özellikle geçerlidir. Bu anlamda platform çalışması bu durumdaki çoğunlukla kadın işçilerin, istihdam dışında kalmasını önlemekte, onlara belirli ölçüde gelir elde etme olanağı sağlamaktadır.

Platform çalışmasında görünüşte platformun çalışanlar üzerinde zamansal kontrolü bulunmamaktadır. Oysa çalışma süresinin görünürdeki esnekliği sadece bir mittir. Pratikte platformlar çalışanları belirli zamanlarda aktif olmaya teşvik etmenin çeşitli yollarını kullanmaktadır. Araç çağırma ve teslimat gibi yerinde platformlarının, yoğun zamanlarda mevcut iş gücünü artırmak için değişken oranlar kullanması buna örnek gösterilebilir. Ayrıca bu platformlarda günün sadece belirli saatlerinde yeterli iş talebi olması, işçileri bu saatlerde çalışmaya mecbur bırakmaktadır. Üstelik teknolojinin sunduğu olanaklarla platformlarının çok daha geniş bir işçi kesimine ulaşması, platform çalışanları arasındaki rekabeti keskinleştirmektedir. Bu durum sonucunda rekabetin mekânsal ölçeği genişlemekte, firmanın çalışanlarına karşı sorumluluğunun zamansal ölçeği daralmaktadır (Woodcock ve Graham, 2020: 67).



Öte yandan çalışmamızda ele aldığımız gibi farklı platform tipleri çalışma şekilleri bulunmaktadır. Bunun bir sonucu olarak çalışma sürelerindeki esneklik, platformdan platforma değişmektedir. Platform çalışanları bazı durumlarda ne zaman, nerede ve ne kadar çalışacaklarını seçebilirken, bazı durumlarda bir programa bağlı kalmak, iş bulmakta zorlanmak veya çok uzun saatler çalışmak zorunda kalmaktadır. Özellikle düşük vasıflı çevrimiçi ya da yerinde platformlar işçileri çalışma esnekliğini çok az yaşayabilmekte, kendi aralarındaki rekabet ve düşük ücret seviyeleri nedeniyle yüksek iş yoğunluğuna maruz kalmakta ve hız baskısıyla karşılaşmaktadır. Çevrimiçi platform çalışanları ise yetersiz işe sahip olma kaygısını en üst seviyede yaşamakta, bunun sonucunda platformlarda iş / görev bulabilmek amacıyla fazladan ücretsiz çalışma süresi harcamaktadır (Hauben vd., 2020: 34-35). Çevrimiçi mikro çalışma platformlarıyla ilgili olarak yapılan bir araştırma bize bu süre hakkında fikir vermektedir. Bu araştırmaya göre çevrimiçi mikro çalışma platformlarında istihdam edilen işçilerin yüzde 36'sı düzenli olarak haftada yedi gün çalışmaktadır. İşçilerin yüzde 43 gibi önemli bir kısmı gece mesaisi (22.00-05.00) yapmaktadır. (Berg vd., 2018: 67). Çünkü makul bir ücret geliri elde etmek için işçiler daha fazla çalışmak zorunda kalmaktadır. Parça başı ücretler genellikle daha sömürücüdür, çünkü işçi daha uzun saatler çalışarak daha fazla kazanabilmekte, ancak işin kapitalist tarafından el konulan ücretsiz kısmı, işçinin geliriyle oranla daha fazla artmaktadır. Öte yandan yarı zamanlı platform işçileri ile tam zamanlı platform işçileri arasındaki rekabet, işverene rezervasyon ücretini düşürme konusunda ek bir kontrol sağlamaktadır (Roy, 2022). Üstelik işçi talep etse de her durumda iş bulamamakta, bu yüzden uzun sürelerini platformda iş aramayla geçirebilmektedir. Bu da işçinin güvencesizliğini artıran bir başka faktörü oluşturmaktadır.

### **3.3. Gelir Güvencesizliği, Öngörülemeyen Gelir Akışı**

Platform çalışmasının işçiler açısından doğurduğu bir başka güvencesizlik ücretlerdedir. Çalışanların yalnızca küçük bir kesimi bir iş sözleşmesi kapsamında istihdam edildiği, önemli bir kesimin ise kendi hesabına çalışan olarak bir hizmet sözleşmesiyle çalıştırıldığı için platformlarda asgari ücret, toplu iş sözleşmesi vb. gibi koruyucu mekanizmalar bulunmamaktadır. Bu yüzden platformlardan elde edilen ücret geliri çoğunlukla asgari ücretin altındadır (Berg vd., 2018: 105; Hauben vd., 2020: 30-31). Platform ile işçiler arasındaki güç dengesizliği bulunduğu için, özellikle emek yoğun işlerin gerçekleştirildiği platformlarda ücretler düşüktür (ILO, 2022: 16). Nitekim 2008 krizinden sonra küresel ekonomide işsizlik oranlarının yükselmesi, çalışan nüfus üzerinde baskıya neden olmuş daha düşük haftalık kazançlar, daha az hane halkı tasarrufu ve artan hane halkı borcu ortaya çıkmıştır

(Srnicek, 2017a: 30-31). Üstelik platform çalışmasından elde edilen ücret geliri sıklıkla istikrarsızdır, güvenilmezdir ve öngörülemezdir. İşçiler öngörülemeyen gelir akışlarını yönetmek zorundadır ve bir istihdam ilişkisinin standart işçi korumaları olmadan çalışmaktadır. Çünkü asgari ücretler hukuki anlamda yalnızca işçi statüsünde çalışanlar için geçerlidir, kendi hesabına çalışanlar için geçerli değildir. Platform çalışmasında yalnızca küçük bir azınlık bir iş sözleşmesiyle işçi statüsünde çalışmaktadır (Berg vd., 2018: 105; Hauben vd., 2020: 30-31). Bütün bu gelişmeler platform işçilerinin güvencesizleşme sürecini daha da derinleştirmektedir.

Ücret geliri güvencesizliği, platform çalışmasının tipine göre farklılık göstermektedir. Düşük vasfa sahip olan platform işçilerinde düşük gelir ve gelir korumasının olmaması daha büyük endişe kaynağıdır (Hauben vd., 2020: 50). Ancak özellikle işin küçük görevlere ayrıldığı çevrimiçi mikro çalışma platformlarında ücret seviyeleri bir hayli düşüktür. Çevrimiçi mikro çalışma platformlarında az bir ücret karşılığında ya da hiç ücret ödemediği üniversite düzeyinde bir eğitime ve profesyonel çalışma için beceriye sahip olan işçiler çalıştırılabilmektedir (Jones, 2021: 42). Platformları yöneten çalışma standartlarının olmaması, işçilerin günlerini planlamasını zorlaştırmakta, işçilerin yürüttükleri iş veya çalışma koşulları hakkında müşterilerle ya da platformlarla iletişim kuramamasına yol açmaktadır. Bazı durumlarda çalışanlar haksız ücret kesintisi muamelesiyle karşılaşmakta, ancak buna karşı hakkını arayamamaktadır (Berg vd., 2018: 95).

Nitekim platform çalışmasında gelir güvencesizliği riski ücret güvencesizliği, istikrarsızlık ve öngörülemezlikle bağlantılıdır. Güvencesizliği doğuran dört faktörü şu şekilde ifade edebiliriz (Hauben vd., 2020: 33-34): İlk olarak platformlar, görev başına ücretlerini haberli veya habersiz olarak istedikleri zaman tek taraflı olarak değiştirebilmektedir. Dolayısıyla platform çalışanı hiçbir zaman alacağı ücret miktarından tam olarak emin olamamaktadır. İkinci faktör, platform çalışanlarının alabilecekleri görev sayısının kısıtlanabilmesidir<sup>10</sup>. Bunun sonucunda işçiler arasında ciddi bir rekabetin olduğu platformlarda, platform çalışanları istedikleri kadar görev alamayabilmekte, çalışmak istese dahi bekledikleri ücret miktarına ulaşamayabilmektedir. Üçüncü olarak platformlar, bir platform çalışmasının

---

<sup>10</sup> Örneğin bir çevrimiçi mikro çalışma platformu olan Microworkers, eğer işçinin onay derecesi yüzde 75'in altına düşerse, otuz güne kadar bu işçinin yeni işlere erişimini engellemektedir (Berg vd., 2018: 8). Ulaştırma sektöründe faaliyet gösteren yerinde (in situ) platform olan Uber'in derecelendirme sistemi ise düşük performans gösteren sürücülerini (işçileri) devre dışı bırakmaktadır. Bu sistemde yolculuktan sonra, yolculardan sürücülerini 1 ile 5 yıldız arasında derecelendirmeleri istenmektedir. Uber sisteminde aktif kalabilmek ve iş alabilmek için sürücülerin ortalama 5 üzerinden 4,6 civarında puana sahip olmaları gerekmektedir (Rosenblat ve Stark, 2016: 3774-3775).

üstlenebileceği görevler üzerinde önemli bir etkiye sahip olabilecek derecelendirme ve inceleme sistemlerini kullanmaktadır. Algoritmik yönetim olarak adlandırabileceğimiz bu derecelendirme sistemi çalışanların yeni görevler almasını engelleyebilmekte, dolayısıyla beklediği ücret gelirini aşağıya çekebilmektedir. Dördüncü ve belki de en önemlisi, platformlar ve/veya müşteriler, bir sorun olduğu iddiasıyla çalışana ödeme yapmamaya karar verebilme veya ödemenin bir kısmını alıkoyabilme iradesine sahiptir. Böylesi durumlarda platform işçisi sıklıkla ödeme kesintisinin nedenini tam olarak öğrenememektedir. Özellikle çevrimiçi mikro çalışma platformlarında, tüm iletişim çevrimiçi olarak gerçekleştirildiği için platform işçisi bir itiraz muhatabı bulamayabilmektedir. Beklenmedik bu kesinti, işçinin beklediği ücret gelirini elde edememesine yol açmakta, dolayısıyla ücret güvencesizliği ortaya çıkmaktadır. ILO'nun çevrimiçi mikro çalışma platformu işçileri ile yaptığı bir anket ücret kesintilerinin rutin bir uygulama olduğunu göstermektedir. Ankete göre on işçiden neredeyse dokuzunun gerçekleştirdiği işler reddedilmiş, dolayısıyla işçilere bu işlerden hak ettiği ücretler ödenmemiştir. İşçilerin yalnızca yüzde 12'si işlerinin reddedilmesinin haklı olduğunu dile getirmiştir (Berg vd., 2018: 74-75).

### **3.4. Örgütlenme Zorlukları ve Kolektif Haklardan Yararlanamama**

Platform çalışması, çalışanların örgütlenmesine ciddi engeller getirmektedir. Bu bölümde ele aldığımız gibi platform ekonomisinin üçlü yapısı çerçevesinde işçilerin kendi hesabına çalışan olarak değerlendirilmesi ve iş hukuku kapsamında bir istihdam sözleşmesi düzenlenmemesi örgütlenme önündeki en önemli engellerden biridir. Özellikle çevrimiçi platformlarda sözleşme, genellikle taraflar arasında herhangi bir kişisel temas olmadan, basit bir abonelik veya kayıt yoluyla çevrimiçi olarak yapılmakta, platformlar standart metinleri işçilere dikte etmektedir. Platform ve platform çalışanı arasındaki sözleşmeye dayalı ilişki için geçerli minimum katılım kurallarının olmaması, belirli pazarlarda platformların tekelleştiği dikkate alınır, platform işçilerinin emeğini sömürüye açık hale getirmektedir (Hauben vd., 2020: 27).

Platform çalışmasında işçilerin örgütlenmesinin bir başka zorluğu, platformların tek kelime bile etmeden bu yönde girişimde bulunanların hesaplarını kapatabilmesi ya da askıya alabilmesidir. Böylece işveren (platform) hiçbir uyarıda bulunmadan işçileri işten çıkarabilmekte ve örgütlü mücadeleye set oluşturabilmektedir (Jones, 2021: 50-51). En eski ve en büyük çevrimiçi mikro çalışma platformlarından Amazon Mechanical Turk'te (AMT) yaşanan We Are Dynamo vakası buna örnek gösterilebilir. AMT

işçileri haklarını korumak için We Are Dynamo adlı bir forum kurmuş ve buradan bir kampanya başlatmıştır. Ancak durumu kavrayan AMT, hemen Dynamo'nun hesabını kapatmış ve forumun yeni üye kazanıp büyümesini engellemiştir (Jones, 2021: 64-69).

İşçilerin örgütlenmesindeki bir başka güçlük işçilerin hem mekânsal hem de zamansal olarak dağınık olmalarıdır. EİT'lerdeki ilerlemelerin sunduğu olanaklarla platformlar dünyanın dört bir yanındaki işçileri istihdam etmektedir. Bu işçilerin ne zaman ne de mekân açısından çok az ortak noktası vardır. Bu durum işçilerin bir araya gelmelerini, birbirlerinden haberdar olmalarını ve dolayısıyla birlikten gelen gücünü kullanmalarını engellemektedir (Vallas ve Schor, 2020: 285; Woodcock ve Graham, 2020: 12). Ayrıca geleneksel sendikaların gig ekonomide yer alan işçileri örgütleyememesi, bu yönde faaliyet gösteren çok az sendika olması bir başka sorundur (Woodcock ve Graham, 2020: 42). Bütün bunların sonucunda platform işçileri örgütlenememekte, kolektif mücadelenin getirdiği korumanın dışında kalmakta, güvencesizleşmektedir.

### **3.5. Sosyal Koruma Güvencesizliği**

Geçmişten bugüne refah devleti uygulamalarının bir sonucu olarak sosyal koruma kendine referans olarak belirsiz süreli, tam zamanlı istihdam sözleşmelerini almaktadır. Genel olarak platform çalışmasının birçoğunun bu kategoriye girmediği için sosyal korumanın büyük oranda dışında olduğundan söz edilebilir (Hauben vd., 2020: 44). Platform işçilerinin maruz kaldığı zihinsel ve fiziksel sağlık ve güvenlik riskleri ise büyük oranda geleneksel çalışma ilişkilerindeki risklerle benzerlik taşımaktadır. Ancak platform çalışması önemli miktarda standart dışı bir istihdama dayandığı için daha düşük iş kalitesi seviyelerine, daha kötü çalışma koşullarına sahiptir. İş güvenliğinin olmaması, hızlı çalışma temposu, işin belirli bir sürede bitirilmesi için platformun uyguladığı baskı, platform işçileri arasındaki yüksek rekabet düzeyi, dijital teknolojiler aracılığıyla sürekli performans takibi, işin izole doğası ve koruyucu etkinin olmaması, platform işçisini daha korumasız bırakmaktadır (Hauben vd., 2020: 37).

Platform işçilerinin sosyal koruma düzeyini belirleyen çok sayıda değişken bulunmaktadır. İlk olarak platformlarda çalışan işçilerin bir bölümü bu çalışmayı ek gelir elde etmek için yaparken, bir bölümü ise ana gelir kaynağı olarak bu çalışmayı gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla sosyal koruma düzeyi platform işçisinin bu çalışmayı ana gelir kaynağı olarak yapıp yapmadığına göre farklılık göstermektedir. Çünkü ek gelir kaynağı olarak bu çalışmayı gerçekleştiren işçiler, ana çalışma alanlarından bir sosyal koruma sağlayabilmektedir. Platform çalışmasında sosyal koruma düzeyini belirleyen

bir başka faktör, platformun niteliğidir. Yerinde (in situ) platformlar ağırlıklı olarak işçileri kendi hesabına çalışan olarak sınıflandırıp standart işçi koruma haklarının birçoğunu ortadan kaldırırsa da bir sözleşmeye dayandığı için kısmen bir sosyal korumayı içermektedir. Oysa dünyanın çok farklı noktalarındaki işçilere tamamladıkları görev üzerinden ücret ödendiği çevrimiçi mikro çalışma platformlarında bu koruma düzeyi dahi bulunmamaktadır. Bir başka faktör ise işin gerçekleştirildiği ülkenin kapitalist gelişkinlik seviyesidir. Küresel Kuzey ülkelerindeki yerinde platform çalışanlarının sosyal koruma düzeyleri, küresel Güney ülkelerindeki platform çalışanlarının sosyal koruma düzeylerinden daha yüksektir. Çünkü geçmişte refah devleti uygulamalarının bir hayli yaygın olduğu küresel Kuzey ülkelerindeki sosyal koruma kurumları daha istikrarlıdır ve kendi hesabına çalışanlara daha fazla destek vermektedir. Ancak ILO'nun tahminleri gerek çevrimiçi platformlarda gerekse yerinde platformlarda işçiler için sosyal korumanın daha az olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre platform çalışanlarının yaklaşık yüzde 60'ı hastalık sigortasına sahip değildir. Her iki türde platformda çalışan işçilerin ancak yüzde 20'si iş kazası ve işsizlik sigortalarına sahiptir. Yaşlılık için korumaya sahip platform işçilerinin oranı ise ancak yüzde 23'tür (ILO, 2022: 34).

Çevrimiçi platformlarda düşük vasıflı işler yapan 1.200 platform işçisiyle yapılan bir başka anket çalışması, sosyal korumanın düzeyi hakkında fikir vermektedir. Bu ankete göre işçilerin yüzde 69,5'inin doğum yardımlarını kapsayan programlara erişimi bulunmamaktadır. Aynı ankete göre işçilerin yüzde 63,1'i işsizlik yardımı alamazken, yüzde 60,6'sı malullük sigortasına, yüzde 56,1'i ise yaşlılık sigortasına sahip değildir (Forde vd., 2017: 59). ILO'nun 2017 yılında çevrimiçi mikro çalışma platformu işçileri ile yaptığı bir başka araştırma da benzer biçimde fikir vermektedir. Buna göre ankete yanıt veren on kişiden yalnızca altısı sağlık sigortası kapsamındadır ve yalnızca yüzde 35'inin emekli maaşı veya emeklilik planı bulunmaktadır. Ancak çoğu durumda sağlık güvencesi kapsamında yer alanlar, bunun çevrimdışı ekonomideki ana işlerinden, aile üyelerinin işle ilgili yardımlarından ya da devlet destekli evrensel yardımlardan geldiğini belirtmektedir (Berg vd., 2018: 60). Kısacası bütün bu araştırmalar platform çalışmasının işçinin sosyal koruma düzeyini azalttığını, dolayısıyla güvencesizliği artırdığını göstermektedir.

## Sonuç

Bu çalışmada standart dışı yeni bir çalışma şekli olan platform çalışmasının, emeğin hâlihazırdaki güvencesizleşmesi sürecine ne gibi etkilerde bulunduğu tartışıldı. Platformların sermayenin birikim krizine karşı çözüm bulma stratejisinin bir parçası olarak nasıl kullanıldığı ele alındı. Platformlar

istihdam alanında neoliberalizmin esnekleştirme ve kuralısızlaştırma politikasının yeni bir aktörü olarak sahneye çıkmıştır. Kendilerini bir teknoloji şirketi, bir aracı olarak nitelendiren platformlar, müşteri ile yüklenici arasında bir köprü oluşturduğunu iddia etmekte, böylece standart istihdam ilişkilerinin kavramlarını ters yüz etmektedir. Platform çalışmasının birçok örneğinde işçi, kendi hesabına çalışana, yükleniciye dönüşmekte ve örgütlülükten gelen kolektif gücünden yoksun kalmaktadır. Böylece platformlar, sermayeye sosyal koruma dahil olmak üzere iş kanununda ya da toplu iş sözleşmelerinde belirtilen standart işçi korumalarını sağlama sorumluluğundan sıyrılabilmesi için etkin bir araç haline gelmekte, işçi sınıfının tarihsel kazanımlarının gasp edilmesi sürecinde bir rol üstlenmektedir. Üstelik dijitalleşme sürecinin bir uzantısı olarak platformların ortaya çıkması, bu tür işlerde çalışacak işgücü havuzunu (yedek sanayi ordusu) genişletmekte, bu durum işçiler arası rekabeti artırıp belirli vasıf gerektiren az sayıdaki işi saymazsak, ortalama ücret seviyelerini aşağıya çekmektedir. Ayrıca platformlar dışarıdan bir aktör olarak kendini çalışmanın gerçekleştiği ülkenin iş kanunlarından bağımsız olarak görmekte ve böylece söz konusu ülkede standart istihdamın sağladığı korumaları da ortadan kaldırmaktadır.

Bu çalışmada da ortaya koyduğumuz gibi platform çalışması, neoliberal politikalarla hız kazanan emegın güvencesizleşmesi sürecini hızlandıran bir etkiye sahiptir. Esneklik adı altında uzun çalışma süreleri, öngörülemeyen gelir akışı, örgütlenme zorlukları ve sosyal koruma eksikliği, platform çalışmasını güvencesiz hale getirmektedir. Bununla birlikte platformlar tek tip değildir, platformları yerinde ve çevrimiçi olmak üzere iki temel grupta toplayabiliriz. Her bir platform tipinin kendine özgü istihdam ilişkileri vardır ve farklı güvencesizlik riskleri içermektedir. Ancak tüm platform çalışmalarının ortak yanı, işçi sınıfını parçalamayı hedeflemesi, onun örgütlülükten gelen kolektif gücü elinden almaya çalışmasıdır. Ayrıca platform ekonomisinin üçlü yapısı, sermayeye, işçi sınıfının tarihsel kazanımlarının bir ifadesi olarak nitelendirebileceğimiz iş kanunlarını aşındırmanın, devre dışı bırakmanın fırsatlarını sunmaktadır. Bu yüzden bu üçlü yapı içinde platform çalışmasının hukuki anlamda yeniden tanımlanması ve iş mevzuatı kapsamında korunmaya alınması önemli bir gereksinim olarak kendini göstermektedir.

Son olarak platformların, kapitalizmi dönüştürdüğü ve yeni bir evreye soktuğu yönündeki yaklaşımlara karşı ihtiyatlı olmak gerekmektedir. Platform ekonomisinin büyüdüğu ve özellikle çevrimiçi mikro çalışma platformlarının önemli bir büyüklüğe ulaştığı doğrudur. Ancak platform ekonomisinin henüz küresel ekonominin küçük bir kesimini oluşturması ve büyümesinin yavaşladığı şeklinde görüşlerin bulunması bu ihtiyatı gerekli kılmaktadır.

## Kaynakça

- Azzellini, Dario, Ian Greer ve Charles Umney (2022). “Why platform capitalism is not the future of work”, *Work in the Global Economy*, 2(2), s. 272-289.
- Bakın, Ali (2023a), *Teknoloji ve Dijital Emek*, (Bursa: Dora Yayınları).
- Bakın, Ali (2023b). “Platform Kapitalizmi ve Dijital Emek”, Bulut Meryem ve Zeynel Karacagil (Ed.), *Sosyal Bilimlerde Güncel Tartışmalar - 12*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları): 43-56.
- Berg, Janine, Marianne Furrer, Ellie Harmon, Uma Rani ve M. Six Silberman (2018), *Digital labour platforms and the future of work: Towards decent work in the online world*, (Cenevre: International Labour Organization).
- Bosch, Gerhard (2004), “Towards a New Standard Employment Relationship in Western Europe”, *British Journal of Industrial Relations*, 42(4), s. 617-636.
- Bourdieu, Pierre (1998), *Contre-feux*, (Paris: Raisons d’Agir).
- Chakravartty, Paula ve Dan Schiller (2010), “Global Financial Crisis| Neoliberal Newspeak and Digital Capitalism in Crisis”, *International Journal of Communication*, 4(2010), s. 670-692
- Cusumano, Michael A. (2010), *Staying power: Six enduring principles for managing strategy and innovation in an uncertain world (lessons from Microsoft, Apple, Intel, Google, Toyota and more)*, (Oxford: Oxford University Press).
- Çelik, Aziz (2007), “Eğreti emek-parçalanan sınıf”, *Birikim*, 217, s. 1-12.
- Dicken, Peter (2011), *Global Shift: Mapping the Changing Contours of the World Economy*, (New York: Guilford Press).
- Eurofound (2018), *Employment and working conditions of selected types of platform work*, (Luxembourg: Publications Office of the European Union).
- Forde, Chris, Mark Stuart, Simon Joyce, Liz Oliver, Danat Valizade, Gabriella Alberti, Kate Hardy, Vera Trappmann, Charles Umney ve Calum Carson (2017), *The social protection of workers in the platform economy (Study for the committee on Employment and Social Affairs, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies)*, (Brüksel: Publications Office of the European Union).
- Fuchs, Christian (2015), *Dijital Emek ve Karl Marx*, (Tahir Emre Kalaycı ve Senem Oğuz, Çev.), (Ankara: NotaBene Yayınları).
- Gandini, Alessandro (2019), “Labour process theory and the gig economy”, *Human Relations*, 72(6), s. 1039-1056.

- Goodwin, Tom (2015, Mart 3), “The battle is for the customer interface”, TechCrunch, <https://bit.ly/3sXNKXU> (25.08.2023).
- Graham, Mark ve Jamie Woodcock (2018), “Towards a fairer platform economy: Introducing the Fairwork Foundation”, *Alternate Routes*, 29. s. 242-253.
- Harvey, David (1997), *Postmodernliğin Durumu* (Sungur Savran, Çev.), (İstanbul: Metis Yayınları).
- Harvey, David (2015), *Neoliberalizmin Kısa Tarihi* (Aylin Onacak, Çev.), (İstanbul: Sel Yayıncılık).
- Hauben, Harald, Karolien Lenaerts ve Willem Waeyaert (2020), *The platform economy and precarious work*, (Luxembourg: Study).
- ILO (2011), *Policies and regulations to combat precarious employment*, (Cenevre: International Labour Organization).
- ILO (2021), *World Employment and Social Outlook: The role of digital labour platforms in transforming the world of work*, (Cenevre: International Labour Organization).
- ILO (2022), *Decent Work in the Platform Economy*, (Cenevre: International Labour Organization - Conditions of Work and Equality Department).
- Jones, Phil (2021), *Work Without the Worker: Labour in the Age of Platform Capitalism*, (Londra: Verso Books).
- Kalleberg, Arne L. (2000), “Nonstandard Employment Relations: Part-time, Temporary and Contract Work”, *Annual Review of Sociology*, 26(1), s. 341-365.
- Kenney, Martin ve John Zysman, J. (2016), “The rise of the platform economy”, *Issues in science and technology*, 32(3), s. 61-69.
- Kıyan, Zafer (2015), “‘Dijital Kapitalizmin’ İletişim Alanındaki İzleri: Üretim, Dolaşım, Emek ve Tüketim Süreçleri”, *Toplum ve Bilim*, (135), s. 27-56.
- Kilhoffer, Zachary, Willem Pieter De Groen, Karolien Lenaerts, Ine Smits, Harald Hauben, Willem Waeyaert, Elisa Giacumacatos, Jean-Philippe Lhernould ve Sophie Robin-Olivier (2020), *Study to gather evidence on the working conditions of platform workers*, (Brüksel: European Commission).
- Kozanoğlu, Hayri (2018), *50 Soruda Teknolojik Gelişmeler ve Hayatımız*, (İstanbul: Altınbaş Üniversitesi Yayınları).
- Parlak, Zeki (2004), “Sanayi Ötesi Toplum Teorilerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (8), s. 95-125
- Pesole, Annarosa, Maria Cesira Urzi Brancati, Enrique Fernandez Macias, Federico Biagi ve Ignacio Gonzalez Vazquez (2018), *Platform Workers in*



*Europe: Evidence from the COLLEEM Survey*, (Brüksel: Publications Office of the European Union).

- Rekabet Kurumu (2019), *Rekabet Terimleri Sözlüğü*, Gözden Geçirilmiş Altıncı Baskı, (Ankara: Rekabet Kurumu)
- Rosenblat, Alex ve Luke Stark (2016), “Algorithmic labor and information asymmetries: A case study of Uber’s drivers”, *International journal of communication*, 10, 27, s. 3758-3784.
- Roy, Sanjay (2022, Nisan 3), “Gig Work: Techno-normative Control and Rising Precarity”, *Peoples Democracy*, <https://bit.ly/462oPRF> (20 Ağustos 2023).
- Schiller, Dan (1999), *Digital capitalism: Networking the global market system*, (Cambridge, Massachusetts: MIT press).
- Sevgi, Hüseyin (2021), “Dijital Kapitalizm ve Endüstri İlişkileri”, Sevgi, Hüseyin (Ed.), *21. Yüzyılda Endüstri İlişkileri - Çalışma Yaşamının Dönüşümü, Aktörleri ve Geleceği*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 7-35.
- Srnicek, Nick (2017a), *Platform Capitalism*, (Cambridge: Polity Press).
- Srnicek, Nick (2017b), “The challenges of platform capitalism: Understanding the logic of a new business model”, *Juncture*, 23(4), s. 254-257
- Steinberg, Marc (2022), “From Automobile Capitalism to Platform Capitalism: Toyotism as a prehistory of digital platforms”, *Organization Studies*, 43(7), s. 1069-1090.
- Strowel, Alain ve Wouter Vergote (2019), “Digital platforms: To regulate or not to regulate? Message to regulators: Fix the economics first, then focus on the right regulation”, Devolder, E. (Ed.), *The platform economy: Unravelling the legal status of online intermediaries*, (Cambridge: Intersentia): 1-30.
- The Online Labour Index 2020 (2023, Mayıs 12). <https://bit.ly/3Rr7H3G> (20.08.2023).
- Todolí-Signes, Adrián (2017), “The ‘gig economy’: Employee, self-employed or the need for a special employment regulation?”, *Transfer: European Review of Labour and Research*, 23(2), s. 193-205.
- Tokol, Aysen. (2021), “Platform Çalışma, Çalışanlar Açısından Yarattığı Sorunlar ve Sendikalar”, Sevgi, Hüseyin (Ed.), *21. Yüzyılda Endüstri İlişkileri - Çalışma Yaşamının Dönüşümü, Aktörleri ve Geleceği*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 37-77.
- TUC. (2021), Seven ways platform workers are fighting back, Trades Union Congress (TUC), <https://bit.ly/3LCPLzh> (15.08.2023).

- Vallas, Steven ve Juliet B. Schor (2020), “What Do Platforms Do? Understanding the Gig Economy”, *Annual Review of Sociology*, 46(1), s. 273-294
- van Doorn, Niels (2017), “Platform labor: On the gendered and racialized exploitation of low-income service work in the ‘on-demand’ economy”, *Information, Communication & Society*, 20(6), s. 898-914.
- Veen, Alex, Tom Barratt ve Caleb Goods (2020), “Platform-Capital’s ‘App-etite’ for Control: A Labour Process Analysis of Food-Delivery Work in Australia”, *Work, Employment and Society*, 34(3), s. 388-406.
- Wood, Alex J., Mark Graham, Vili Lehdonvirta ve Isis Hjorth (2019), “Good Gig, Bad Gig: Autonomy and Algorithmic Control in the Global Gig Economy”, *Work, Employment and Society*, 33(1), s. 56-75.
- Woodcock, Jamie ve Mark Graham (2020), *The gig economy: A critical introduction*, (Cambridge: Polity).

## **SOSYAL POLİTİKA DİSİPLİNİ ÜZERİNDEN KOOPERATİFLERİ YENİDEN DÜŞÜNMEK**

Özal ÇİÇEK<sup>1</sup>

### **Öz**

Son dönemlerde uluslararası ve ulusal platformlarda sıklıkla tartışılan ve uzun bir aradan sonra yeniden gündem oluşturmayı başaran kooperatifçilik hareketi, sosyal politika disiplini içerisindeki yeri ve önemi açısından tekrardan hatırlanmaya başlamaktadır. Kooperatifçilik düşüncesi, üniversitelerde büyük oranda işletme alanının bir dalı olarak sunulmakla birlikte, esasında ele aldığı perspektifle toplumsal kalkınmayı önceleyen yapısı, her alanda tekelleşmeye karşı duruşu ve kooperatifler bünyesinde yer alan geniş halk kesimlerinin sömürülmesine karşı çıkan ilkeleriyle, sosyo-ekonomik adaletin sağlanmasında önemli roller oynamaktadır. Bu roller, kooperatifçilik hareketini sosyal politika disiplininin asli bir parçası haline getirmektedir. 1970'li yıllarda sosyal devletin zayıflatılması ve neo-liberal iktisadi söylemlerin giderek büyümesiyle birlikte toplumsal kesimlerin yerel ve küresel ölçekte yaşadığı mülksüzleşme, güvencesizleşme ve proleterleşme sonucunda gözlemlenen sosyo-ekonomik tahribat karşısında kooperatifçilik düşüncesi yeniden gündeme gelmeye başlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında neo-liberalizmin yarattığı sosyal tahribatın bir anti-tezi olarak düşünülebilecek kooperatifçilik hareketleri, gelişim gösterdiği 19. yüzyıldan günümüze biriktirdiği deneyimlerden de aldığı derslerle, yeni toplumsal stratejiler ve sınıf temelli ilişki ağları inşa etmeye çalışmaktadır. İlgili çalışma kapsamında sosyal politika disipliniyle olan ilişkisi üzerinden kooperatifçiliği anlamaya çalışmak ve ideal bir kooperatifçilik hareketinin izini sürmeye yönelik tartışmaları derinleştirmek amaçlanmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Sosyal Politika, Sosyal Devlet, Dayanışma Ekonomisi, Neo-liberalizm, Kooperatifçilik.

---

<sup>1</sup> Dr. Öğr. Üyesi., Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, Sosyal Hizmet Bölümü, [ozalcicek@hotmail.com](mailto:ozalcicek@hotmail.com) ORCID No: 0000-0002-2741-3003

## **RETHINKING COOPERATIVES THROUGH THE DISCIPLINE OF SOCIAL POLICY**

### **Abstract**

The cooperative movement, which has recently been discussed frequently on international and national platforms and has managed to re-emerge on the agenda after a long absence, is being recalled in terms of its place and importance within the discipline of social policy. Although the idea of cooperatives is presented mainly as a branch of business administration in universities, it plays a vital role in ensuring socio-economic justice with its perspective that prioritizes social development, its stance against monopolization in all areas, and its principles that oppose the exploitation of large segments of the population within cooperatives. These roles make the cooperative movement an integral part of the social policy discipline. In the 1970s, with the weakening of the welfare state and the growth of neo-liberal economic discourses, the idea of cooperatives began to reappear on the agenda in the face of the socio-economic destruction caused by the local and global dispossession, precarization, and proletarianization of social groups. From this perspective, cooperative movements, which can be seen as an antithesis to the social destruction caused by neo-liberalism, are trying to build new social strategies and class-based networks of relations with the lessons they have learned from the experiences they have accumulated since their development in the 19th century. This study aims to understand cooperatives concerning the discipline of social policy and to deepen the debate on tracing an ideal cooperative movement.

**Keywords:** Social Policy, Social State, Solidarity Economy, Neo-liberalism, Cooperatives.

### **Giriş**

Sosyal politika, toplumsal sorunların çözümlenmesinde, sosyal devleti ve sosyal yurttaşlığı esas alan, sosyal haklar üzerine inşa edilen ve sosyal kurumlar aracılığıyla sosyal sorunlara kolektif esaslı çözümler üreten bir bilim dalıdır. Sosyal politika, kapitalizmin derinleştirdiği toplumsal sınıflar arasındaki çelişkilerin azaltılmasında ve sınıflar arasındaki güç ilişkilerinde politik karar alma süreçlerine yön veren bir disiplin olarak toplumsal açıdan dezavantajlı konumda olan tüm sosyal kesimler için toplumsal kalkınma idealini temsil etmektedir. Sosyal politikanın geniş anlamdaki tanımı içerisinde toplumsal kalkınmaya katkı sağlayacak araçlardan biri olan

kooperatifler, sosyal politika üretiminin merkezlerinden birisini oluşturmaktadır. İnsanlık tarihi boyunca dayanışma içeren hareketlerin ruhu, 19. yüzyılda kooperatiflerin varlığında kendisini somutlaştırmakta ve kooperatifler, bu tarihten itibaren kapitalizmin yol açtığı sosyal tahribatları onarmak iddiasıyla kimi dönemlerde yeniden hatırlanan eski bir şarkıyı anımsatmaktadır. Nitekim sosyal politika ile kooperatifler arasındaki bu ilişki ağı, sosyal devletin güçlendiği kapitalizmin altın çağı olarak adlandırılan dönemde büyük bir ivme kazanırken, neo-liberal politikalarla birlikte yeniden biçimlenmeye başlamaktadır. 1970’li yıllardan bugünlere sosyal devletin izlerinin silinmeye çalışılmasıyla birlikte üretici sınıflarda gözlemlenen mülksüzleşme, güvencesizleşme ve proleterleşme halinin yarattığı sosyal tahribat, düşünsel olarak eski ancak birtakım arayışlarıyla yeni bir alternatif yaratma iddiasında olan kooperatifleri tekrardan sosyal politikanın gündemine getirmektedir. Bu durum, sosyal politika disiplini içerisinde yer alan ancak uzunca bir zamandır unutulmaya yüz tutmuş ve giderek yeniden hatırlanma ihtiyacı hisseden kooperatifçilik hareketinin yeni suretlerini tartışmaya açmayı gerektirmektedir.

## **1. Sosyal Politika Disiplini İçerisinde Kooperatifçiliğin İzini Sürmek**

Sosyal politika; sosyal sorunlar ve mücadeleleri, devlet ve yurttaşlık anlayışındaki dönüşümleri, sosyal haklar ve kurumlar açısından ele alan bilimsel bir disiplin olarak görülmektedir. Nitekim böylesi bir yaklaşım, pek çok gelişmenin iç içe geçtiği bir alan olarak sosyal politikayı; ortaya çıkış süreci, gelişim evreleri ve ülkeler arasındaki farklılıkları açısından anlamlandırabilmek için yeterli değildir. Bu açıdan, sosyal hakların hangi aşamalardan geçtiği ve geleceğe doğru nasıl bir yol çizebileceği, sosyal politikanın tarihsel ve toplumsal gelişmelerin izinde multidisipliner bir yaklaşımı benimsemesinin gerekliliğini vurgulaması bakımından önemlidir. Diğer taraftan sosyal politika, belirli yasal ya da kurumsal düzenlemelerden öte bir politik karar alma sürecidir ve böylesi bir özelliğe sahip olması sosyal politikanın belirlenim aşamasında toplumsal güç ilişkilerinin önem kazanmasında etkili olmaktadır. Bu durum sosyal politikayı; iktisat, siyaset, sosyoloji, hukuk vb. birçok bilim dalının bir araya geldiği çok disiplinli bir alan haline getirmektedir (Koray, 2020: 28-29).

Sosyal politikanın modern anlamdaki dönüşümünde Sanayi Devrimiyle birlikte giderek büyüyen kapitalist üretim ilişkilerinden kaynaklı yeni bir sınıf olarak işçi sınıfının tarih sahnesine çıkışının, üretimin teknik düzeyinin makineleşmeyle birlikte sürekli artmasının, seri bir üretim tarzıyla işbölümünün fabrikalarda üretim sürecine egemen olmasının belirgin bir rolü

olmuştur. Kendisinden önceki sosyo-ekonomik düzenlere göre “özgür emek” olarak değerlendirilen işçiler, birbirleriyle benzer yaşam ve çalışma koşullarına sahip olmalarından ötürü “sınıf” olma niteliğine erişmiş ve kapitalist toplumlardaki dönüşüm hareketlerinin temellerini oluşturmuşlardır. Bu açıdan işçi sınıfı, modern zamanlardaki sosyal politikanın hem ana konusu hem de dönüşüm dinamiği haline gelmiştir. Böylesi bir yaklaşım üzerinden geliştirilen sosyal politika tanımlamalarında genellikle dar ve geniş anlamda bir sosyal politika tasviri çizilmektedir. Sosyal politika, genel itibarıyla sınırlı kitlelere ya da herhangi bir sınıfa dayalı çalışmaları kapsıyorsa, bu durumda *dar anlamda bir sosyal politikadan* söz edilmektedir. Bu çalışmalar, ekonomik açıdan güçsüz kalan toplumsal sınıfların koşullarını iyileştirmeye yönelik olarak devlet tarafından gerçekleştirilen ve sınıflar arasında adil bir düzen sağlamayı amaçlayan, toplumsal sınıflar arasındaki sınıf mücadelelerini uyumlaştıran, çelişki ve dengesizlikleri gidermeye çalışan bir yaklaşımın ürünüdür. Sosyal politika, *geniş kapsamlı bir perspektifle* değerlendirildiğinde ise topluma bütünsellik içerisinde bakan, toplum içerisinde yer alan tüm sınıfları ilgilendiren ve pek çok farklı konuda sınıfsal farkları gözetmeden toplumsal politikalar üreten bir anlayış ortaya çıkmaktadır. Nitekim, sağlık sistemindeki bir dönüşüm, eğitimsel bir reform, bir ülkedeki tarım politikaları, toprak reformu, tarım ürünlerinin fiyatları, esnaf ve zanaatkarların korunması, mevcut vergi politikalarının kapsamı, *kooperatifçilik uygulamaları* vb. pek çok düzenleme *geniş anlamda sosyal politikanın kapsamı* içerisinde yer alabilmektedir (Talas, 1992: 15-16).

Geniş anlamda sosyal politika anlayışının bir ürünü olan kooperatifler<sup>2</sup>, insanların ekonomik çıkarlarını geliştirmek adına eşitlik temelinde gönüllü olarak bir araya geldikleri bir örgütlenme biçimidir. Bazı kesimler, kooperatifleri bir tür sosyal reform, hatta bazı durumlarda bir inanç sistemi aracı olarak görebilmektedir. Bu kesimler açısından kooperatifler, yalnızca ekonomik değil aynı zamanda ahlaki bir hareketin ürünü olarak da değerlendirilmektedir. Kooperatif hareketinin dünyanın herhangi bir ülkesindeki ilerleyiş süreci, karşılıklı yardımlaşma yoluyla kendi kendine yardım amaçlı bu toplulukların yayılmasına katkı sağlayan ahlaki bir kazanç anlayışını da incelemeyi gerekli kılmaktadır (Calvert, 1959: 19).

Kooperatiflerin toplumdaki ortakları, özellikle de nüfusun düşük gelirli kesimleri ve genel olarak geniş halk kitlelerinin yaşam koşullarının iyileştirilmesi açısından önemli roller oynadığı uzun zamandır kabul

---

<sup>2</sup> Uluslararası Kooperatifler Birliği (ICA) tarafından kaleme alınan Kooperatif Kimliği Bildirgesi’nde kooperatifler, “ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaç ve isteklerini ortaklaşa sahip olunan ve demokratik olarak kontrol edilen bir girişim aracılığıyla karşılamak üzere gönüllü olarak bir araya gelmiş kişilerin oluşturduğu özerk bir birlik” şeklinde tanımlanmaktadır (ICA, 2018).

görmektedir. Gönüllülük esasına dayanan, demokratik ve kendi kendisini kontrol eden birlikler olan kooperatifler, yerel toplulukların geçimlerini sağladıkları üretken faaliyetler üzerinde kontrol sahibi olmalarını sağlayan kurumsal bir çerçeve sunmaktadır (Ofeil, 2005: 14). Kooperatiflerin katılımcı üyeleri, kendi başlarına gerçekleştiremeyecekleri ekonomik faaliyetlere girişmek amacıyla kolektif çabadan ve ölçek ekonomilerinin enerjisinden yararlanmakta ve böylesi bir yolla toplumun genelinin yaşam koşullarını iyileştirme şansını artırmaktadır. Bu açıdan kooperatifler, dünyanın gelişmekte olan bölgelerinde yoksulluğun azaltılması amacıyla tercih edilen araçlardan biri olarak desteklenmeye devam etmektedir (Wanyama et al., 2009: 362).

Kooperatifler, sosyal sermayeye katkı sağladıkları oranda yasama faaliyetleri ve farklı teşvikler aracılığıyla daha fazla ön plana çıkmaktadır. Sosyal politikanın enstrümanları, sosyal sermayenin oluşturucuları, sosyal uyumun ve toplumsal kalkınmanın bir parçası olarak görülen kooperatifler, politika yapıcılarının teşvik edebileceği araçlardan birisidir. Ancak, bir sosyal politika mekanizması olarak görülebilecek kooperatiflerin, tarihsel gelişim süreçlerinin kapsamlı bir boyuta sahip olmakla birlikte önemli oranda sorunlarının olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Kooperatif modeli, pek çok ülkede belirli toplumsal ihtiyaçlara yanıt vermesi açısından benimsenmekte ancak hükümetler tarafından aktif olarak bu tarz hareketlerin teşvik edilmesine dair girişimler büyük oranda farklı zorluklarla karşılaşmaktadır. Sosyal politika disiplini açısından kooperatiflere yönelik ayrıcalıklı bir yaklaşımı haklı çıkarmanın teorik temelleri, kooperatif üyeliği için gerekli olan *demokratik katılımın*<sup>3</sup> sağladığı faydalara ve bu durumun aktif ve canlı bir yurttaşlığı teşvik etme derecesine dayandırılmaktadır. Böylesi bir katılım, piyasalar ve küresel ekonomi karşısında yabancılaşmanın getirdiği güçsüzleştirilmiş duygulara sahip olan kitlelerde, *piyasa güçlerine karşı koyan ve onlar üzerinde kontrol ve sahiplik duygusunu teşvik eden bir*

---

<sup>3</sup> Rochdale öncülerince temelleri atılan ve zamanla kooperatifçiliğin temel ilkeleri olarak ICA tarafından kuruluşunun 100. yılında “Kooperatif Kimliği Bildirgesi” ana başlığıyla kabul edilen yedi ilkeden birisi “*kooperatif üyelerince sağlanan demokratik kontrol*” başlığıdır. Bu kapsamda kooperatifler, karar alma süreçlerinde üyeleri tarafından denetime tabi tutulan demokratik kuruluşlar olarak değerlendirilmektedir. Temsilci seçilen tüm üyeler, kooperatife karşı eşit oranda sorumluluk sahibi olmakta ve birim kooperatiflerde yer alan her üye eşit oy hakkına sahip bulunmaktadır. Diğer düzeylerdeki kooperatiflerdeyse oy hakkı, demokratik bir perspektif içerisinde belirlenmektedir (ICA, 2018). Öte yandan Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ise kooperatifçiliği dört ana ilke etrafında toplamaktadır. Bu dört ilkeden birisi de benzer şekilde “*kooperatif üyelerinin eşitliğini* ve kabul gören ana kural ekseninde *her bir üyenin birer oy hakkının bulunduğunu*” ifade etmektedir (ILO, 1952: 3).

*anlayışın*<sup>4</sup> gelişimine katkı sağlayacaktır. Nitekim, uluslararası şirketlerin giderek büyüyen güçleri karşısında pek çok birey, yaşamlarını kontrol eden piyasa güçlerine karşı yabancılaşma hissine kapılmaktadır. Diğer taraftan, ekonomik açıdan kooperatifler yerel düzeyde sahiplenilirse, *yerel ekonominin gelişimine katkı sağlayabilecektir.*<sup>5</sup> Bu tarz sosyal politika uygulamaları, ulusal ölçekli hükümlere ters düşmeksizin yerel ekonomileri destekleyebilecektir. Çok uluslu bir kooperatif yapısı dahi herhangi bir

---

<sup>4</sup> Kooperatifler, ekonomik güçlükler içerisinde yer alan geniş halk kitlelerinin, yerel ve küme toplulukların toplumsal gelişiminde önemli bir rol edinebilir. Kooperatifçilik hem küçük üreticiler hem de dar gelirli tüketiciler açısından sorun çözücü bir araç görevi görmektedir. Üretici ve tüketiciler kooperatifleri vasıtasıyla emeklerini, ortaya koydukları ürünlerini, birikimlerini, gelirlerini kolektif bir biçimde koruyabilmektedir. Özellikle Türkiye gibi sosyo-ekonomik yapısı üretime katılanların çoğunlukla emeklerinin karşılığını alamadığı ülkelerde küçük üreticiler, aracı kesimlerin kendilerinden elde ettikleri artı değerden kaynaklı olarak yükselen tüketim mallarının fiyatlarını ödemek zorunda kalan tüketicilerin çıkarlarını koruyabilmek amacıyla kooperatifleşmek durumundadır. Üretim, pazarlama ve tüketim süreçlerinin kooperatifler aracılığıyla gerçekleştirilmesi, aracı kesimlerin devreden çıkarılmasına ve bu kesimlerin elde ettiği artı değerden ortadan kaldırılmasına katkı sağlamaktadır. Böylece, aracı kesimler zamanla toplumsal alandaki etkinliğini küçük üreticiler ve tüketiciler yararına gerçekleştirecek şekilde yitirecektir. Böylesi bir perspektiften bakıldığında kooperatifçilik hareketlerinin *gelir dağılımını dengeleyici* bir rolü olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Ekonomi ve politika arasındaki ilişki göz önünde bulundurulduğunda, kooperatifçilik hareketlerinin *toplumdaki politik gücün dağılımını etkileyen* bir boyutu olduğu görülmektedir. Toplum genelinde yaygınlaştırılabilecek kooperatif örgütlenmeler, ekonomik gücü geniş halk kitlelerine yayabilecek ve ekonomik demokrasinin gelişimine katkı sağlayabilecektir (Geray, 2014: 25-26).

<sup>5</sup> Az gelişmiş toplumlar, geçmişlerinden gelen ve kendilerinin de sürdürmeye devam ettiği birtakım zorluklar ve dezavantajlardan muzdarip insanlardan oluşmaktadır. Onları ileriye taşıyacak aydınlatıcı kurumların yokluğunda, bu koşulları değiştirebilmek adına bireysel olarak herhangi bir şey yapabileceklerine dair inançları düşük olan bu insanlar, kooperatiflerde diğer insanlarla bir araya gelerek, kendilerine yol gösterecek rehber kişilerin de katkısıyla yaşamlarını iyileştirmek adına pek çok şey yapabilmektedir. Genellikle oluşturulan organizasyonlara dair birtakım şüpheler ve kuşkuvarı olsa da kendilerinden daha zeki ve daha iyi eğitim almış olan bireylerin bu avantajlarını onları sömürmek için kullanmaya çalıştıklarını tarihteki acı deneyimlerle edinmiş olan bu toplumlar, azimle bu tutumların üstesinden gelebilmekte, duydukları şüpheleri giderebilmekte ve zamanla örgütlenme konusunda mesafe kat edebilmektedir. Böylesi bir aşamaya ulaşıldığında kooperatif topluluklarının kurulması yolunda önemli bir adım atılmış olmaktadır. Nitekim bir sonraki aşama, toplumda kooperatiflerin fiili olarak kurulmasıdır. Eğer kooperatif hareketinin temelleri dikkatli bir şekilde atılırsa, zaman içerisinde bireysel olarak zayıf, yoksul ve cahil bırakılmış bir grup insanın bir kooperatif birliği içerisinde önemli kazanımlar elde edeceği ortadadır. Böylesi bir durum, bu toplumlara yalnızca başarılarıyla gurur duyma ya da özgüven duygusu kazanma gibi hisler vermemekte aynı zamanda bu toplumlar, elde ettikleri başarılarla diğer az gelişmiş toplumlara örnek olmaktadır. Az gelişmiş toplumlarda güvensizliğin azaltılması, bireylerin ve genel olarak toplumdaki özgüvenin büyütülmesi, mevcut işleyişin düzen içerisinde yürütülmesi, muhasebenin şeffaflık içerisinde ve denetimin düzenli bir şekilde yapılması kooperatiflerin *toplumsal refaha yaptığı kayda değer katkılar* olarak değerlendirilmektedir (ILO, 1952: 13-14).



şirketten daha eşitlikçi bir yaklaşım sergileyecek ve normal şartlar altında şirketlere ya da onların hissedarlarına akacak olan mali kaynaklar ya da karlar, toplumun kendisine kalacaktır. Kooperatiflerin, yereldeki istihdam ve bu istihdam yapısından elde edeceği yan faydalar, daha düşük bir oranda genel itibariyle daha fazla vergi geliri sağlayacaktır. Büyük çaplı ulusal ya da uluslararası kooperatifler söz konusu olduğunda dahi, demokratik yapıların ve *üyelerine geri ödeme mekanizmasının*<sup>6</sup> varlığı, kontrolün ve gelirin bir kısmının kooperatif üyeleri arasında kalmasını sağlayacaktır. Bunun yanı sıra, kooperatifler sermaye artırımını açısından yapısal bir dezavantaja sahiptir. Üye temelli organizasyonlar olarak, yatırım sağlayabilmek için farklı hisse sınıfları satma opsiyonları, geleneksel açıdan sermaye projelerini borç yoluyla finanse etmesi gereken çoğu kooperatif türü açısından mümkün görünmemektedir. Kimi ülkelerde kooperatif mevzuatlarında gerçekleştirilen bazı değişikliklerle oy hakkı olmayan hisse ihraçları aracılığıyla sermaye artırımını için bazı sınırlı araçlara izin verilerek bu sorun hafifletilmeye çalışılmaktadır. Yine de küçük kooperatifler açısından sermaye finansmanı önemli bir sorunsal olmaya devam etmektedir. Bu açıdan, tanınacak vergi imtiyazları bu yapısal dezavantajı hafifletmenin bir yolu olarak görülebilecektir (Dobrohoczki, 2006: 151).

Kooperatifçilik düşüncesiyle toplumsal kalkınma arasındaki ilişkiyi en belirgin biçimde vurgulayan kooperatifçilik ilkesi, “*kooperatiflerin, toplumların sürdürülebilir kalkınması amacıyla çalışmasını*” içeren yedi numaralı ilkeden oluşmaktadır. Kooperatiflerin, “*sosyal sorumluluk ve başkalarını önemseme*” açısından değerinin, üyelerinin yanı sıra faaliyet gösterdiği toplumlara fayda sağlamalarıyla da kanıtlanacağı dile getiren bu ilke, “toplumların sürdürülebilir kalkınması” olarak betimlediği ifadeyi, 1992 tarihli Birleşmiş Milletler Yeryüzü Zirvesi’ndeki tartışmalarla ortaya koymuştur. Ekonomik, çevresel ve sosyal faydalarla mevcut ve gelecek nesillerin yaşam standartlarını iyileştirmeyi, barış içerisinde bir arada yaşama kültürünü oluşturmayı, sosyal uyuma, sosyal adalete ve sosyal ilerlemeye katkıda bulunmayı ve bunu gerçekleştirirken doğayı korumayı hedefleyen sürdürülebilir kalkınmanın önemli araçlarından biri olan kooperatifler, çoğunlukla yerel topluluklar içerisinde kök salmakta ve kaliteli gıda ve hizmetlerin uygun fiyatlara satın alması, yerel ürünlerin pazarlanması, yerel istihdam olanaklarının yaratılması, kredi ve sigorta imkanlarının sağlanması

---

<sup>6</sup> Özel işletmelerden farklı olarak, kooperatif yönetiminde gelir fazlasının dağıtım sürecinin bireyler arası eşitlik ilkesine dayalı bir şekilde gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu açıdan, kooperatiflerde gelir fazlasının dağıtımında, üyelerin ya da bireylerin (yasalardaki ifadesiyle ortakların) kooperatifleriyle gerçekleştirdiği alışveriş ya da işlemlerle doğrusal bir oranda, yani gelir fazlasına katkısı oranında (*risturn ilkesi kapsamında*) biriktirilen miktar geri ödenmektedir (Geray, 2014: 22).

vb. hizmetler aracılığıyla topluluk içerisindeki ortak ekonomik ihtiyaçların karşılanması amacıyla kurulmaktadır. Bu açıdan kooperatifler, içerisinde yer aldıkları toplumların sürdürülebilir sosyal kalkınması için etkin bir araç görevi görmektedir. Bunun yanı sıra kooperatifler, sürdürülebilir sosyal kalkınma kapsamında toplumların maddi olmayan ihtiyaç ve isteklerine cevap verme noktasında kültür ve sanat, maneviyat ve dini haklar, eğitim, tarih ve kültürel miras, toplumsal ve kültürel festivaller ve görsel sanatlar gibi alanlarda da çeşitli girişimlerde bulunmaktadır. Kooperatifler, ayrıca sağlık, barınma, eğitim ve sosyal hizmetler gibi alanlarda çeşitli toplumsal hizmetler sunarak sosyal ihtiyaçları karşılama, sosyal açıdan dezavantajlı konumda olan bireyleri istihdama entegre etme ve toplumsal kalkınmaya katkı sağlama açısından uzun soluklu bir deneyime sahiptir. Özellikle afetlerden kaynaklı olarak harap olmuş ya da nüfusunda yoğun azalmalar yaşanmış toplumlara yönelik hizmetler sunarak ve o bölgelerdeki yurttaşlar arasındaki dayanışmayı teşvik ederek yaşamsal bir rol oynayan kooperatifler, küresel mali krizin ardından artan kamu borçlarına karşılık olarak hükümetler tarafından uygulamaya konulan kemer sıkma politikalarının neden olduğu sosyal boşlukları<sup>7</sup> giderek daha fazla doldurmaktadır (ICA, 2015: 87-88).

## 2. Kooperatifler: Sosyalizm ile Kapitalizm Arasında Üçüncü Bir Yol Olabilir mi?

Kooperatifler, tarihsel süreç içerisinde tartışılırken kavramın kendisi iki ana tema üzerinden değerlendirilmektedir. Bu temalardan ilki, kooperatifçilik hareketlerini ele alırken insanlık tarihinin bütünündeki iktisadi faaliyetlerde gözlemlenen *kolektiflik ve dayanışma örüntülerine*<sup>8</sup> odaklanmakta, ikincisi ise; 19. yüzyılda liberal ve sosyalist düşünce akımları karşısında ortaya bir sentez çıkarma ihtiyacından doğan, *kooperatif ve emsali oluşumların*

---

<sup>7</sup> Kapitalist sistem içerisinde giderek derinleşen sosyal sorunlara yönelik olarak neo-liberal dönemde alternatif bir arayış şeklinde farklı ülkelerde çeşitli örneklerine rastlanan *sosyal kooperatifler* son dönemlerde adlarını sıklıkla duyurmaktadır. Sosyal kooperatiflere dair detaylı bilgilendirme için Bkz. (CICOPA, 2011).

<sup>8</sup> Kooperatifçilik hareketlerinin temellerine dair izleri, insanlık tarihinin kolektif yaşamın bir parçası haline geldiği zamanlara kadar geriye götürebilmek mümkündür. M.Ö. 3000’li yıllara kadar uzanan arazi kullanım kooperatiflerinden (Yugoslavya’da “Zadruga” ve Rusya’da “Mir” adıyla betimlenen ortak arazi kullanım kooperatifleri vb.), M.Ö. 44 yılında Roma İmparatorluğu’nda duvarcıların meydana getirdiği kooperatif hareketlerine, Mezopotamya coğrafyasında çiftçiliğin gelişiminden, su bentlerinin inşa edilmesine, Avrupa’daki pek çok farklı bölgede ortak süt birimlerinin kurulmasına kadar çok sayıda kolektif çabanın kooperatifçilik kültürünün büyümesine katkısı olmuştur. Benzer şekilde, Anadolu coğrafyasında görülen Ahilik gibi örgütlenme tarzları da kooperatifçilik eğilimi içeren oluşumlardan biridir (Mülayim, 1975: 25-26; Aysu, 2021: 15).

*konumlanması* üzerinden tasvir edilen her türlü iktisadi organizasyonun tarihini anlatmaktadır (Fındıkoğlu, 1967: 6-7).

Ana hatlarıyla kooperatifçilik hareketi, Sanayi Devrimi'nin ardından üretim sürecinde gözlemlenen değişimlerle birlikte çalışma koşullarının oldukça kötü olduğu ve yeni oluşmakta olan bir sınıf olarak geniş işçi kitlelerinin varlığının giderek belirginleştiği bir dönemde, ortaya çıkan sorunlara çözüm bulabilmek adına hem sanayiciler hem de işçiler tarafından girişilen birtakım çabaların bir sonucu olarak ilk nüvelerini İngiltere'de göstermiştir. Kendisi de bir sanayici olan *Robert Owen*<sup>9</sup>, ütopyik sosyalizme yönelik düşünsel katkılarından birisini de kooperatifçilik hareketlerine yönelik alternatif oluşumların yaratılmasındaki öncü çabalarıyla ortaya koymuştur. Bu çabalar genel itibarıyla Owen'ın düşündüğü ölçüde etkiler yaratamamış olsa da zaman içerisinde İngiltere'de tüketici kooperatiflerinin, Fransa'da işçilere yönelik üretici kooperatiflerinin, Almanya gibi ülkelerde ise kredi kooperatifleri<sup>10</sup> ve tarımsal üretim kooperatiflerinin gelişmesine

<sup>9</sup> Robert Owen, New-Lanark fabrikasında gerçekleştirdiği ilk deneyimlerle üretim ve tüketim kooperatiflerinden yararlanılarak sosyalist bir düzenin sağlanabileceğine inanmıştır (Politzer, 1969: 301). Bu doğrultuda Amerika'da kurduğu New Harmony gibi topluluklar aracılığıyla kendisinden sonraki kooperatifçilik hareketleri üzerinde belirgin bir etki yaratmıştır. New Harmony topluluğuna, Owen'ın kooperatifçilik fikirlerinin zamanla yaşadığı dönüşümlere ve 19. yüzyılda Owen'ın ayak izlerini takip eden Thompson, Hodgskin, Lovett ve Holyoake gibi isimlerin kooperatifçilik hareketlerine katkılarına dair ayrıntılı bir çalışma için Bkz. (Aybay, 2005: 157-170; 173-177; 223).

<sup>10</sup> Avukat, ekonomist ve politikacı kimliğiyle pek çok kişi tarafından Alman kooperatifçilik hareketinin babası olarak kabul edilen *Schulze-Delitzsch*, farklı alanlardaki mesleki deneyimleri sürecinde insanların Sanayi Devrimi'nin koşullarına uyum sağlamada karşılaştıkları karmaşanın ve zorlukların farkına varmıştır. İlk etapta, yurtaşların çektikleri acıları hafifletebilmeye yardımcı olmak adına geleneksel sosyal yardım önlemlerini uygulayan Schulze-Delitzsch, karşılaşılan sorunlara uzun vadeli çözümlerin hayırseverlikten ziyade kendi kendine yardım metoduyla sağlanabileceği konusunda zamanla giderek daha fazla ikna olmuştur. 1849'da Delitzsch'te marangozlar için ilk kooperatif derneğini, ardından ayakkabı üreticileri için ikincisini ve bir yıl sonra ilk kredi kooperatifini kurmuştur. 1853 yılında ise, kendi deneyimlerini anlattığı ve Alman zanaatkarları ve işçileri için yeni bir ekonomik kalkınma modelini ortaya koyduğu ilk kitabını yayımlamıştır. Schulze-Delitzsch, bazı bölümleri 1852 tarihli İngiliz yasasına dayanan bir kooperatif yasası taslağı hazırlamış ve 1867'de Prusya Parlamentosu'nda görev yaptığı esnada bu yasanın geçirilmesine katkı sağlamıştır. Bonn yakınlarındaki Westwald'da mütevazı imkanlara sahip bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen *Raiffeisen* ise, kısa bir askeri kariyer deneyiminin ardından farklı yerlerde belediye başkanlığı görevlerinde bulunmuş ve bu görevi sürecinde köylülerin kooperatifleşmesine yönelik çalışmalarda yer almıştır. Schulze-Delitzsch'in kooperatifçilik anlayışından ve deneyimlerinden yararlanarak üretici köylülerin kooperatifleşme yoluyla kalkındırılabilirliğini düşünen Raiffeisen, bu doğrultuda 1849 yılında kredi kooperatifçiliği fikrinin gelişmesinde rol oynayan Flammersfeld birliğini kurmuştur. 1854'te Heddesdorf'ta kırsal bir kredi kooperatifinin kurulmasına katkı sağlayan Raiffeisen, kooperatiflerin sermaye yetersizliği sorunlarını çözümlenebilmek adına kooperatif bankaları düşüncesini yaşama geçirmiş ve bu bankaları bir araya getiren merkezi bir banka kurmaya çalışmıştır. Bu oluşum,

katkı sağlamıştır. Bu pratikleri, *ilk nesil kooperatifler*<sup>11</sup> olarak tanımlayabilmek mümkündür (Güven, 1995: 112; Geray, 2014: 72-75).

İlk nesil kooperatif hareketlerin büyümesiyle birlikte 20. yüzyılın başlarına kadar süregelen tartışmaların büyük oranda kooperatiflerin toplumsal bir dönüşümün parçası olup olmayacağına dair düşünsel temelli bakış açıları üzerinden irdelendiğini söylemek gerekmektedir. Bu doğrultuda, ütöpik sosyalizmden<sup>12</sup> bilimsel sosyalizm<sup>13</sup> akımına oradan da II.

---

ölümünün ardından Raiffeisen adıyla anılmaya başlanmış ve doğumunun 150. yıldönümü vesilesiyle 1968 yılında *Uluslararası Raiffeisen Birliği* (IRU) kurularak günümüz kooperatifçilik hareketinin önemli kurumlarından biri haline gelmiştir (Shaffer, 1999: 358-359; 345).

<sup>11</sup> 1800'lü yılların başlarında kooperatif hareketi içerisinde örgütlenmiş çeşitli deneyimler, 1820'lerde Brighton'da ilk resmi tüketici kooperatifinin, *Dr. William King* (ilk kooperatif gazetesi *The Cooperator*'ın kurucusu) tarafından kurulmasıyla doruğa ulaşmıştır. ILO Kooperatif Kronolojisi'ne göre 1830 yılına gelindiğinde resmi olarak kayıtlı 300 kooperatif topluluğu ve 12 kooperatif gazetesi bulunmaktaydı. Dolayısıyla, 1844 yılında *Rochdale Öncüleri Topluluğu*'nun 28 dokuma işçisiyle kurduğu tüketim kooperatifi, modern kooperatifçilik hareketinin başlangıç noktası olarak kabul edilse de gerek Birleşik Krallık'ta gerekse de farklı ülkelerde Rochdale Öncülerinin de bir ürünü olduğu yaklaşık 100 yıllık bir kooperatif düşünce ve deneyim birikiminin varlığından söz etmek mümkündür (Shaffer, 1999: 393). Kendisinden önceki dönemlerde başka kooperatifler kurulmuşsa da Rochdale Öncüleri Topluluğu, günümüzde yaklaşık 700 milyon insanı kapsayan kooperatifçilik hareketi için ilham kaynağı ve model olarak görülmektedir (Fairbairn, 1994: 1). Rochdale Öncülerine yönelik tarihsel bir çalışma için Bkz. (Holyoake, 1893).

<sup>12</sup> 19. yüzyılın ilk dönemlerinde toplumun planlı kooperatiflerle örgütlenmesi gerekliliğini vurgulayan, nitekim bu durumun devrimsel bir metotla değil, hayırsever yöneticilerin katkılarıyla ya da kooperatif topluluklar kurularak yapılabileceğini öne süren, Fransa'da *Saint-Simon* ve *Charles Fourier*, İngiltere'de ise *Robert Owen*'la ilişkilendirilen bir dizi düşünsel doktrin (Harman, 2016: 634) olarak adlandırılacak ütöpik sosyalizm anlayışı, kapitalist üretim ilişkilerine alternatif arayışlardan biri olarak görülebilecek kooperatifler üzerinden büyük oranda farklı coğrafyalarda denenmeye çalışılan toplumsal ütopyaların birer yansımasıdır. Bu doğrultuda Charles Fourier tarafından ortaya konulan falansterler, Amerika kıtasındaki home-koloni deneyimleri vb. gibi örnekler büyük oranda zengin kesimlerin hayırseverliğinden medet umularak finanse edilmiştir (Marx, 2017: 290). Ütöpik sosyalistlerin, Fransa'daki önemli uğrak noktalarından biri olan *Nimes Okulu*, 1886 yılında *Auguste Marie Fabre* ve *Édouard de Boyve*'nin öncülüğünde Fourier'in düşüncelerinden ilham alarak sosyal koşulların yalnızca bireylerin ahlaki ve entelektüel gelişimiyle iyileştirilebileceğini düşünen yerel bir işçi topluluğu olarak kurulmuş ve zaman içerisinde kooperatifçilik hareketinin merkezlerinden biri haline gelmiştir. Kooperatifçilik hareketinin önemli isimlerinden biri olarak görülebilecek olan *Charles Gide*, bu topluluk bünyesinde çalışmalarını gerçekleştirmiştir (Shaffer, 1999: 322).

<sup>13</sup> Bilimsel sosyalizmin en önemli temsilcileri olarak görülebilecek Marx ve Engels'in kooperatifler üzerine söylemleri dönemselsel olarak farklılıklar göstermektedir. Marx, 1866 tarihli Cenevre Kongresi sürecinde kooperatif meselesine yoğun bir ilgi göstermiş ve bu süreçte Owen tarafından kooperatiflere dair dillendirilen ütöpik görüşlerin, Proudhon tarafından öne sürülen karşılıklı yardımlaşma temelli anlayışların ve Lasselle tarafından kooperatiflere yönelik devlet yardımlarının sağlanmasına dair önerilerin üzerinden eleştirel

Enternasyonal sonrası giderek derinleşen sosyal demokrasi ile sosyalizm ayrışmalarının kooperatifçilik anlayışına yönelik yaklaşımları etkilediğini vurgulamak gerekmektedir. 1800'lü yılların ikinci yarısında bu tartışmalar üzerine oldukça fazla şey söylenmiştir. Nitekim, konuya sosyal politika disiplini üzerinden yaklaşmak aynı zamanda kooperatifçilik üzerinde devletin nasıl pozisyon aldığı ya da devlet otoritesinden bağımsız bir kooperatifçilik anlayışını sürdürmenin mümkün olup olmadığı üzerine gerçekleştirilen tartışmaları da dikkate almaktadır.

II. Enternasyonal sürecinde sosyalizme evrimci bir yol ile gidilebileceğini düşünen sosyal demokrasi hareketinin farklı ülkelerdeki temsilcilerinden *Beatrice Potter Webb*<sup>14</sup>, *Johann Karl Rodbertus* ve *Eduard Bernstein* gibi isimler kooperatifleri, ekonomik demokrasinin vazgeçilmez bir aracı ve kooperatifçilik hareketini “kapitalizm ile sosyalizm arasında bir orta yol (üçüncü yol)” olarak görmüşlerdir (Jossa, 2005: 13). Sosyal demokratlar, özellikle üretim kooperatiflerinin ekonomik yönden başarısızlıklarını temelde sermaye, kredi ve pazar eksikliğine bağlamış ve ekonomik açıdan başarısız olmayan kooperatiflerde görülen çürümeyi de çevrelerindeki kapitalist ya da bireyci dünyanın yozlaştırıcı etkisine atıfta bulunarak açıklamıştır. Bu değerlendirmeler bir noktaya kadar anlaşılabilir olsa da, sorunu bütünüyle açıklamaya yetmemektedir. Finansal başarısızlığa uğrayan çok sayıda kooperatifin yeterli düzeyde işletme sermayesine sahip olduğu ve ortalama bir işletmeden daha büyük pazarlama sorunları yaşamadığı ortadadır. Bu açıdan

---

bir perspektifle geçerek kooperatiflerin, işçiler tarafından kolektif üretim gerçekleştirilmesi gereken alanlar olması gerektiğini vurgulamıştır (SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi, 2008: 382-383). Paris Komünü'nün ardından değişime uğrayan kimi düşüncelerinin de etkisiyle kooperatiflere yönelik yaklaşımında özellikle *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi* adlı eserinde vurguladığı üzere Lasselle'in devlet destekli işçi kooperatiflerine yönelik anlayışını yoğun bir biçimde eleştiren Marx, kooperatiflerin devlet ve burjuvazinin kontrolünde olmayan bağımsız işçi toplulukları tarafından yönetildiği takdirde devrimci bir değer taşıyabileceğini dile getirmiştir (Marx and Engels, 2017: 36-37). Bunun yanı sıra Marx, “işçilerin kendi kapitalistleri olduğu” kooperatiflerin, kapitalist sistemin mevcut hatalarını zorunlu bir şekilde yeniden üretmesine rağmen, yine de sermaye ve emek arasındaki çelişkileri emekçiler lehine ortadan kaldırmaya katkı sağladığını ve böylece kapitalist girişimciliğin gereksizliğini kanıtladığını ileri sürmüştür (Marx, 1894: 317-318).

<sup>14</sup> İngiliz kooperatifçilik hareketinde üretici kooperatiflerinin ekonomik ve psikolojik açıdan başarısızlığının nedenlerine dair derinlemesine çalışmalardan birisi Beatrice Potter Webb tarafından gerçekleştirilmiştir. Potter Webb'e göre; İngiliz kooperatif ortaklarının büyük çoğunluğunda görüldüğü üzere, üretim kooperatifleri sosyalist ya da demokratik değil, bireyci bir karaktere sahiptir. Potter Webb, üretim kooperatiflerini farklı bir bilimsel sınıflandırma içerisinde aristokratik, plütokratik ve monarşik düzenlemeler içeren kooperatifler olarak tanımlarken, tüketim kooperatiflerinin demokratik karakterini vurgulamakta ve bu iki kooperatif türü arasında karşılaştırmalı bir analiz gerçekleştirmektedir. İngiliz kooperatifçilik hareketinin farklı dinamiklerine dair dikkat çekici bir çalışma için Bkz. (Potter, 1891).

betimlenen kooperatif birlikleri, kapitalist girişimlerden daha üstün, hatta ona eşit bir ekonomik güç olabilseydi, böylesi bir durumda oldukça mütevazı koşullar altında kurulan pek çok özel girişim gibi en azından kendilerini aynı seviyede tutabilmeleri ve hatta geliştirmeleri, kapitalist dünyanın psikolojik etkileri karşısında böylesi bir sefillik içerisinde yenik bir duruma düşmemeleri gerekirdi. Dolayısıyla daha fazla gelişim göstermenin yolu büyük oranda çoğu zaman ayrıcalık ve imtiyazlar gerektirmektedir. Kooperatifler açısından mevcut ekonomik sistemin temellerini sarsabilmek bir kenara, kapitalizmin görece gücünün kanıtı<sup>15</sup> haline geldikleri net bir şekilde görülmektedir. Diğer taraftan, 1860'lı yıllarda sosyalistler tarafından büyük çoğunlukla küçümsenen tüketim kooperatifleri, zaman içerisinde ekonomik bir güç ve yüksek düzeyde gelişme yeteneğine sahip verimli bir organizasyon olduğunu kanıtlamıştır. Üretim kooperatiflerinin istatistiki rakamlarıyla karşılaştırıldığında, tüketim kooperatiflerinin rakamları, küçük bir taşra kasabasının bütçesi karşısında bir dünya imparatorluğunun bütçesi gibi görünmektedir. Üretim kooperatifleri açısından işçilerin kooperatifin tek sahibi olması, atölye koşulları içerisinde eşitlik ve tam demokrasi anlamına gelmektedir. Nitekim, böylesi bir kooperatif zamanla belirli bir büyüklüğe ulaştığında kooperatif bünyesinde görülen eşitlik giderek bozulmaya ve kooperatifin işlevlerinde meydana gelen farklılaşma haliyle birlikte bireyler arasında itaat ilişkileri kurulmaya başlamaktadır. Kooperatif içerisinde eşitlik anlayışından vazgeçildikçe, bir binanın temelini yerinden sökülmesi gibi, diğer taşlar da onu takip eder, parçalanmaya başlar ve böylece kooperatif sıradan ticari bir işletmeye dönüşür. Öte yandan, kooperatifte eşitlik hali korunursa, kooperatifin daha fazla büyümesi imkânsız bir hale gelebilir ve kooperatif, mevcut yapısını koruyabilir. Bütün üretim kooperatiflerinin karşı karşıya kaldığı alternatif temel olarak budur; bu ikilem içerisinde üretim kooperatiflerinin tamamı ya körelmiş ya da yok olmuştur. Üretim kooperatifleri, modern büyük ölçekli üretim açısından sermayenin gücüne son vermek için uygun bir araç olmaktan ziyade kapitalizm öncesi üretime bir geri dönüş çabasını temsil etmektedir<sup>16</sup> (Bernstein, 1993: 113-115).

<sup>15</sup> Kapitalist sistem içerisinde kooperatiflerin kendine bir pozisyon edindiğini söyleyebilmek mümkündür. Kooperatifçilik hareketinin Amerika'daki önemli isimlerinden biri olan ve *ABD Kooperatifleri Birliği*'nin (ilerleyen yıllarda *Ulusal Kooperatif İşletmeleri Birliği*'ne dönüşen yapının) 25 yıl boyunca başkanlığını üstlenen *James Peter Warbase* (Shaffer, 1999: 410), kooperatifçilik anlayışının kapitalizme düşman olmadığını, kooperatifler tarafından kullanılan pek çok aracın kapitalist işletmeciliğin birer ürünü olduğunu ve kooperatifçiliğin reformize edilmiş bir tür kapitalizm biçimi olduğunu dile getirmiştir (Kunhu, 2011: 24).

<sup>16</sup> Rosa Luxemburg, hibrit bir oluşum gibi gördüğü işçi kooperatiflerinin birtakım yapısal sınırlılıkları bulunduğuna işaret etmiştir. Luxemburg'a göre kapitalist ekonominin rekabet koşulları içerisinde var olmaya çalışan işçi kooperatifleri bünyesinde yer alan emekçiler bir taraftan kendi çalışma koşullarını iyileştirmek adına çaba gösterirken, diğer taraftan kapitalist bir girişimci rolünü üstlenmek durumundadır. Böylesi bir ikilem, emekçilerin çıkarlarının ön

20. yüzyılın başlarında sosyal demokrasiyle devrimci sosyalizm<sup>17</sup> düşüncesi arasında giderek derinleşen ayrışmalar kooperatiflere yönelik bakış açısında farklı çizgilerin gelişmesinde etkin olmuştur. Kıta Avrupası'nda özellikle de İngiltere'de kooperatiflere toplumsal dönüşüm üzerinde belirgin bir rol biçen *guild sosyalizmi*<sup>18</sup>, geçmişin nostaljik bir kurumu olan lonca

---

plana alınmasıyla kooperatiflerin zayıflamasına ya da kooperatiflerin bünyesinde kapitalist bir yatırım anlayışının yeniden filizlenmesine neden olabilecektir. Luxemburg, dönemin Almanya'sında üretim ve tüketim kooperatifleri üzerinden gerçekleştirdiği analizlerini farklı sanayi dallarındaki potansiyelleriyle birlikte değerlendirmiş ve büyük oranda tüketim kooperatiflerinin alanıyla sınırlı kalacak bir kooperatifçilik hareketinin, kapitalist toplumun dönüşümünde belirleyici bir araç olamayacağını dile getirmiştir. Bu açıdan reformizmin Bernsteinçi araçları olarak görülen sendikalar ve kooperatifler, kapitalist üretim sürecini şekillendirmede yetersiz kalacaklardır. Nitekim Bernstein'in kendisi dahi bu gerçekliğin bilincinde olmasına rağmen gerek sendikalar gerekse kooperatifleri kapitalistlerin karını biraz olsun kırabilecek ve işçileri zenginleştirecek bir aracı olarak betimlemektedir. Luxemburg'a göre; Bernstein böylesi bir anlayışla kendisini kapitalizme karşı mücadeleden caydırarak, sosyal demokrasi hareketini kapitalist üretim biçiminin içerisinde "sosyalizmin en adil dağılım yöntemi" olarak sunmaya çalışmaktadır (Luxemburg, 1993: 86-89).

<sup>17</sup> 1917 Sovyet Devrimi'nin ardından Lenin tarafından kaleme alınan kimi yazılarda, sosyalizmin kooperatifçiliğe dair yaklaşımları devrimci bir perspektif üzerinden ele alınmıştır. Lenin, işçi ve köylü dayanışmasını içeren devrimci türde bir kooperatifçilik anlayışının Sovyet Devrimi'nin ardından yeniden yapılanan devlet mekanizması üzerinde hayati bir öneme sahip olduğunu ve kooperatiflere yönelik finansal alanda tanınacak ayrıcalıklarla, işçilerin ve köylülerin kooperatiflere katılımının teşvikiyle birlikte ülke genelinde kooperatifçiliğin yaygınlaştırılabileceğine inanmıştır (Lenin, 2017: 200-208). Diğer taraftan SSCB'ye yönelik gerek işçi komitelerinin fabrikalardan tasfiyesi (Bkz. Siriani, 1990: 275-289), özellikle Kropotkin'in anarşist bir perspektifle vurguladığı üzere Bolşevizmin giderek bir parti diktatörlüğüne dönüştüğü ve kooperatif hareketleri bastıran, sendikaları devlet otoritesine bağlayan ve işçi-köylü sovyetlerini bütünüyle etkisizleştiren yapılandırılması sosyalist bir toplum düzeninin temellerini başından yıktığına dair değerlendirmeler (Rocker, 2000: 78-80; Chomsky, 2013: 92-93) gerekse de Yugoslavya'da görülen özyönetim uygulamalarının sınıfsal bir politika üretebilme konusunda işletme temalı dayanışmayı, toplumsal dayanışmaya taşıyamaması (Bkz. Lebowitz, 2008: 101-105) yönündeki eleştiriler, reel sosyalizm deneyimlerinde kooperatifçiliğe dair tartışmalarda üzerinde derinlemesine durulması gereken konuları oluşturmaktadır.

<sup>18</sup> Guild sosyalizmi, kendisinden sonraki dönemlerde kimi düşünürlere de ilham kaynağı olmuştur. Özellikle Karl Polanyi, düşünsel çizgisi açısından guild sosyalizmi ile liberal sosyalizm anlayışlarından yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Polanyi'nin sosyalizm anlayışı, Avrupa'nın geleneksel sosyal demokrasi akımına da Sovyet tipi merkezi sosyalist planlamaya da karşı çıkmakta ve popülist, sendikalist, anarşizm benzeri ve korporatist yönleriyle Avrupa sosyalist geleneğinde üçüncü türden bir akımı temsil etmektedir. Bu akımın öncüleri; 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başında yaşamış kimi Rus devrimcilerden, "demokratik işlevsel sosyalizm" düşüncesinin mimarı Otto Bauer'den, Owen ve İngiliz Guild sosyalizminin temsilcilerinden oluşmaktadır. Polanyi'nin alternatif ekonomi politikası, "üreticilerin, tüketicilerin ve toplulukların (belediyeler vb.), kooperatif birliklerinin ekonomik verimlilik kriterlerinin bu birliklerin üyeleri tarafından belirlenen sosyal politikalarla bilinçli olarak denetlenileceği bir müzakere sürecinde kaynakların tahsis edilmesini ve dağıtımının ortaklaşa belirlenmesini" içermektedir (Polanyi-Levitt, 1994: 115;126).

yapılanmasının deneyimlerinden faydalanarak, sanayi alanında kamusal mülkiyete dayalı işletmelerde, işçi loncalarının veya sendikaların yönetiminde bir işleyişi savunan, 1920'li yıllarda Fabian Sosyalistlerince geliştirilen reformcu bir sosyalist düşüncedir. Bu anlayışın temsilcileri, siyasal demokrasinin gerçekleşmesi için ekonomik demokrasinin şart olduğunu öne sürmekte ve ekonomik koşullar üzerinden gerçekleştirilecek örgütlenmelerin, politik örgütlülüğü de zamanla büyüteceğini iddia etmektedir. Bu açıdan, kapitalist ekonomi karşısında direnç noktaları olarak gördükleri işçi sendikalarının orta çağ döneminin loncalarına benzer biçimde dönüştürülmeleri ve endüstriyel alanı toplu sözleşmeler aracılığıyla yönetmeleri beklenmektedir. Guild sosyalistleri, büyük oranda metallerin piyasadaki üretim ve dağıtım süreçlerine odaklandığı için, ürün fiyatlarında ve artı ürünün bölüşüm süreçlerinde ortaya çıkan tüketici sorunları karşısında, üretici loncalarla dayanışmayı geliştirerek ulusal çaptaki endüstrilerde çalışan emekçileri, kamusal hizmetleri sağlayan yerel otoriteleri ve geniş halk kesimlerini bünyesinde toplayan çeşitli girişimler ve gündelik yaşam pratiğindeki metalleri üreten küçük çaplı endüstrilerin perakende dağılımına katkı sağlayan sınıfları tüketici kurullarıyla bir araya getirecektir (Joad, 1966: 65-66).

Almanya'da Georg Draheim, sosyal adalet temalı bir iktisat politikası için *homo cooperaticus*<sup>19</sup> yaklaşımını dile getirirken, Karl Ihrig ise; kooperatifleri sadece toplumsal yaşamda yerel topluluklar içerisinde devlet dışı bir varlık olarak kendilerini idame ettirebilecekleri bir yapı olarak değerlendirmektedir. Nitekim bu yerel esaslı topluluklar giderek büyüyen kooperatifler haline dönüştükçe üyelerin birbirleri arasındaki iletişimin eskisi gibi olamayacağı görülmektedir. Bu perspektiften bakıldığında

---

<sup>19</sup> İşbirliği düşüncesi geçmiştten günümüze pek çok düşünür tarafından bir zihniyet ya da fikir olarak algılanmıştır. Bu durum, işbirliğinin ilk etapta kooperatiflerin ekonomik ilkeleri, yasal hakları veya örgütsel yapılanmaları olarak algılanmadığını vurgulaması açısından önemlidir. Kooperatif birlikleri üzerine 1884 tarihinde büyük bir araştırma gerçekleştiren Hubert-Valleroux, kooperatif kavramını betimlemek için zihniyet terimini kullanmış ve bu birliklerin gelişiminin bireyciliğin yükselişine borçlu olduğunu altını kuvvetle çizmiştir. Benzer bir şekilde yaklaşık 100 yıl kadar sonra Pfeiffer de benzer bir betimleme içerisinde zihniyet teriminden faydalanmış ve kooperatif örgütlenmelerinin yaşamsal bir önemi temsil ettiği "sosyal ekonominin" gelişebilmesi adına en temel koşullara ilişkin bir metin içerisinde, işbirliğinin en temelde belirli bir insani davranış tarzını taşıyan bir zihniyeti temsil ettiğini ileri sürmüştür (Daudi and Sotto, 1986: 67-68). Böylesi bir zihniyetin bu metinler içerisinde tanınmasının, kooperatiflere yönelik söylemlerde kooperatif faaliyetlerine uygun olduğu düşünülen aktörlerin herkesçe paylaşılmayan özel bir doğaları olduğunu açık bir şekilde dile getirmek pek de abartılı olmayacaktır. Gerçekten de *homo cooperaticus* fikrine hayat veren bu özel yaklaşım, kooperatifçilik alanının büyük tarihçisi Holyoake tarafından net bir şekilde ifade edilmiştir. Holyoake, kooperatifler üzerine yazdığı klasik eserinde, yalnızca bağımsız bir ruha sahip olan insanların kooperatif yapısından etkilenebileceğini ifade etmiştir (Holyoake, 1908: 587).



kooperatifçilik anlayışı, bireyselliği ön plana alan kapitalist bir ekonomi anlayışıyla ya da özellikle bazı iktisadi dallarda giderek daha fazla etkin hale gelen devletçi bir iktisat politikasına son vermek amaçlı bazı ütopyik fikirlere sarılmaksızın kooperatifler bünyesinde sosyal sınıfların git gide belirginleşmesine ve orta sınıfın kuvvetlendirilmesine gayret etmektedir. Bu yönüyle geniş halk kitlelerinin toplumsal refahının arttırılabilmesi amacıyla kişisel girişimlerin de kamu sektörünün de kooperatiflerin oluşumuna destek vermesi şarttır. Bu açıdan öncelikle, az gelişmiş toplumların iktisadi dönüşümüne katkı verebilecek bir kooperatif politikasının ortaya konması gerekmektedir (Fındıkoğlu, 1967: 507-508).

Batı dünyasındaki kooperatifçilik geleneği 20. yüzyıl boyunca süregelmeye devam etmiş ve Fordist üretim sistemiyle eşzamanlı bir ilişki içerisinde olmuştur. Batılı sanayileşmiş ekonomiler içerisinde kooperatifler, özellikle kalkınma sürecinde oldukça önemli bir rol oynamış ve önde gelen sanayileşmiş ülkelerin pek çoğu güçlü kooperatif sektörüne sahip olmuşlardır. Kooperatifler, Sovyet Bloğunun ortaya çıkışından ve İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dekolonizasyon süreçlerinden de etkilenmiştir. Bu dönemde kooperatifler, üretim ve tüketimi organize etmek için ulusal kalkınma projelerinin bir parçası olarak kullanılmışlardır. Ancak, Sovyet Bloğundaki ve sömürge sonrası kalkınma projelerindeki bu kooperatiflerin büyük çoğunluğu aşırı düzeydeki devlet kontrolü<sup>20</sup> nedeniyle başarısız olmuştur. Çoğu durumda, bu kooperatif işletmeler devletin birer uzantısı haline gelmiş, devlet planlamasının bürokratik rasyonalitelere tabii kılınmış ya da sömürge sonrası yeniden yapılanan ülkelerin elitlerine bağımlılığı teşvik eden patronaj sistemlerine dönüştürülmüşlerdir. Batı ülkelerinde profesyonel yönetim yapılarına ve büyük pazar paylarına sahip olan kooperatiflerin pek çoğu,

---

<sup>20</sup> Kooperatifçilik alanının ünlü isimlerinden biri olan *Laidlaw'ın 2000 Yılında Kooperatifler adlı eserinde* kooperatiflere yönelik gerçekleştirilen devlet desteklerine dair birtakım çekinceler dile getirilmektedir. Kooperatifçilik ilkelerinin vahşi bir kapitalizm anlayışından negatif yönde etkilenebileceğini vurgulayan Laidlaw, aşırı düzeydeki bir devletçilik anlayışının da kooperatiflere zarar verebileceğini ifade etmektedir. Laidlaw'a göre; demokratik yaklaşımlar içeren bir devlet, kooperatiflere olumlu bir gözle bakarken, buna karşılık otoriter/baskıcı güçlere dayalı bir devlet rejimiye kooperatiflerden bireyler üzerinde ek bir güç elde etmek amacıyla yararlanmaya çalışmaktadır. Laidlaw, devletin kooperatiflere yönelik pozitif yönde ve onları daha başarılı bir gelişime doğru yönlendirme noktasında yapabileceği pek çok şey olduğunu ve bu tarz olumlu örneklerin hemen tümünde kooperatifleri kontrol altına almadan koruma, destekleme ve geliştirme çabalarının yer aldığını dile getirmektedir. Laidlaw, kooperatiflerin de kimi kamusal sorumlulukları ya da kamu işlerini yüklenmeleri halinde devlet tarafından kontrol altına alınmaya karşı dikkatlice bundan sakınmanın yollarını aramaları gerektiğini vurgulamaktadır. Bu açıdan Laidlaw, toplumsal bir kurtuluş reçetesi olabileceğini düşündüğü ideal bir kooperatifçilik hareketinin, bir kamu kuruluşu niteliğine bürünmesi halinde artık kooperatif üyelerini geliştirme konusundaki toplumsal ve eğitsel işlevinin geri plana itileceğini ifade etmektedir (Laidlaw, 1981: 84-95).

1980’lerde kooperatif öz kimliklerini kaybetmeye başlamış, kooperatiflerin sahibinin kimler olduğu ve kimler tarafından kontrol edildiği giderek belirsiz bir hale gelmiştir (Birchall, 2004: 14-16). Öte yandan, 1980’li yılların sonunda Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte kooperatiflerin çoğu liberal ulusal ekonomilere geçişte ayakta kalamamıştır. Küresel rekabetin yarattığı baskı ve dinamik düzeyde bir verimliliğin eksikliği, birçok Sovyet Bloğu ülkesinde kooperatiflerin büyük çoğunluğunu çöküşe zorlamıştır. Sömürgecilik sonrası ulus-devlet kurulumlarını gerçekleştiren birçok ülkede ise yapısal uyum programlarının benimsenmesi, mali kaynakların ulusal kalkınma önceliklerinden uzaklaştırılmasına neden olmuş ve çoğu durumda koruyucu destek sistemlerinin ve kooperatiflerin altını oymuştur (Satgar, 2007: 60). 1970’li yıllar boyunca pek çok gelişmiş ülkede süregelen işsizlik sorunsalı karşısında toplumun geneli adına istihdam yaratma konusunda ortaya çıkan başarısızlıklar, büyük çoğunluğu işçiler tarafından oluşturulan ikinci nesil kooperatiflerin gelişimine yol açmıştır. İsrail’de 1980’lerin ortasından bugünlere ücret farklılığı üzerinden inşa edilen istihdam politikalarının ortaya konmaya çalışılan modelin bütünü üzerindeki yıkıcı etkilerine rağmen *Kibbutz modeli*<sup>21</sup> (Satt, 2007: 100-101), İtalya, Fransa, Hollanda ve Danimarka’daki tarımsal üretim kooperatifleri vb. örnekler *ikinci nesil kooperatifler*<sup>22</sup> içerisinde değerlendirilmektedir (Güven, 1995: 120-121; Güven, 1998: 194).

---

<sup>21</sup> Siyonist hareketinin öncüleri tarafından Yahudilik inancına dair kehanetlerden ilham alınarak temelleri atılan Kibbutz modeli, günümüzde artık son derece kurumsallaşmış ve İsrail’in sosyal, siyasi ve ekonomik yapısına entegre olmuş olsa da hala Yahudilik inancının ilkelerinin uygulanması açısından bir laboratuvar görevi görmektedir (Defourny and Develtere, 1999: 22).

<sup>22</sup> İkinci nesil kooperatiflere dünyanın pek çok ülkesinde 20. yüzyıl boyunca farklı ekonomik sistemler içerisinde ya da ara formlarda kendine özgü yeni bir yorumlama tarzı olarak kimi çevrelere görülen “üçüncü yol” yaklaşımının izinde ulusal kalkınma perspektifinde birtakım roller biçilmiştir. Bu açıdan, Yugoslavya’da Komünist Parti’nin sosyal sorumluluk ve işçi katılımına ilişkin ilkelerini somut bir biçimde aktarmaya çalıştığı özyönetim planları, SSCB’nin küçük köylülüğü ve topraksız köylüleri özgürleştirici bir araç olarak tanımladığı kolhozlar ve Mao dönemi Çin Halk Cumhuriyeti’nde görülen halk komünleri gibi uygulamalardan daha farklı bir yapılanmayı içermekteydi. Benzeri uygulamalara gelişmekte olan ülkeler üzerinden bakıldığında ise en dikkat çekici örneklerden birisi Tanzanya’da görülen “*Ujamaa Sosyalizmi*” anlayışıdır. *Julius Nyerere* tarafından geliştirilen bu anlayış, 1961 yılında İngiltere’den bağımsızlığını kazanan Tanzanya’nın sosyo-ekonomik kalkınma politikalarını kooperatifler üzerinden belirlediği sosyalist bir ideolojidir. Bu doğrultuda Nyerere, ulusal ekonomisi Asyalı ve Avrupalı tüccarlar tarafından domine edilen Tanzanya’ya, Afrika toplumunun geleneklerine dayanarak modernleşirmeye çalışmış ve bu doğrultuda üretim araçlarının kolektif mülkiyeti içerisinde insanların köylerde gruplandırılarak birlikte çalışması teşvik edilmiştir. Sömürge döneminin ardından diğer farklı ülkeler de kooperatif projelerini, ulusal kalkınma planlarına entegre etmeye çalışmışlardır. *Hindistan*, *Velasco dönemi Peru’su*, *Allende dönemi Şili’si*, *Jamaika* ve *Senegal* gibi örneklerin hemen hemen tümünde kooperatifçiliği teşvik etmek amacıyla hükümetler çeşitli

### 3. Neo-liberalizm Çağının Sosyo-Ekonomik Tahribatı Karşısında Yeni Bir Direnç Odağı Olarak Kooperatifler

1970'lerin sonlarından bu yana, refah hizmetleri sunumunda nispeten gelişmiş sistemlere veya refah devletlerine sahip gelişmiş ülkelerde, mali kısıtlamalar ve merkezi bürokrasinin vatandaşların giderek çeşitlenen ihtiyaç ve beklentilerini karşılamadaki yetersizliği gibi zorluklar, refah devletine yönelik reform tartışmalarını ulusal politika gündeminin en üst sıralarına taşımaktadır. Bu süreçle birlikte özelleştirme politikaları ve piyasalaştırma yeniden yapılanan refah devletine bir reform politikası olarak sunulmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerdeyse, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi uluslararası finans kuruluşları bu ülkelerin sosyal politikalarının değişiminde belirgin bir rol oynamaktadır. Gelişmekte olan ülkelerdeki yönetim düzeylerinin sorgulanmasıyla birlikte, henüz yeterince olgunlaşmamış olan sosyal politikalar, neo-liberal reformlarla tasfiye edilmektedir. Neo-liberal düşünceler giderek pek çok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin sosyal politikalarını şekillendiren baskın normlar ve ilkeler haline gelmektedir. Neo-liberal ilkeler ekseninde, sosyal politikanın yeniden dağıtımcı işlevi bir piyasa çarpıklığı kaynağı olarak görülmektedir. Sağlık, eğitim ve emeklilik alanlarında yeniden dağıtım hedefleri olan sosyal politikaya yönelik kamusal harcamalar, makroekonomik politikaların araçları ve ölçeği üzerinde kısıtlamalar getirmemek adına piyasa ilişkilerine indirgenmektedir. Mali kısıtlamalar kapsamında merkezi hükümetler, refah hizmetlerine ilişkin sorumluluklarını ve işlevlerini yerel yönetimlere devretme eğilimi göstermektedir (Yi, 2023: 419-420).

Neo-liberal politikalarla birlikte gerek küresel gerekse de ulusal ölçekte gözlemlenen iktisadi büyüme odaklı gelir artışlarına rağmen özellikle 1980'li yıllarla birlikte sosyo-ekonomik eşitsizliklerde belirgin bir yükseliş trendi gerçekleşmektedir (Alvaredo et al., 2018). Refah devleti uygulamaları açısından bakıldığında, iktisadi büyümenin sürdürülebilir kılınması ve işsizliğin azaltılması noktasında sosyal harcamaların daraltılmasını ana

---

çalışmalarda bulunmuştur. Güney Yarımküre'nin pek çok ülkesinde kooperatifler aracılığıyla kalkınma 1960'ların ve 70'lerin milliyetçi-popülist söyleminin de önemli bir parçası olmuştur. Hatta, 1970'lerde Güney Amerika ülkelerinden biri olan Guyana'nın adı *Guyana Kooperatif Cumhuriyeti* olarak değiştirilmiştir. Diğer taraftan, milliyetçi argümanlar kimi zaman daha yerel ve bölgesel düzeyde, yerel topluluklar tarafından yönetilen ve kontrol edilen ekonomik kalkınmanın arkasındaki itici güç haline gelebilmektedir. İspanya'nın Bask bölgesinde yer alan *Mondragon Kooperatifi* bu konuda en ideal örneklerden birisidir. Bask halkı, İspanyol İç Savaşı'nın ve İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı tahribat karşısında bölgesel ekonomilerini yeniden inşa etmek amacıyla 1950'li yıllardan bu yana kooperatifçilik hareketlerine dayalı büyük bir sanayi kompleksi oluşturmuşlardır (Defourny and Develtere, 1999: 23-24).

gündemine yerleştiren neo-liberal politikaların pek çok ülkenin ana akım iktisat politikası haline geldiği görülmektedir (Starke, 2006: 107). Devletin sosyal politika uygulamalarındaki dönüşümün, toplumun geniş kesimlerinde yarattığı sosyo-ekonomik tahribat karşısında yeni bir söylem şekli olarak sunulan *sosyal dayanışma ekonomisinin*<sup>23</sup> canlandırılması, istihdam yaratıcı fırsatların sunulmasıyla birlikte yaşam standardının yükseltilmesini amaçlayan yeni birtakım politikaların özellikle de devlet dışı aktörler aracılığıyla gündeme getirilmesini sağlamaktadır. Bu doğrultuda *sosyal*

---

<sup>23</sup> *Sosyal dayanışma ekonomisi* literatürde her zaman için tartışmalı bir terim olmuştur. Kavramın kökeni üzerinden bakıldığında böylesi bir durumun kaçınılmaz olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Şemsiye bir kavram olarak iki farklı ideolojik perspektifi bir araya getiren sosyal dayanışma ekonomisi teriminin, kavram setlerinden biri olan “*sosyal ekonomi*”, kapitalist sistemin ve onun temel kurumlarının kurallarını kabul etmekte, ancak kooperatifler, karşılıklı yardımlaşma esaslı dernekler ve vakıflar gibi insanı merkezine alan kuruluşlar ve girişimler açısından tamamlayıcı unsurlar aramaktadır. Sosyal ekonomi terimi, kimi zaman “üçüncü sektör” kavramıyla birbirinin yerine kullanılmakta ve sosyal ekonomi kapsamında ifade edilen kuruluşlara ek olarak gönüllü ve toplumsal organizasyonlara, çeşitli hayır kurumlarına veya sivil toplum kuruluşlarına odaklanılmaktadır. Buna karşılık, “*dayanışma ekonomisi*”, dönüştürücü eğilimin sınırlarını zorlamaktadır. Kapitalist sistemin bazı kurumlarına temelden bir meydan okuma ve yeniden dağıtımçı bir sosyal adalet, derinlemesine sürdürülebilirlik, aktif yurttaşlık ve sistem içi güç ilişkilerinin derinlemesine bir şekilde yeniden yapılandırılmasına odaklanan alternatifler arayışında olan dayanışma ekonomileri, günümüzün “medeniyet krizini” ele alabilecek etkili ve derinlemesine dönüştürücü süreçler hakkında düşünmenin ve bunları öngörmenin yeni bir yolu olarak görülmektedir (Utting, 2016: 1-2). Kapitalist sistemin dışında var olmaya çalışan çoklu ekonomik sistemleri vurgulayan dayanışma ekonomileri, mevcut sistemi var eden ve yeniden üreten sosyo-ekonomik güç ilişkilerini dönüştürmeyi hedefleyen, üretim ilişkilerinde rekabeti dışarıda bırakan ve mücadele ilişkileriyle yol alan, sermaye birikimi ve kar maksimizasyonu amacıyla olmayan, işyeri demokrasisi, yeniden bölüşüm gibi ilkeler doğrultusunda hareket eden farklı ekonomik sistemleri etrafında toplamaktadır. Böylece mevcut sistemle oldukça kırılan bağlara sahip olanlar açısından sistemin dışına çıkmak isteyenlere alternatif bir seçenek sunulmaktadır (Aykaç, 2018: 16-17).

*girişimler*<sup>24</sup> ve *sosyal kooperatifler*<sup>25</sup> gibi sosyal ekonomi<sup>26</sup> kapsamında etkinlik gösteren toplumsal aktörlerin giderek çeşitlenmesiyle birlikte neo-

<sup>24</sup> Sosyal girişimler, sosyal sorunların çözüme kavuşturulması amacıyla girişimcilik perspektifiyle serbest piyasa temalı yöntemlerden faydalanarak sistematik değişimler amaçlayan kuruluşlardır. Bu kuruluşlar, kar odaklı bir şekilde hareket etmeyen gönüllülük esasına dayalı sivil toplum organizasyonları ya da şirket veya kooperatifler şeklinde örgütlenebilmektedir. Özellikle Batı Avrupa ülkelerindeki refah rejimlerinin 1970’li yıllardan bu yana neo-liberal politikalarla zayıflatılmasıyla birlikte kamu hizmetlerinin toplumsal gereksinimleri karşılayabilme gücünde belirgin bir azalma gözlemlenmekte ve bu boşluğu doldurma iddiasıyla sosyal girişim kavramı son dönemlerde ciddi ölçüde yaygınlık kazanmaktadır (Thomas, 2004: 244). Sosyal girişimler, verimlilik ve kalite esasına dayalı sosyal hizmetler sağlayarak kamu hizmetlerinin üzerindeki yükün azaltılmasına, istihdam fırsatları yaratılmasına, piyasa aktörü rolüyle iktisadi büyümeye katkı sağlanmasına, dezavantajlı gruplara yönelik toplumsal entegrasyonun geliştirilmesine, toplum genelinde sosyal sermayenin büyütülmesine, sivil toplum kuruluşları açısından sürdürülebilir mali yapılar oluşturularak katılımcı demokrasinin güçlendirilmesine ve uzun vadeli hedefler açısından toplumsal kalkınma süreçlerine katkıda bulunarak sosyal değişimin pozitif bir yönde ilerlemesine destek olmaktadır (TÜSEV, 2023).

<sup>25</sup> Sosyal kooperatifler, kooperatif hareketlerinin özündeki kolektif ihtiyaçların giderilmesi ve dayanışma içerisinde hareket edilmesi gibi kooperatiflerin uluslararası düzeyde kabul görmüş tanımlama, değer ve ilkelerine bağlı olan, bunun yanı sıra kendine has bazı özellikler de taşıyan bir yapıdır. Farklı ulusal ve bölgesel yaklaşımlardan kaynaklı olarak, kooperatif hareketleri içerisinde sosyal kooperatiflerin sınıflandırılması açısından ülkeler arasında farklılıklar görülmektedir. Tüm bu farklılıklara rağmen sosyal kooperatifler, dünya kooperatifçilik hareketinin temel aldığı ortak kabul görmüş standartları (*ICA’nın Kooperatif Kimliği Bildirgesi* ve *Kooperatiflerin Teşvikine İlişkin 193 sayılı ILO Tavsiye Kararı*) benimsemektedir. *Uluslararası Sanayi ve Hizmet Kooperatifleri Organizasyonu (CICOPA)* tarafından 2011 yılında yayımlanan “*Sosyal Kooperatiflerin Dünya Standartları*” (*World Standards of Social Cooperatives*) adlı belgede sosyal kooperatifleri, diğer kooperatif türlerinden ayırt eden beş temel ilke belirlenmiştir. Bu ilkeler; *kamu yararı gözetme, devletten bağımsız bir aktör olma, çok paydaşlı bir üye yapısına sahip olma, çalışanların/üyelerin temsiliyetini esas alma, üyelerine kar payı dağıtmama veya kar payı dağıtımını sınırlama* şeklindedir (CICOPA, 2011: 1-4).

<sup>26</sup> Sosyal ekonomi, Avrupa sosyo-ekonomik bağlamının özgün bir ürünü olarak görülmektedir. 19. yüzyılda, piyasa değerlerini ve iktisadi kuralların etik düşüncelerle tutarsız görüldüğü kapitalist ekonominin baskın rolünü yeniden gözden geçirmek için kullanılan sosyal ekonomi kavramı, piyasa ekonomisiyle toplumun uzlaştırılması üzerine yoğun bir tartışma ortaya çıkarmıştır. Bu tartışmanın arka planını besleyen düşünceler arasında; zenginliğe karşı insanın dini kavramsallaştırması, ahlaki ekonomik uygulamalara duyulan ihtiyaç, emeğin piyasa güçlerinin baskısından kurtulmasını amaçlayan sosyalist bakış açıları ve piyasa başarısızlıklarının üstesinden gelmeye odaklanan liberal ekonomik düşünceler yer almıştır. Sosyal ekonomi, 19. yüzyılın başında Charles Gide’nin “*L’économie sociale*” adlı eseriyle birlikte daha insani ve ahlaki bir ekonomik düzen vizyonunu ya da geleneksel politik ekonominin eleştirel bir versiyonunu tanımlamayı bırakarak, sosyal ekonomiyi kamusal bir alanı ya da kamusal ile özel arasında yer alan bir ekonomik faaliyet dalı olarak tanımlamaya başlamıştır. 1970’li yıllarla birlikte modern çağrışımlarıyla dinamik bir biçimde yeniden ortaya çıkan sosyal ekonomi kavramı, 1977 yılında sosyolog Henri Desroche tarafından ortaya atılan “*sosyal ekonomi işlemleri*” teriminde ve yine aynı yıl *Avrupa Ekonomik ve Sosyal Komitesi (EESC)* tarafından kooperatiflerin, karşılıklı yardım fonlarının ve

liberalizm karşısında sosyo-ekonomik dönüşüme duyulan ihtiyaç giderek belirginleşmektedir (Defourny ve Nyssens, 2013: 25).

Sosyal kooperatifçilik hareketi, özellikle 1990'lı yıllardan itibaren Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin pek çoğunda hızla yaygınlaşmaktadır. Sosyal girişim modeli baz alınarak sosyal işletmelere dair gerçekleştirilen hukuki düzenlemeler sosyal kooperatif üzerinde de etkili olmaktadır. Bu kapsamda Avrupa Komisyonu tarafından 2015 yılında hazırlanan rapora göre, bazı ülkelerde (Fransa, Yunanistan, İtalya ve Polonya) kooperatiflerin yasal mevzuatı uyarlanarak sosyal girişimler için ayrı ve yeni bir yasal düzenleme oluşturulmakta, bazı ülkelerdeyse (Hırvatistan, Çekya, Macaristan, Portekiz ve İspanya) kooperatifleri kapsayan mevcut mevzuatlara sosyal kooperatif kavramının eklendiği görülmektedir. Birleşik Krallık'ta sosyal girişimler, "toplum çıkarı güden şirketler" olarak yasal bir çerçeveye oturtulmakta, Slovenya ve Çekya gibi kimi ülkelerdeyse ekonomik etkinliklerin yürütümüne olanak sağlayan spesifik kâr amacı gütmeyen kuruluşlar meydana getirilmektedir (EC, 2015: 51). Dünya genelinde ise, dezavantajlı ve sosyal dışlanmaya uğramış toplumsal kesimlerin desteklenmesi, bu kesimlerin sosyo-ekonomik yaşama katılımının sağlanması, istihdamın artırılması, kamu yararı gözetilmek suretiyle mal ve hizmet üretiminin sağlanması, eğitimin desteklenmesi, kadın hareketlerinin güçlendirilmesi ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması, kadına yönelik her türlü şiddete karşı mücadele pratiklerinin gerçekleştirilmesi, halk sağlığına yönelik duyarlılığın yükseltilmesi, bireylerin yaşam standartlarının geliştirilmesi, doğal çevrenin korunmasına yönelik hassasiyetlerin artırılması, tarımsal kalkınmaya yönelik desteklerin verilmesi, yoksullukla mücadele edilmesi, gençlerin desteklenmesi, sağlıklı ve temiz gıdaya erişimin kolaylaştırılması gibi pek çok konuda toplumsal fayda sağlamaya yönelik faaliyet içerisinde yer alan çok sayıda sosyal kooperatif bulunmaktadır<sup>27</sup> (İhtiyaç Haritası, 2020: 42).

---

derneklerin ortak bir alan altında kategorize edildiği bir konferansta kullanılmıştır. 1980 yılında yayımlanan "*Sosyal Ekonomi Tablosunda*" ise sosyal ekonomi; kamusal olmayan, demokratik olarak faaliyet gösteren ve üyelerin eşitliği, dayanışma ve tüm katılımcılar açısından aynı mülkiyet statüsünü sağlayan kuruluşların toplamı olarak tanımlanmıştır. Sosyal ekonomilerde karın dağıtımı için özel bir statü sağlanmakta, herhangi bir artı-değerin üyelerin ihtiyaçlarına hizmet etmek dışında başka bir şekilde kullanılmasına izin verilmemekte ve bu durumun kontrolü üyelerin garantörlüğü altına alınmaktadır (Nasioulas, 2012: 153).

<sup>27</sup> Uluslararası düzeyde dikkatleri çeken sosyal kooperatifler arasında İtalya'dan *Coopermondo* ve *Fairbnb.coop*, İspanya'dan *Mondragon*, Birleşik Krallık'tan *Le Public Space* ve Hindistan'dan *SEWA (Self Employed Women's Association)* gibi örnekler bulunmaktadır. Bu örnekler yönelik detaylı bilgiler için Bkz. (Coopermondo, 2022; Mondragon, 2023; Le Public Space, 2021; Fairbnb.coop, 2021; SEWA, 2020).

Öte yandan, neo-liberalizmin laboratuvarı haline getirilen ve neo-liberal politikaların acı reçetelerinin ortaya çıkardığı etkilerin ilk kez deneyimlendiği Latin Amerika ülkelerinde 1990'lı yıllarla birlikte giderek büyüyen iktisadi ve politik krizler karşısında toplumsal hareketlerin biçimlendirmeye başladığı yeni bir kooperatifçilik hareketinin ve dayanışma esaslı sosyo-ekonomik bir perspektifin kitleler halinde benimsenmeye başladığı görülmektedir. Neo-liberalizmin bir sonucu olarak, kıta genelinde özelleştirme politikalarının hızlanması, işsizliğin kitlesel bir sorun haline dönüşmesi, şirketler arasında git gide yoğunlaşan rekabet baskısı ve başta bankalar olmak üzere farklı kuruluşlara borçlarını ödeyemeyen pek çok firmanın batması ve genel bir ifadeyle hükümetlerin ve sendikal hareketlerin artan işsizlik karşısında alternatif yaratabilecek sosyal politikalar üretmede yaşadıkları sorunlar, 21. yüzyıl sosyalizmi olarak tanımlanan *yeni kooperatifçilik* ve *özyönetim pratiklerinin* alternatif bir arayış olarak gelişmesine zemin hazırlamıştır (Şahin ve Gökten, 2013: 132).

Latin Amerika genelinde gözlemlenen pratikler üzerinden bakıldığında, yeni kooperatifçilik hareketlerinin içerisinde yer alan kooperatiflerle, piyasa ilişkileri içerisinde var olma eğilimiyle ve üretim süreçlerini parçalara bölerek hareket eden kooperatifleri birbirinden ayırt etmek gerekmektedir. Özyönetim perspektifiyle ve özyönetimin koşulları dahilinde politikalar üretmek üretim süreçlerine devam eden kooperatifler, "*yeni kooperatifçilik hareketinin*"<sup>28</sup> bir

---

<sup>28</sup> Latin Amerika coğrafyasında neo-liberal politikalara karşı özellikle son dönemlerde ortaya çıkan yeni kooperatifçilik pratikleri gerek önceki dönemlerdeki tarihsel öncüllerinden farklılaşması açısından sınıf mücadelesi adına yeni pratikler ortaya koyarken gerekse de işçi sınıfının tarihsel mücadele perspektifiyle uyum içerisinde hareket etmeye devam etmektedir. Bu açıdan bakıldığında, kimi zaman Brezilya'daki bazı örneklerde görüldüğü üzere *kamulaştırma talebinde bulunan* kooperatiflere, kimi zaman da özellikle neo-liberal düşünce çevreleri tarafından korkuyla anılan ve özyönetim perspektifi içerisinde hareket edilen *işgal fabrikaları* gibi örneklere rastlanabilmektedir. İşgal fabrikaları, genel olarak ilgili işletmenin strateji ve hedeflerinin fabrikanın kendi işçileri tarafından kolektif bir iradeyle gerçekleştirildiği özyönetim süreç ve deneyimlerinin uygulamaya konduğu iktisadi yapılar olarak tanımlanmaktadır (Palomino et al., 2010: 276). Arjantin'de yaşanan 2001 tarihli ekonomik kriz esnasında birçok fabrikanın kapanmasının ardından, kapanan bazı fabrikalarda işçiler karşı karşıya geldikleri işsizlik sorununu, çalıştıkları fabrikaları işgal ederek ve tekrar işler hale getirerek aşmaya çalışmışlardır. Tekrar işler hale getirilen bu fabrikalarda, "*patronsuz üretim*" olarak ifade edilen özyönetime dayalı ilişkiler geliştirilmiştir. İşgal edilen bu fabrikalar, literatürde "*geri kazanılmış fabrikalar/işletmeler*" (*recovered factories/empresas recuperadas*) olarak adlandırılmaktadır (Gürler, 2022: 980). İşgal fabrikalarının Latin Amerika'da en yoğun görüldüğü ülkelerin başında gelen Arjantin ve Brezilya'daki farklı işgal fabrikaları deneyimleri için Bkz. (Magnani, 2009). İşgal fabrikaları geleneğine pek de yabancı olmayan İtalyan işçilerinin güncel bir işgal fabrikası deneyimi olan Ri-Mafloow Kooperatifi deneyimi için Bkz. (Azzellini, 2015: 77-80). İşgal fabrikalarına yönelik farklı tarihsel dönemlere ait sayısız örnek ve daha fazlası için Bkz. (Azzellini and Ness, 2021; Azzellini, 2017; Bayat, 1987; Dolgoff, 1974; Yeğin, 2006; Timm, 1999; Acar, 2019; Gürler, 2023).

parçasıyken, diğer oluşumlar ise karar alma süreçleri bakımından özyönetimci ya da taban demokrasisine dayalı bir görünüm vermekle birlikte üretim sürecinin işleyiş dinamikleri ve piyasa mekanizmasıyla olan ilişki ağlarının yapısı açısından bir şirket gibi hareket etmektedir. İşsel yapısına yoğun bir rekabet anlayışını yerleştiren, düşük maliyet esaslı bir üretimi baz alan, farklı sektörlerde taşeron bir üretim yapısını üstlenen Post-Fordist üretim yapılanması içerisinde sermaye kesiminin lehine olacak şekilde esnek üretim ilkeleriyle üretimini sürdüren ve kapitalist bir şirket işlevselliği içerisinde hareket eden kooperatifler ise, *pragmatik kooperatifler*<sup>29</sup> olarak adlandırılmaktadır. Bu tür kooperatiflerde işçilerin, üretim araçlarının kullanım hakkına sahip olduğunu ancak üretim araçlarının mülkiyet hakkının şirketler üzerinde ya da şirketlerin artan borçlanma problemlerinden ötürü bankalarda bulunduğunu ve bu açıdan bu tarz kooperatiflerde özyönetimin sınırlı kaldığını, şirketler gibi kar-zarar hesabı yaparak, ücretli emek istihdamında bulunmadıkları gibi, emekçileri birer maliyet unsuru olarak görmek suretiyle onlara yönelik kimi ücret eklentilerini de azaltma eğilimi gösterdiklerini söyleyebilmek mümkündür. Kooperatiflerin şirketleşme eğilimi içerisindeki bu yaklaşımları, emekçiler üzerinde ücretler, çalışma koşulları, izinler, eğitim gibi pek çok başlığa yansıyan geniş bir kontrolü

<sup>29</sup> 1956 yılında İspanya'nın Bask bölgesinde lokal bir ölçekte kurulan ve yerel kaynakların yerelin ihtiyaçlarını karşılaması amacıyla hareket eden *Mondragon Kooperatifi* zaman içerisinde geçirdiği büyük dönüşümler ve iktisadi politikalarla yakaladığı uyum sayesinde büyük bir kooperatifler ağı haline gelmiş ve bu süreç içerisinde kooperatif ilkelerine bağlılık içerisinde hareket etmeye çalışmıştır. Mondragon Kooperatifi, kapitalist ekonominin dinamikleri içerisinde zamanla farklı bir yöne doğru evrilmeye başlamış ve bir tür holdingleşme sürecine girmiştir. Mondragon kooperatifi; kimi araştırmacılar tarafından kooperatifin süreklilik içeren yapısıyla bir başarı hikayesi olarak anlatılırken, konuya eleştirel olarak yaklaşan kimi araştırmacılar ise Mondragon Kooperatifi'nin zamanla sosyalist temellerini kaybettiğini ve hem devlet hem de piyasa sistemiyle kurduğu ilişki ağlarıyla bağlantılı olarak pragmatik bir kooperatif haline geldiğini dile getirmektedir (Aykaç, 2018: 187). Mondragon Kooperatifi'nin kapitalist bir kooperatif olduğuna ve farklı ülkelerde yer alan iştiraklerinde ücret ve çalışma koşulları açısından birtakım farklar bulunduğuna dair önemli bir çalışma için Bkz. (Kasmir, 2016). Brezilya'da tarıma dayalı bir sanayi işletmesi olan *Catande Kooperatifi*, gerçekleştirdiği kimi uygulamalarıyla pragmatik bir kooperatif örneği olarak değerlendirilmektedir. Catande Kooperatifi'nin 1998 tarihinde hasat döneminin kötü geçmesiyle bağlantılı olarak fabrika çalışanlarına yönelik ücret ödemelerini geciktirmesi, fabrikalarda hammadde işleyen işçilerle, üretici ağırlıklı kooperatif yönetimi arasında gerginliklerin büyümesine ve fabrika işçilerinin greve çıkmasına neden olmuş, kooperatif yönetimi ise grevi durdurmak için kolluk kuvvetlerinden yardım istemiştir. Benzer şekilde Catande Kooperatifi tarafından işletilen toprakların bir kısmının, *MST (Topraksızlar Hareketi)* tarafından işgal edilmesi üzerine kooperatif yönetimi benzer şekilde işgali dağıtmak için kolluk kuvvetlerinden destek almıştır. Brezilya'nın dünya şeker üretimindeki rolünde önemli bir yere sahip olan Catande Kooperatifi'nin, "*greve giden işçilere*" ya da MST hareketinde görüldüğü gibi "*topraksız köylülere*" karşı gerçekleştirdiği bu yaklaşım, kapitalist bir işletmenin bu tarz uygulamalar karşısındaki politikalarının neredeyse bire bir aynısıdır. Catande Kooperatifi'ne dair eleştirel bir değerlendirme için Bkz. (Araujo, 2012).



barındırmakla birlikte kooperatiflerin sınırlı bir sermayeye sahip olması şirketlere yönelik bağımlılık riskini de giderek arttırmaktadır (Lima, 2007: 598-604).

Emekçilerin karar alma süreçlerine katılımları açısından bakıldığında, modern kapitalist işletmelerde yönetim üzerinde belirginleşen karar alma süreçlerinin dışında konumlanan *özyönetim esaslı yeni kooperatifçilik hareketi* içerisinde yer alan örneklerde işçilerin bütünü kararlara katılım sürecinin bir parçası olmaktadır. Yeni bir işçinin fabrikada istihdam edilmesinden, fabrikayı genel olarak ilgilendiren herhangi bir konu üzerinde karar alım süreçlerine kadar tüm meseleler, “*her işçinin oy hakkına sahip olduğu*” ve kararların çoğunluk sağlanarak alındığı bir perspektif içerisinde irdelenmektedir. Bunun yanı sıra, *eşit işe eşit ücret* uygulamasıyla özyönetim anlayışı, kariyer esasına ve salt rekabeti teşvik eden günümüz işletmelerinin yönetim sistemlerine kıyasla daha demokratik bir modeli temsil etmektedir (Şahin ve Gökten, 2013: 141). Her ne kadar günümüzde kooperatifleri tartışırken *yeni bir kooperatifçilik hareketi* mi yoksa *pragmatik bir kooperatifçilik anlayışının ürünü* mü şeklinde düşünülen ikili türden bir ayrışmanın, problemleri bir bakış açısına yol açabileceği görülmektedir. Kooperatifçilik hareketlerine yönelik destek veren yapıların ulusal ve uluslararası bağlarının hangi koşullar içerisinde gerçekleştiği, toplumsal hareketlerin dinamiği ve sendikalarla nasıl bir ilişki ağı kurabildikleri, iş süreçlerine yönelik katılımları ve otonomi düzeyleri, işçilerin yönetim süreçlerine katılımı vb. pek çok olgunun dikkatle irdelenmesi gerekmektedir. Bu açıdan ister piyasa odaklı, isterse de insanı merkezine alan bir bakış açısına sahip olan kooperatifler, üyelerinin refahını ve çalışma ilişkilerini daha demokratik ve katılımcı bir yaklaşımla ele almalıdır (Lima, 2007: 589-590).

## Sonuç ve Değerlendirme

Sosyal politikanın geniş bir perspektif içerisinde tanımlandığı anlayıştan yola çıkılarak kooperatiflerin, toplumsal politikalar üretme konusunda belirgin rolü olan araçlardan birisi olduğu görülmektedir. Bu açıdan kooperatifler, toplumsal kalkınmanın sürdürülebilir kılınmasını temel ilkeleri içerisinde değerlendirmektedir. Bunun yanı sıra, kooperatiflerin sosyal sorumluluğu ve başkalarını önemsemeye dair değerleri, toplumsal kalkınma misyonunda kooperatiflere yol gösterici bir pozisyon sağlamaktadır. Kooperatiflerin sosyal politika içerisindeki rolünü anlayabilmek için öncelikle kooperatiflere önyak olan tarihsel dönemlerdeki dayanışma ağlarına göz atmak gerekmektedir. İnsanlık tarihinin başlangıcından modern zamanlara kadar dayanışma ve yardımlaşma önemli insani değerler olmuştur. Kooperatifçiliğe dair değerler, bu tarihsel sürecin üzerine inşa edilmiş ve 19. yüzyılda hakim ekonomi-politik düşünce olan kapitalizmin yarattığı sosyal yıkımlara tepki

olarak ortaya çıkan ve insanı odağına alan kimi sosyal düşünce akımlarından etkilenerek günümüze kadar farklı politik hatlarda dönüşüme uğramıştır.

Kooperatifler, 19. yüzyıl boyunca ütöpik sosyalistlerden, bilimsel sosyalizme, anarşizmden sosyal demokrasiye ve hatta kimi liberal bazı düşünörlere kadar çok sayıda farklı ismin çalışmalarında ele alınmıştır. Bu isimlerin kooperatifçilik hareketine yönelik söylemleri ve eleştirileri, ilk nesil kooperatiflerin gelişim gösterdiği 19. yüzyılda kooperatiflerin toplumsal dönüşümün sağlanmasında önemli bir araç olup olamayacağına dair tartışmalara önemli katkılar sağlamıştır. Bu tartışmalar, ilk etapta ütöpik sosyalistlerin oluşturduğu düşünsel birikim üzerinden gelişmiş, zamanla bilimsel sosyalizmin öncüsü Marx, kooperatiflere dair daha eleştirel bir perspektif çizmeye başlamış, aynı dönem Proudhon gibi anarşizmin öncü isimlerinden birisi ise kooperatifleri, kendi kendine yardım hareketi olarak kapitalist sistem karşısında alternatif bir oluşum olarak değerlendirmiştir. 1800’lü yılların ikinci yarısında ise kooperatiflerin toplumsal yapı içerisindeki konumuna dair tartışmalar, büyük oranda Marx ve takipçilerinin II. Enternasyonal sonrası derinleşen sosyalizm ile sosyal demokrasi arasındaki ayrışmalarının etkisiyle biçimlenmiştir. Sosyalist düşünce içerisinde kooperatiflere daha çekinceli bakan Luxemburg gibi düşünörlerden, kooperatifleri devrimci bir misyonun aracı olarak gören Lenin’e kadar farklı çizgiler söz konusuyken, sosyal demokrat çizgide ise Webb, Rodbertus ve Bernstein gibi kimi düşünörlere Avrupa’nın farklı ölkelerinde kaleme aldıkları eserlerinde kooperatifleri, ekonomik demokrasinin en önemli araçlarından biri ve kooperatifçilik hareketini ise “kapitalizm ile sosyalizm arasında üçüncü alternatif bir kalkınma yolu” olarak görmüşlerdir.

20. yüzyılla birlikte sosyal demokrasi çizgisiyle sosyalist düşünce arasındaki ayrımların giderek derinleşmesi, özellikle Avrupa sosyal demokrasisi üzerinde kooperatiflere farklı misyonlar biçen kimi düşöncelerin de gelişmesine katkı sağlamıştır. İngiltere’de Guild Sosyalizmi hareketi, Almanya’da Schulze-Delitzsch ve Raiffeisen gibi isimlerin kredi kooperatiflerini geliştiren düşönceleri, Fransa’da Nimes Okulu bünyesinde Fourier’in düşöncelerinden etkilenen Fabre, Boyve ve Charles Gide gibi isimler kooperatifçilik hareketini sosyal demokrat bir çizgide yeniden biçimlendirmiştir. Bu düşünörlerin Avrupa genelinde yarattığı anlayış, 20. yüzyıl boyunca kooperatifçilik hareketinin Batı ekonomileri içerisindeki rolünü belirlemiştir. Bunun yanı sıra, 1917 Sovyet Devrimi’nin ardından reel sosyalizmin ortaya çıkışı, Lenin’in kooperatiflere yönelik çizdiği kalkınmacı misyon, İkinci Dünya Savaşı’nın ardından bağımsızlıklarını kazanmaya başlayan üçüncü dünya ölkelerinde kooperatiflerin birer toplumsal kalkınma aracı olarak görölmeye başlanması, kooperatiflere yönelik ilginin dünya genelinde yaygınlaşmasında ve ikinci dalga kooperatif hareketlerinin

gelişiminde ana eksenini oluşturmuştur. Bununla birlikte özellikle sosyalist ülkelerde ve sömürge dönemi sonrası bağımsızlıklarını yeni kazanmış ülkelerin pek çoğunda kooperatiflere yönelik yoğun devlet kontrolünün varlığı tartışmaya açılmıştır.

1970’li yıllarda kapitalist sistemin içerisindeki krizin etkisiyle üretim sürecini yeniden biçimlendirmesi ve oluşturduğu neo-liberal iktisat politikalarıyla sosyal devlet kazanımlarını giderek yok etmesi, sosyal politikayla kurduğu bağ üzerinden belirli bir yol kat eden kooperatif hareketlerini derinden etkilemiştir. Avrupa sosyal demokrasinin yaşadığı güç kaybı, sosyal hakların tüm dünyada geriye gitmesi, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi en temel sosyal insan haklarının metalaştırılmaya başlanmasıyla birlikte giderek büyüyen sosyal tahribat karşısında Avrupa sosyal demokrasisi, devlet dışı mekanizmalarla sosyal ekonomiyi güçlendirerek, kar odaklı olmayan sosyal kooperatiflerle piyasa mekanizmasının insafına terk edilen yurttaşlara hizmet sağlamaya ve onları piyasa ilişkilerinin verdiği zararlardan korumaya çalışmaktadır. Diğer taraftan, neo-liberal politikaların çok daha yıkıcı sonuçlara yol açtığı ve ilk nüvelerinin uygulandığı Latin Amerika ülkelerinde ise özellikle 1990’lı yıllarda yaşanan yoğun politik ve ekonomik krizlerin de etkisiyle alternatif bir çıkış arayışıyla kooperatifçilik hareketleri ve özellikle de işçi özyönetimleri yeniden hatırlanmaya başlanmıştır. Arjantin başta olmak üzere pek çok Latin Amerika ülkesinde gelişim gösteren işgal fabrikaları, yeni kooperatifçilik düşüncesinin ve özyönetim pratiklerinin bir araya geldiği 21. yüzyıl sosyalizmi hareketinin önemli bir başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Nitekim yeni kooperatifçilik hareketlerinin işleyişine dair birtakım tartışmalar da söz konusudur. Bu hareketler içerisinde özyönetim perspektifiyle yol alan ve üretim sürecinin her aşamasını bir taban demokrasisine dayandıran örnekler olduğu gibi, esnek üretimin avantajlarını kullanarak düşük maliyeti baz alan bir üretim mantalitesine sahip ve piyasa mekanizmasıyla yoğun bir şekilde kurduğu ilişkilerle artık bir kooperatiften öte bir şirkete dönüşen ve literatürde pragmatik kooperatifler olarak adlandırılan örnekler de giderek artmaktadır. Dolayısıyla kooperatifçilik hareketinin bugün geldiği noktaya bakıldığında; bir boyutuyla neo-liberalizmin yarattığı büyük yıkımın ardından sosyal devletin işlevsizleştirildiği alanlarda “sosyal kooperatifler” aracılığıyla sistem içi çözüm arayışları devam ederken, “yeni kooperatifçilik” hareketlerinin özellikle de Latin Amerika’da görülen yansımalarında 21. yüzyılda sosyalizmin izleri aranmakta ve işgal fabrikalarıyla patronsuz bir üretimin gerçekleştirilebileceğine duyulan inanç test edilerek kapitalist sistemin kalelerinde geniş halk kitlelerinin bir nebze olsun rahat nefes alabileceği gedikler açılabilir. Kooperatiflerin, sosyal politika alanında bizlere 21. yüzyıl için söyleyebileceği ve geçmiş deneyimlerden hatırlatabileceği pek çok şey olduğunu düşündüğümüzde; kooperatiflerin yeni

bir dünyayı düşlemek için bir dönüşüm aracı olup olamayacağına dair halen üzerine düşünülmesi gereken çok şey olduğunu vurgulamak gerekmektedir.

## Kaynakça

- Acar, Erhan (2019), *Çalışma Hayatında Özyönetim Deneyimleri: Kazova Örneği*, (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı).
- Alvaredo, Facundo, Lucas Chancel, Thomas Piketty, Emmanuel Saez and Gabriel Zucman (2018), “World Inequality Report: Executive Summary”, (Paris: World Inequality Lab), <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-english.pdf>.
- Araujo, Angela Maria Carneiro (2012), “Companies Recovered by Workers: The Cases of the Catande Plant and Flasko”, *XXX. International Congress of the Latin American Studies Association (LASA)*, (May 23-26, 2012, San Francisco, California).
- Aybay, Rona (2005), *Sosyalizmin Öncülerinden Robert Owen: Yaşamı-Eylemi-Öğretisi*, Gözden Geçirilmiş 1. Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Aykaç, Aslıhan (2018), *Dayanışma Ekonomileri: Üretim ve Bölüşüme Alternatif Yaklaşımlar*, (İstanbul: Metis Yayınları).
- Aysu, Abdullah (2021), “Yemek Yemek Politik Bir İştir: Tarımda Kooperatifçilik”, Şahin, Çağatay Edgücan (Der.), *21. Yüzyıl Türkiye 'sinde Tarım ve Kooperatifler: Teori-Pratik- Vizyon*, (İstanbul: Notabene Yayınları): 15-47.
- Azzellini, Dario (2015), “Contemporary Crisis and Workers’ Control”, Azzellini, Dario (Ed.), *An Alternative Labour History: Worker Control and Workplace Democracy*, (London: Zed Books Ltd.): 67-99.
- Azzellini, Dario (Ed.) (2017), *Emeğin Alternatif Tarihi: İşçi Denetimi ve İşyeri Demokrasisi*, (Çev. Yahya Deniz), (İstanbul: Amara Yayıncılık).
- Azzellini, Dario and Immanuel Ness (Eds.) (2021), *Yönetim Bizde Mülkiyet Bizde: Paris Komünü'nden Günümüze İşçi Denetimi*, (Çev. Ed. Çağatay Edgücan Şahin), (İstanbul: Notabene Yayınları).
- Bayat, Assef (1987), *Workers and Revolution in Iran: A Third World Experience of Workers’ Control*, London: Zed Books.
- Bernstein, Eduard (1993), “The Tasks and Opportunities of Social Democracy”, Tudor, Henry (Ed.), *Bernstein: The Preconditions of Socialism (Cambridge Texts in the History of Political Thought)*, (Cambridge: Cambridge University Press): 98-188.

- Birchall, Johnston (2004), *Cooperatives and the Millennium Development Goals*, (Geneva: International Labour Office, Cooperative Branch & Policy Integration Department).
- Calvert, Hubert (1959), *The Law and Principles of Co-operation*, (Calcutta: Thacker, Spink & Company).
- Chomsky, Noam (2013), *Anarşizm Üzerine*, (Çev. Tamer Tosun), (İstanbul: Agora Kitaplığı).
- CICOPA (2011), “World Standards of Social Cooperatives”, <http://tinyurl.com/2resuu8y>, (Brussels: International Organisation of Industrial and Service Cooperatives): 1-5.
- Coopermondo (2022), “Chi Siamo & Vision e Mission”, <http://www.coopermondo.it/chi-siamo/>; <http://www.coopermondo.it/mission-vision/>.
- Daudi, Philippe and Richard Sotto (1986), “European Cooperations in Transition-The Metamorphosis of Homo Cooperativus”, *Scandinavian Journal of Management Studies*, 3 (1), s. 65–85.
- Defourny, Jacques and Marthe Nyssens (2013), “Social Co-operatives: When Social Enterprises Meet the Co-operative Tradition”, *Journal of Entrepreneurial and Organizational Diversity*, 2 (2), s. 11-33.
- Defourny, Jacques and Patrick Develtere (1999), “The Social Economy: The Worldwide Making of a Third Sector”, Defourny, Jacques, Patrick Develtere and Bénédicte Fonteneau (Eds.), *Social Economy – North and South*, (Trans. Stuart Anthony Stilitz), (Leuven: Hoger Instituut voor de Arbeid – Katholieke Universiteit Leuven): 17-47.
- Dobrohoczki, Robert (2006), “Cooperatives as Social Policy Means for Creating Social Cohesion in Communities”, *Journal of Rural Cooperation*, 34 (2), s. 139-159.
- Dolgoff, Sam (Ed.) (1974) *The Anarchist Collectives: Workers’ Self-management in the Spanish Revolution (1936- 1939)*, (New York: Free Life Editions, Inc.).
- EC (2015), *A Map of Social Enterprises and Their Eco-Systems in Europe: Synthesis Report*, (Luxembourg: Publications Office of the European Union).
- Fairbairn, Brett (1994), “The Meaning of Rochdale: The Rochdale Pioneers and the Co-operative Principles”, *Occasional Paper Series: #94.02*, (Saskatoon: University of Saskatchewan, Centre for the Study of Co-operatives).

- Fairbnb.coop (2021), “About Us & Our Manifesto”, <https://fairbnb.coop/about-fairbnb/>; <https://fairbnb.coop/manifesto-/>.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri (1967), *Kooperasyon Sosyolojisi: Nazari ve Tatbiki Kooperatifçilik Denemesi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları).
- Geray, Cevat (2014), *Kooperatifçilik*, Birinci Basım, (Ankara: Nika Yayınevi).
- Gürler, Deniz (2022), “Fabrika Kapanmaları Sonucu Karşılaşılan İşsizlik Riskine İşçi Sınıfının Bir Yanıtı Olarak “Geri Kazanılmış İşletmeler”, *Çalışma ve Toplum*, 73 (2), s. 979-1016.
- Gürler, Deniz (2023), *İşçi Denetimi Mücadelesi: İşgal, Direniş, Üretim!* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Güven, Sami (1995), *Sosyal Politikanın Temelleri*, (Bursa: Ezgi Kitabevi).
- Güven, Sami (1998), *Türkiye’de Sosyal Sorunlar ve Sosyal Politikalar*, (Bursa: Ezgi Kitabevi).
- Harman, Chris (2016), *Halkların Dünya Tarihi: Taş Devri’nden Yeni Binyıla*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), 5. Basım, (İstanbul: Yordam Kitap).
- Holyoake, George Jacob (1893), *The History of the Rochdale Pioneers (1844-1892)*, 10th ed., rev. & enl., (London: Swan Sonnenschein & Co.).
- Holyoake, George Jacob (1908), *The History of Co-Operation (1817-1906)*, Revised and Completed, (London: T. Fisher Unwin).
- ICA (2015), *Guidance Notes to the Co-operative Principles*, (Brussels: International Cooperative Alliance).
- ICA (2018), “Cooperative Identity, Values & Principles”, <https://www.ica.coop/en/cooperatives/cooperative-identity>.
- ILO (1952), *An Introduction to Co-Operative Practice*, (Geneva: International Labour Office).
- İhtiyaç Haritası (2020), *Sosyal Kooperatif Geliştirme Programı: İhtiyaç Analizi Raporu*, (İstanbul: İhtiyaç Haritası).
- Joad, Cyril Edwin Mitchinson (1966), *Sosyalizm-Sendikalizm-Komünizm-Anarşizm*, (Çev. Oya Sencer ve Muzaffer Sencer), (İstanbul: Habora Kitabevi).
- Jossa, Bruno (2005), “Marx, Marxism and the Cooperative Movement”, *Cambridge Journal of Economics*, 29 (1), s. 3-18.
- Kasmir, Sharryn (2016), “The Mondragon Cooperatives and Global Capitalism: A Critical Analysis”, *New Labor Forum*, 25 (1), s. 52–59.

- Koray, Meryem (2020), *Sosyal Politika*, Güncellenmiş 6. Baskı, (Ankara: İmge Kitabevi).
- Kunhu, T. Shemeera (2011), “Co-Operative Theory, Principles & Practice”, *Study Material-Core Course-V. Semester*, (Malappuram/Kerala: University of Calicut School of Distance Education), s. 1-49.
- Laidlaw, Alexander Fraser (1981), *2000 Yılında Kooperatifler*, (Çev. Haluk Uzel), (Ankara: Yol-Koop Yayınları).
- Le Public Space (2021), “Who are We?”, <https://www.lepublicspace.co.uk/venue>.
- Lebowitz, Michael A. (2008), *Bugünden Kuralım: 21. Yüzyıl İçin Sosyalizm*, (Çev. Pelin Üçer ve İbrahim Akbulut), (İstanbul: Yordam Kitap).
- Lenin, Vladimir Ilyich (2017), *Lenin 2017: Hatırlamak, Tekrarlamak ve Kafa Yormak*, (Çev. Akın Emre Pilgir), (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Lima, Jacob Carlos (2007), “Workers’ Cooperatives in Brasil: Autonomy vs Precariousness”, *Economic and Industrial Democracy*, 28 (4), s. 589-621.
- Luxemburg, Rosa (1993), *Sosyal Reform mu, Devrim mi?*, (Çev. Nihal Yılmaz), (İstanbul: Belge Yayınları).
- Magnani, Esteban (2009), *The Silent Change: Recovered Businesses in Argentina*, (Trans. Steve Herrick), (Buenos Aires: Editorial Teseo).
- Marx, Karl (1894), *Capital: A Critique of Political Economy Vol. III: The Process of Capitalist Production as a Whole*, (Ed. Friedrich Engels), (New York: International Publishers).
- Marx, Karl (2017), *Hayalet-Seçme Yazılar*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Marx, Karl and Friedrich Engels (2017), *Gotha ve Erfurt Programları Üzerine*, (Çev. Erkin Özalp), (İstanbul: Yordam Kitap).
- Mondragon (2023), “About Us (Cooperation, Worldwide, Different, Future)”, <https://www.mondragon-corporation.com/en/about-us#global>.
- Mülayim, Ziya Gökalp (1975), *Genel ve Tarımsal Kooperatifçilik*, Birinci Basım, (Ankara: Bilgi Yayınevi).
- Nasioulas, Ioannis (2012), “Social Cooperatives in Greece: Introducing New Forms of Social Economy and Entrepreneurship”, *International Review of Social Research*, 2 (2), s.151-171.
- Ofeil, Kwadwo Ansah (2005), “Participative Schemes and Management Structures of Ghanaian Co-operatives”, *Journal of Co-operative Studies*, 38 (3), s. 14–26.

- Palomino, Hector, Ivanna Bleynat, Silvia Garro and Carla Giacomuzzi (2010), “The Universe of Worker-Recovered Companies in Argentina (2002-2008): Continuity and Changes Inside the Movement”, *Affinities: A Journal of Radical Theory, Culture and Action*, 4 (1), s. 252-287.
- Polanyi-Levitt, Kari (1994), “Karl Polanyi as Socialist.”, McRobbie, Kenneth (Ed.), *Humanity, Society and Commitment: On Karl Polanyi*, (Montreal: Black Rose Books): 115-134.
- Politzer, Georges, (1969), *Marksist Felsefe Dersleri*, (Çev. Galip Üstün), (İstanbul: Sosyal Yayınlar).
- Potter, Beatrice (1891), *The Co-Operative Movement in Great Britain*, 1st ed., (London: Swan Sonnenschein & Co.).
- Rocker, Rudolf (2000), *Anarko-Sendikalizm*, (Çev. H. Deniz Güneri), (İstanbul: Kaos Yayınları).
- Satgar, Vishwas (2007), “Cooperative Development and Labour Solidarity: a Neo-Gramscian Perspective on the Global Struggle Against Neoliberalization”, *Labour, Capital and Society / Travail, Capital et Société*, 40 (1/2), s. 56-79.
- Satt, Ehud (2007), “Introducing Differential Wage Rates in the Kibbutz Economy: Is it the End of the Kibbutz? Theory and New Data”, Novkovic, Sonja and Vania Sena (Eds.), *Cooperative Firms in Global Markets (Advances in the Economic Analysis of Participatory and Labor-Managed Firms, Vol. 10)*, (Bingley: Emerald Group Publishing Limited): 79-107.
- SEWA (2020), “Self Employed Women’s Association (SEWA) & SEWA’s Vision”, <https://www.sewa.org/>; <https://www.sewa.org/sewas-11-questions/>.
- Shaffer, Jack (1999), *Historical Dictionary of the Cooperative Movement*, (London: The Scarecrow Press Inc.).
- Siriani, Carmen (1990), *İşçi Denetimi ve Sosyalist Demokrasi: Sovyet Deneyimi*, (Çev. Kumru Başoğlu), (İstanbul: Belge Yayınları).
- SSCB Bilimler Akademisi Kolektifi (2008), *Karl Marx Biyografisi*, (Çev. Ertuğrul Kürkçü), 3. Baskı, (İstanbul: Sorun Yayınları).
- Starke, Peter (2006), “The Politics of Welfare State Retrenchment: A Literature Review”, *Social Policy & Administration*, 40 (1), s. 104-120.
- Şahin, Çağatay Edgücan ve Kerem Gökten (2013), “Latin Amerikan Özyönetim Pratiklerinden İnsan Odaklı Bir Esnekleşme Beklenebilir Mi?”, *Çalışma ve Toplum*, 2013 (2), s. 119-145.



- Talas, Cahit (1992), *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*, Birinci Basım, (Ankara: Bilgi Yayınevi).
- Thomas, Antonio (2004), "The Rise of Social Cooperatives in Italy", *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 15 (3), s. 243-263.
- Timm, Uwe (1999), "Neyse Ki Özgürlüğe Doğru Gidiliyor: Özelleştirme Üzerine Liberter Perspektifler", Degen, Hans-Jürgen (Ed.), *Anarşizmin Bugünü: Tavırlar*, (Çev. Neşe Ozan), (İstanbul: Ayrıntı Yayınları): 29-60.
- TÜSEV (2023), "Sosyal Girişim Nedir?", <http://sosyalgirisim.org/sosyalgirisim.org/content/detail30ba.html?cid=10>.
- Utting, Peter (2016), "Mainstreaming Social and Solidarity Economy: Opportunities and Risks for Policy Change", (Geneva: United Nations Task Force on Social and Solidarity Economy), <http://base.socioeco.org/docs/paper-mainstreaming-sse-12-november-2016-edit-untfsse.pdf>, s. 1-17.
- Wanyama, Fredrick Ouma, Patrick Develtere and Ignace Pollet (2009), "Reinventing The Wheel? African Cooperatives in a Liberalized Economic Environment", *Annals of Public and Cooperative Economics*, 80 (3), s. 361-392.
- Yeğin, Metin (2006), *Patronsuzlar*, (İstanbul: Versus Kitap).
- Yi, Ilcheong (2023), "Chapter 53: Social policy", Yi, Ilcheong (Eds.), *Encyclopedia of the Social and Solidarity Economy*, (Cheltenham: Edward Elgar Publishing): 416-424.



## **TÜRKİYE’DE KADIN KOOPERATİFLERİNE SİYASİ İKTİDARIN GÖZÜNDEN BAKMAK: FEMİNİST POSTYAPISALCI BİR ANALİZ**

Güneş KURTULUŞ<sup>1</sup>  
Pelin DEMİRCAN-YILDIRIM<sup>2</sup>

### **Öz**

Türkiye’de yirmi yılı aşkın süredir hem siyasi hem de sivil alanda özellikle kadının güçlendirilmesi retoriği ile ilişkili kadın kooperatiflerine olan ilginin arttığı gözlenmektedir. Kadınların ekonomik ve sosyal olarak potansiyellerinin “kadın kooperatifçiliği” modeli ile görünürlük kazandığı vurgulanmakta; bu model özellikle siyasi iktidar tarafından teşvik edilmektedir. Başarılı örnekler olmakla birlikte, kadın kooperatiflerindeki iç dinamiklerin çoğunlukla ihmalî söz konusudur. Kadın kooperatifleri faaliyet alanları, işleyişleri, aldıkları destekler vb. unsurlar aracılığıyla toplumsal yapı tarafından belirlenen normlara bağlı kalması ve sürdürülmesine dolaylı yoldan katkıda bulunma riskini beraberinde getirmektedir. Bu çalışmanın amacı, Foucault’nun neoliberal yönetimsellik kavramı çerçevesinde kadın kooperatifleri ile ilgili yürütülen politik çalışmalara eleştirel bir bakış açısı sunmak ve alternatifleri tartışmaktır. Bu amaçla, Türkiye’de kadın kooperatiflerinin gelişimine dair hedeflerin yer aldığı resmi kaynaklar feminist postyapısalcı kuram çerçevesinde analiz edilmektedir. Analizde “kadın kooperatifi teşviki”, “kadınların kooperatifler yoluyla güçlendirilmesi”, “yeniden üretim faaliyetleri” olmak üzere üç tema belirlenmiştir. Sonuç olarak bu çalışma, kadın kooperatiflerinin toplumsal cinsiyetin rollerinin eşitsiz yapısını pekiştirme ihtimali üzerinde tartışma açmayı amaçlamaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Güçlendirme, Kadın Kooperatifleri, Neoliberal Yönetimsellik, Siyasi İktidar, Toplumsal Cinsiyet

---

<sup>1</sup> İktisat Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, SBE. [guneskurtulus@posta.mu.edu.tr](mailto:guneskurtulus@posta.mu.edu.tr) ORCID: 0000-0002-6675-330X

<sup>2</sup> Dr., Bağımsız Araştırmacı, [pelindemircan33@gmail.com](mailto:pelindemircan33@gmail.com) ORCID: 0000 0003 3300 5783

## **LOOKING AT WOMEN'S CO-OPERATIVES IN TURKEY FROM POLITICAL POWER’S POINT OF VIEW: A FEMINIST POSTSTRUCTURALIST ANALYSIS**

### **Abstract**

For more than two decades, there has been a growing interest in women's co-operatives in Turkey, both as the political and civil, particularly in relation to the rhetoric of women's empowerment. It is emphasised that women’s economic and social potential gains visibility through the “women’s co-operatives” model, and this model is particularly encouraged by the political power. While there are successful examples, the internal dynamics of women’s co-operatives are often neglected. Women’s co-operatives run the risk of indirectly contributing to the adherence to and maintenance of norms determined by the social structure through their activities, their functioning, the support they receive, and so on. The aim of this study is offer a critical perspective on the political work on women's co-operatives within the framework of Foucault's neoliberal governmentality and to discuss alternatives. To this end, public documents containing goals for the development of women's co-operatives in Turkey are analysed within the framework of feminist poststructuralist theory. Three themes are identified in the analysis: “incentive of women’s co-operatives”, “empowerment of women through co-operatives” and “reproduction activities”. As a result, this study aims to open a discussion on the possibility of women's cooperatives reinforcing the unequal structure of gender roles.

**Keywords:** Empowerment, Gender, Neoliberal Governmentality, Political Power, Women’s Cooperatives

### **Giriş**

Küresel düzeyde kapitalist üretim ilişkilerinin artması sosyal politikaların gerilemesine, artan ekonomik dengesizliklere ve yükselen fiyatlarla birlikte ortaya çıkan ekonomik krizlere işaret etmektedir. Yanı sıra, gıda ve bakım krizi gibi sorunların takip ettiği süreçte insan yaşamının sürdürülmesi giderek daha büyük bir tehdit altına girmektedir. İnsanlar küreselleşme sürecinde ortaya çıkan sorunlara çözüm bulmak amacıyla kapitalizme karşı alternatif ekonomiler yaratma arayışına girmişlerdir. Kooperatifler ise dünya genelinde devletler, uluslararası kuruluşlar tarafından, piyasaya hâkim kapitalist üretim ilişkilerinin karşısında alternatif bir çözüm olarak sunulmaktadır (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 2012; ICA, 2015; ILO, 2019; Yaman, 2020; Değirmenci, 2023). Her bireyin ve grubun ihtiyacına yönelik ortaya çıkan çeşitli kooperatif

türleri olmakla birlikte, Türkiye’de özellikle son yıllarda kadın kooperatifi türünde dikkate değer bir artış yaşanmıştır (Şahankaya Adar, vd., 2023: 1173). Yaklaşık on yıldır kadın kooperatifleri, kadınların ekonomik faaliyetlere katılımını artırarak güçlenmelerini sağlamak amacıyla, özellikle tarım, gıda, el sanatları ve tekstil gibi alanlarda kurulmakta ve faaliyet göstermektedirler.

Son yıllarda, kadınların işgücüne katılımının artması ve kadın girişimciliğinin desteklenmesine yönelik politika ve programların geliştirilmesiyle birlikte kadın kooperatifleri daha fazla önem kazanmıştır. Türkiye’de politik alanda kadın kooperatiflerine artan ilgi, akademik yazın üzerinde de etkili olmuştur. Kadın kooperatiflerinin işleyişi, katılımcı profilleri, faaliyet alanları, toplumsal katkıları, kuruluş hikayeleri, kadın emeği ve kadınların “güçlendirilmesi”ne yönelik geniş bir literatür vardır (Demircan Yıldırım, 2022; Varol, 2013; Kahrıman, 2021; Cazgır, 2022; Majurin 2012; Duguid vd., 2015; KEİG, 2018; Cinar vd., 2021).

Türkiye’de kadın kooperatiflerine yönelik ilginin artmasının ve kadınların ekonomik ve sosyal potansiyellerinin “kadın kooperatifçiliği” modeli ile ortaya çıkmasının, özellikle siyasi iktidar tarafından teşvik edilen bir retorikle ilişkilendirildiği yönündedir. Ancak, başarılı örneklerin yanı sıra, kadın kooperatiflerinin iç dinamiklerindeki ihmaller ve faaliyetlerin toplumsal normlara bağlı olarak sürdürülme riski vurgulanmaktadır. Buradan hareketle, çalışmanın amacı, öncelikle Foucaultcu bakış açısıyla neoliberal yönetimselliğin “kadın kooperatifi” tasarısında bir zemin işlevi gösterip göstermediğini analiz etmektir. İkinci bölüm çalışmanın kuramsal ve yönetsel çerçevesini oluşturmakta; bu bölümde resmi kaynaklar, “kadın kooperatifi teşviki”, “kadınların kooperatifler yoluyla güçlendirilmesi” ve “yeniden üretim faaliyetleri” temaları etrafında değerlendirilmektedir. Feminist postyapısalcı kuram doğrultusunda ilerlemek, kadın kooperatiflerinin belirlenen normlara bağlı kalma riski ve toplumsal normları nasıl yeniden üretebileceği konusunda bir sorgulama pratiği geliştirmede çalışmaya rehberlik etmektedir. Belirlenen temalar bu kuram kapsamında belirlenmiştir. Sonuç olarak, kadın kooperatiflerinden hareketle bir bütün olarak kooperatifçilik uygulamalarına ilişkin önerilerle çalışma tamamlanmaktadır.

## **1. Neoliberal Yönetimsellik, Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Kooperatifi Sarmalı**

Neoliberalizm, piyasa ilişkilerinin genişletilmesine dayanan küresel ekonomik sistemi yönetmenin yanı sıra, bireylerin kimliklerini ve duygu durumlarını yönetme biçimidir. Foucault, neoliberalizmin köklerinin düşünüldüğünden çok daha derinlerde aranması gerektiğini savunmuştur.

Neoliberalizmin, ana hatlarıyla 18. yüzyılın ortalarında ortaya çıktığını düşünmekle birlikte Foucault, politik ekonomide yeni bir liberal yönetsel akıl biçiminin doğuşuna işaret etmektedir (Foucault, 2015: 110). Foucault’nun temel iddiası ise, modern liberal yönetim anlayışının, siyasi iktidar ile ekonomik bilgi arasında ilişki kuran yeni bir hakikat rejimi tarafından oluşturulduğu ve sınırlandırıldığıdır (Oksala, 2013: 37). Böylelikle ekonomi, bilimsel hakikat iddialarına dayandırılmaya başlamıştır. Neoliberal düşünce altında topluluklara dayatılan tek hakikat, piyasanın kendi kendine işleyen kusursuz bir mekanizma olduğudur. Siyasi iktidar tarafından yaratılan bu hakikat, yine siyasi iktidar tarafından kontrol altına alınması mantıksız bir davranış olarak görülmektedir. Bu, neoliberalizmin 80’lerden itibaren devam ettirilen en temel ironisidir.

Neoliberalizmin bir tamamlayıcısı olarak yönetsellik ise, davranışları kontrol etmek için geliştirilen bir dizi stratejidir (tekniktir). Foucault (1982), yönetselliği, “başkalarının tahakküm teknikleri ile benlik teknikleri arasındaki ilişki” olarak tanımlamıştır. Foucault, yönetsellik kavramını, özellikle erken dönem modern devlet yansımalarını, yönetim pratiklerindeki değişimlerin bir sonucu olarak analiz etmek amacıyla formüle etmiştir (Gordon 1991: 4). Ancak “küresel yönetim” (neoliberalizm) sürecine bakıldığında, devlet egemenliğindeki değişimler ve devlet ile devlet dışı aktörler arasındaki ilişkinin yönetsellikle bağlantılı olduğu görülebilir. Diğer bir ifadeyle, neoliberalizm bir yandan devleti sorunsallaştırıp bireysel seçime başvurarak sınırlarını belirlemekte, diğer yandan hem kurumları hem de bireyleri piyasa normlarına uymaya teşvik eden yönetim tekniklerini içermektedir.

Foucault’nun neoliberal yönetsellik analizi, toplumsal cinsiyetin güçlendirilmesine yönelik tüm yöntemlerin karşısında bir meydan okuma olarak düşünülebilir. Söz konusu yöntemler tek başına bir “özgürleştirme” eylemi gibi görünürken, aslında piyasa ekonomisinin temel ilkelerinin yönetim sanatına yansıtılmasıdır (Foucault, 2015: 111). Bu aşamada özellikle “özgürleştirici” pratikler üzerinde durulmalıdır (Inoue, 2007: 82). Neoliberalizmde, ekonomik ve sosyal açıdan kırılğan gruplardan biri olan kadınları, toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden kendi kaderlerini tayin etmeye teşvik eden bir sistem tasarlanmıştır. Siyasi iktidar eliyle oluşturulmaya çalışılan kadın kooperatiflerinde, kadınlar kendi arzuları ve becerileri ile ödüllendirilirken (güçlendirilirken), diğer tarafta özgürlük yanılması içinde özneleştirilmektedirler. Temelde kadınların ekonomik ve sosyal yaşama aktif olarak katılmaları amacıyla siyasi iktidarlar tarafından kurulduğu/kurulmasına öncülük edilen “kadın kooperatifi” modeli bunun bir örneğidir.

Kadın kooperatifi modeli, çoğunlukla kadınların güçlenmesi odağına dayalı geniş bir literatüre sahiptir (Bharti, 2021; Gönüllü Atakan ve Çoban, 2022; Datta ve Gailey, 2012; Widiyanti, vd., 2018; Dash, vd., 2020; Lecoutere, 2017; Ferguson ve Kepe, 2011). Diğer taraftan, Mayoux'a (1995) göre, siyasi iktidarın örgütlenmelerdeki müdahalesi ve kötü planlama kadın girişimlerini engelleyebilmekte, hatta yok edebilmektedir. Bu faaliyetlere katılan kadınlar asgari düzeyde fayda sağlayıp güçlense de, elde edilen faydaların kadınların özel sektörde çalışarak elde edeceklerinden daha iyi olmadığı öne sürülmektedir (Mayoux, 1995). Bir başka çalışma, kadın kooperatiflerinin kadınların güçlenmesi için önemli bir potansiyel taşıdığını kabul etmekte ancak siyasi ve ekonomik iklime hâkim olan neoliberal yaklaşımların kadınların güçlenmesi için uygun koşullar yaratmaması nedeniyle bu potansiyele ulaşılmaktan uzak olduğunu ortaya koymaktadır (Cinar, vd., 2021). Güçlenmeyi oluşturan faktörler topluluklar içinde değişkenlik gösterebildiğinden kadınların güçlenmesine yönelik kesinlik bildiren yargılara varılması gerçekçi değildir (Datta ve Gailey 2012: 571). Dolayısıyla kadın kooperatifi, kadınların güçlenmesine yönelik tek başına ideal bir model olarak düşünülmemelidir.

2000'lerin başından itibaren neoliberalizmin olumsuz etkilerinin yoğunlaşmasıyla, orta ve yoksul kesimlerdeki kadınlar, artan sınıflaşmaya karşılık kooperatifçilik modeli altında örgütlenmeye başlamışlardır. Kadınlar, kendi bilgi ve becerileriyle dahil oldukları kooperatif örgütlenmeleri aracılığıyla topluluklarında ve küresel pazarda siyasi ve kültürel haklar elde etmeyi amaçlamışlardır (Stephen, 2009: 254). Bununla birlikte, bu örgüt türlerine yönelik iki taraflı bakış açılarının varlığına dikkat çekilmektedir (Yaman, 2020: 14). Yaman'a (2020: 14) göre bu bakış açıları; (1) kadın kooperatiflerinin, mevcut kapitalist üretim ilişkilerine ve kapitalist toplumsal ilişkilere alternatif bir model ve (2) çağdaş kapitalizmin bir başka yüzü olarak ayrılmaktadır.

Türkiye özelinde ise, kadınların örgütlenme mücadelesi yıllardır devam ettiği ve son yıllarda siyasi iktidarlar tarafından kadın kooperatifi modelinin teşvik edildiği gözlenmektedir. Bu teşviklerin, kadınların kooperatiflere katılımını artırma potansiyeline sahip olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Ugur-Cinar vd. (2022) kadınların kooperatiflere katılım ve katılımın devamlılığını inceledikleri çalışmalarında, kadınların evdeki ve aile içindeki toplumsal yeniden üretim görevlerinin neoliberal siyasi iktidar politikalarıyla iç içe geçtiği; bunun hem aile üyeleri hem de siyasi iktidarlar tarafından kadınlara toplumsal yeniden üretim faaliyetlerinin temel üstlenicileri olarak görüldüğünü öne sürmektedirler. Bunun aksine kooperatifler üzerinden kurgulanan politik amaçlar, toplumsal cinsiyet normlarını yıkmak ve kadınların eşitlikçi bir toplum içinde mücadele etmelerini sağlamak olmalıdır.

## **2. Kuramsal ve Yöntemsel Çerçeve**

### **2.1. Feminist Postyapısalcılık: Neden “Kadın” Kooperatifleri?**

Postyapısalcı yaklaşımın, toplumsal cinsiyet alanındaki evrenseller yerine çoğulluklar ve çeşitlilikler açısından düşünmeyi kolaylaştırdığı düşünülmektedir. Scott’a (1988: 33) göre, dünyaya sistematik bir şekilde evrensel dayatan eril ve dişil geleneklerin kavramsal hakimiyetini kırmak için başvurulması gereken araç, postyapısalcılıktır. Çünkü bu, geleneksel hiyerarşik düzenin aksine, toplumsal cinsiyet hakkında düşünmenin alternatif yollarını sunmaktadır. Ataerkilliğin ideolojik, kurumsal, örgütsel ve öznel oluşumlarındaki süreklilikleri değil, zaman içindeki değişimlerini de dikkate alarak analiz edebilmesi açısından postyapısalcılığa ihtiyaç duyulmaktadır.

Toplumsal cinsiyet konularının postyapısalcı bir çerçeveye dahil edilmesi, feminist postyapısalcı analizi ortaya çıkarmaktadır (Arslanian-Engoren, 2001: 513). Bu yaklaşım, iktidar ilişkilerinin toplumsal cinsiyet normları üzerinden yarattığı hiyerarşik sosyal ağları anlamının ve değiştirilmesinin bir aracı olarak görülmektedir. Diğer taraftan, feminist post-yapısalcılık, özellikle bireylerin cinsiyetlendirilmiş özneler haline getirildiği belirli süreçlere odaklanmaktadır. Bu sayede, erkek/kadın ikiliklerine görünürlük kazandırılmakta, onları analiz etmenin yolu açılmaktadır. Metinlerin ve konuşmaların analizi yoluyla, herhangi bir ikilikteki baskın terime normallik, rasyonellik ve doğallık bahşedilerek iktidar ilişkilerinin nasıl inşa edildiğini ve sürdürüldüğünü ve buna karşılık, ikincil terimin nasıl ötekileştirildiği ve irrasyonel olarak vurgulandığı gösterilmektedir (Davies ve Gannon, 2005: 318).

Postyapısalcı kuramın önemli temsilcilerinden Foucault (2019a: 63-64), baskıcı ve üretken iktidar alanları olarak söylemlerin, nesnelere düzenlediğini ve bir sosyal ilişkiler ağı içinde kişinin eylemlerinin meşrulaştırılmasına olanak tanıyan hâkim normlar -standartlar- yarattığını savunmaktadır. Dolayısıyla bir kimliğin gelişimi, diğer bir ifadeyle cinsiyetlendirilmiş özne, ataerkilli normlarla düzenlenmiş olur. Feminist postyapısalcılık, iktidarın (power) söylemsel pratikler aracılığıyla kavramsallaştırılması ve hayata geçirilme biçimlerini ön plana çıkarmakta iken, bunun direnilmesi mümkün yapısına odaklanmaktadır (Allan, vd., 2010: 37).

Türkiye’deki kadın kooperatiflerine feminist postyapısalcı çerçeveden bakmak, dolaylı bir biçimde bütün olarak kooperatiflerin gelişim olasılığını arttırabilir. Çünkü sosyal düzenlemeler şaşırtıcı derecede istikrarlı ve değiştirilmesi zor görünseler de, aslında deşikendirler (Ahl, 2002: 32). Bu nedenle kadın kooperatifleri hakkında yerleşik hale gelen bilgi yeniden sorgulanabilir ve toplumsal cinsiyet normlarına ve eleştirel olmayan kadın kooperatifçiliği algısına karşı bir meydan okuma olarak düşünülebilir.



Cinsiyet farklılıklarından doğan tahakküme odaklanmak yerine, feminist postyapısalcılık üzerinden kadınların kooperatifleşmesinin temelini oluşturan dayanışma güdüsünün anlamlandırılması mümkündür.

## **2.2.Yöntem**

Bu çalışma nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme kullanılarak yürütülmüştür. Fischer (2006) doküman incelemesini, basılı ve elektronik materyalleri sistematik bir prosedürle incelemek ve değerlendirmek için kullanılan bir yöntem olarak tanımlamaktadır. Bu yöntem kitaplar, gazete makaleleri, akademik dergi makaleleri ve kurumsal raporlar gibi çeşitli belge türlerinin analizini içermektedir (Morgan, 2022: 64). Doküman incelemesinin temel amacı, yeni bir bilgi elde etmek yerine, yapılanların ışığında genel eğilimleri ve mevcut durumu ortaya koymaktır. Nitel araştırmada kullanılan diğer yöntemler gibi, doküman analizi de verilerin incelenmesi ve yorumlanması yoluyla anlam çıkarmayı, ilgili konu hakkında bir anlayış oluşturmayı ve ampirik bilgi geliştirmeyi gerektirir (Corbin & Strauss, 2008).

Çalışmada, 2012-2022 dönemi içerisinde kadın kooperatiflerine yönelik olarak oluşturulan yönetmelikler, stratejiler, eylem planları, komisyon ve çalıştay raporlarından oluşan 14 adet resmi kaynak incelenmiştir. Doküman incelemesi sonucunda elde edilen veriler MAXQDA programı aracılığıyla analiz edilmiştir. Verilerin analizinde betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Betimsel analiz tekniği dört aşamadan oluşur: çerçeve oluşturma, çerçeveye göre verilerin işlenmesi, bulguların tanımlanması ve bulguların yorumlanması. Betimsel analizde, ilk adım olarak bir çerçeve oluşturulur ve bu çerçeve doğrultusunda elde edilen veriler, belirlenen temaların altına sıralanır. Ardından veriler tanımlanır ve bu tanımlar doğrudan alıntılarla desteklenir. Son olarak bulgular açıklanır, ilişkilendirilir ve anlamlandırılır (Yıldırım-Şimşek, 2011: 224).

Bu çalışmada, kuramsal bölümlerden hareketle kadın kooperatiflerine odaklanan üç tema belirlenmiştir. Bu temalar; kadın kooperatifini teşvik etme, kadınların kooperatifler aracılığıyla güçlenmesi ve yeniden üretim faaliyetleridir. Kadın kooperatifi teşviki teması, neoliberal politika ve kadınların yönetişimin yansımaları olarak ele alınmaktadır; bu tema, devlet müdahalesini azaltmayı ve kadınların ekonomik olarak kendi kendilerine yetebilir hale gelmelerini teşvik etmek amacıyla neoliberal politika ile uyumlu bir yaklaşımı vurgulamaktadır. Kadınların kooperatifler yoluyla güçlendirilmesi teması, kadınların ekonomik ve sosyal güçlenmesini hedefler ve bireysel sorumluluğun ötesine geçerek kolektif çözümleri ön plana çıkartmaktadır. Son olarak, yeniden üretim faaliyetleri teması, kadın kooperatiflerinin ekonomik faaliyetlerini ve üretim sürecini yansıtır ve kadın

kooperatiflerinin belirlenen normlara bağlı kalma riski ve toplumsal normları nasıl yeniden üretebileceği konusunu ele almaktadır. Belirlenen temalar yoluyla veriler incelenerek işlenmiş, bulgular düzenlenmiş ve betimlemelerden yola çıkılarak yorumlar yapılmıştır.

### **2.3. Bulgular ve Tartışma**

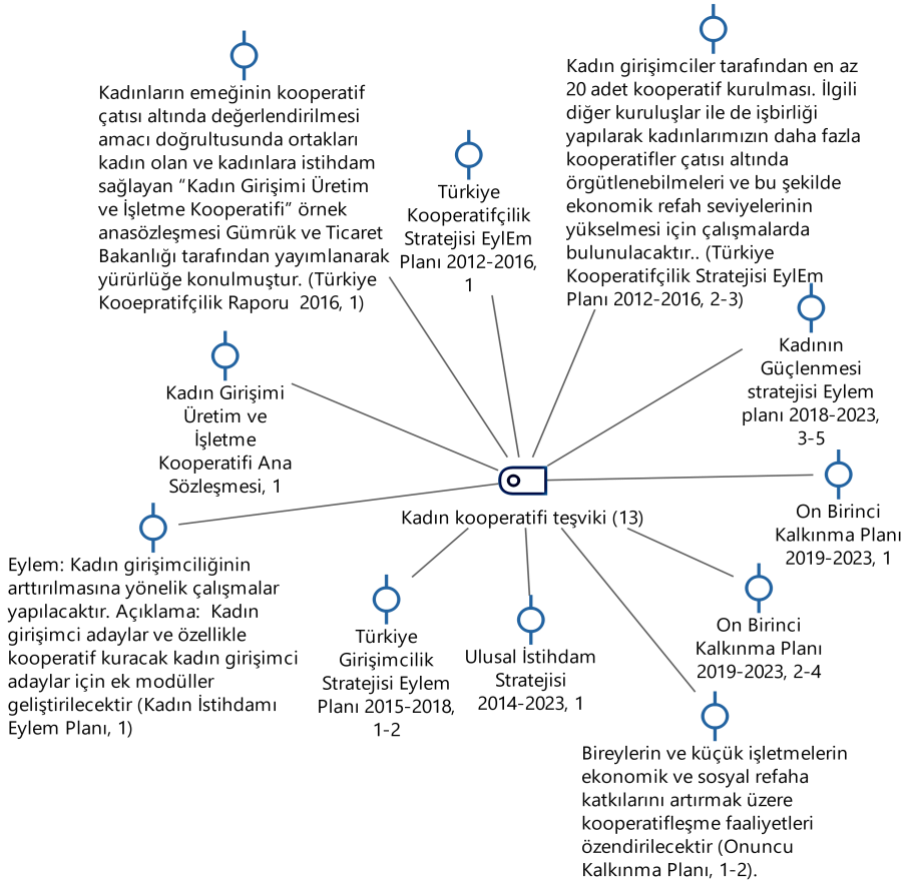
Araştırmanın bu bölümünde, veri analizinde kullanılan resmi kaynaklar ile çalışmanın amacına uygun kadın kooperatifleri bilgilerinin hangi belgelerde ve ne sıklıkta vurgulandığı, Tablo 1’de detaylı olarak sunulmuştur. Elde edilen bulgular, kadın kooperatifleri alanındaki önemi açısından ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

<b>Belge adı</b>	<b>Kodlu Bölümler</b>
Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifçiliği Raporu	1
KOOP-DES	1
Onuncu Kalkınma Planı	2
On Birinci Kalkınma Planı	3
Kırsal Kalkınma Eylem Planı 2015-2018	1
Ulusal İstihdam Stratejisi 2014-2023	1
Türkiye Girişimcilik Stratejisi Eylem Planı 2015-2018	1
Kadın İstihdamı Eylem Planı	1
Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Ana Sözleşmesi	3
Türkiye Kooperatifçilik Raporu 2016	1
Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi Eylem Planı 2012-2016	4
Kadının Güçlenmesi Stratejisi Eylem Planı 2018-2023	3
Kadın Kooperatiflerin Güçlendirilmesi İşbirliği Raporu	1
Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi Komisyon Raporu	2

**Tablo 1: Resmi Kaynaklar ile Kodlu Bölümler**

#### **2.3.1 Kadın Kooperatifi Teşviki**

Kadın kooperatifi teşviki temasına ilişkin bulgular, Şekil 1’de sunulmuştur. Şekil 1’de, 14 adet resmi kaynağın 13 kez kadın kooperatifi teşvikinin önemine vurgu yaptığı görülmektedir. Resmi kaynaklardan alınmış bazı alıntılar da modelde gösterilmiştir.



### Şekil 1: Kadın Kooperatifi Teşviki

Kadın kooperatifi teşviki, kadınların ekonomik ve sosyal olarak güçlenmelerini desteklemek amacıyla çeşitli teşviklerin sağlandığı veya politika önlemlerinin alındığı bir bağlamı ifade eder. Kooperatif modelinin seçimi ise, kuruluş sürecinde yer alan bazı kurumsal tarafların teşvikiyle belirlenmektedir. Örneğin, 2011 yılında Gümrük ve Ticaret Bakanlığı tarafından belediyelere iletilen kadın kooperatiflerini teşvik etme çağrısı, belediyelerin bu konuda faaliyetlerini artırmalarına yol açmıştır (KEİG, 2015: 37).

Türkiye gibi özellikle az gelişmiş ülkelerde, kadınların ekonomik kazanç elde etmek yönündeki çabaları çoğunlukla fark edilmemekte ya da takdir edilmemektedir. Datta ve Gailey'e (2012: 569) göre, bunun sebebi bu ülkelerde, kadınların kayıtlı ekonomiden ziyade kayıt dışı ekonomide faaliyet göstermeleridir. Türkiye'de özellikle tarım sektöründe, kadınlar ücretsiz aile

işçisi olarak çalışmalarının yanında mevsimlik tarım işlerinde kayıt dışı çalıştığı görülmektedir. Tarımın yaygın olmadığı kentlerde ise, yine kayıt dışılık kapsamında çoğunlukla ücretli veya yevmiyeli işlerde çalışmaktadırlar (Tiryaki Yenilmez, 2023: 140). Yıllar içinde kadınların kayıt dışı istihdam oranları azalmış olsa da, kayıt dışılık kadınlar için hâlâ dikkate değer bir yüksekliktedir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2023) ikinci çeyrek verilerine göre, kayıt dışı istihdam edilen kadın oranı %33,2’dir. Kayıt dışı çalışan ücretli veya yevmiyeli statüsünde 1.197 (bin kişi) kadın çalışmakta; ücretsiz aile işçiliğinde ise bu rakam 1.516 (bin kişi)’dir.

Kadın kooperatifleri, kamusal politikalar tarafından teşvik edilirken, kadınlara güvenceli iş sağlayabilme potansiyeline vurgu yapılmaktadır. Oysa, Türkiye’de kurulan birçok kadın kooperatifinde, kadınlar sosyal güvence ile ilişkili sorunlar yaşamaktadır. Sigorta primlerinin yüksekliği nedeniyle sosyal güvence imkanına erişimin kısıtlı olmasının (Duguid, vd., 2015) yanı sıra; SGK’nın 2013/11 sayılı ilgili Genelgesine göre kooperatiflerinin yönetim ve denetim kurulunda olan ortaklar, kooperatifte yürüttükleri çalışmalardan sigortalı sayılamamaktadırlar. Genellikle dezavantajlı gruplardan gelen, daha önce hiç sigortalı çalışma deneyimi olmamış kooperatif ortağı kadınlar için bu durum kayıt dışı çalışmanın önünün açmaktadır (Gönüllü Atakan ve Çoban, 2022). Dolayısıyla teşviklerin, kadın kooperatiflerinin kurulmasından öte, işleyişi yönünde planlanması ve kurumlar arası etkili işbirliği kadınların istihdamdaki konumu açısından daha önemlidir.

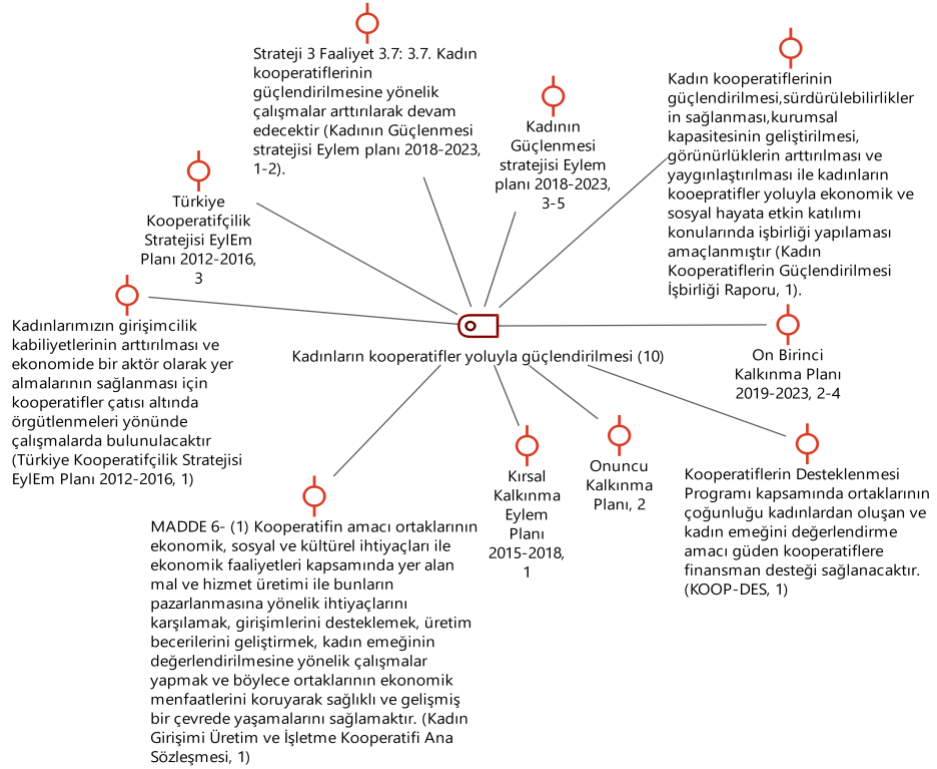
Kadın kooperatiflerinin teşvikinin yanı sıra, kadınların bireysel motivasyonlarının ve beklentilerinin daha ön planda olması gerekebilir. Patriyarkal kapitalizme karşı kadın kooperatifi modelinin gerekliliği, kadınların böyle bir örgütlenme aracılığıyla beklentilerinin karşılanıp karşılanmadığına bağlıdır. Kadın kooperatiflerinin son yıllarda oldukça hızlı çoğalmalarının yanı sıra, kuruluşu takip eden kısa süreler içerisinde faaliyetlerini sürdüremez hale gelmeleri (Şahankaya Adar, vd., 2023: 1188), bu modelin kadınların beklentilerini karşılamada çok başarılı olamadığının bir göstermektedir. Bu, aynı zamanda, henüz Türkiye’de, kooperatifçiliğin gerçekte tabandan bir örgütlenme modeli olması gerektiği bilincinin yaygınlaşmamış olduğuna işaret eder.

Türkiye’de kadın kooperatiflerinin sayılarının hızla arttırılmasındaki çaba, kadınların ve eylemlerin bir modele uyumlulaştırılma çabası (norm) olarak yorumlanabilir. Foucault (2019b, 80), normu, disiplinci iktidarın bireyleri bölümlere ayırma ve eylemleri bir modele uydurma çabası olarak tanımlamıştır; temelinde ekonomik gerekçeler vardır. Kadın kooperatifi modeli, kadın girişimciliğinin veya kadın istihdamının teşvik edilmesi amacıyla ortaya çıkmış olsa da, cinsiyete dayalı ayrı bir kooperatif türüdür. Bu, kadınların toplumsal cinsiyet kimliğinin sürdürülmesi riskini beraberinde

getirmektedir. Diğer taraftan, Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi Eylem Planı'nda "en az 20" kadın kooperatifi kurulmasının hedeflenmesi kadın kooperatifçiliğinin sadece nicele dayandırıldığı bir bakış açısını temsil etmektedir. Dolayısıyla bireylerin, nicel kavramlara bağlı kalmaksızın, örgütlenme bilincine sahip olmaları için teşvik edilmeleri bir bütün olarak kooperatifçiliğin geliştirilmesinde önemlidir.

### 2.3.2. Kadınların Kooperatifler Yoluyla Güçlendirilmesi

Kadınların kooperatifler yoluyla güçlendirilmesi temasına ilişkin bulgular, Şekil 2'de sunulmuştur. Şekil 2'de, 14 adet resmi kaynağın 10'unda kadınların kooperatifler yoluyla güçlendirilmesi vurgusu yer almaktadır. Resmi kaynaklardan alınmış bazı alıntılar da modelde gösterilmiştir.



### Şekil 2: Kadınların Kooperatifler Yoluyla Güçlendirilmesi

Kadınların ekonomik ve sosyal açıdan güçlenmeleri, ülkelerin kalkınması konusunda yıllardır tartışılmaktadır. Hem ulusal hem de uluslararası çabalarla kadınların güçlendirilmesi hedefi üzerinden kalkınma

üzerine inşa edilen pek çok savunucu politika sıralanabilir. Bunlardan biri olan kooperatifçilik modeli, Majurin’e (2012) göre, ücretsiz çalışma, cinsiyete dayalı işbölümü ve cinsiyete dayalı şiddet gibi çeşitli toplumsal cinsiyet eşitliği sorunlarının çözümünde kilit faktörlere sahiptir. Kooperatifler aracılığıyla milyonlarca kadının, kendi güçlenmelerini sağlayarak hayatlarında değişim yarattıkları düşünülmektedir. Diğer taraftan, Kabeer (1999: 435) kadınların güçlenmesine yönelik hedeflerin içselleştirilmesinden ziyade, ana akım kalkınma gündeminde büyük ilerlemeler sağladığını savunmaktadır. Kabeer’e göre bunun mantığı, kaynakların sınırlı olduğu bir ortamda, feminist hedeflerin içsel anlamda savunulması, politika yapıcılarının refah, yoksulluk ve verimlilik gibi tanıdık kavramsal alanlarından çıkarıp belirsizliğe götürmektedir.

“Kadınların güçlendirilmesi başlı başına bir amaç olarak savunulduğu sürece "sıfır toplamı" bir oyun olarak görülme eğilimindeydi. Bunun tersine, kadınların güçlendirilmesi argümanını içeren araçsal savunuculuk biçimleri, politika yapıcılara, tanıdık olmayan yollarla da olsa tanıdık ve onaylanmış hedeflere ulaşma olanağı sunar.” (Kabeer, 1999: 436).

“Güçlenme” kavramının, stratejik yaşam seçimleri yapmaktan yoksun bırakılanların, böyle bir seçimi yapma özgürlüğü kazandığı bir süreç (Kabeer, 1999) olarak tanımlandığı durumda, kadın kooperatiflerinin maddi ve manevi (sosyalleşme, dayanışma, işbirliği vb.) kazanımlarda olmak seçim özgürlüğü sağlayabilecek potansiyele sahip oldukları söylenebilir. Ancak tanımdan hareketle, kadınlara örgütlenmeleri için daha fazla alternatif sunulması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, kadın kooperatifleri bir özgürlük yanılması modeline dönüşmemelidir.

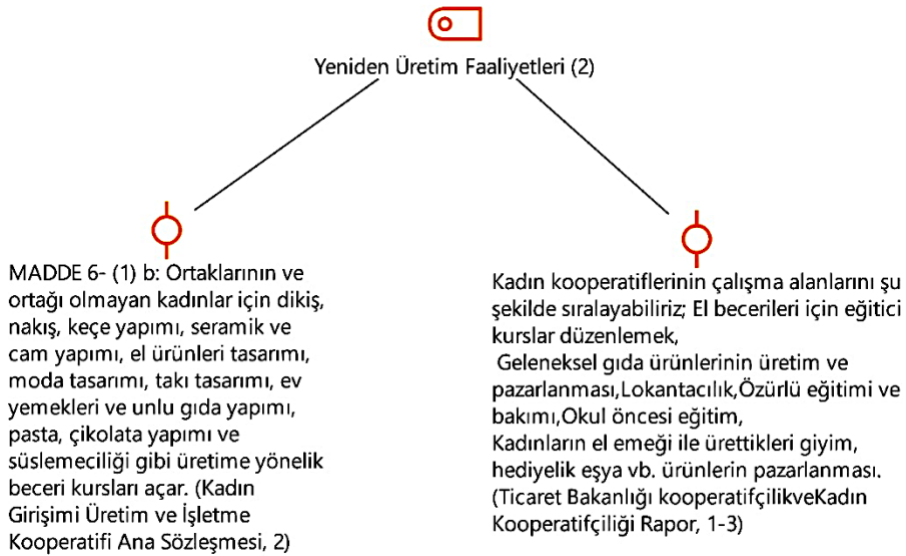
Alternatiflerin sınırlandırıldığı ortamda, kadınların özgürleşmesinden ziyade bir yanılısamadan bahsedilebilir. Foucault’ya (2019b: 74) göre iktidar, “yalnızca özgür özneler üzerinde ve yalnızca onlar özgür oldukları sürece” uygulanmaktadır. Kadın kooperatifi modeli düşünüldüğünde; politik süreç kadınları özgür bırakmaktadır (kadınlar kooperatif kurabilir), onları ekonomiye katılmaya cesaretlendirmektedir (finansal destek sağlamaktadır), fakat aynı zamanda kimliğine sadık kalması yönünde kadını teşvik etmektedir. Çünkü zaten iktidarın uygulanması demek, davranışları yönlendirmek ve muhtemel sonuçları bir düzene koymaktır. Dolayısıyla, güçlendirmenin temeli “kadın kooperatifi” modeli ile ortaya çıkmaktadır.

Resmi kaynakların analizinde, kooperatifler aracılığıyla kadınların güçlendirilmesine ve kadın kooperatiflerinin güçlendirilmesi olarak temelde birbirisiyle ilişkili iki hedef yer almaktadır. Bu belgelerde kadınların güçlendirilmesi amacıyla kadının kooperatifler sayesinde ekonomide var olma hedefine işaret etmektedir. Ancak bu bakış açısı hem kadının yeniden üretim faaliyetlerini ekonomik olanın dışında görmeyi hem de kadının

örgütlenmesinde kısıtlamayı yansıtmaktadır. Kadın kooperatifleri, güçlendirme retoriği üzerinden kadınların özgürce katılabilecekleri ve var olabilecekleri “biricik” yöntem olarak öne çıkarılmaktadır.

### 2.3.3. Yeniden Üretim Faaliyetleri

Yeniden üretim faaliyetleri temasına ilişkin bulgular, Şekil 3'de sunulmaktadır. Şekil 3, 14 adet resmi kaynağın iki kez yeniden üretim faaliyetlerine vurgu yaptığını göstermektedir. Resmi kaynaklardan alınmış bazı alıntılar da yer almaktadır.



### Şekil 3: Yeniden Üretim Faaliyetleri

Günümüz kapitalist toplumlarında, üretim ilişkileri iki temel emek alanı şeklinde kendini gösterir. Bir yanda, ataerkil toplumsal normlara uygun olarak genellikle erkek işçilerin yer aldığı fabrikalar, ofisler veya iş yerleri gibi alanlarda kapitalist sömürünün yaşandığı, sermaye-ücretli emeğin bir araya geldiği ilişkiler bulunurken; diğer yanda, hane içinde bakım ve yeniden üretim süreçlerini<sup>3</sup> yürüten kadınlar yer almaktadır. Bu ikinci emek alanında,

<sup>3</sup> Kadınlar hane içerisinde sarf ettikleri emekleriyle yaşamı üretirler. Bu faaliyetleriyle ilk olarak biyolojik yeniden üretim sağlarlar yani insan neslini sürdürmek amacıyla yeni bireyleri dünyaya getirerek toplumsal yeniden üretimi gerçekleştirirler. İkinci olarak emek gücünün sürekli olarak yeniden üretimini gerçekleştirirler; kadınların yeniden üretim emeği kapitalizmin varlık koşulunu sağlayan başlıca unsurlardan biri halini alır. Üçüncüsü kadınlar

kadınlar hastalara, çocuklara ve eşlere bakma gibi sorumlulukları üstlenirken, sağladıkları hizmetlere karşılık genellikle ücret almazlar. Bu durum, ataerkil tahakkümün etkisi altında gerçekleşir (Yaman, 2020: 18).

Küresel ölçekte yeniden yapılanan kapitalist koşullar altında, kadınlar üretim ve yeniden üretim süreçlerinde büyük bir emek sarf etmeye devam etmektedirler (Güneş, 2015: 2). Mevcut üretim sistemlerine yönelik alternatif yapılardan biri olan kadın kooperatiflerinde kadınlar, genellikle kadın işi olarak değerlendirilen emek alanlarında üretim faaliyetlerini sürdürmektedirler. Geleneksel olarak kadınların hane içerisinde gerçekleştirdiği işler, kadın kooperatiflerinde de benzer biçimde devam ettirilir. Bu durum, kadın emeğini daha geleneksel alanlara sıkışmış olarak kadın kooperatiflerine yönlendiren bir yapıya işaret etmektedir. Aynı zamanda, kurumsal ve yasal düzenlemeler de bu yönelimi teşvik eden faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye’de kadın kooperatifi ile ilgili politik gelişmelerin başlangıcı, kurucuları kadın olan ve kadın istihdamı sağlayan kooperatiflerin kurulmasına yönelik amaçla 2011 yılında uygulamaya geçen “Kadın, Çevre, Kültür ve İşletme Kooperatifi” ana sözleşmesinin hazırlanmasına dayandırılabilir. Daha sonra bu ana sözleşme geliştirilerek 2013’te “Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi” olarak yenilenmiştir. Özellikle böyle bir ihtiyacın doğmasında temel gerekçelerden biri faaliyet alanlarının genişletilmesi olmuştur. Ancak ana sözleşmeye bakıldığında mevcut kadın kooperatiflerinin birçoğunun, evde üstlenmek zorunda kaldıkları bakım ve üretim faaliyetlerini kooperatifte sürdürmekle sınırlandırıldıkları görülmektedir.

Ev içi ücretsiz emeğin kooperatif geleneğiyle devam ettirilmesi bir disiplinci normleştirme örneği olarak görülebilir. Özellikle son on yılda artan kamu faaliyetleri ile patriyarka için kabul edilebilir davranışlar kadın kooperatifleri aracılığıyla normleştirilmektedir. Foucault’ya (2013: 51) göre normleştirme, disiplinci iktidarın tek bir modele uydurma tekniğidir. Eğer bir toplumda bireyler normlara uymuyorsa, çözüm cezalandırma değil, daha fazla disiplindir. Disiplinci iktidarın, doğru davranışı teşvik etmek için büyük ölçüde ödüllere dayandığı iddia edilmektedir (Havis, 2015: 115). Bu ödüller, kadın kooperatifçiliğine verilen teşvikler; doğru davranış ise, kadınların belli bir faaliyet ve işleyiş çerçevesinde kooperatifleşmesi olarak yorumlanabilir.

---

hane içerisinde yaşlı veya hasta bireylerin bakımı gibi görevleri üstlenerek, tedarik ve bakım ihtiyaçlarının yeniden üretimini sağlarlar (Yaman, 2020: 19).



## Sonuç Yerine

Türkiye’de birçok kooperatif ortağı kadının, maddi kazanç elde etmekten ziyade, beraber çalışarak geliştirdikleri yakın arkadaşlıklar ve oluşturdukları sosyal ağlar nedeniyle kooperatiflere olumlu bakmaktadır. Diğer taraftan, günümüze kadar geçen sürede Türkiye’de kadın kooperatifçiliği için planlanan ve üzerine çalışılan politik hedeflerin, kadınların toplumsal cinsiyet normları üzerinden disipline edildikleri bir modelle sınırlandırılmaktadır. Bu, Foucault’nun neoliberal yönetsellik içinde tanımladığı özgürlük yanılmasına işaret etmektedir. Yukarıdan ve toplumsal cinsiyet rollerine bağlı olarak dayatılan kadın kooperatifçiliği; kadınlar toplumsal cinsiyet kimlikleri üzerinden özneleştirilirken, aynı zamanda bunun kendileri tarafından sürdürmelerini sağlayan patriyarkal bir piyasa modeline evrilmektedir.

Kooperatiflerin faaliyet alanı/türü ayırt edilmeksizin siyasi iktidarlar tarafından desteklenmeleri önemlidir. Ancak, “kadın” kooperatifi modeliyle, kooperatifçiliğe cinsiyet atfedilmekte iken, toplumdaki dayanışma bilinci de istemsizce kadın ve erkek olarak ayrılmaktadır. Böyle bir durumda, örgütlenme odağı geri planda kalır. Oysa, neoliberal kapitalizme alternatif bir model olarak sunulan kooperatiflerde işleyiş, yönetim ve faaliyet alanlarında yaşanan sorunlar görünür hale getirilerek, bireylerin mevcut piyasa koşullarında kooperatifleşme(me) eğilimleri tartışılmalıdır. Özellikle, Türkiye’de kadın kooperatifleri ile ilişkilendirilen faaliyet alanları ve iç işleyişle maddi/manevi tüm desteklerde, kurumların değil, bireylerin beklentileri dikkate alınmalıdır. Verilen bu desteklerin bireylere ve topluma etkisi takip edilerek düzenli aralıklarla kamuyla paylaşılmalıdır.

Siyasi iktidarlar tarafından, toplumdaki bireylerin erkek/kadın fark etmeksizin örgütlenme eğilimleri, tartışma konusu olabilir; bunun üzerine politikalar geliştirilebilir; teşvik edilebilir. Ancak temel odak, toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklanan eşitsizlikleri gözetken bir örgütlenme modeli olarak kooperatifçiliği tartışmak olmalıdır. Diğer taraftan, siyasi iktidarlar, bireylerin örgütlenme özgürlüklerini nicel kavramlar aracılığıyla somutlaştırmaktan kaçınmalıdırlar. Bu, kooperatifçilik mantığına aykırı, tepeden inme bir yaklaşım olarak yorumlanabilir. Bu yaklaşımı tersine çevirmek üzere; “kadın” kooperatifi olarak cinsiyet üzerinden ayrı bir kooperatifçilik türünü teşvik etmek yerine, faaliyet alanlarına göre kurulan kooperatiflerin geliştirilmesine odaklanmak ve bu kooperatiflerdeki kadın ortakların/çalışanların hem ekonomik hem de yönetsel anlamda haklarını genişletmeye yönelik politikalar geliştirilmelidir. Diğer taraftan, kadınların herhangi bir örgütlenme biçimiyle güçlendirilmeleri yerine; kadınlara özellikle eğitimde fırsat eşitliği sağlanarak hem ekonomik hem de sosyal

yaşamlarında güçlenmeleri için kendi potansiyellerini keşfetmeleri ve geniş bir yelpazede seçim yapabilme haklarını korumak ön planda olmalıdır.

## **Kaynakça**

- Ahl, Helene (2002), *The Making of the Female Entrepreneur A Discourse Analysis of Research Texts on Women’s Entrepreneurship*, <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:3890/fulltext01.pdf> (25.07.2023).
- Allan, Elizabeth J., Susan Van Deventer Iverson ve Rebecca Ropers-Huilman (2010), “Productions of Power through Presence within Absence”, Allan, Elizabeth J., Iverson, Susan Van Deventer ve Ropers-Huilman, Rebecca (Der.), *Reconstructing Policy in Higher Education Feminist Poststructural Perspectives* (New York: Routledge): 37-40.
- Arslanian-Engoren, Cynthia (2001), “Feminist Poststructuralism: A Methodological Paradigm for Examining Clinical Decision-Making”, *Journal of Advanced Nursing*, 37 (6), s. 512-517.
- Bharti, Nisha (2021), “Role of Cooperatives in Economic Empowerment of Women: A Review of Indian Experiences”, *World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 17 (4), s. 617-631.
- Cazgır, Dilara Kardelen (2022), *Kooperatifler Yoluyla Kadınların Güçlendirilmesi: İzmir Kadın Kooperatifleri Örneği*. Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet AnaBilim Dalı, Ankara.
- Corbin, Juliet ve Anselm Strauss (2008), *Basics Of Qualitative Research: Techniques And Procedures For Developing Grounded Theory*, (Thousand Oaks: Sage).
- Cinar Kursat, Selin Akyuz, Meral Ugur Cinar ve Emine Onculer Yayalar (2021), “Faces and Phases of Women’s Empowerment: The Case of Women’s Cooperatives in Turkey”, *Social Politics*, 28 (3), s.778-805.
- Dash, Bishnu Mohan, Prashad, Lokender, Singh, Kislay Kumar, ve Dash, Mitu (2020), “Women and Poverty in India: Poverty Alleviation and Empowerment through Cooperatives”, *Social Work & Society*, 18 (2), s. 1-14.
- Datta Bhatt, Punita ve Robert Gailey (2012), “Empowering Women Through Social Entrepreneurship: Case Study of a Women’s Cooperative in India”, *Entrepreneurship Theory and Practice*, 36 (3), s. 569–587.

- Davies, Bronwyn ve Susanne Gannon (2005), “Feminism/Post-structuralism”, Bridget, Somekh ve Cathy, Lewin (Der.), *Research Methods in the Social Sciences* (London: Sage): 318-325.
- Değirmenci, Selma (2023). “Örgütlenme Modeli Olarak Kadın Kooperatifleri: Patriyarkal Kapitalizmde Başarı Kriterlerinin Eleştirisi”, *Fe Dergi*, 15(1), s.210-230.
- Demircan-Yıldırım, Pelin (2022). *Kadın Kooperatiflerinin Kadınların Sosyal Ve Ekonomik Yaşamlarında Yarattığı Değişimler: Batı Akdeniz Örneği*. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sosyal Politika Bilim Dalı, Kocaeli.
- Duguid Fiona, Gökçen Durutaş ve Michael Wodzicki (2015), *Türkiye’de Kadın Kooperatifleri’nin Mevcut Durumu*. World Bank.
- Ferguson, Hilary ve Thembela Kepe (2011), “Agricultural Cooperatives and Social Empowerment of Women: a Ugandan Case Study”, *Development in Practice*, 21 (3), s. 421-429.
- Fischer Constance, (2006), *Research Methods for Psychologists: Introduction through Empirical Studies*. USA, Elsevier Inc.
- Foucault, Michel (1982), “Technologies of the Self-Lectures at University of Vermont in October 1982”, <https://foucault.info/documents/foucault.technologiesOfSelf.en/> (25.07.2023).
- Foucault, Michel (2013). *Güvenlik, Toprak, Nüfus*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Foucault, Michel (2015), *Biyopolitikanın Doğuşu-College de France Dersleri 1978-1979*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Foucault, Michel (2019a), *Bilginin Arkeolojisi*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Foucault, Michel (2019b), *Özne ve İktidar*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Gordon, Colin (1991), “Governmental Rationality: An Introduction”, Burchell, Graham, Gordon, Colin ve Miller, Peter (Der.), *The Foucault Effect Studies in Governmentality with Two Lectures by and an Interview with Michel Foucault*, (Chicago: The University of Chicago Press): 1-53.
- Gönüllü Atakan, Ayşe ve Aslı Çoban (2022), *Türkiye’de Kadınların Kooperatifler Yoluyla Güçlenmesi*, (Ankara: ILO).
- Güneş, Fatime (2015), “Toplumsal Yeniden Üretim ve Karşılığı Ödenmeyen Emek”, *Ttb Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 15 (57), s. 2-9.
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı (2013). *KOOP DES yönetmeliği*.

- Havis, Devonya (2015), “Discipline”, Leonard, Lawlor ve John, Nale (Der.), The Cambridge Foucault Lexicon (Cambgridge: Cambridge University Press): 110-118.
- International Co-operative Alliance (2015). The Capital Conundrum for Co-operatives.
- International Labour Organisation (2019). The Contribution of the Social and Solidarity Economy and Social Finance to the Future of Work. Bénédicte Fonteneau and Ignace Pollet (Editors) with Youssef Alaoui Solaimani, Eric Bidet, Hyunsik Eum, Aminata Tooli Fall, Benjamin R. Quiñones and Mirta Vuotto.
- Inoue, Miyako (2007), “Language and Gender in an Age of Neoliberalism”, Gender and Language, 1 (1), s. 79-91.
- Kabeer, Naila (1999), “Resources, Agency, Achievements: Rejections on the Measurement of Women's Empowerment”, Development and Change, 30, s. 435-464.
- Kadın Kooperatiflerin Güçlendirilmesi İşbirliği Raporu 2019.
- Kahrıman, Elif (2021), Bir Kadın Kooperatifi ve Kadınların Dayanışma Deneyimleri. Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Eskişehir.
- Kalkınma Bakanlığı (2013). Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018.
- KEİG (2015), Türkiye’de Kadın Kooperatifleşmesi: Eğilimler ve İdeal Tipler, (İstanbul: KEİG Yayınları Dizisi).
- KEİG (2018), Kadın Kooperatifleri Kılavuzu, (İstanbul: KEİG Yayınları Dizisi).
- Lecoutere, Els (2017), “The Impact of Agricultural Co-operatives on Women’s Empowerment: Evidence from Uganda”, Journal of Co-operative Organization and Management, 5 (1), s. 14-27.
- Majurin, Eva (2012), How Women Fare In East African Cooperatives: The Case Of Kenya, Tanzania And Uganda. Cooperative Facility for Africa (CoopAfrica).
- Mayoux, Linda (1995), “Alternative Vision or Utopian Fantasy?: Cooperation, Empowerment and Women’s Cooperative Development in India”, Journal of International Development, 7 (2), s. 211-228.
- Morgan, Hani (2022), “Conducting a Qualitative Document Analysis”, The Qualitative Report, 27(1), s.64-77.
- Oksala, Johanna (2013), “Feminism and Neoliberal Governmentality”, Foucault Studies, 16, s. 32-53.

- Scott, W. Joan (1988), “Deconstructing Equality-versus-Difference: Or, the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism”, *Feminist Studies*, 14 (1), s. 32–50.
- Stephen, Lynn (2009), “Women’s Weaving Cooperatives in Oaxaca: An Indigenous Response to Neoliberalism”, *Critique of Anthropology*, 25 (3), s. 253-278.
- Şahankaya Adar, Aslı, Saniye Dedeoğlu ve Güneş Kurtuluş (2023), “Türkiye’de Kadın Kooperatifleri: Mevcut Durum Analizi, Kadın Güçlenmesi ve İstihdam Yaratma Potansiyeli”, *Çalışma ve Toplum*, 2, s. 1171-1208.
- T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (2018). Kadının Güçlenmesi Stratejisi Eylem Planı 2018-2023.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019-2023). On Birinci Kalkınma Planı.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2014). Ulusal İstihdam Stratejisi 2014-2023.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2014). Kadın İstihdamı Eylem Planı.
- T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (2015). Kırsal Kalkınma Eylem Planı 2015-2018.
- T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı (2017). Türkiye Kooperatifçilik Raporu 2016
- T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü (2012). Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi Eylem Planı 2012-2016.
- T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü (2012). Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifleri.
- T.C. Ticaret Bakanlığı Esnaf, Sanatkârlar ve Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü (2012). Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Anasözleşmesi.
- Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifleri Raporu (2012).
- Tiryaki Yenilmez, Dilek (2023), “Türkiye’de Kadınların Kayıt dışı İstihdamı Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), s. 137-147.
- TÜİK (2023), İşgücü İstatistikleri. <http://tinyurl.com/4du383hd> (28.08.2023).
- Türkiye Girişimcilik Stratejisi Eylem Planı 2015-2018.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu (2018). Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi ve Kırsalda Kadın Girişimciliğinin Desteklenmesi Konulu Komisyon Raporu.

- Ugur-Cinar, Meral, Kursat Cinar, Emine Onculer-Yayalar ve Selin Akyuz (2022), “The Political Economy of Women's Cooperatives in Turkey: A Social Reproduction Perspective”, *Gender Work Organ*, s. 1-22.
- Varol, Fatma Cansu (2013), *Kadınların Güçlendirilmesi Açısından Kentsel Türkiye’deki Kadın Kooperatiflerinin Bir Analizi*. Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Widiyanti, Endah, Putu Mahardika Pudjihardjo ve Adi Saputra (2018), “Tackling poverty through women empowerment: The role of social capital in Indonesian women’s cooperative”, *Jurnal Ekonomi dan Studi Pembangunan*, 10 (1), s. 44-55.
- Yaman, Melda (2020), “Kooperatifler ve Dayanışma Ekonomileri Ataerkil İlişkilere Alternatif Mi? Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Bir Değerlendirme” Işıl Özlem S ve Selma Değirmenci (Der.), *Yaşamı Örgütleyen Deneyimler Kadınlar Dayanışma Ekonomilerini ve Kooperatifleri Tartışıyor*, (İstanbul: NotaBene Yayınları): 13-35.
- Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık).

## AKLA VEDA ÇAĞI: YENİ SAĞ POPÜLİZMİN KÖKENLERİ ÜZERİNE

İlker ÖZDEMİR<sup>1</sup>

### Öz

Yeni sağ (yeni liberal ve yeni muhafazakâr) yaklaşımların ortaklaşmış olduğu iddia, dünyanın 1980'lerden itibaren yeni bir çağa girmiş olduğudur. Yeni bir çağa girildiği iddiası sağ, liberal ve muhafazakâr kelimelerine eklenen yeni ekiyle birlikte post (ötesi) ekleriyle de belirgin bir hâle getirilmiştir: sanayi ötesi toplum (*post-industrial society*), fordizm ötesi (*post-fordism*), modernlik ötesi (*post-modernism*) ve hatta kapitalist ötesi toplum (*post-capitalist society*). Bu yaklaşımları "the end" eki ile başlayan betimlemeler tamamlamaktadır: ideolojilerin sonu (*the end of the ideology*) ve tarihin sonu (*the end of the history*) gibi. Birbiriyle bağlantılı olan bu iddialar insanlık tarihinde yepyeni bir çağa girildiğini ve bir dönemin aşıldığı, ötesine geçildiğini (post) ve kapandığı -ki bu dönem bütünüyle olumsuzlanarak ele alınmaktadır- ve yepyeni ve görkemli bir çağın başladığı iddia edilmektedir.

Bu makalede, "yenilik", "ötesilik" ve "son" iddialarından yola çıkarak bu yaklaşımların ötesine geçildiğini ve artık sona erdiğini öne sürdükleri olguların -ki bu yaklaşımlar tarafından ötesine geçilmesi ve sona ermesi gerektiği işaret edilmektedir- neler olduğuna bakılarak yeni sağ yaklaşımların nelere karşı olduğu, nelerin ötesine geçilmesi ve sona ermesi gerektiği düşüncesini seslendirmiş oldukları, kısacası yeni sağ yaklaşımların hangi toplumsal-politik olgulara karşı düşmanca bir tavır içinde olduklarına bakılacaktır. Ardından, yeni eki ile ortaya atılan iddialar sorgulanarak bu yaklaşımların gerçekten yeni bir yaklaşımı ve yeni bir toplumsal formasyonu temsil edip etmedikleri ele alınacaktır. Son olarak ise neo-liberalizm olarak bilinen dönemde (biz bunu yani liberal ve yeni muhafazakâr yaklaşımların sentezi olduğu için yeni sağ olarak kavramlaştırmayı yeğliyoruz) yeni sağ politikalara karşı tepki olarak ortaya çıkan sağ popülist hareketlerin bu hareketlerin alternatifi olup olmadıkları ya da başka

---

<sup>1</sup> Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, İletişim Fakültesi, İletişim Bilimleri Bölümü.  
[ilkerozdemir@cu.edu.tr](mailto:ilkerozdemir@cu.edu.tr), ORCID:0000-0001-7148-1604

bir deyişle bu yaklaşımların birbirinin anti tezleri mi oldukları, yoksa birbirlerinin devamını mı temsil ettikleri sorgulanmıştır.

**Anahtar Sözcükler:** Modernizm, Postmodernizm, Neoliberalizm, Yeni Sağ Popülizm, Akılcılık, Akıl Karşıtlığı.

## **THE AGE OF FAREWELL TO REASON: ON THE ROOTS OF NEW RIGHT POPULISM**

### **Abstract**

The claim that the new right (neo-liberal and neoconservative) approaches are common is that the world has entered a new era since the 1980s. The claim that a new era has been entered has been made more evident with the new suffix added to the words right, liberal and conservative, as well as post suffixes: post-industrial society, postfordism, postmodernism and also post-capitalist society. These approaches are complemented by the descriptions starting with the end suffix as like the end of the ideology, the end of the history. These magnificent claims, which are connected with each other, herald the entry of a brand new era in the history of humanity, and it is claimed that a new era has been exceeded, transcended (post) and closed -this period is handled with complete negativity- and that a new and glorious era has begun. With the beginning of a claims of “new”, “post” and “the new”, this article quest that these approaches claim to have gone beyond and now come to an end, which are pointed out by these approaches, they have voiced the idea of what the new right approaches are against, what they should go beyond and end, in short. It will be looked at which socio-political phenomena the new right approaches have a hostile attitude towards. Then, the claims made with the new appendix will be questioned and it will be discussed whether these approaches really represent a new approach and a new social formation. Finally, in the period known as neo-liberalism (we prefer to conceptualize it as the new right because it is a synthesis of neoliberal and neoconservative approaches), whether the right populist movements that emerged as a reaction against these new right policies are alternatives to these movements, or in other words, whether they are an alternative to these movements. It has been questioned whether the approaches are antithesis of each other or represent the continuation of each other.

**Keywords:** Modernizm, Postmodernizm, Neoliberalizm, New Right Popülizm, Rationalizm, Irrationalizm.



## Giriş

İnsan bilincinin akılcı algılama ile değil, mitolojik anlamlandırma süreçleriyle işlediği, geleneksel ve dinsel öğretilerin etkin olduğu modernlik öncesi toplumsal yaşam, doğaya ve topluma ilişkin sırlara ancak üstün vasıflara sahip insanların vakıf olabildiği gizemli bir yaşamı temsil etmekteydi. Bilgiye değil, inanca yaslanan ve mitlere/insanüstü özelliklere inanma eğiliminin başat olduğu modernlik öncesi dönemde insanlar doğayı ve toplumu doğa ve insanüstü özellikler ve duygusal kavramlarla ifade etmekteydiler. Mitsel/kutsal bir dünya algılayışına dayanan derinliksiz ve çelişkisiz bu dünyada insanlar arasındaki ilişkiler de *kurallara* göre değil, kişisel özellik ve güç farklılıklarına göre biçimlenmekte ve doğal olarak kişisel özelliklerden/farklılıklardan kaynaklanan keyfi davranış ve yönetim biçimleri egemen olmaktadır. Sözlü kültür döneminde mitik ve mistik algılama biçimleri insanların ve toplumların hayatında egemen olduğunu ve mitolojik öykülerin ve anlamlandırmaların modernlik öncesi döneme ait olduğunu ve modernliğin mitolojik anlamlandırma biçimlerine bir karşı duruşu temsil ettiğini biliyoruz. Metafizik bir dünya algılayışına dayanan bu algılama biçimleri, yani duyularımız ve düşüncemiz ile kavranamayacak şeylerin olduğuna ve dolayısıyla insanüstü ve/veya doğaüstü varlıklar ve nitelikler olduğuna dayalı metafizik bir dünya anlayışına sahip olmak modernlik öncesi dünyayı algılama biçiminin temelidir. Evrenin ve hayatın sırları olduğu, bu sırlara ancak üstün yetenek ve niteliklere sahip insanların vakıf olabileceği ve bu sırlara insanın araştırma, düşünme ve inceleme ve akıl yürütme ile değil, ancak içsel bir aydınlanma ile ulaşabileceğine ilişkin, bilimsel bilgiye ve analitik düşünceyle ilgisi olmayan kadim bilgelik anlayışından söz etmekteyiz. Modernlik öncesi dönemlerde hakikat özerk akıl ile bulunabilecek bir şey değil, vahye: tanrısal söze, ilahi/doğaüstü ilkelere ve yol gösterici ruhani önderlerin düşüncelerine dayalı olarak bulunabilecek bir şeydi. İnsan aklının gücünden kuşku duyan metafizik düşünme biçiminde aklın görevini yerine getirebilmesi için yüksek bir aydınlanma kaynağına: vahyedilmiş hakikatın yol göstericiliğine, ihtiyacı olduğu kabul edilmekteydi (Cassier, 2005: 297). Modernite öncesi bu bilgi anlayışı bilginin seçkin hatta seçilmiş kişilerin bir ayrıcalığı olduğu esasına dayalıydı. Bu bağlamda, hakikati kendi uhdesinde tutarak ve onu içsel deneyimlere dayandırarak oluşturan mistik anlayışlara karşı insan aklını öne alarak, dinsel bilgi ve mistisizm dışında insana ve insan aklına dayalı biçim vermeye ve insanı özgür ve özerk bir varlık olarak konumlandırmaya çalışan anlatılarla insanlar üzerinde mistik marifetler üzerinden tahakküm kurma çabaları arasındaki mücadele tarihin başlangıcından beri sürmektedir. Dolayısıyla modern öncesi dönemin metafizik kavrayışı ile modern dönemin akılsallığı arasında antagonistik (uzlaşmaz çelişkilere dayalı) bir ilişki söz konusudur.

Bu çalışmada modern hayata geçişi niteleyen aydınlanma çağı ve Fransız Devrimi'nin öne çıkarmış olduğu modern akla karşı öne sürülen tezler ve akıl karşıtı hareketler tarihsel bir perspektifle ele alınarak, aralarındaki düşünsel bağlantılar ve bu akıl karşıtı tezlerin günümüzdeki yansımalarının kökenleri ve aralarındaki bağlantılar incelenmiştir. Buna ek olarak postmodernizm ve neoliberalizmin modernite ve akıl karşıtlığına yaslandıklarını ve buna tepki olarak ortaya çıkan yeni sağ popülist hareketlerin bu akıl karşıtlığını daha ileri bir aşamaya taşıdıklarını ve sonuç olarak irrasyonelizm konusunda neoliberalizm ile yeni sağ popülizm arasında geniş bir mutabakat olduğu ve sonuç olarak modern akıl karşıtlığının modernite ötesine geçişi ve yeni bir anlayışı ortaya koymanın tam aksine modernlik öncesi anlayışlara geriye dönüşe dayalı olduğunu ve bunun da demokrasi karşıtı otoriter yönelimler ve otoriter yönetim biçimlerine yol açtığı gösterilmiştir.

## **1. Moderniteye Geçiş**

Modern yaşama geçişin en belirgin özelliği efsanelerin ve mitsel anlatıların sona erdirilmesi çabaları olmuştur. Aydınlanma filozofları için mitoloji, dinî rivayetler ve efsanevi anlatılar birer boş inanç, hatta safsataydı. Mitolojik temalar akıl ve felsefeyle son bulması gereken uygarlık öncesi dönemlere özgü olgulardı ve bu büyülu anlatımdan vazgeçmek, bu büyüü bozmak gerekiyordu. Bu büyüü bozmak için de bir aydınlatıcı güç gerekiyordu ve bu bağımsız ve özgür insan akli idi. Aydınlanma ve akıl ilişkisinin esprisi aydınlatıcı bir güç olarak akıl ideası: aklın yargı gücüne duyulan güvendir. Aydınlatıcı bir güç olarak akıl kavramı, modernitenin istikametini belirleyen, ona ihtiyaç duyduğu ruhu ve özbilinci veren düşüncedir. Bu bağlamda rasyonalite ve “rasyonalizasyon modernitenin kurucu-şartı, esası ve vazgeçilmez ilkesidir” (Çiğdem, 2004: 155).

Bir bağımsızlık ve insanın özgürleşmesi projesi olarak moderniteye geçişle birlikte gizemler ve esrarlar çözülmeye ve dünyanın büyüü bozulmaya başlamış ve sadece üstün vasıflara sahip bilge insanların değil, aklın kılavuzluğu ile sıradan insanların da evrenin ve yaşamın sırlarına vakıf olabileceği anlayışı yerleşmeye başlamıştır. Kişisel özelliklere ve doğa/insan üstü güçlere dayalı soyut ve duygusal, inanca dayalı bir mitik dünya algılamasının yerini mistik olmayan/somut ve rasyonel bir dünya algılayışı almaya başlamıştır. Aydınlanma ve modernite bilinmezliğe, gizeme, korkuya ve mitosa saldırarak dünyanın büyüünü bozan, her şeyin insanlar tarafından açıkça bilinebilmesine, premodern bilgi anlayışının tersine her insanın bilgiye ulaşabileceği esasına, dayalıdır. Yeni bir bilgi biçimi getiren modernite premodern (modernlik öncesi) düşünüm formlarının toptan ortadan kaldırılışına dayalıdır ve bunun sonucunda insanların hayat biçimlerinin de değişeceği zengin bir toplumsal pratiğin canlanacağını öngörür. Geleneğe

(mit, din vb.) karşı akla önem ve değer verme Aydınlanma düşüncesinin en temel özelliğidir. (Çiğdem, 2004: 19 ve 44). Aydınlanmanın kurucu bir ögesi olarak modern akıl düşüncesi burada insanın akli üzerindeki vesayetten kurtularak ergin olmama durumundan çıkmasını ve özgür ve özerk erişkin bir birey olarak akıl yürütmesini ve yargıda bulunma gücünü işaret eder (Kant, 1979: 43). İnsanın kendi aklını başkasının vesayeti olmaksızın kullanma isteği ve cesareti (sapare aude) Aydınlanmayı doğurur ve bu da rasyonel (akılcı) düşünce ve davranışı beraberinde getirir. Başka bir deyişle “akıl ideası, rasyonel olma, erişkin olma, hayatın kurulmasındaki özerklik ve sorumluluk istemlerini kapsamaktadır” (McCarthy, 1984: 77). Bilimsel bilgi ve analitik düşünce ile o zamana dek kutsal ve değişmez olarak kabul edilen doğa ve toplum yasalarını gizeminden arındırılarak sadece ayrıcalıklı/üstün vasıflara sahip insanlar tarafından değil, sıradan insanlar tarafından da hayatın, toplumun ve doğanın anlaşılabilir, denetlenebilir ve öngörülebilir olduğuna ilişkin bir anlayıştır. Geleneğe karşı yeniliği temsil eden Aydınlanma düşüncesi geleneğin güç araçları olarak betimlediği mit, din ve hurafelere karşı aklın mitolojik payandalara ihtiyacı olmadığı düşüncesinden hareketle geleneksel otoritelere meydan okuyarak akli dinin ve geleneğin karşısına yerleştirilmiştir (Çiğdem, 2004: 57-59). Aydınlanma idealleri bilgiyi kişisel bir ayrıcalık sağlayan bir mülk olarak gören bir anlayışın tam tersine, bilgiyi kamusal bir ürün olarak gören ve eğitim ve öğrenimi de kamusal bir hizmet sayan bir düşünce üzerine inşa edilmiştir.

Aydınlanma dine, geleneksel bilgelik ve bilgi aktarımı süreçlerine ilişkin anlayışları ortadan kaldırma yolunda atılan adımlarla akıl çağının başlamasını sağlamıştır. Basmakalıp değer yargılarından oluşan ve kendini yineleyen bir kültürel yapıdan analitik düşünme biçimlerinin yaygınlaşmasına geçişle birlikte doğanın ve toplumun *sır* olarak kabul edilen işleyişinin kavranabileceği, öngörülebileceği ve denetlenebileceği yönündeki umutları gerçekleştirmeye yönelik çabalar hayata geçirilmiş ve bilginin analitik biçimde işlenmesinin dünyaya yeni bir şekil vermeye başlamasıyla birlikte yeni bir düşünme ve yaşama biçimine geçilmiştir. Özgür irade ve özerk akla dayanan Aydınlanma bağımsız olmayı, kendini aşmayı, dışarıdan gelen ve makul (akla uygun) olmayan hiçbir yasaya boyun eğmemeyi ve uymaları gereken yasaları halkın ortak iradesi ile yapmalarını esas almıştır. Aydınlanma, düşünce özgürlüğünün inançlar ve geleneklerle sınırlı olduğu bir dünya kavrayışına karşılık düşüncenin ve insan aklının her türlü vesayetten kurtulma iradesini ve aklın özgürce kullanımına dayalı bir akıl ve düşünme kavrayışını öne çıkarmıştır (Russ, 2021:241).

Aydınlanmacı akıl düşüncesine dayalı olarak yeni bir hayat tarzı ve sosyal örgütlenme biçimi yaratan modernite, geleneksel toplumsal düzeni alt-üst etmiştir. Mitin, büyüünün ve gizemin egemen olduğu bir tarih ve gelenekle

kopuşu hedeflemekte olan modernlik mit, efsane, büyü ve geleneğe dayalı olmak yerine, akılcılığa, başarı kazanmaya ve gelişmeye eğilmeye geçiş demektir. Kişisel deneyim ve bilgeliğe/hikmete dayalı öğretilerin yerini akla dayalı öğretilerin almaya başlamasıyla birlikte modernlik öncesi kuralsız: keyfi ya da kutsal sayılan önderlerin kişisel özelliklerine ve dinsel kurallara dayalı, bir yönetim anlayışının yerini de toplumsal yaşamın ve ilişkilerin kurallara dayalı olması gerektiği düşüncesinin alması modernitenin temel özelliklerinden birisidir. Özellikle vurgulanması gereken nokta, ortak yaşamı belirleyen kuralların toplumun ortak akli ve iradesi ile oluşturulmasının ilkesel olarak kabul edilmesidir. Herkesin uygar birer yurttaş olarak uyması gerekli kuralları oluşturmakta yurttaşların mutabakatı esastır. Bu kuralların kaynağını, ilke olarak, yönetim gücünün meşru kaynağı olan halk egemenliği düşüncesi oluşturmaktadır. Geleneksel toplumun yönetim felsefesi de, bilgilenme anlayışı da değişmiş, bir yandan kilise ve aristokrasinin bilgi üzerindeki egemenliği kırılırken, öte yandan egemenliğin kaynağının ilahi nitelikteki güçlerde değil halkta, onun onayı ve rızasında, olduğu ilkesiyle birlikte toplumu oluşturan insanların politik birer özne olarak toplumsal hayata müdahale edebilmesinin yolu açılmıştır. Bu çerçevede düşünceleri söz ve yazı ile kamuya ifade edebilme hakkı da temel haklar arasında yerini almıştır. Aydınlanma zihniyeti insan türüne aidiyeti öne çıkaran evrenselleştirici anlatısı nedeniyle eleştirilen bir zihniyettir. Bu evrensellik tüm insanların eşit şekilde onurlu olması, ahlakın evrensel temelleri ve dolayısıyla insan türünün birliği düşünceleriyle çevrenmektedir (Todorov, 2019: 85; 96).

## **2. Muhafazakârlık ve Romantizm**

Aydınlanma ve Fransız Devrimine karşı gelişen ilk tepkinin, o dönemde temsilciliğini Edmund Burke ve Joseph De Maistre'nin yaptığı muhafazakâr düşünce olduğu kabul edilmektedir. Birey idealine karşı toplulukçu-cemaatçi görüşler öne süren muhafazakârlar, kurucu akıl karşısında değerler, semboller, ritüeller, alışkanlıklar, gelenekler ve inançlar alanını savunan bir pozisyondadır.<sup>2</sup> Akılcılığı ve devrimciliği suçlayarak ilerleme düşün(cesin)e karşı çıkan muhafazakar düşünürler toplumların mekanik olarak planlanamayacağını ve denenmiş kurulu düzeni bozan devrimlerin istikarsızlık, kaos ve teröre yol açtığını öne sürmektedirler. Akılcılığın karşısına doğrular olarak içgüdüler, gelenekler ve dinsel inançlarla birlikte tarihi ve tarihsel deneyimleri (tecrübeyi) koyan muhafazakâr düşünce tarihsel tecrübeleri ilerleme akılcılığının karşısına koyarak denenmemiş olanı denemek

---

<sup>2</sup> Komüniteryanizm (cemaatçilik, cemaatçi görüş), bireylerin genel olarak belirli topluluk biçimlerine bağlılığa, bireysel özgürlük taleplerinden daha fazla değer vermeleri olarak da tanımlanabilir (Bkz. Önderman, 2018: 17).

fikrini yadsıyan geriye dönük bir hamledir. Bununla birlikte toplumda var olan hiyerarşilerin ve derecelendirme kalıplarının çökmesini kültürel ve ahlaki yozlaşmanın belirtisi olarak okuyan cemaatçi görüşler, sadece pratik akla sahip olmanın oluşturduğu, amaç ve bağlılıklardan ayrı olan, evrensel birey fikrini reddetmekte ve cemaatsal bağların oluşumunda önemine dikkat çekmektedirler. Sınırları sabit ve özeleştiriyeye, değişmeye tabi olmayan bu cemaatçi kişi anlayışında, kişiliğini topluluk bağlarından alan kişi kendisini oluşturan amaç ve bağlılıklar üzerinde eleştirel düşünmez, onları sorgulayamaz, yeniden tanımlayamaz ve değiştiremez; sadece keşfedebilir ve gereklerini yerine getirebilir (Sandel, 1998: 150-151, 179-180, 23-24; 58). Dolayısıyla muhafazakâr düşünceler insanın kimliğinin topluluk tarafından şekillendirildiğini, aklın bu sosyal çevrenin bir ürünü olduğunu ve dolayısıyla değerlerden arınmış önyargısız bir aklın var olamayacağını öne sürmektedirler. Akla dayalı-rasyonel doğal bir hukuk anlayışına karşı yüzyıllara dayanan bir gelişmenin geleneksel değerlerini korumayı öne çıkaran muhafazakâr düşünürler, Fraenkel'in işaret ettiği gibi (2020: 199), akla dayalı yargıda bulunma yetisinin karşısına tarihin ve geleneğin peşin-hükümlerini koyarak evrenselci doğal hukukun karşısına tarihsel hukuku çıkartarak ve otoriteriyi olumlayarak romantik tarih anlayışının da temellerini atmıştır. Bunların sonucu olarak insan doğasına ilişkin aydınlanma düşüncesinin muhalifi olan bu karşı aydınlanmacı muhafazakâr görüşler evrensel insan düşüncesini yadsımakta ve evrensel değerlere karşı yerli ve milli değerleri öne çıkarmaktadır (Gray, 2004).

19. yüzyıl ortalarından itibaren devrim çağı sona ermiş ve buna karşı reaksiyon olarak bir yandan tehlikeli görülen devrimci eğilimlere karşı bir ekonomik liberalleşme çağı başlarken, öte yandan, sermaye çağına tepki olarak bir yandan emekçi ve sosyalist partiler büyürken, öte yandan sosyalist hareketlerin enternasyonalizme karşı muhafazakâr ve milliyetçi romantik hareketler yükselmeye başlamıştır. 1870'lerden itibaren gelişen ve demokratikleşen siyasal yaşam bir yandan işçi sınıfı partilerinin doğuşunu öta yandan siyasal yaşamda milliyetçiliğin yükselişini beraberinde getirmiştir (Hobsbawm, 2021: 32 ve 50; Hobsbawm, 2021b: 134). İdeolojik ve siyasi içeriği romantik hareketlerin etkisiyle dönüşüm geçiren milliyetçilik özellikle 1880'li yıllardan itibaren, liberalizmin bunalımından beslenerek, çarpıcı bir gelişme göstermeye başlayarak yükselişe geçmiştir. Böylece muhafazakâr-cemaatçi görüşlerin izinde 19. yüzyılda Aydınlanmacı evrensel akla ve moderniteye yerli ve milli itirazlar giderek yükselmeye başlamıştır. İlerlemeci akılcılığa karşı tarihsel ve kişisel deneyimlerin öne çıkarılması anti-entelektüel eğilimlerin bu dönemde güç kazanmasına ve gerçek yaşamdan elde edilen antik/arkaik bilgelik deneyimini öne çıkaran düşüncelerin çoğalmasına neden olmuştur. Aydınlanma karşıtı bir hareket olan kültürel romantizm modernitenin insana kazandırdığından daha çok şeyi

kaybettirdiğini, modern çağda öznenin anonimleşerek/benzeşerek özgünlüğünü ve kimliğini yitirdiğini öne sürmüşlerdir ve aydınlanmanın “soyut” evrensel insan modeline karşı, muhafazakâr düşünürler gibi, kimlik ve geleneği öne çıkarmışlardır. Bu romantik akıl eleştirisi aklın muhtevasının farklı kültürler, gelenekler, diller ve felsefeler tarafından belirlendiğini ve dolayısıyla tarih ve toplumdan (kültürden) koparılmış kültür-ötesi evrensel bir akıldan söz etmenin mümkün olmadığını öne sürmüşlerdir. Bu görüşleriyle karşı-Aydınlanmacı kültüralist Alman romantizmi ve idealizmi akla karşı oluşumların merkezi olmuştur. Berlin’in işaret ettiği gibi (2001: 1-23) romantizm bir “karşı-Aydınlanma” hareketi olup, ortak noktası sezgisel-tinsel yetilere ve toplumsal yaşamın organik biçimlerine inançları öne çıkarmaktadır. 19. yüzyılda Aydınlanmanın kozmopolitliği yerini “romantizm” hareketlerinin milliyetçiliğine bırakmış, “milli egemenlik” ilkesi ışığında milli yapılar yeniden düzenlenmiş, milli karakter ve kişilik fikri gelişmiştir (Carr, 1999: 21-27). Romantikler de muhafazakâr düşünürler gibi geçmiş, hatta kurucu geçmiş öne çıkarmakta ve soyut hukuk ve haklar manzumesinin karşısına, ülkenin ya da bölgenin somut, tarihî, geleneksel haklarını ve evrenselci doktrinlerin karşısına, ulusal ya da yerel gelenekler, genel kural ya da ilkelerin karşısına da gerçekliğin somut, tikel ve özgül yanları çıkarmıştır. Evrenselleşme karşıtı ve yerelleşme yanlısı romantik kültürel idealler kültürü yerelleştirmeyi ve yerli ve milli bir kültürü savunmuşlardır (Aksakal, 2015: 84). Bizi (bir topluluğu) biz (topluluk) yapan geçmiş (özü) korumak, öze dönüş ve milli ruh (volkgeist) romantiklerin fazlasıyla idealize ettiği kavramlardır. Kültürel romantizmin en temel özelliklerinden birisi de modernite öncesi toplum ve kültür nostaljisi ve geleneksel yapılara duyulan özlemdir. Soyut evrensellik ve bireylik düşüncesine karşı kültürel farklılıkları ve yerli ve milli bağlılık düşüncesini öne çıkaran kültürel romantikler Kant akılcılığının karşı çıktığı gelenekler, çığnenemeyecek eski ilkeler, aile ve kabile otoritesi gibi geleneklerden gelen otoriteleri halkçılık (popülizm) adına yeniden sahneye davet etmişlerdir. Herder’e göre (2020), Aydınlanma akılcılığının halka ve halkın deneyimine ve ötekilere karşı küçümseyici tavrı insanları evlerinden uzaklaştırmış ve kendi kültür kaynaklarına yabancılaştırmıştı. Herder, yüksek kültürel biçimlerin soğuk, sıradan insanlara mesafeli ve yabancı kültürlerle karşı kayıtsız olduğunu öne sürmektedir. İnsanların, kendi milletlerinin romantik ve gizemli benzersizliğini keşfetmek çabası ile biçimlenen romantizm akılcı görüşlerin soğukluğuna ve evrenselci görüşlerin kültürel farklara kayıtsızlığına karşı sıcak ve güvenli bir bir yuva duygusunu öne çıkarmıştır.

Aydınlanma akılcılığının dünyanın büyüsunü bozma girişimine karşılık, romantiklerin büyü bozulmakta olan bir dünyanın renksizleştiğinden, yoksullaştığından hareketle bu büyü bozulmuş dünyayı yeniden büyü hale getirmeye çalıştıklarını söyleyebiliriz. Aydınlanma çağı ve onunla birlikte

gelişen materyalizme bir tepki olarak yerli ve milli eğilimleri öne çıkaran ve bir idealizm biçimine dayalı olan kültürel romantizm toplumsal gerçeklikler ve sorunlardan kaçarak daha çok geçmişe ilgi göstermiş ve bununla paralel olarak esrarengiz, efsanevi ve gizemli olana önem vererek akla karşı mitolojik öğelerle müzeyyen bir ruhun üstünlüğünü ve modernlik öncesi bilgilenme biçimlerini ve evrenselciliğe karşı yerli ve milli kültürel öğeleri öne çıkarmıştır. Sanayi öncesi toplumsal düzen ve ahlâkın, âdet ve geleneklerin incelenmesi, şarkıların derlenmesi, efsane ve halk masallarının yazıya aktarılması, her ülkede dilde sadeleşme, milli bir alfabe yaratma ya da basıncı yaygın aracılığıyla toplumsal ve politik bir bilinç üretme gayreti romantizmin etkisiyle milliyetçi düşünceleri güçlendirmiştir. Modern edebiyat ve müziğe karşı halk müziği ve halk edebiyatını öne çıkaran milliyetçi romantikler modernliğin getirdiği karmaşa ve evini yitirme duygusuna karşı halk kültürünün otantikliği ve saflığını vurgulamışlardır. İçsel olana öncelik vererek akıl ve maddi gerçeklikleri değil duyguları ve sezgileri önemseyen ve maddi gerçekliğe karşı sahiciliği (otantiklik) ve içtenliği, realizme karşı idealizmi öne çıkaran romantik düşünürler rasyonalizm karşıtı düşüncelerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Düşüncenin realistleştiği, rasyonelleştiği modernliğe geçiş döneminde cemaat/kabile duygusunun aldığı yaraya tepki olarak ortaya çıkan milliyetçi bir romantizm aracılığıyla Aydınlanma'nın geriye ittiği mistik ve mitik anlayışlar yeniden hayat bulmaya başlamışlardır (Elias, 2023). Modernlik öncesi cemaatlere duyduğu nostalji ile romantizm farklı alanlar ve farklı biçimlerde etki göstermiş ve ulus devletlerin oluşumu ve gelişmesinde çok önemli bir rol oynamıştır<sup>3</sup>(Russ, 2021: 330).

Yükselen milliyetçi romantizmin evrenselciliği benimsemeye yönelik Aydınlanma düşüncesini geriletmesi sonucunda evrensel akla dayalı düşünceler zeminini kaybetmeye başlamış, kültürel romantizm kozmopolitliğe dayalı girişimlerin yolunu etkin bir biçimde tıkamıştır. 1929 Krizi ve 1930'larda güçlenen sosyalist ve faşist totaliter yönelimlerin de temel hedeflerinden biri modern akıl idi ve bu dönemde evrenselci bu aklın reddiyesi ve yıkımı faaliyetleri yoğunlaşmıştır. İkinci Dünya Savaşına giden yolda faşist ve nazi hareketleriyle somutlaşan otoriter ve irrasyonel eğilimlerin nedeni, Horkheimer ve Adorno'nun *Aydınlanma'nın Diyalektiği*'nde (1996) işaret ettikleri gibi Aydınlanma değil, Aydınlanmaya tepki olarak çıkan romantik hareketlerdir ve bu romantik hareketler 20.

<sup>3</sup> Milliyetçilik düşüncesi tek biçimli olmayıp farklı içerimlere ve uygulamalara sahiptir. Dolayısıyla burada söztünü ettiğimiz milliyetçilik milliyetçi romantizm ya da romantik milliyetçilik olup, bütün milliyetçilik biçimlerini, sözgelimi realist milliyetçilik biçimlerini kapsamamaktadır. Romantik milliyetçiliğin öne çıkarılmasının nedeni günümüzde öne çıkan yeni sağ popülist hareketlerin, özellikle Türkiye örneğinde, romantik milliyetçiliğin derin izlerini taşıyor olması ve eril bir milliyetçi romantizme kapılarak akıldan kopmanın, akılla vedalaşmanın otoriter yönelimlere yol açtığını göstermek içindir.

yüzyılda dünya savaşlarına, felaketslere ve yıkımlara neden olan otoriter irrasyonel düşünceleri beslemiştir (Bkz. Todorov, 2019). Aydınlanmacı modern akıl karşıtlığı akla karşı deneyimi: geleneği öne çıkaran muhafazakârlarla başlamış ve akla karşı milli ve dini ruhu (*volkgeist*) öne çıkaran milliyetçi romantik hareketler tarafından geliştirilmiştir. Bu nedenle romantik görüşleri ve devamındaki irrasyonel-otoriter yönelimleri Aydınlanmacı özerk-bağımsız aklın ürünleri olarak değil, Aydınlanma ilkelerinden sapmanın sonuçları olarak değerlendirmek gerekir. Romantik milliyetçi ve akıl karşıtı fikirlerden beslenen faşizm ve nasyonel sosyalizm, Aydınlanma ve Fransız Devrimi'ne karşı reaktif (tepkisel) hareketlerdir ve liberalizmin, eşitlikçiliğin, demokrasinin, rasyonalizmin, endüstrileşmenin ve sosyalizmin gelişmesine karşı gösterilen bu irrasyonel tepkiler faşizm ve nasyonel sosyalizmin belirgin özelliğidir Bu bakımdan romantizm ve faşizm-nasyonel sosyalizm karşı-Aydınlanmacılık konusunda bütünüyle ortak bir anlayışı paylaşmaktadır. Liberal özgürleşmeyi reddeden ve modern kültürün çürütücü olarak gördükleri etkilerine karşı akıl ve moderniteye karşı çıkan romantiklerin modernite karşıtlığı ve eskiye/öze dönüş arzularının nasyonel sosyalist hareket tarafından sahiplenildiğini ve emperyalist bir ideolojiye dönüştürüldüğünü söyleyebiliriz. Romantiklerin mitolojik ruhun üstünlüğüne dayalı anlayışı naziler tarafından kutsal bir devlet ve karizmatik önder (führer) eksenli bir biçimde dönüştürölüp sahiplenilmiş ve bu “romantik tarih anlayışı hamasileşmeye, çarpık mübalağalara, olur-olmaz kültürel ilişkilendirme çabalarına konu edilmeye ve mutlak bir irrasyonelizm yolunda ilerlemeye başlamıştır” (Aksakal, 2015: 184). 1929 Krizi'nin yarattığı düş kırıklıkları sonucunda kitlesel bir umutsuzluk ve yeni hayallere ihtiyaç, saflık ve kurtarıcı mucizeler beklentileri ve öze/altın çağa dönüş söylemleri kitleleri sersemleten, aldatan, kendilerini yeni ve devrimci gibi gösteren sınırsız demagogiler ile güçlendirilerek kitlelerin akıldan kopuşunu hızlandırılmıştır. Bu dönemde ve sonrasında akıl dışı bir totaliterliğe sapan yönetimlerin, Lukacs'ın iddia ettiği gibi (2006a ve 2006b), sadece faşist ve nasyonel sosyalist rejimlerle sınırlı olmadığını komünist rejimlerde de daha ileri bir akıl adma akla savaş açılarak eleştirel düşüncelerin ve eleştirel aklın tasfiyesine girişildiğini ve propaganda, demagoji ve lider kültürünün bu ülkelerde de egemen olduğunu söylemeliyiz.

### 3. Sosyal Refah Devleti

1929 Krizinin yarattığı bunalım sürdükçe, toplumsal huzursuzluk artmaya başlamış ve kapitalist dünya içinde Keynesgil ekonomik kuram hızla klasik liberal geleneğin yerini almaya başlamıştır. Merkez kapitalist ülkeler serbest piyasa ekonomisini kısmen terk etmeye başlamış ve müdahalecilik, planlamacılık gibi ilkelerle serbest piyasayı sınırlamaya başlamıştır.



Uygulamaya konulan programlar, kitle üretimini tüketebilecek zaman ve imkâna sahip olanlara, eğitim, sağlık gibi temel ihtiyaçları sağlayan, piyasa karşısında korumaya dayanan, örgütlü/sendikalı bir çalışanlar kesimini hedef alan bir refah devleti öngörmekteydi (Shaiken, 1985: 130-131; Harvey, 1997: 149). Keynesgil düşünüşün ekonomik ve politik faaliyet alanlarına getirdiği bu uygulamalar klasik liberalizmin ilkelerinden radikal bir kopuşu gerçekleştirmediyse de hem ekonomik ilişkiler alanını hem de politik alanı yeniden düzenlemiş ve bu yeniden düzenleme kolektif pazarlık, sosyal sigorta ve verimlilik artışına orantılı ücret artışı gibi sınıfsal uzlaşmaya dayanan ilkeleri hayata geçirmiştir (Amin, 1999: 42). 2. Dünya Savaşının ardından Batı dünyasına egemen olan ve sosyal refah devleti olarak bilinen bu yönetim biçimi yurttaşların ve çalışanların haklarının ve özgürlüklerinin genişlemesi sonucunu doğurmuştur. Refahın toplumsallaşması çabasıyla ekonomik ve sosyal hakların yaygınlaştığı bu dönemde hızlı bir ekonomik büyüme ve işgücüne katılımında ciddi bir artış gerçekleşirken işverenler ve çalışanlar arasında uzlaşmaya dayalı bir anlayış sürdürülmüştür. (Harvey, 1997: 158). Sosyal demokrat bir proje olarak da kabul edilen refah devleti anlayışı devletin kolektif toplumsal çıkarların meşru temsilcisi ve koruyucusu olarak davranabileceği varsayımına dayanmaktadır (Leadbeater, 1995:129). Örgütlü işçi hareketiyle müdahaleci devlet arasında, çatışmalar yaşanmasına rağmen, üretimin denetimini ve devamını sağlayan önemli ölçüde bir toplumsal uzlaşmanın var olduğu bu dönemde, reel ücretler yükselmiş, sosyal haklar gelişmiş ve çalışma ile sosyal güvenlik arasında bir bağ kurularak çalışanlara güçlü sosyal güvenceler sağlanmıştır. Bunların yanı sıra kamu harcamalarının artırılması ve mülk sahibi olmayanların toplumla entegrasyonunu sağlamak için eğitim ve sağlık hizmetleri gibi kamu hizmetlerin devlet tarafından tüm yurttaşların hizmetine sunulması gerektiği yönündeki düşünce ve uygulamalar etkin olmuş ve gelişmiş Batı toplumlarında hem ücretsiz sunulan kamu hizmetleri ile hem de toplumun hemen hemen tüm üyelerinin sosyal güvence altında olması sağlanarak sosyal güvensizlik büyük ölçüde yenilmiştir (Castel, 2004: 36-39). İleri kapitalist ülkelerde kapitalizmi sona erdirecek olan sosyalizm korkusu, güçlü sosyalist hareketler ve sosyalist blokun varlığı refah devleti uzlaşmacılığının tarihsel nedenlerinin en önemlileridir. Refah devleti uygulamalarının yarattığı ekonomik atılımın damgasını vurduğu 2. Dünya Savaşı sonrası dönemin teknolojik atılımlarıyla birlikte yaşanan gelişmenin etkileri sadece ileri kapitalist ülkelerle sınırlı kalmamıştır. Gelişmekte olan ülkelerdeki gündelik hayat da bütünüyle değişmeye ve geniş kitleler ekonomik büyümeden yararlanmaya başlamıştır. Bu dönemde kısıtlanmamış bir serbest piyasanın geçerli olmadığı, güçlü bir devletin ekonomiye müdahale ederek gelirin dağıtımında rol alması ve sosyal devlet olma gereği konusunda Batılı düşünürler ve karar alıcılar arasında geniş bir mutabakat söz konusu olmuştur. Bu mutabakat sistematik hükümet denetimi, karma ekonomi ve

örgütlü işçi hareketleriyle (sistemi tehdit edici hareketlere yönelmedikleri sürece) uzlaşmaya ve işbirliğine dayalı bir mutabakattı. Planlama gibi sosyalist uygulamaları da kullanan laissez faire karşıtı bu mutabakat 1973 Krizine kadar etkinlikle işlemiştir (Bkz. Hobsbawm, 2020b: 363-367). Sosyal refah devleti politikaları laissez faire'ye dayalı klasik liberalizmi derinden dönüştürmüş hem klasik liberalizme hem de Marksist sosyalizme bir alternatif olarak sunulmuştur. Bu sosyal liberalizm neoliberalizmin tam karşıtıdır ve neoliberalizm sosyal refah devletinin ekonomiye müdahil/müdahaleci devlet anlayışına klasik liberalizmin de ötesinde aşırıya kaçan fundamentalist bir liberal tepki olarak ortaya çıkmıştır (Dostaler, 2005: 179).

#### **4. Yeni Toplumsal Hareketlerden Neoliberalizme Geçiş**

Sosyal refah devleti uygulamalarına ilk büyük tepki 1960'lı yılların yeni toplumsal hareketlerinden gelmiş ve bu tepkiler 1968'de öğrencilerin önderlik ettiği küresel bir kültürel isyana dönüşmüştür. Planlamacı ve herşeyi denetleyen ekonomik modelin dayattığı kitlesel üretim ve tüketime dayalı standartlaşmış hayatın sıkıcılığına karşı yükselen bu isyanda kadınlar, çevreciler ve hakları çiğnenen azınlıklar en önemli rolleri üstlenirken, isyancılar aynı zamanda tek tipleştirici bürokratik sosyal refah devletine, merkezileşmiş yönetime ve bürokrasiye isyan etmiş; kültürel çoğulculuk, soğuk akılcılık ve rasyonaliteye karşı özgürlük ve özgünlük talep etmişlerdir. Tüm yaşam alanlarında daha fazla özgürlük çağrısıyla şekillenen bu mücadelelerin yüksek kültür ve bilimsel rasyonaliteye yönelik tepkileriyle birlikte modern devlet ve katı merkezi örgütlenmelere karşı çıkışı ve kolektiviteye karşı duyulan kuşku, refah devleti modelinin dayanmış olduğu devletin toplumun tümünün çıkarına etkinlik yürütmesine yönelik güveni aşındırmıştır. Bu anlamda farklı erekle ve bakış açılarına sahip olmalarına karşın 19. yüzyıl kültürel romantizmi ile 1960'ların kültürü temel alan romantik isyanları arasında modern aklın soğuk rasyonalitesine, başka bir deyişle moderniteye karşı çıkış ve özgünlük arayışı ekseninde önemli benzerlikler ve içsel bağlar olduğunu öne sürebiliriz.

İrkçı, cinsiyetçi ve etnik merkezci eşitsizliklere dayalı ayrımcı politikaların devam etmesinin bir isyana yol açmasının meşruiyeti açıktır. Ancak bu isyanın, yeni toplumsal hareketlerin emek hareketi ile bütünleşmemesi nedeniyle politik başarısızlığı geleneksel sol politikaların çöküşüyle sonuçlanmıştır. Solun klasik partilerini terk eden çoğu genç orta sınıf aktivistler çevre hareketi, kadın hareketi ve ırkçılık karşıtı hareket gibi daha özelleşmiş gruplara katılmaya başlamış ve mücadelelerini geleneksel sınıf siyasetlerinden bağımsız biçimlerde sürdürmüşlerdir. Yeni toplumsal hareketlerle birlikte geleneksel siyasal yapı ve denge siyasetinin çözüldüğünü söyleyebiliriz. Yeni toplumsal hareketlerin, sosyalist eğilimlerinin

yoğunluğuna karşın, sosyal refah devleti ve modern ulus-devlet anlayışına düşmanca tutumu ve bunların getirdiği yeni kimlik politikalarının bir sonucu olarak modernite surlarında açtıkları büyük gedik sayesinde önce muhafazakâr sonrasında da uzun vadede yabancı düşmanı etnik/milliyetçi partilerin ve yükselen dini hareketlerin önlenemez yükselişine yol açmışlardır. Kimlikleri mutlaklaştırarak eşitlikçi uygulamaların gelişimini de riske atan yeni sol hareketler bu boşluktan o döneme dek etkisizleş(tiril)miş olan premodern unsurların içeriye sızmasına zemin hazırlamış ve totaliter/baskıcı olarak gördükleri sosyal refah devleti, parlamenter demokrasi ve bürokrasiye (kurallara ve kurallara bağlı yönetim anlayışına) ölçsüzce saldırmak suretiyle demokrasi ve hukuk devletini tartışma konusu haline getirerek keyfi yönetim biçimlerinin savunulmasının önünü açmışlardır. Ayrıca soğuk akılcılığa karşı duyguları ve maneviyatı öne çıkararak ezoterik öğelerin de öne çıkmasına ve uzun vadede, gerçekçi politikalar yerine mistik öğelerin ve bununla birlikte kimlik eksenli demagojilerin ve cemaat/topluluk kültürünün ve liderlik kültürlerinin yeniden canlanmasını ve reaksiyoner tutucu eğilimlerin güçlenmesine yol açtıkları söylenebilir. Kimlik politikasını savunmak için romantik söylemler eşliğinde evrenselci anlayışları reddetmeye yönelik yeni toplumsal hareketlerin modernite ve ulus-devlet konusunda yükselen yeni sağ hareketlerle birçok noktada ortaklaşmakta olduğu görülmektedir. Özgürlük ve özgünlük adına yola çıkan isyancıların farkına varmadıkları şey farklılık ve çoğulculuk söylemleriyle kolektif akıl yerine özne merkezli akli ve bir tür akıl karşıtlığını öne çıkararak toplumsal müştereklerin yıpranmasına yol açtıkları ve müşterek kazanımları riske atmış olduklarıdır. Özetle, başta çalışanların kolektif hakları olmak üzere, sosyal refah devletiyle güvence altına alınan dönemin kayda değer bütün kazanımları, birer toplumsal mülke dönüşmüş olan kamu hizmetleri, sosyal güvenceler ve eşitlikçi yönelimli uygulamalar özgürlük ve farklılık adına riske atılmıştır.

Bu yönelişin ardından gelen solun kısa dönemli yükselişi ve sonrasında politik başarısızlığı sonucunda, yeni toplumsal hareketlerin merkezi kurumlara ve hiyerarşik ilişkilere karşı muhalefetinin kapitalizmin yenilenen organizasyonel ve kültürel stratejilerine esin kaynağı oluşturduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla, 1968 hareketinin daha sonra ortaya çıkacak olan post-modernizme dönüşün kültürel ve politik habercisi olarak görülmesi gerekir (Harvey, 1997: 53). Kapitalizmin bu “yeni ruhu” çoğu argümanını Mayıs 68 kaynaklı “artistik eleştiri”den türetmiş ve güçlü merkezi devletler ve örgütlere karşı sivil inisiyatifleri geliştirme ve gündelik yaşamı dönüştürme esasına dayalı kültürel özgürleşim projesinin 1973 sonrasında gündelik hayat alanındaki ilişkilerin önem kazanması savı hızla piyasa aktörleri tarafından manipule edilmeye başlanmıştır. 1973 krizi sonrasında yaşanan en köklü dönüşüm, toplumsal yaşantının her bölgesini koşullandırmış olan sosyal refah devleti uygulamalarının terk edilmesi yönündeki çabalar olmuş ve sosyal

refah devletine karşı sunulan tek alternatif serbest piyasa ekonomisi olmuştur. Sosyal refah devleti 1980’li yıllarda seçimlerle ya da darbelerle sona ererken, sosyal refah devleti düşmanı olan ideolojik sağın, ekonomi alanında *laissez-faire*’e bağlı olan hükümetleri çeşitli ülkelerde iktidara gelmesiyle birlikte neoliberal küreselleşme dönemi (postmodern çağ) de başlamıştır. Bu döneme damgasını vuran anlayış olarak postmodern düşünce dünyayı evrensel bir bütünlük olarak algılayan modern bakış açısının reddine ve bunun yerine insan türünün müştereklerini değil kültürel farklılıkları öne çıkaran kültürel görecelilik eksenli bir çoğulculuk ruhunun ikame edilmesi düşüncesine dayalıdır ve serbest pazar fikri bunu tamamlamaktadır. Postmodernizm ise akla saldıran, ilerlemeye inanmayan, yeniliğe ve öznelliğe vurgu yapan yaklaşımları öne çıkararak neoliberalizm ile bütünleşmektedir. Bu nedenle postmodernizmin neoliberalizmin düşünsel arka planı ve neoliberalizmin postmodernizmin ekonomik mantığı olduğunu ve bu yaklaşımların bütünleşik yaklaşımlar olduğunu söyleyebiliriz. Çoğulculuk ve özgürlükçülük iddiasıyla ortaya çıkan postmodernizmin moderniteye karşı en temel tezi modernitenin tekci ve evrenselci anlayışına karşılık çokcu ve çok-kültürcülüğü temel alan anlayışıdır. Ancak, 1980’li yıllarda belirginleşen bu politika değişikliği her ne kadar neoliberal olarak nitelendirilse de ekonomik alanda liberal, ancak kültürel, politik yönüyle maneviyatın değişik biçimlerde öne çıkarıldığı muhafazakâr bir nitelik taşımaktadır. Sermayenin bütün dünyada hareket alanının genişleyebilmesi için sosyal refah devletinin sistemi içindeki kamu ekonomik kuruluşları özelleştirilmeli, devlet tekelleri sona erdirilmeli, fiyatların sübvansiyonları ve destekleme alımları sona erdirilmeli, dış ticareti koruyucu politikalar bırakılmalı, mal, hizmet ve sermayenin dolaşımında devletin müdahaleleri ortadan kaldırılmalı, sosyal güvenlik sistemi zayıflatılmalı, eğitim ve sağlık gibi temel kamu hizmetleri özel girişimlere açılmalı, ekonomik etkinliğin sağlanabilmesi (sermayenin rahat hareket edebilmesi için) kurallara bağlı yönetim (bürokratik engeller) ortadan kaldırılmalı ve sermaye sahiplerinin rahatı için keyfi idare biçimlerinin önü açılmalıydı. Refah devleti uygulamaları, kitle demokrasisi ve hatta politika tüm bunların önünde engel oluşturdukları için geniş bir kampanya eşliğinde başta refah devleti ve bürokrasi olmak üzere kamusal ya da kolektif yönü ağır basan her tür olgunun yıpratılması ve sonrasında ortadan kaldırılması gerekiyordu (Hirst ve Thomson, 2000: 209). Bir yönüyle liberal ama diğer yönüyle tutucu olan bu yönelimler, sosyal refah devleti uygulamalarının tutkuyla reddinden oluşan bireyci bir liberal teolojiden: serbest piyasa teolojisinden yola çıkmışlardır (Dardot ve Laval, 2018: 245).

Sadece ekonomik politikalar ve düzenlemeler ile sınırlı olmayan bu köklü dönüşüm bir yandan devletin düzenleyici rolünün kalmadığı ve piyasanın tek aktör olduğu bir değişim olup, piyasa ve ticaret üzerinde küresel düzeyde bütün denetim mekanizmalarının ortadan kaldırılmasını, her türlü

kolektif düşünce ve eylemi (politika dahil) ortadan kaldırmaya yönelik yeni bir insan ve toplum anlayışının dünyaya egemen kılınmasını amaçlamaktaydı. Uluslararası mali kuruluşlar, basın, finans sektörü ve beyaz yakalılar, bu dönüşümde büyük çıkarı olan işveren ve yöneticilerin aktif desteğiyle dünya toplumlarını dönüştürmeyi büyük ölçüde başarmıştır (Dardot ve Laval, 2018: 256). Bu çerçevede insanların ortak çabaları ile birşeyleri değiştirebileceğine olan inanç, ortak iyileşme ilkesi ve insanlar arasındaki dayanışma duygusu zayıflatılırken öte yandan mülk sahibi ve/veya yönetici kesimden olmaktan gelen ayrıcalıklar meşrulaştırılmaya çalışılmış ve rekabetçi ve girişimci birey mitosunu eşliğinde liyakat ve gelişkin beceriler söylemiyle sunulmuştur (Williams, 2017: 482). Ortak iyi, ortak akıl ve dayanışma yerine ultra-bireyci bir insan anlayışı ikame edilmeye çalışılmıştır ki, bu insanların ortak çabalarına olan inancın (politikanın) yok edilmesine yönelik bir çabadır. Bu çerçevede devletler kamu hizmetleri alanlarından çekilmeye ve bu alanları piyasaya terk etmeye çalışırken, öte yandan çalışanların sosyal güvenceleri verimli çalışmaya engel olarak gösterilerek azaltılması için hamleler yapılmıştır. Sosyal refah devletini merkezileşmiş hantal bir yapı olarak değerlendiren, kamu hizmetleri ve sosyal güvencelerin yüksekliğinin toplumu durgunluğa ittiğini ve gelişme/büyüme için gerek duyulan dinamizmi ortadan kaldırdığını savunan yeni liberal öğretiler ekonomik faaliyet alanını sadece devletin değil politikanın da müdahale alanı dışına taşımaya çalışmıştır. Bu yeniden yapılanma çerçevesinde sosyal devlet kurum ve pratikleri adım adım ortadan kaldırılırken, kamu hizmetlerinin, uzmanlaşmış bilginin, kolektivist düşünce, eylem ve politikaların, eşitlikçi ütopyaların değersizleştirilmesine yönelik çabalar artmış ve salt yönetim fikrine indirgenerek etkisizleştirilen demokrasi fikri dönüştürücü niteliğinden soyutlanmaya çalışılmıştır (İnsel, 2004: 41). Postmodern çağda müşterek olana karşı bireyselliğe yönelik vurgular artırılırken idealler ya da kalıcı kurtuluş umutları peşinde koşmak ya da kolektif bir projenin parçası olmak yönündeki eğilimler yok edilmeye çalışılmış, toplumsal dayanışma ile ilgili anlayış(lar) gözden düşürülmüştür.

Dünyanın bütünleşmiş tek bir piyasa haline dönüşümünü ifade eden küreselleşme kavramı da sermayenin taleplerini ve çalışanlar aleyhine uygulamalarını meşrulaştırırken, her türden ekonomik hak talebini ise haksız/meşru olmayan talepler olarak göstermenin aracı olmuştur. Neoliberal küreselleşme süreci içinde farklı sınıf çıkarlarının müzakerelere dayalı uzlaşmalar ve yasal düzenlemeler aracılığıyla bütünleştirilmesi politikası terk edilmiştir. Bu terk edişle birlikte sınıf temeline dayalı kurum ve politikalar gerile(til)irken, emeğin bir bütün olarak toplumsal önemini/değerini yitirdiği ve emek kavramı çerçevesinde kurulmuş bütün ideolojik mekanizmaların çökmekte olduğu öne sürülmüştür (Bkz. Drucker, 1994). Sosyal devlet anlayışını katı ve özgürlüklerden yoksun bırakan bir yapılanma olarak gören bu yeni sağ yaklaşımlar, bilgi teknolojilerine dayanan yeni üretim yapısıyla

birlikte daha insani, insanı daha özgür bırakan, niteliklerini geliştirmesine ve kullanmasına izin veren katılımcı ve demokratik bir yapının günümüzün egemen eğilimi olduğunu savunmaktadırlar. Bu yapılanma içerisinde yaşam biçimimizin de değişmekte olduğu, geçmişin katılıkları ve durağan yapının yerini esnekliğe, yaratıcılığa, çeşitliliğe ve farklılığa dayanan bir dinamik topluma bıraktığı öne sürülmektedir. Böylece, yeni liberal-yeni muhafazakâr paradigma tarafından sınıfsal uzlaşmaz çelişkilerin aşıldığı, uyumlu ve bireyleri sonsuzcasına geliştirme potansiyelinin gerçekleştirildiği bir toplumsal/ekonomik yönetim modelinin günümüzde egemen olduğu anlayışı savunulmaktadır. Modern geçmişe ilişkin tüm uygulamaları geride kalması ve bir daha dönülmemesi gereken totaliter bir aşama olarak görmekte olan yeni sağ yaklaşımlar, daha insani ve demokratik bir toplumsal aşamaya geçtiğini ileri sürmektedirler. Sosyalist blokun 1990'lı yıllarda ortadan kalkmasıyla birlikte kapitalizm rakipsiz kalınca, sermaye ve emek arasında bir uzlaşma rejimi olan sosyal refah devleti geride kalması gereken totaliter bir yönetim anlayışı olarak damgalanarak bütünüyle tasfiyesine girilmiştir. Bu anlayışın başarmış olduğu en önemli dönüşüm kolektif ölçü ve değerlerden kopuşu sağlamaları ve bunun yerine rekabetçi bir bireyciliği toplumsal dokuda egemen kılmayı başarmış olmalarıdır. Yeni ve ileri olduğu iddia edilen bu köktenci kapitalizm yaşamın kolektif boyutunu temsil eden ve insanların birbirine güç vererek dayanışma içinde birlikte yapılan bir hak arama mücadelesi anlamında politikaya dayalı bütün bakış açılarını değersizleştirmeye girişmiştir (Dardot ve Laval, 2018: 385). Öte yandan Aydınlanmanın miras bıraktığı rasyonel bir toplum/dünya arayışını gözden düşürmeye çalışmış; Aydınlanma ve modernitenin değerlerini aşındırmışlardır (Featherstone, 1996: 183). Postmodern yaklaşımların radikal bir kültürel görecelik ekseninde nesnel gerçekliklere karşı kuşkucu bir yaklaşıma sahip olması da daha sonraki akıl karşıtı gelişmelere zemin hazırlamıştır. Bu kültürel görecelik anlayışı evrensel hiçbir ölçüyü geçerli saymaması ile birlikte işleyişin tümüyle piyasa mekanizmasına bırakıldığı bir toplumsal yapıyı meşru kılmakta, onu muhalefetsiz bırakmakta etkin olmaktadır. *Postmodernizmin aydınlanma ve akıl karşıtlığı, çoğulculuk ve farklılık kisvesi altında o güne dek aydınlanmanın ve modern akıl ve bilim anlayışının bastırılmış olduğu mitik ve mistik algılama biçimlerini, dinsel düşünceleri ve yerliliği sahneye davet etmiştir. Açılan bu aralıktan bastırılan geri dönmüş ve bu çatlaktan taassup, basmakalıp düşünceler ve dinsel düşünceler içeriye sızmıştır.* Neoliberal ekonomik politikaların egemen olduğu bu dönem bir depolitizasyon çağı olup, neoliberal ekonomik politikaların demokratik denetim mekanizmalardan hoşlanmaması demokratik kurumların zayıflatılması sonucunu doğurmuştur. Bu depolitizasyon süreci mitik algılama biçimlerinin başat konuma gelmesine ve

bu da eşitlikçi düşünme biçimlerini aşınması ve bununla bağlantılı olarak otoriter yönelimlerin artmasına yol açmıştır.

## 5. Popülist Yeni Sağ ya da Yeni Sağ Popülizm

Neoliberal ekonomik politikalar sonucunda yaşanan gelişmeler özgürleşme ve refah konusunda bir altın çağ yaşanacağını vaat etmelerine karşın vaatlerini gerçekleştirme konusunda açık bir biçimde başarısız olmuşlardır. İşsizlik, yoksullaşma ve mülksüzleşmeyle belirginleşen bu dönemin istikrarsızlığına karşın bu politikalar liberal özgüven, karizmatiklik, girişimcilik ruhu gibi olgular ve strateji ve işbirlik söylemleri ile haklılaştırılmaya çalışılmaya devam edilmektedir. Ekonomik krizlerin, işsizliğin, çalışanlar ve yurttaşların haklarındaki gerilemenin ve gelir dağılımının bozulmasının müsebbibi olan yeni-liberal/muhafazakâr hareket, krizin sonuçları üzerinden de siyaset yapabilmeye ve artık demode olmuş stratejik çözümlerini krizi yönetecek formüller gibi sunmaya devam edebilmektedir (Çiğdem, 2004: 151). Neoliberal ekonomik politikaların yarattığı krizlere karşı tepkiler ise yeni sağ popülist hareketleri ortaya çıkarmıştır. 2000'li yılların başlarında liberal aşamasını tamamlayan yeni sağın, söz konusu başarısızlıklara tepki olarak gelişen muhafazakâr ve popülist evresine geçilmiştir.<sup>4</sup> Postmodern yaklaşımlar tarafından bastırılmışlıktan kurtularak geriye dönen efsanelerle beraber dinsel hareketlerin yükselişi tarihsel bir tesadüf değildir. 1980'ler daha önceki dönemlerde gerçekleştirilmesi mümkün olmayan dinsel inançları, geleneği yücelten ve geçmiş altın çağlara dönüş özlemi içeren nostaljik retorikleri öne çıkarmıştır ki, bu modernite ve ilerlemeye yönelik inançları zayıflatan depolitizasyon politikalarının ve modernitenin evrenselciliğine karşı kimlik politikalarını güçlendirmeye çalışan postmodern dönemin etkisinden kaynaklanmaktadır. Bunun sonucunda 2000'li yıllarla birlikte bütün dünyada liberal demokrasilerin güç kaybettiği, popülist liderlerin ve aşırı sağ partilerin güçlenmeye başladığı görülmektedir. Bunun neoliberal iktisat politikalarının yarattığı hoşnutsuzluklara ve bütün dünyada ön plana çıkardığı dönemin ulusaşırı yönetici elitlerine yönelen tepkilere dayandığı kabul edilmektedir. Burada ulusaşırı/küresel güçlerin uyguladığı politikalar karşısında savunmasız kalan çalışan kesimlerin kendilerini koruyacak bir himaye arayışına yeni sağ popülizm ve popülist liderler yanıt verdiğini söyleyebiliriz. İhmal edilmişlik, ezilmişlik ve aşağılanmışlık duygularıyla

---

<sup>4</sup> Popülizm Latin Amerika ve KuzeyAmerikada uzunca bir süredir tartışılan ve geniş bir literatürü bulunan bir konudur ve 19 ve 20. Yüzyılda sol popülist hareketler dahil olmak üzere güçlü popülist partiler ortaya çıkmıştır. Ancak burada söz konusu edilen 21. Yüzyılda neoliberalizme tepki olarak gelişen etno-dinsel temellere dayalı sağ popülist hareketlerdir. Latin Amerika'da neoliberalizme karşı 2000'lerin başlarından itibaren sol popülist bir karşı koyuş da vardır ama bizim konumuz sağ popülist hareketlerle sınırlıdır.

yüklü kitlelerin baskıcı ve otoriter dünya örüşlerine meylettığı, kökeni eski olan yerli ve milliliğe dayalı (saf-temiz bir öz arayışına dayalı-özcü) bu popülizm biçimi, geçmişten bugüne modernite karşıtı özellikleri ve modernite öncesi değerlerin yüceltimi ve cemaatçi bir toplum anlayışını bünyesinde barındırmaktadır. Bu bağlamda bu yeni romantizm biçimi bir eskiye (eve) dönüş ve “aslına rücu etme arzusunun dışavurumu”nu içermektedir. Kitleleri harekete geçirebilme gücüne sahip olan bu nostaljik ve romantik duyuş/düşünüş tarzı yeni sağ popülizmi besleyen en önemli kaynaktır (Tokdoğan, 2020: 175; Aksakal, 2015: 178).

Neoliberalizme bir tepki olarak ortaya çıkmalarına karşın söz konusu sağ popülizmlerin kapitalist ekonomik sistemle ilkesel bir problemleri yoktur. Ekonomik politikalarında kapitalizm karşıtı hiçbir öge bulunmadığı gibi kapitalist sistemi reformdan geçirmeye yönelik reformist politik ve ekonomik ideallere de sahip değildirler. Emperyal güç arayışı ekseninde ülkelerini yabancı sermayeye açarak yatırımcılar için cazip hale getirmeye çalışmakta ve bir cazibe merkezi olabilmek için de işçi ücretlerini düşük tutmak, sendikaları etkisizleştirmek ve sosyal güvenlik sistemini zayıflatmak şeklindeki neoliberal ekonomik politikaları ısrarla devam ettirmektedirler. Otoriter milliyetçi bir kapitalist düzen noktasında ortaklaşan yeni sağ popülist rejimlerde liderlerin tartışılmaz biçimde öne çıktığı, sistemin lidere göre tasarlandığı ve kâğıt üzerinde güçler ayrılığına dayalı anayasal demokratik bir sistem var olmakla birlikte gücün lider ve etrafında yer alan oligarşide toplandığı görülmektedir (Henin ve İnel, 2021) Bu Neoliberal/neomuhafazakâr politikaların önünü açtığı kuralsızlaşma politikalarının oligarşik rejimler olarak da nitelendirilebilecek yani sağ popülist rejimlerin en önemli özelliği haline geldiği söylenebilir. Anti-kapitalist ve anti-emperyalist olmayan yeni sağ popülist hareketlerin anti-modern özellikleri ağır basmaktadır ve modernite karşıtlığında neoliberal, neomuhafazakâr ve postmodern tezlerle ortak bir duruşa sahiptirler. Burada yeni liberal-muhafazakâr ittifak ve postmodern düşüncenin ortak katkısıyla girişilmiş bulunan aklın güçten düşürülmesine yönelik çabaların ve sınıfsal bakışa karşılık cemaatçi bağlarla kimlik politikalarının öne çıkarılmasının otoriter popülizmin yolunu açmış olduğu açıkça görülmektedir. Bu çerçevede postmodern teorilerin açtığı yoldan dinsel inançların güçlenerek, insanların maneviyat ve bağlılık ihtiyaçlarını karşılayamak için “kapitalizmin açtığı yaralara bir derman olmak üzere” geriye döndü(rül)ğünü görüyoruz (Eagleton, 2018: 253). Postmodern çağın ikinci evresi olarak ele alabileceğimiz yeni sağ popülizmin akıl karşıtlığının, piyasa radikalizminin akli pragmatizmin emrine veren serbest bağımsız düşünce ve bilime karşıtlığının açtığı yoldan ilerlediğini ve çalışanların üretkenliğini sağlamak için gereken motivasyonun sağlanmasında ihtiyaç duyulan maneviyat ve bağlılığın kimlik politikaları sonucu cemaatçi tutkular canlandırılarak



sağlanmaya çalışıldığını söyleyebiliriz (Dardot ve Laval, 2018: 43). Neoliberal politikaların toplumsal müşterekleri tahrip etmesiyle 2000’li yıllara gelindiğinde beyaz yakalı neoliberal elitlere karşı mavi yakalı kitlelerin küreselleşme karşıtı, sağ popülizminin yükselişe geçtiği ve neoliberal ekonomik politikaların yarattığı tepki ve hoşnutsuzluklarla neoliberalizm ve postmodernizmin önünü açmış olduğu kimlik politikaları ve irrasyonel eğilimlerin yeni sağ popülizmi ortaya çıkardığı söylenebilir. Neoliberalizmin vaadettiği “altın çağın” bittiğini ve bunun yerini yeni muhafazakârlığın, popülizmin ve otoriteryanizmin altın çağının aldığı postmodern çağın yaşandığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bu bakımdan yeni sağ popülizm postmodern çağa dâhildir ve neoliberalizmin devamı niteliğindedir. Bu bağlamda postmodernizmin öne çıkardığı evrenselliğin yerine ikame edilmeye çalışılan yerellik savunusu sonuç olarak irrasyonelizm ve mite dönüşerek tekrar tarih sahnesine çıkmıştır. Depolitizasyon yaygınlaştıkça ve insanlar kamusal-politik alanlardan özel ve mahrem alanlara çekildikçe mistik öğretiler ve dinsel akımlar o ölçüde güç kazanmıştır. Bu bağlamda modernitenin kültürel değişimlerine karşı çıkan ve muhafazakâr bir toplumsal gündemi savunan düşünceler eşitlikçi ve özgürlükçü değişimler yerine geleneklerin, yerel kültürlerin ve dinsel (yerli ve milli) değerlerin yüceltilmesinin yolunu açmıştır.

Popülizmin temel özellikleri halkı homojen bir birim olarak kabul etmek, toplumsal ve siyasal çelişkiyi halkla elitler arasında konumlandırmak, cemaat düşüncesini öne çıkarmak ve yoksul kesimlere yönelik klientalist (himayeci) yardım ağları oluşturmaktır (Taggart, 2004: 20). Kısaca popülizm, bağımsızlık ve özerkliğe dayalı olarak değil, bağımlılık ve yönlendirilmeye bağlı olarak işleyen elitizm karşıtı ama liderlerine bağlılıkla işleyen bir politik tarzıdır. Burada esas olan liyakat değil statüsünü yükseltmek çabasıyla şekillenen kadim sadakat kültürüdür. Yozlaşmışlık, saf özün ve ahlaki değerlerin yitirilmiş olduğu iddiası bütün sağ popülist hareketlerin ortak çıkış noktalarından biridir ve bunu etno-dinsel motiflere dönüşü savunan maneviyatın güçlendirilmesi gerektiği düşüncesi izlemektedir. Siyasi rakiplerini yozlaşmış elitler olarak tasvir eden popülizmin en temel özelliği seçkin karşıtı hareketler olmasıdır. Seçkinlere karşı halktan yana olmak popülizmin iddiasıdır. Bir kimlik siyaseti biçimi olarak tek, homojen ve hakiki bir halk fikrine bağlı özcü bir mantık olarak yeni sağ popülizm, popülist hareketleri desteklemeyen kimselerin halkın uygun bir parçası olmayacağını, halkın öz/hakiki temsilcisinin azınlık ya da çoğunluk oldukları fark etmeksizin kendileri olduğunu öne sürerler. Gerçek halk mitosuna dayalı bir kimlik siyaseti popülizmi güçlendirir ve bir kimlik siyaseti olmaksızın popülizmin kendini güçlü kılamayacağını hatta var edemeyeceğini söyleyebiliriz. Çoğulculuk karşısında bütüncülüğü (holism) savunan popülistler yönetimin artık bölünmemesi gerektiği, halkın bir olduğu ve tek

bir temsilcisi olduğu fikrini öne çıkarırlarken bu bütüncü yaklaşımı sadece çoğulculuğa değil demokrasi ve politikaya da karşı bir konumu savunma noktasına vardırırlar. Bu yaklaşım, aynı zamanda, halkın tek gerçek temsilcisi sayılan ve her zaman bütün halk adına konuştuğu varsayılan bir politik liderin etrafında kenetlenmeyi savunan anti-demokratik, anti-politik totaliter bir otorite ve düzen anlayışına savrulmalarına yol açar. (Werner-Müller, 2021: 15 ve 36-37). Bu özcü iddialar eşliğinde kimlik çatışmasını teşvik etmek ve rakiplerini değersizleştirmek için onları bir yandan yozlaşmış elitler, öte yandan halk düşmanı, emperyalizm ajanı, vatan haini vb. gibi gösterip marjinalleştirmeye yönelik dışlama stratejileri ve kutuplaştırma politikaları yeni sağ popülist hareketlerin ortak bileşenleridir. Diyebiliriz ki kutuplaştırma politikası yeni sağ popülizmin onsuz kendini var edemeyeceği ayrılmaz bir parçasıdır. Çünkü bütünleştirme ve içermeye politikaları yani sağ popülizmin dayandığı temelleri yıkıma uğratar. Dolayısıyla yeni sağ popülizm katılımcı demokrasi talebinde bulunan çoğulcu ve demokrat uzlaşmacı bir politik hareket değil, çoğunlukçu bir politik harekettir. Bu nedenle toplumsal mutabakata her zaman karşıdır; iktidara gelenin toplumu biçimlendirmeye ve bunun için herşeyi yapmaya hakkı olduğu varsayımına dayalı kuralsız ve keyfi yönetime dayalı bir tek parti iktidarından ve hatta tek adam rejiminden yanadır. Bu anlamda sağ popülizm, neoliberal yönetim anlayışının premodern özellikleri öne çıkan kadim liderlik ve yöneticilik anlayışını daha da güçlendirerek devam ettirmektedir. Burada popülizmin demokrasi ve çoğulculuk karşıtlığı konusunda teknokratik bir yönetim düşüncesini öne çıkaran neoliberal politikalarla, postmodern görüşlerle ve faşizmle kimi noktalarda ortaklaştığını söyleyebiliriz. Werner-Müller'in işaret ettiği gibi (2021: 116), neoliberal teknokrasiyle sağ popülizmin ortak noktaları tek ve doğal bir doğru politika olduğuna inanmalarıdır. Neoliberalizm için bu serbest piyasa düzeniyken, yeni sağ popülizm içinse tek bir hakiki/sahici halk olduğuna dayalı olarak işler. Demokratik müzakere ve karar alma süreçlerine katılmaya, neoliberal anlayışta yer verilmediği gibi, yeni sağ popülizm de bu tür yozlaşmış modern demokratik yöntemlere kapalıdır. Dolayısıyla her ikisi de örgütlenme, örgütlü mücadele ve dayanışmayı da dışlayan neoliberalizm ve neopopülizm demokrasi karşıtı olduğu gibi politika karşıtı özelliklere sahiptir. Her ikisinde de anlaşmazlığa, uzlaşmazlığa ve müzakereye yer yoktur.

Moderniteye ve akla karşı mitik ve mistik olanı öne çıkaran özellikleriyle bu aşırı romantik popülist hareketler, 20. Yüzyıl faşizminin akla karşı ürettiği tezlerin esin kaynağı olan kültürel ve politik romantizmle önemli benzerlikler taşımaktadır. Gerçekten de faşist ve nazi irrasyonelizmini doğuran nedenler ile yeni sağ popülizmi ortaya çıkaran etkenler arasında büyük benzerlikler mevcuttur. Bunlar içinde en çok dikkat çeken; düş kırıklığına uğramış, kendilerini mazlum olarak gören, yeniden güçlü olmak isteyen ve bunun için

yeni hayallere ihtiyaç duyan kitlelerin içine düştükleri umutsuzluktan kendi özlerine dönüş (saflık) ve kurtarıcı liderler beklentisidir. Yenilmiş ve aşağılanmış olmayı gururuna yediremediği için özgüvene, büyüklüğe ve gurura susamış hınçlı ve öfkeli kalabalıkların yeniden güçlü olmak yönündeki duygusal ihtiyaçlarının güçlü bir lider etrafında toplanmayı getirmesi ve bunun her türlü akıl karşıtı argümanı dolaşıma sokması (Elias, 2023: 448-449), sorunlara ortak akli işe koşarak akılcı çözümler aramaktan umudunu kesmenin sonucunda yükselen saflık, kurtarıcı mucizeler ve karizmatik önderler beklentileri mitik ve mistik anlatıların öne çıkarılmasının anlama ve akla olan güveni parçalaması eğilimi (Lukacs, 2006b: 22) yeni sağ popülist hareketlerin ortak noktalarındandır. Burada kitleleri akıldan koparan radikal bir akıl karşıtlığıyla ilgili bir karşı-devrimcilik olduğunu söyleyebiliriz. Günümüzde mavi yakalı ve kırsal kesimden oluşan kitlelerin sol popülizme ya da kendilerini koruyucu mekanizmaları işleten sosyal refah devleti politikalarına rağbet etmemesi sistemli bir halkla ilişkiler faaliyeti sonucu ideolojilerin, büyük anlatıların ve politikanın sonunu ilan eden neoliberal depolitizasyon politikalarının başarısında yatmaktadır. Yeni sağ popülist hareketler tarafından sürekli bir tehlike altında olduğu iddiası eşliğinde cemaat bilinci pekiştirilmeye çalışılırken, yerlilik ve millilik söylemleriyle örülen yerli romantizm söylemi geçmişte olduğu gibi bugün de iktidarın ideolojik hegemonya aygıtı olarak iş görmektedirler (Fraenkel, 2020: 298 ve Bora, 2021: 243).

Semboller ve ritüellerle kutsanarak hamasi söylemleri öne çıkaran ve böylece etik sorgulamaların önünü kapatan ve tefekkür imkânlarını daraltan yerli ve milli yeni sağ romantik ütopyalar eşitlikçi, özgürlükçü ve emperyalizm-sömürü karşıtı ütopyalar değil, himayeci, vesayetçi olan ve sömürüye ilke olarak karşıt olmayan ütopyalardır (Bora, 2021: 239 ve Açıknel, 2023: 102-103) Ütopyalarını gerçekleştirmek için de kendine güveni olmayan kitleler bir “kimlik ihtirası”na kapılarak cemaat/kabile bağlarına geri dönmekte, güçlü liderlere güvenmekte ve onların etrafında kenetlenmektedir. Sennett’in (1996: 330) “kabileleşme” dediği şey de budur ve postmodern teorilerin açtığı yoldan kimliğin bir tutku halini alması toplumun kendine güvenini değil, korkularını ve güvensizliğini işaret etmektedir (Ranciere, 2007: 78). Etnik kökene, dinsel cemaate ve karizmatik liderlere bağlılık toplumda diğer bütünleşme faktörleri işlemeyince devreye girmektedir (Hobsbawm, 2020: 218). Yerlilik ve millilik vurgusu, dışarıdan ve içeriden gelecek tehlikeleri abartarak ve kendimizden başka dostumuzun olamayacağını vaaz ederek yöneticilere koşulsuzca itaatimizi sağlamaktadır. Bunun mütemmim cüzü olan güvenlik söylemleri ve komplocu bakışlar güvenlik sektörünü ve militarizmi güçlendirmekte, canlı tutulan korkular yüzünden istibdata boyun eğmeleri sağlanmaktadır ki bu politikaların özünde birer rıza üretme stratejisi olduğu söylenebilir. Korkunun ve güvenlik

kaygılarının ağır bastığı bir toplum böylece bir yandan tüm aşırı önlemlere rıza göstermek zorunda bırakılırken, öte yandan bu bir ketlenme yaratmakta ve nelerden kendimizi korumamız gerektiği yönündeki defansif düşüncelerin öne çıkması gelişme ve ilerleme için neler yapmamız gerektiği yönündeki ofansif (ilerici-aktif) düşünceleri etkisizleştirmektedir. Mevcudu-elde olanı koruma kaygısının ağır bastığı bu toplumsal-kültürel iklim terakkiye mâni olmakta ve insanların kendilerini özgürce gerçekleştirmelerine imkân tanımamaktadır. Aşırı korumacı ebeveynlik nasıl çocuğu hayata karşı güçsüzleştiriyorsa, toplumu oluşturan bireyleri çocuk yerine koyan (infantilize eden), rüştünü ispat etmiş bireyler değil vesayete muhtaç insanlar olarak gören aşırı korumacı görüşler egemen kesimleri güçlendirmektedir. Dolayısıyla, bireyleri egemen güçlere karşı güçsüzleştirmekte, savunmasız bırakmakta ve bu da geniş halk yığınlarının kendilerini koruyacağını düşündüğü politikalara ve liderlere teslim olmasını kolaylaştırmaktadır.<sup>5</sup> Bu bağlamda romantik bir tarih anlayışına sahip olmak gerçekliğin ve aklın dünyasına karşı çocuğun düş dünyasında kalmayı, çocuk kalmayı, çocuklaştırılmayı: akla karşı duyguyu, gelişmişliğe karşı saflığı, resmiyete karşı oyunbazlığı ve yetişkinliğe karşı çocuk kalmayı tercih etmeyi işaret etmektedir (Aksakal, 2015: 79). Tanrı, melekler, azizler, evliyalar, şeyhler ve kutsal bir güce sahip olduğu varsayılan karizmatik liderler karşısında insan onuru ve bağımsızlığının yok edilerek erişkin insanın çocuklaştırılması ve bu “kutsal” güçlere bağımlı kılınması dinsel hareketler başta olmak üzere bütün mistik hareketler için vazgeçilmez bir başlangıç noktasıdır. Buna aydınlanmanın ve modernitenin öne çıkardığı özerk ve bağımsız eşit onura sahip akli ile sorgulama ve yargıda bulunma yetisine sahip olan erişkin insanlar düşüncesinin yerine bağımlılığa dayalı kulluk bilincinin yeniden yükselişe geçmesi diyebiliriz. Sonuç olarak, güvensiz koşullara ek olarak yerli ve milli kültürün de güvende olmadığı duygusu kişileri otoriter ve tutucu eğilimlere ve liderlere destek vermeye yöneltmektedir. Başka bir deyişle bireyler hızlı toplumsal değişimler karşısında kendilerini güvende hissetmedikleri ve toplumlarına olan güvenleri zedelendiği zaman tepkici kültürel korumacılığın bir aracı olarak otoriter eğilimlere meyiletmekte ve kendilerini koruyacağını düşündükleri liderlerin etrafında kenetlenmektedir (Tok, 2003: 252). Bu nedenle kolektif politik hareketler değil, güçlü ve koruyucu lider özlemi ve lider kültü yeni sağ popülizmin en önemli bileşenlerinden birisidir ki erişkin birer birey ve eşit haklara sahip yurttaşlar olmaktan alıkonulup infantilize edilmiş kitlelerin bu vasi özlemi lider vesayeti ile sonuçlanmaktadır. Bunun yanı sıra, güçlü liderin etrafında toplanarak geçmiş altın çağ özlemi diyebileceğimiz muhafazakâr milliyetçi ve dini

<sup>5</sup> Vesayet-vasilik yeni sağ popülizmi anlamak açısından anahtar kavramlardan birisi olup yeni sağ popülist iktidarlar vesayet rejimleri kurmaya yönelmişlerdir. Bu çerçevede klientalizm/himayecilik bu vesayetin rejiminin ayrılmaz bir parçasıdır.

nostaljileri güçlendirerek bir zamanlar sahip oldukları ama yaşanan dönemde kaybetmiş oldukları o eski büyük gücün yeniden kazanılması ideolojisi de lider kültürüne eşlik etmektedir.

Bu nedenle yani sağ popülistleri *neoromantikler* olarak nitelendirebiliriz. Romantizmle ilgili bölümde belirttiğimiz gibi 19. Yüzyılda Aydınlanma evrenselciliğine ve akılcılığına bir tepki olarak gelişen romantizmin en temel özelliklerinden birisi, kendisi emperyal bir güç olamamaktan kaynaklanan sözde bir emperyalizm eleştirisi eşliğinde modernite öncesi toplumlara duyulan nostalji ve geleneksel yapılara duyulan özlemdir. Efsaneye geri dönüşün yolunu postmodernizm açmış ve yeni sağ popülist hareketler de bu çağın Aydınlanma karşıtı yeni romantikleri olarak onların açtığı yoldan akla karşı inancı ve gizemi fazlasıyla öne çıkarmışlar ve bu durum, nesnel hakikatlerin önemsizleşmesine ve hatta yadsınmasına kadar varmıştır. Söz konusu eril ve militer romantizm yaşamı yüceltmeye değil yadsımaya yol açan yaşam karşıtı tahakkümcü ve saldırgan duyguları tetiklemektedir. Toplum kimlikler ekseninde kutuplaştırma politikalarıyla çatışmaların canlı tutulması toplumda mütehakkim kişi ve güçlerin işine gelmektedir. Çünkü *çatışma tefekküre imkân vermez* ve toplumun eşitlikçi ve özgürlükçü bir doğrultuda gerçek anlamda ilerlemesini sağlayacak düşüncelerin neşet etmesini önler.

## **6. Ortak Düşmanlar: Aydınlanma, Modernite, Akıl, Bürokrasi, Politika, Demokrasi, Sosyal Refah Devleti**

Görüldüğü gibi Aydınlanma, modernite, akıl, bürokrasi, demokrasi, politika, sosyal refah devleti karşıtılarıyla biçimlenen postmodern çağ yeni liberalizm ve yeni muhafazarlık ittifakından sonra yeni sağ popülizm tarafından devam ettirilmekte ve bu akıl karşıtı tezler popülizm tarafından daha ileri noktalara taşınmaktadır. Burada post ön ekiyle öne çıkan aslında sonrasında ifade edilenin aşılması ve yeni bir aşamaya geçilmiş olması değil, sona ermesi arzusu ve sona erdirilmesi çabalarını işaret etmektedir. Dolayısıyla postmodernizm modernitenin sona er(diril)mesi arzusunun dışı vurumudur. İdeolojilerin sonu, tarihin sonu ya da sınıfların ölümü ve siyasetin sonu (the end of...) olarak dile getirilen olgularda, ifade edilenin sona ermiş olduğu değil, sona ermiş olmasının arzu edildiği gösterilmektedir. Dolayısıyla postmodern tezlerin modernitenin, sanayi toplumunun, ideolojilerin (ideoloji adı altında politikanın ve kolektif her türlü değer), bürokrasi adı altında kurallara bağlı bir yönetim anlayışının formel biçimi olarak hukuk devletinin sona ermesini arzuladıkları anlaşılmaktadır. Ortak düşmanlar akıl başta olmak üzere Aydınlanma, modernite, demokrasi, politika, bürokrasi ve sosyal refah devleti olup bu bağlamda pragmatizm yandaşı ve entelektüellik karşıtı oldukları gibi, kolektif her türlü değere, sosyalist düşüncelere ve özgürleşimci

ütopyalara karşıdır ve bu yönleriyle modernliğin gerisine dönmeyi arzulayan bir bakışın temsilcileridir. Bu nedenle post ve end eklerinin yerini anti ön ekinin alarak postmodern tezlerin nelere karşı bir duruşu temsil ettiklerini görebiliriz.

- Anti-rasyonel: Rasyonellik karşıtı, irrasyonel, araçsal akıldan yana, eleştirel aklın bütünüyle tasfiyesini gerçekleştirmeye çalışan)
- Anti Aydınlanmacı: Aydınlanma değerlerine karşıtlık, ilerencilik karşıtı, statüko veya geriye dönüş yanlısı
- Anti-Modern : Modernlik karşıtı, Pre-modern biçimlerden ve geleneklerden yana)
- Anti-kolektif : Bütün kolektif değerlere ve dayanışmaya karşı)
- Anti-demokratik: Demokratik usul ve yöntemlere karşı, demokratik denetim mekanizmalarını ortadan kaldırarak kuralsız ve keyfi yönetimler oluşturmaktan yana
- Anti-politik: Birlikte toplumsal değişimi sağlayabilme gücü anlamında politikayı anlamsızlaştırmaya çalışan depolitazyoin politikalarının savunucusu, Politik bir kamusal alana ve örgütlü bir sivil topluma karşı
- Anti sosyal demokrat ve anti-sosyalist: Sosyal refah devletine karşıtlık maskesi altında gelir dağılımının düzenlenmesine ve gelir adaleti sağlanmasına yönelik her türlü çabaya karşı
- Anti devrimci: Her türlü özgürlükçü, eşitlikçi ve ilerici devrimci dönüşüme karşı karşı-devrimci bir tutum
- Anti ütöpik: Her türlü toplumsal ütopyaya karşı ya statükonun-istikrarın korunmasından ya da modernlik öncesi istikrarlı-organik toplumlara geriye dönüşten yana
- Anti entelektüel: İşlevsel olmayan her türlü bilgiye karşı bir tutum

İşte postmodern düşüncelerle şekilene günümüz dünyasında neoliberaler ve yeni sağ popülistler yukarıda yer alan mefhumlara karşı, saldırgan ve düşmanca bir tutumda birleşmektedirler. Bu reaksiyoner-gerici, ilerleme ve devrim-dönüşüm karşıtı tutumlar neoliberalizmin ve neopopülizmin ortak bileşenleridir. Bunlara ek olarak diğer postmodern düşünürlerde de gördüğümüz ama Peter F. Drucker’da çok daha somut örneğini bulduğumuz gizlenemeyen bir diğer düşmanlık türü ise *emek düşmanlığı*dır. Bir serbest piyasa ideologu olan Drucker (1994: 8), emeğe/sınıfa dayalı bütün toplumsal mekanizmalarının çöktüğünü, sosyal refah devletinin çözüldüğünü ve bilgi toplumuna geçtiğimizi büyük bir sevinçle müjdelemektedir. Aile ve cemaat bağlarının güçlendirilmesi gerektiğini savunan Drucker (1994: 246), gönüllü yardım kuruluşlarının refah devletinin sosyal güvenlik kurumlarının yerini almasını toplumu ileriye taşıyacak olumlu bir gelişme olarak ele alırken sosyal refah devletini “dadı

devlet” olarak isimlendirerek değersizleştirmeye çalışmakta ve devletin bütün sosyal alanlardan çekilmesi gerektiğini savunmaktadır. Sosyal güvenlik ve kamu hizmetlerinin bütünüyle ortadan kaldırılmasını savunduğunu gördüğümüz Drucker, *toplumsal adaletin yardımseverlik ile karşılanması gerektiğini* öne sürmektedir. Drucker’ın bu yaklaşımı ile hak sahibi yurttaşlar yerine yardımseverlerin yardımına muhtaç yoksullar almaktadır. Toplumsal eşitlik ve adalet taleplerine karşı yardımlaşma ve hayırseverlik gibi kavramları öne çıkaran bu düşünceler kapitalist ekonomide kurumsallaşmış eşitsizlik ilişkilerini göz ardı ederken, hak, hukuk ve adalet gibi sınıfsal içerikli talepleri de toplumun dinamik gelişimini engelleyen çabalar olarak göstermeye çalışmaktadırlar. Sosyo-ekonomik ve kültürel eşitsizlikleri eleştiri ve itirazlardan koruyarak meşrulaştırmak açısından yardımseverlik türü toplumsal dayanışma örneklerini öne çıkaran bu yaklaşımlar, sonuç olarak toplumsal eşitlik talebi ve hak arayışlarını seslendiren sınıf temelli politik yaklaşımları reddetmektedir. Yeni sağ popülist yaklaşımlar himayeci yardım ağları oluşturmak konusunda neoliberal politikaların devamı niteliğindedir ve bu da çalışanların kazanımları olan kamusal nitelikteki hak ve kazanımların ortadan kaldırılmasını beraberinde getirmektedir.

Neo ve post ön ekleri ekseninde bütünüyle yeni bir anlayışı temsil ettiği iddiasıyla ortaya çıkan bütün bu yaklaşımların modernitenin ve rasyonalitenin temsil ettiği düşünme, eyleme ve iletişim biçimlerinden keskin bir kopuşu sağlayarak onun ötesine geçtikleri iddiası tartışmalıdır. Aksine, bu yaklaşımların ortak noktasının analitik düşünmeyi esas alan yazılı kültürün ve aydınlanmacı akıl anlayışının gerile(til)mesi çabası olduğu açıkça görülmekte olup, bu yaklaşımlarda ortak olan anlayışın aklın yerine retoriğe ve modernlik öncesi kültürel biçimlere dönüş olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu yaklaşımlar modernite eleştirisi başlığı altında aslında *akla karşı tezler* geliştirmeye ya da akıl karşıtı tezleri güçlendirmeye çalışmaktadır. Bilgisizlik/cehaletle beslenen arkaik tutumlar ve işlevsel olmayan eleştirel akıl, bilgi ve entelektüel çabaya karşıt bir tutum neoliberal ve neopopülist yaklaşımların ortak paydası olup, bu yaklaşımlar, işlevsel olmayan bilgiyi yadsıyarak, cehaletin ve bilgi-bilim düşmanlığının yaygınlaşmasına katkıda bulunmaktadır. Modernite hayalcilikten akılcılığa, çocukluktan olgunluğa ve ilkelikten uygarlığa geçişi amaçlarken, modernitenin reddetmiş olduğu bütün arkaik tutumlar postmodern yaklaşımların katkısıyla yeniden dolaşıma girmiş ve canlan(dırıl)mıştır. Buradaki yenilik ve değişim, dinsel düşüncenin öze dönüş olarak tarif ettiği bir geriye dönüşü, modernite öncesine dönüşü işaret etmektedir. Buradaki radikal kopuş, olsa olsa, aydınlanma ve modernitenin rasyonalitesinin yerine pragmatizmin irrasyonalesine öncelik tanyan akıl karşıtı epistemolojik bir kopuş olsa gerektir.

## **Vargı**

2010'lu yıllarda iki dünya savaşı ve arasındaki dönemde (1914-1945) yoğunlaşan aklın yıkımı faaliyetlerinin bir başka türden devamının yaşanmakta olduğunu söyleyebiliriz. O dönemde faşist, ırkçı ve totaliter temalarla Aydınlanmacı evrensel akla karşı çıkmaktayken, günümüzde ise neoliberalizm ve postmodernizmin açtığı yoldan kimlik politikaları ekseninde dinsel ve etnik hareketlerin yükseldiğini görmekteyiz. İnsanların politik-ekonomik sistem karşısında giderek güçsüzleşmesine ve sistem karşısında savunmasız bırakılmasına tepki olarak öne çıkan kimlik politikaları, yaşanan travma ve yönünü kaybetmiş olma duygusunun bir ürünü olan yön arama faaliyetleridir. Bu yönüzlük, yön gösterici olduğu düşünülen mutlak hakikatlere ve yön gösterici karizmatik liderlere ve dolayısıyla otoriter ve militer yönelişlere neden olmaktadır. 21. yüzyıla kimlik politikalarının yön vereceği iddiası, yüzü geleceğe değil geçmişe dönük, yani post (modern) değil pre (modern) bir özellik taşıdığı gibi, günümüz dünyasında gündelik hayatına ve ilişki biçimlerine baktığımızda bu türden iddiaların insanları avutucu ve oyalayıcı yanılsama biçimleri olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada göstermiş olduğumuz üzere farklı kökenlere ve esin kaynaklarına sahip olsalar dahi ilerlemeci akıl ve modernite düşüncesine karşı olan bu gerici tepkiler arasındaki ayırt edici çizgiler belirsizdir. Dönemsel ve konjüktürel olarak farklı amaçlara ve hedeflere sahip olsalar da hedef aldıkları ve düşmanlık etmekte ortaklaştıkları olguların akıl ve modernite olduğunu; modernite ve antikite (eski ile yeni) arasındaki gerilimde ise her zaman antikiteden yana bir tavra sahip olduklarını görüyoruz. 18. yüzyıl Aydınlanmasına, Fransız Devrimine ve bunlardan kaynaklanan demokrasiye, hukuk devletine, sosyal refah devletine, toplumcu düşüncelere, kolektif ütopyalara ve hatta özgün anlamıyla politikaya, bilime ve sonuç olarak akla ve insanların eşitliğine duydukları nefret konusunda ortaklaşmaktadırlar (Hobsbawm, 2020b: 151-152). Bugün yeni sağ popülizm olarak vücut bulan aşırı sağ hareketlerin ortak özellikleri yabancı düşmanı olmaları, uzlaşma ve barışa karşı savaşı ve şiddeti yüceltmeleri, özgürlük ve bağımsızlık karşıtı baskı ve tahakküm rejimleri olmaları, bir yandan politik liberalizm ve demokrasiye, öte yandan proletaryaya, sosyalizme, bunların toplamı olarak da akılcılığa, bilime ve ilerlemeye karşı olan ve modernitenin bozduğu modernlik öncesi değerlere dönüş hayalleri kuran hareketler olmalarıdır. Bu özellikleri, onları birbirinin devamı olduğunu söyleyebileceğimiz ve düşmanları ortak olan Aydınlanma karşıtı muhafazakâr ve romantik hareketlerle, otoriter faşist hareketlerle, postmodernizmle ve neoliberalizmle birleştirmektedir. Yeni sağ popülizmin öne çıkan unsurları ortaya çıktığı coğrafyaların özelliklerine göre değişse bile nihayetinde tutucu ve gerici eğilimlerin seçmeci bir sentezinden oluşmaktadır. 1960'lar sonrasında yaşanan modernlik karşıtı kültürel



devrimler akıl konusunda kuşkuculuktan redde kadar giden bir ekseninde, araçsal akıl eleştirmekten radikal bir akıl eleştiriciliğine meydan vererek açık bir akıl karşıtlığına yol açmanın ve radikal bir tutumdan gerici bir tutuma geçebilmesinin çok güçlü bir örneğidir. Sadece tahakküme hizmet eden araçsal bir akıl ideası aklın özgürlüğü ve bağımsızlığını zayıflatıp yok ettiği için kaçınılmaz bir sonuç olarak irrasyoneliteni getirmiştir. Aklın özgürlüğü ve özerkliği boğulduğu zaman ise geriye akıl namına kalan şey yağmaya, talana ve sömürüye yönelen bir akıldışılık olup, “strateji” olarak bilinen kurnazlık ve hilelerin karışımı kalmaktadır. Burada, özne merkezli akıl ve aklın araçsallaşmasını deşifre etme yönündeki eleştirel çabalarla modernite olarak akıl düşüncesini kutsayan felsefi geleneği bütünüyle yıkmaya yönelik reaksiyoner girişimleri birbirinden özenle ayırt etmek gereklidir (Habermas, 1992: 67).

Yeni sağ popülist hareketler modernite, akıl ve bilime karşı zirveye ulaşan irrasyonel saldırgan yönelimler muhafazakâr, romantik, faşist ve teolojik bakış açılarının bireşiminden oluşmaktadır. Bu bağlamda milliyetçi romantizm devrim ve ilerleme karşıtı muhafazakârlığın ve nasyonal sosyalizm 19. Yüzyıl milliyetçi romantizminin mirasçısı olduğu gibi, modernite karşıtı bir hareket olarak postmodernizm bütün modernite ve akıl karşıtı hareketlerin muhafazakâr bir mirasçısıdır. Günümüzdeki sağ popülist hareketler de bunlara tepki olarak ortaya çıkmış olsalar da postmodernist düşüncelerin ve neoliberal ekonomik politikaların mirasçısıdır. Günümüzde nesnel gerçekliklerin önemsizleşmesi, yeni liberal-yeni muhafazakâr postmodern teorilerin desteğiyle ısrarla sürdürülen aklın yıkımı faaliyetleri sonucunda inançların öne çıkmasının, işlevsel olmayan aklın bir değerlendirme ölçütü olmaktan çık(arıl)masının, başka bir deyişle irrasyonel eğilimlerin güçlendirilmesinin doğal bir sonucudur. Buradaki akıl karşıtlığı özerk-bağımsız akıl karşıtlığı olup, akıl sistem dünyasına bağımlı kılınmaya çalışılmakta ve düzen koruma aklına bağımlılığı reddeden akıl yürütme ve düşünme biçimleri tasfiye edilmeye çalışılmaktadır. Bu faaliyetlerin bir sonucu olarak modernlik öncesi anlayışlar öne çıkarılmıştır ki bunun geriye yönelik bir öze dönüş hamlesi olduğunu söyleyebiliriz. Bir huzur kaynağı olarak betimlenen manevi alanın güçlendirilmesi çalışmaları ekseninde dinsel inançların canlandırılması çabalarıyla birlikte analitik akıl ile olguları nedensel izahlarla açıklığa kavuşturmak şeklindeki bilimsel çabalar yerine inanç biçimlerinin ve inananların davranışları her türlü nedensel izahattan varestede tutulmaktadır. Böylece inanç adına öne sürülen bütün safsatalar akıl karşısında dokunulmazlığa sahip olarak meşruiyet kazanmaktadır. Çünkü sorgulayan bağımsız bir akıl sistem açısından tehlikeler yaratma potansiyeline sahipken, ezoterik tevekkül biçimlerinin yayılması insanları teskin ederek ve bağımlılıklarını sağlayarak sistemin işlerliğine katkıda bulunmaktadır. Bu bağlamda dindar tutumlarının canlandırma çabasının arkasında da sahici bir

maneviyat düşüncesi değil, işlevsel bir maneviyat anlayışının var olduğunu söyleyebiliriz. Giderek sığılan bir yaşamda insanın duygusal ihtiyaçlarını karşılayan ve onu hayat karşısında, hiçbir nesnel temele dayanmaksızın güçlendiren din insanlara manevi bir derinlik sunabilme, ahlaki bir disiplin aşılabilme özellikleri ile var olan toplumsal düzeni koruma ve güçlendirme potansiyeliyle toplumu yönetenler açısından vazgeçilmezdir. Bu ekseninde etno-dinsel hareketlerin yükselişi, kapitalist ekonomik sistemi tartışma dışı tutmak için yapay tehlikeler yaratılarak politikanın temel meselelerinin gündem dışı bırakılması çabalarını içermektedir.

Dış tehlikelerin abartılmasına ve kültürü korumaya dayalı kimlik politikaları evrenselci bakıştan vazgeç(iril)erek bir kültüre kapanma, özele ve yerele kapanma stratejisidir. Toplumsal gelişmeyi ve toplumsal sorunlara bir çıkış yolu bulmayı engelleyen de bizzat bu stratejidir. Sonuç olarak, özerk ve bağımsız insana ve onun aklına savaş açan bu yeni yönelimler birbirinin rakibi ya da anti tezi değil, akla karşı cephenin samimi müttefikleri, modern değerlerin samimi düşmanlarıdır (Todorov, 2014). Akıl (bilim), etik ve estetik (sanat) güçsüzleş(tiril)tiği zaman, mitik ve mistik söylemler güç kazanmaktadır. Yargı gücünün yitirilmesi yoluyla bağımsız aklın tasfiyesi totaliter, boyun eğmeci, sadakata dayalı rejimlere ciddi bir destek sağlamaktadır. Krizleri çözmek için olağan çareler tükendiğinde inançlar ve söylenceler öne çıkmakta, hayal kırıklığına uğramış ve rasyonel yollardan ümidini kesmiş insanlar çıkış yolları bulabilmek için akıldan uzaklaşmakta ve duygudaşlık sağlayacak irrasyonel yol ve yöntemlere bel bağlamaya yatkın hale gelmektedirler. Bu söylence ve inanışlar çağdaş modern bir toplumun gelişkin özelliklerini değil, modernlik öncesi toplumların arkaik özelliklerini taşımaktadır. Bu yüzden postmodern düşünürlerin akla saldırısı karşısında onları yeni muhafazakârlar olarak niteleyen ve modernite eleştirisinin elzem olduğunu ama aklın yıkımına yol açmaması gerektiğini işaret eden Habermas'a (1990: 31-44) yeniden kulak vermek gerekir. Eagleton'un işaret ettiği gibi (2018: 56-57), akıl duygular, duygusal bağılıklar ve inançlar kadar güçlü bir motivasyon kaynağı olma gücüne sahip değildir. Birşeyler yapmayı olmasa da makul olmayan davranışlardan kaçınmamızı ve uzaklaşmamızı sağlar ki bu önemlidir. Öte yandan aklın büyük ölçüde araçsallaşması, bir hesaplama ve neden-sonuç meselesi haline gelmesi durumunda, "toplumsal varoluşu manasızlaştırma ve değersizleştirme tehlikesi taşıması" bize aklın sınırları olduğunu hatırlatır. Akılcı önermeler insanları erdemli davranışlara sevk etmek konusunda da büyük bir güce sahip değildir. Yine de akıldan vazgeçmek her türlü makul ve etik olmayan üretim, yönetim, denetim ve toplumsal varoluş ve yaşama biçimlerinin önünü açar. Bu yüzden akılcılık ve etik öğretimi insan eğitiminin ayrılmaz bir parçası olmak durumundadır. Çünkü makuliyet yitirilince hakkaniyet duygusu da zayıflar. Makuliyet ve hakkaniyet duygularına sahip olan bağımsız-özerk, erişkin, haysiyetli insanlara akla ve

etik'e aykırı işler yaptırmak mümkün değildir. Öte yandan bunları ve dolayısıyla düşünme ve yargı yetilerini yitiren insanlara soykırım dâhil her şeyi yaptırabilmenin mümkün olduğunu tarih bize çok acı biçimlerde göstermiş ve göstermeye devam etmektedir.

Modern uygarlık metafizik düşünceler ve inançlarla savaşın ve akıl dışı, akıl karşıtı güçlerin denetim altına alınmasının sonucudur. Ancak mistik ve mitik söylemler yaşamaya devam etmiş ve bugün olduğu gibi canlanma eğilimine girmişlerdir. Modern uygarlığın temeli olan özerk ve bağımsız akıl ile bu akla dayalı olan etik ve estetik gücünü koruduğu sürece söylene, irrasyonel güçler denetim altına alınarak zararları asgari düzeye indirebilir. Ancak akıl, etik ve estetik güçsüzleşti(rildi)ğinde, bugün olduğu gibi akıl dışı güçlerin egemenliği ile karşılaşmamız kaçınılmaz olacaktır (Cassier, 2005: 459). Buna karşılık akli ve bilimi mutlaklaştırmadan, moderniteyi eleştirerek ama bütünüyle yıkıp eski dünyaya geri dönmeye çalışmadan yeniden dayanışmacı, kolektif ortak iyi iddialarını ortak akıl ile akılcı önermeleri öne çıkararak nesnel hakikatlerin önemsizleştirilmesine izin vermemek gerekir. Habermas (1990) araçsal akla karşı iletişimsel akıl arayışı ile bu yaklaşımı başka bir noktaya taşımıştır. Felaket tellallığı yapan bütün kötümser eğilimlere karşı araçsallıkla ve işlevsellikle sınırlandırılmamış bağımsız ve özerk insana ve insan aklına güveni tazelemek için çaba göstermek elzemdir. Distopik okumaları ve karamsar senaryoları tahkim etmekten vazgeçerek kötülüğün tasfiyesi için önce kötümserliği tasfiye etmek ve insan eliyle her şeyin değişebilirliğinin yolu olan politikaya yönelik inancı tazelemek; şairin deyişiyle *umudu dürtmek, umutsuzluğu ise yatıştırmak* gerekir. Oyuna gelmemek, güvenlikçi politikalara, savunmacı muhafazakâr görüşlere itibar etmeden, özgürce yaşamaktan ve insanın kendi potansiyelini gerçekleştirmekten vazgeçip hayatta kalmakla yetinmeyi getiren bu felaket tellallığından uzak durarak geleceği inşacı bir perspektifle kurmak gerekir. Sorunları rasyonel bir biçimde ele almaya ihtiyacımız olduğu ve günümüzde küresel beka sorunumuz karşısında daha az değil daha çok akla her zamankinden fazla olduğu ihtiyacımız vardır. Bireysel, cemaatsal ve hatta ulusal çözümlerin bile işe yaramadığını bize hatırlatan büyük felaketlere, giderek artma ve çoğalma eğilimi gösteren ayrımcılık ve eşitsizliklere karşı ancak akli çoğaltarak, araçsal değil iletişimsel akıl yolu ile ortak akıl üreterek çözüm bulabiliriz. Aklın gücünü kullanmaktan imtina etmek geçmişte olduğu gibi günümüzde de yol açtığı baskıcı ve otoriter rejimlerle felakete davetiye çıkarmaktır. Modernitenin başarısızlığa uğradığını iddia eden görüşlere karşı modernitenin ve aklın değil akıl karşıtı eğilimlerin güç kazanmasının felaketlerle sonuçlanan otoriter yönelim ve yönetimlere yol açtığını bu çalışma ile gösterdiğimi umuyorum. Akılcı bir özgürleşim yolundan sapmanın getirdiği olumsuzluklar modernitenin bütün imkânlarının tüketilmediğini göstermektedir. Dolayısıyla çözüm moderniteye ve akla kapılarını kapamak

değil, akıl ideasının iletişimsel evrensel bir ortak akıl ekseninde yeniden inşa edilmesi ve işlerlik kazanması yönündeki çabalarla ilgilidir.

## **Kaynakça**

- Açıkel, Fethi (2023), “Kutsal Mazlumluk”tan “Makyavelist Despotizm”e AKP Otoriterliğinin Psikopatolojisi, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Adorno, Theodor W, Horkheimer Max (1996), Aydınlanmanın Diyalektiği, Çeviren: Nihat Ülner (İstanbul, Kabalcı Yayınevi).
- Aksakal, Hasan (2015), Türk Politik Kültüründe Romantizm, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Arendt, Hannah (1996), Geçmişle Gelecek Arasında, (Çeviren: Bahadır Sina Şener), (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Bauman, Zygmunt (1998), Postmodern Etik, (Çeviren: Alev Türker), (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Berlin, Isaiah (2001), “The Counter-Enlightenment” Against the Current: Essays in the History of Ideas içinde, s. 1-23, (Princeton, NJ: Princeton University Press).
- Bora, Tanıl (2021), Yerli ve Milli (Ed. Yasemin Çongar, Mustafa Arslantunalı, Lebriz İsvan), Ne Mutlu Eşitim Diyene: Milliyetçilik Tartışmaları içinde, s. 238-252, (İstanbul: Kıraathane Kitapları).
- Carr, Edward Hallett (1999), Milliyetçilik ve Sonrası, (Çeviren: Osman Akınhay), (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Cassier, Ernst (2005), Devlet Efsanesi, İnsan Üstüne Bir Deneme, (Çeviren: Necla Arat), (İstanbul: Say Yayınları).
- Castel, Robert (2004), Sosyal Güvensizlik, (Çeviren: Işık Ergüden), (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Çiğdem, Ahmet (2004), Bir İmkân Olarak Modernite- Weber ve Habermas, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Dardot, Pierre ve Laval, Christian (2018), Dünyanın Yeni Aklı: Neoliberal Toplum Üzerine bir Deneme, (Çeviren: Işık Ergüden), (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Dostaler, Giles (2005), Keynes et ses combats, (Paris: Albin Michel).
- Drucker, Peter F. (1994), Kapitalist-Ötesi Toplum (Çeviren: Belkis Çorakçı), (İstanbul: İnkilap Yayınları).
- Eagleton, Terry (2018), Tanrı'nın Ölümü ve Kültür (Çeviren: Selin Dingiloğlu), (İstanbul: Yordam Kitap).

- Elias, Norbert (2023), *Almanlar Üzerine İncelemeler: 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla İktidar Savaşları ve Habitus Gelişimleri*, (Çeviren: Firuzan Gürbüz Gerhold), (İstanbul: Alfa Yayınları).
- Featherstone, Mike (1996) *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, (Çeviren: Mehmet Küçük), (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Fraenkel, Ernst (2020), *İkili Devlet: Diktatörlük Teorisine Bir Katkı*, (Çeviren: Tanıl Bora), (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Gray, John (2004), *Post-Liberalizm: Siyasi Düşünce İncelemeleri*, (Çeviren: M. Günay), (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları).
- Habermas, Jürgen (1992), *The Philosophical Discourse of Modernity*, (Çev. Frederick Lawrence), (Cambridge: The MIT Press).
- Habermas, Jürgen (1990) *Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje* (Derleyen: Necmi Zeka), (Türkçeleştirenler: Güleğül Nadis, Dumrul Sabuncuoğlu, Deniz Erksen). *Postmodernizm içinde*, s. 31-44. İstanbul: Kıyı Yayınları.
- Harvey, David (1997), *Postmodernliğin Durumu*, (Çeviren: Sungur Savran), (İstanbul: Metis Yayınları).
- Henin, Pierre-Yves ve İnsel, Ahmet (2021), *Le National-Capitalisme Autoritaire: Une Menace Pour La Dem*, (Paris: Essais & Cie).
- Herder, Johann Gottfried (2020), *Tarih Felsefesi*, (Çeviren: S. Battal Arvasi), (Ankara: Doğu Batı Yayınları).
- Hirst, Paul ve Thomson, Grahame (2000), *Küreselleşme Sorgulanıyor*, (Çevirenler: Çağla Erdem ve Elif Yücel), (Ankara: Dost Kitabevi).
- Hobsbawm, Eric (2021a), *Sermaye Çağı: 1848-1875*, (Çeviren: Mustafa Sina Şener), (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları).
- Hobsbawm, Eric (2021b), *İmparatorluk Çağı: 1875-1914*, (Çeviren: Vedat Aslan), (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları).
- Hobsbawm, Eric (2020a), *Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit ve Gerçeklik*, (Çeviren. Osman Akinhay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hobsbawm, Eric (2020b), *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi- 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, (Çeviren: Yavuz Alogan), (İstanbul: Sarmal Yayınları).
- Kant, Immanuel (1979), *The Conflict of Faculties*, (NewYork: Abaris Books).
- Leadbeater, Charlie (1995), “İktidar Kişiyi”, (Derleyenler: Stuart Hall ve Martin Jacques), (Çeviren: Abdullah Yılmaz), *Yeni Zamanlar: 1990’larda Politikanın Değişen Çehresi içinde*, s. 127-141, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).

- Lukacs, George (2006a), *Aklın Yıkımı I*, (Çeviren: Ayşen Tekşen Kapkın), (İstanbul: Payel Yayınları).
- Lukacs, George (2006b), *Aklın Yıkımı II*, (Çeviren: Ayşen Tekşen Kapkın), (İstanbul: Payel Yayınları).
- McCarthy, Thomas (1984), *The Critical Theory of Jürgen Habermas*, (London: Polity Press).
- Ranciere, Jacques (2007), *Siyasalın Kıyısında*, (Çeviren: Aziz Ufuk Kılıç), (İstanbul: Metis Yayınları).
- Sandel, Michael (1998), *Liberalism and the Limits of Justice*, (Cambridge: Cambridge University Press).
- Sennett, Richard (1996), *Kamusal İnsanın Çöküşü* (Çeviren: S. Durak), (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Shaiken, Harley (1985), *Work Transformed: Automation and Labor in the Computer Age*, (Newyork: Henry Holt).
- Taggart, Paul (2004), *Popülizm* (Çeviren: Barış Yıldırım), (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).
- Taşçı, Serdar (2006), *Yüzyılı Düşünmek: Çağdaş Felsefe, Siyaset ve Sosyoloji Tartışmalarına Giriş*, (İstanbul: Say Yayınları).
- Todorov, Tzvetan (2014), *Demokrasinin Samimi Düşmanları*, (Çeviren: Işın Gürbüz), (İstanbul: Everest Yayınları).
- Todorov, Tzvetan (2019), *Aydınlanma Zihniyeti*, (Çeviren: A. Nüvit Bingöl), (İstanbul: Bgst Yayınları).
- Tok, Nafiz (2003), *Kültür, Kimlik ve Siyaset*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- Tokdoğan, Nagehan (2020), *Yeni Osmanlıcılık: Hınç, Nostalji, Narsisizm*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Werner-Müller, Jan (2021) *Popülizm Nedir?* (Çeviren: Onur Yıldız), (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Williams, Raymond (2017), *Kültür ve Toplum 1780-1950*, (Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu), (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Zekâ, Necmi (der) (1990), *Postmodernizm*, (Türkçeleştirenler: Güleğül Nadis, Dumrul Sabuncuoğlu, Deniz Erksen), (İstanbul: Kıyı Yayınları).

## ÇEVRECİ YOLCULUKLAR İÇİN DEMİRYOLU VE TREN İLİŞKİSİNİN ANATOMİSİ

Esin CANDAN DEMİRKOL<sup>1</sup>  
Turgay GÜLPİNAR<sup>2</sup>

### Öz

Demiryolları konusu XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önem kazanmıştır. Türkiye'nin modernleşme tarihi açısından bakıldığında, Tanzimat Döneminde başlayan demiryolu inşasının Cumhuriyetin ilk yıllarında yoğun şekilde devam ettiği ve demiryolunun geçtiği yerler arasında sosyal, ekonomik ve politik bağlar kurduğu ve yeni merkezler meydana getirdiği görülmektedir. Günümüzde özellikle çevre faktörleri, temel ihtiyaçların karşılanmasını ve ulaşım konusunu yeniden düşünmeye itmektedir. Demiryolu taşımacılığı, daha az enerji gerektirmesi ve çevre dostu olması nedeniyle yaygın kullanılan karayolu taşımacılığı kaynaklı sorunları azaltmak için önemli bir alternatif olarak kabul edilmektedir. "İklim sorunu ile başa çıkma mücadelesinde, daha toplumcu ve daha çevreci, enerji tasarrufu sağlayan bir demiryolu bugünün sorunları için çözüm olabilir mi" sorusu çalışmanın temel savını oluşturmaktadır. Çalışma, Türkiye'deki demiryolu sistemini, tarihsel dönemeçler üzerinden anlamayı amaçlamaktadır. Sürdürülebilir bir dünya tartışmalarının yapılageldiği bir dönemde toplu ulaştırmanın yarattığı toplumsal ve çevresel etkiler üzerinde düşünmek demiryolu ulaşımını yeniden gündeme almamızı gerektirmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Demiryolu, Yüksek Hızlı Tren, Taşımacılık, Çevre.

---

<sup>1</sup> Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir Meslek Yüksekokulu, [esin.candan@deu.edu.tr](mailto:esin.candan@deu.edu.tr)  
ORCID: 0000-0002-6419-9990

<sup>2</sup> Öğr. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir Meslek Yüksekokulu,  
[turgay.gulpinar@deu.edu.tr](mailto:turgay.gulpinar@deu.edu.tr), ORCID: 0000-0001-7296-2098

## **ANATOMY OF RAILWAY AND TRAIN RELATIONSHIP FOR ENVIRONMENTALLY FRIENDLY JOURNEYS**

### **Abstract**

The subject of the railways has been gaining in importance since the second half of the XIX century. In terms of Turkey's modernization history, it is seen that railway construction, which started in the Tanzimat Period, continued intensively in the early years of the Republic and established social, economic and political ties between the places through which the railway passed and created new centers. Environmental factors are pushing us to rethink the provision of basic needs and transportation today. Railway transport is acknowledged as a viable alternative to alleviate the issues caused by the extensive utilization of road transport, owing to its lower energy consumption and environmentally friendly properties. The main thesis of the study is the question "In the struggle to cope with the climate problem, can a more communitarian, more environmentally friendly, energy-saving railway be a solution to today's problems?" The study aims to understand the railway system in Turkey through historical turning points. At a time when discussions about a sustainable world are being made, thinking about the social and environmental impacts created by public transportation requires us to put railway transportation back on the agenda.

**Keywords:** Railway, High Speed Rail, Transport, Environment.

### **Giriş**

Demiryolu, 19. ve 20. yüzyılda modernleşmenin toplumsal hayattaki en belirgin tezahürlerinden biri olarak öne çıkmıştır. Demiryolunun geçmişten günümüze yerleşim yerlerinin şekillenmesinde, ekonomik örüntülerin oluşumunda, sosyal ve kültür merkezlerinin ortaya çıkmasında ve hatta yeni yerleşim yerlerinin meydana gelmesinde belirleyici etkisi olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu topraklarında 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupalı şirketlerin girişimleriyle başlayan demiryolu inşası Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren devlet kontrolünde ilerlemiş ve yeni hatlar açılmıştır. Fakat bu ilerlemede 1950'lerden sonra aşamalı olarak bir azalma görülmüştür. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye ekonomisinin Batıya eklendiği süreçle beraber genel ulaşım politikası demiryolu ulaşımından daha çok karayolu ulaşımı yönünde eğilim göstermeye başlamıştır. Bununla beraber bahsedilen politikanın da değişmekte olduğu,



özellikle son yıllarda Türkiye'de yüksek hızlı hatların inşasıyla beraber, demiryolu sektöründe büyük yatırımların gerçekleştirildiği görülmektedir (İKV, 2015: 2-3).

Karayoluyla ulaşım; esnek, hızlı ve pratik olma özellikleriyle 20. yüzyılın ortasından başlayarak günümüz dünyasının en yaygın ulaşım türü olmuştur. Ancak kentleşmenin artması sonucu nüfus, yol kapasitelerinin çok üzerinde ulaşım talebi doğurmakta ve bu nedenle yaşanan trafik sorunları toplumu birçok yönden olumsuz etkilemektedir. Karayolu ulaşımının yarattığı bu sorunlar, demiryolunun yeniden tercih edilen ulaşım türü olma ihtimalinin önünü açmaktadır. Karayollarının yol açtığı ve çözüm üretmekte başarılı olamadığı sorunlar karşısında raylı sistemlerin; dakiklik, güvenlik ve konfor ölçütleri bakımından nitelikli bir alternatif yaratıyor olmasıyla bahsedilen sorunları aşabileceği, bunun yanında çevre dostu olmasıyla da toplum sağlığının korunmasında önemli bir rol oynayacağı düşünülmektedir (Hüner, Dündar, Gökaşar, 2017).

Demiryolu taşımacılığının 19. yüzyılda yarattığına benzer bir iyimserliğin günümüzde yüksek hızlı tren için beslendiği görülmektedir. Yüksek hızlı tren, dünya çapında giderek artan bir ilgi görmekte; Japonya, Fransa, Almanya, İtalya, İspanya, gibi birçok ülkede bu konuda önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Hindistan ve Malezya gibi diğer ülkelerde, bir yüksek hızlı tren sistemi geliştirmenin devasa maliyetinin, sistemin üretmesi beklenen faydalarla dengelenip dengelenemeyeceği sorusuna yanıt aranmaktadır. Bu nedenle tren sisteminin ortaya çıkardığı ekonomik etkiler ile yarattığı maliyetin çelişkisine dair tartışmalar bulunmaktadır.

Yüksek hızlı trenler, demiryolunun yaklaşık yüz yıl boyunca elinde taşıdığı modernizmin meşalesi olma özelliğini demiryollarına geri kazandırabilir mi? Bu sorunun günümüzde demiryolu açısından yanıtlanması gereken temel soru olduğu ileri sürülebilir. Karayolu araçlarının enerji tüketimi ve karbon salınımı gibi çevresel etkiler, ulaştırma alanında kamu tercihlerini yeniden demiryoluna yatırımına döndürebilir mi? Bu soru Türkiye gibi demiryolu taşımacılığında güncel ilerlemeyi tam da yakalayamamış ülkeler için sıcak bir tartışma konusudur. Bu sorulara yanıt üretebilmek için ilk etapta geleneksel demiryolu taşımacılığının ekonomi, çevre, turizm, konut ve iş piyasası gibi çeşitli alanları etkilediği hatırlanmalıdır. Bu nedenle çalışmanın ilk bölümünde geleneksel (konvansiyonel) demiryolunun değerlendirilmesi daha anlamlı olacaktır.

## 1. Demiryolu ve Modernite İlişkisi

*Ey mühendisin neşesi! Bir lokomotifle gitmek! Buharın tıslayışını duymak, şen çığlığını, buhar düdüğünü, kahkaha atan lokomotifi! Hiç direnç görmeden açmak yolunu ve hızla kaybolmak uzaklarda.*

Walt Whitman

Modernite, ağırlıklı olarak, geleneksel toplumların özelliklerine atıfla tanımlanmakta, modern toplum, geleneksel toplumlarla arasında oluşan farklılaşma üzerinden anlamlandırılmaktadır. Bu karşılaştırmada modern toplum, hızlı değişime, yeryüzünün tamamına yayılma amacına vebaşta ulus devlet olmak üzere kendine has idari yapılar örgütleyebilme özelliklerine sahip olarak kurgulanır. Modern toplumdaki üretim, organik olmayan enerji kaynaklarıyla gerçekleşir, ücretli emek kural haline gelir ve ürün bir meta niteliği kazanır. Modern toplumun işleyiş kazanabilmesi için ulusal sınırlar içinde mobilitesi üst seviyede, sistemli bir süreklilik içinde olan, birbirlerinden haberdar ve birbirlerine benzer bir kültürel yapıya sahip bireylerin varlığı elzemdir. Bir bakıma modernitenin varlığı için geleneksel toplumdaki ilişkilerin yerel bağlamdan çıkarılması, eskinin görece dar sınırlardaki mekânından ve zamanından kopması gerekmektedir (Tekeli, 1999: 27). Aydınlanma Çağından itibaren bir proje olarak var olan modernitenin, 19. yüzyılda bahsedilen niteliklerinin hayata geçirilmesi ve somutlaşmasında demiryolu o ana kadar atılmış olan adımlardan bu projeye güveni en üst seviyeye çıkarandır. Yolculuğun ve buna bağlı olarak yaşamın hızını artırma, geleneksel ve yerel sınırlarını aşabilme ve de bunu geniş kitlelerle gerçekleştirebilme, demiryolunun yarattığı temel değişimler olarak gözükmektedir. Demiryoluyla yolculuk hızlanmış, büyük mesafeler rahatlıkla kat edilebilmiş ve bu yolculuğu gerçekleştirmekte olanların sayısı geçmiş dönemlerle kıyaslanamayacak ölçüde artmıştır. Bir bakıma demiryolu, önceki tüm toplum türlerinden daha dinamik oluşuyla ayrılan modern toplumun temsili haline gelmiştir. İnsanın doğaya karşı verdiği varsayılan egemenlik ya da doğaya karşı özgürlük savaşında demiryolunun icadı ve inşası, ABD’li hümanist şair Whitman’ın (2020) epigrafta alıntılanan dizelerinde veciz bir şekilde ifade edildiği üzere, modernitenin vadettiği yeniliklere duyulan iyimserliği güçlendirmiştir.

Modern öncesi dönemde ticari amaçlı taşımacılık genellikle yavaştır, ticari taşımacılığın takip ettiği güzergâh coğrafyanın getirdiği engellerle sınırlanmıştır. Mesafeleri daha hızlı almayönündeki çabalar ise büyük oranda askeri amaçlara dayalıdır. 19. yüzyıl başlarına kadar hem İngiltere’de hem de Kıta Avrupa’sında ticari taşımacılığa hız kazandıracak ve onu makul bir ucuzluğa çekecek bir yol şebekesi bulunmamaktadır. Osmanlı topraklarında

da fiziki coğrafyanın engelleriyle sınırlanmış olan karayolunda uzun mesafe taşımacılığı için deve kervanları kullanılmaktadır. Batı dünyasında önce posta arabalarının, bir süre sonra onu izleyen tren seferlerinin dayandıkları saat tarifesi, eskileriyle karşılaştırılmaz denli büyük ve karmaşık organizasyonların kapısını aralamıştır (Giddens, 2008: 231).

Demiryolunun ulaşımdan başlayarak toplumsal hayatta yarattığı büyük dönüşümün tek yönlü ve bütünüyle olumlu olduğunu söylemek mümkün değildir. Moderniteye içkin olan paradokslardan demiryolu da azade olmadığı görülmektedir. Modernitenin diğer unsurları gibidemiryolu da bir yanıyla özgürleştiriciyken bir yanıyla kısıtlayıcıdır; coğrafyaları ve insanları birleştirme rolü kadar parçalama ve bölümlere ayırma rolünü de oynamıştır. Üstelik bölümlere ayırıcı bu işlevin, modern devletin coğrafya ve nüfus üzerinde kontrolünü artırma amacına denk düştüğünün anlaşılmasıyla demiryolu kısa süre içinde önemli bir yönetim aygıtı haline gelmiştir.

Demiryolu, 19. yüzyıl başında ortaya çıkmasından itibaren geleneksel taşıma sistemlerine göre sahip olduğu avantajlar nedeniyle başlıca ulaşım yolu olarak görülmüştür. Demiryoluyla beraber her şeyden önce yolculuk hızlanmış, mekânın yarattığı engeller eskiye nazaran çok kısa zamanda aşılabilmiştir. Bu durum yolculuğun yarattığı etkiyi köklü şekilde değiştirmiş, bir bakıma yolculuğun yarattığı yer değiştirme hissiyatını ve geleneksel yolculuk deneyimini ortadan kaldırmıştır (Schivelbusch, 1979: 33'ten akt. Kösebay Erkan, 2012: 121). Çünkü fiziki coğrafyanın yanında, kat edilen coğrafyada karşılaşılan yerleşim yerlerinin, yerleşim biçimlerinin ve toplulukların da yolculuk deneyimini etkilemektedir. Bu nedenle getirdiği hızla birlikte demiryolunun, yolcunun temas ettiği mekânlarla iletişimini ve orada yaşayanlara duyacağı ilgiyi azalttığı aşikârdır (Emiroğlu, 2021: 5). Daha önceleri sadece denizlerde mümkün olan insan kalabalıklarının ve büyük miktarda malın taşınması, karalarda da mümkün hale gelmiş; özellikle demiryolu için yapılan köprü ve tüneller, doğanın yerini mekanik düzeneklerin alacağı yönündeki fikri güçlendirmiştir. Demiryolunun açılmasıyla hayvan gücüne olan bağımlılık büyük ölçüde sona ermiş, doğaya bu bakımdan da bağımlılığınsonlanmakta olduğu fikri güç kazanmıştır (Aydın, 2012: 37). Doğaya bakışa paralel olarak yenibir coğrafya anlayışı oluşmuş; doğaya bağımlı yollar yerini demiryolunun tünel ve köprülerle mümkün hale gelen düz bir çizgi halinde ilerleyen hatlarına bırakmıştır. Kara taşımacılığında ihtiyaç duyulan birim insan ve yük başına düşen emek miktarı azalmıştır; daha az emek harcayarak daha çok insanı, hayvanı ve emtiayı kara üzerinden taşımak mümkün olmuştur. Demiryolu inşaatı ve sonrasında demiryolu işletmeciliği büyük miktarda nitelikli emeğin bir araya gelmesini gerektirmiştir. Bu nedenle etkili ilk işçi örgütlenmeleri demiryolu işçileri arasında kurulmuş, bu durum ücretli emeğin kurumsallaşmasında rol

oynamıştır (Aydın, 2012:37-39). Diğer yandan sermayenin, anonim şirket biçiminde bir araya gelmesi şeklindeki örgütlenmesi de asıl olarak demiryolu şirketlerinde geliştirilmiş, 19. yüzyıl sonunda tröst ve kartel biçimlerindeki ekonomik birimler diğer sanayi dallarına da sirayet etmiştir (Harvey, 2010: 147).

## **2. Demiryolunun Toplumsal Etkileri**

Mekân üzerindeki kontrolün hem genel olarak toplumsal iktidar kurmada hem de gündelik hayatı biçimlendirmede ve denetim altına almada temel bir iktidar mekanizması olduğu fikri, uzun bir süredir sosyal bilimlerde yaygın bir biçimde kabul görmektedir (Harvey, 2010: 255). Mekânla beraber kamusal zamanın ölçülmesi bir başka ifadeyle parçalara ayrılması, düzenlenmesi ve tanımlanması da gündelik hayata ve toplumsal ilişkilere müdahale konusunda önemli bir iktidar aracı olma niteliği taşımaktadır (Harvey, 2010: 300).

Zamanın ve mekânın düzenlenmesinin kesişiminde yer alan demiryolu işletiminin bu bağlamda derin toplumsal etkiler yaratmış olduğu görülmektedir. Demiryolu işletmeciliğinin yaygınlaşmaya başladığı 19. yüzyıl ortasında hemen her yerleşim yerinin kendi zaman diliminesahip olması nedeniyle çoklu yerel zaman ölçümlerinin mevcut olduğu bilinmektedir. Örneğin, 1884'te Greenwich'in başlangıç meridyeni olarak belirlenmesi ve buna uygun olarak dünya standart saatinin geliştirilmesiyle demiryolu saat tarifelerinin uyumlu hale getirilmesi öncesinde ABD'de 80 farklı demiryolu saati kullanılmıştır (Giddens, 2008: 233). Demiryolunun inşası farklı zaman dilimlerinin bir kenara bırakılarak ortak ve standart bir zaman ölçümüne gitmeyi zorunlu kılması, evrensel bir standart saat ölçümünün yolunu açmıştır (Thompson, 2008: 58).

Mekân ve zaman temelli ilişkilerden başlayarak demiryolu, toplumsal yaşamın pek çok alanını derinden etkilemiştir:<sup>3</sup>

- Geleneksel toplumda yolculuğa çıkmak büyük oranda istenmeyen, sevimsiz bir zorunluluktur; yolculuğu bir meşgale haline getirmiş olan tüccarlar tam da bu sebeple toplumun güvenilir statülerinin dışında bırakılmış kimselerdir (Emiroğlu, 2021: 5). Demiryolu sonrasında insanların önemli bir kısmınıdoğduğu topraklar dışında bir yeri ziyaret edebilmesi mümkün hale gelmiştir. Böylece seyahat fikrine bakış değişmiş ve yeni bir seyahat kültürü oluşmuştur.

---

<sup>3</sup> Bu kısımda, belirtilen diğer kaynaklar yanında asıl olarak Aydın'ın (2012: 35-39) çizdiği hat takip edilmiştir.

- Daha önce bir zorunluluk olan seyahat, Avrupa burjuvazisi tarafından bir eğlence olarak görülmeye başlamıştır. Bununla beraber seyahat sırasında istenengüvenlik ve konfor, kişilerin tek başlarına karşılayamayacakları kadar yüksek giderlere yol açmaktadır (Emiroğlu, 2021: 6). Bu nedenle kalabalık toplulukların katıldığı trenle gezi turları başlamış, bu durum da kişileri yolculuk organizasyonunda birbirlerine bağımlı hale getirerek seyahat merkezli yeni bir yaşam biçiminin doğmasına kaynaklık etmiştir. Düzenlilik, dakiklik, disiplin bu yeni yaşantının temel unsurları olarak öne çıkmıştır. Demiryolunun getirdiği düzenlilik üzerine kurulu bu yaşam biçimi demiryolunu da aşan bir “yüksek kültür”ün oluşmasına ön ayak olmuştur: “Nezaket, standartlaşma, temizlik ve belgeli yaşam” yeni kültürün temel prensipleri olmuştur.
- Yolculuklar üzerinde merkezi yapıların denetimi güçlenmiştir. Demiryolu ulaşımının tek bir merkezden kontrol edilmesi zorunluluğu, demiryolu işletmeciliğini bir uzmanlık alanı haline getirmiş; yolcunun bu süreçle, yolculuk konusundaki inisiyatifi neredeyse sıfıra inmiş, pasif bir nesne haline dönmüştür. Daha uzak yerlere gidebilir hale gelirken, bir bakıma hareket üzerindeki seçimleri sınırlanmıştır.
- Yeni oluşmakta olan ulus devletler için egemenlik iddiasında oldukları ama somut olarak hâkim olmalarının o vakte kadar teknik nedenlerle mümkün olmadığı “ulusal coğrafyalar” önceki döneme göre *daha ulaşılabilir ve kontrol edilebilir* alanlara dönmüştür.
- Demiryolu ağının genişlemesi sonrasında merkez ve yerel arasında oluşan eşitsizliğe benzer bir fark sermaye ile emek arasında da oluşmuştur. Bundan önce mekânın kontrolü açısından iki sınıf arasında köklü bir fark bulunmaktayken demiryolu sayesinde mekâna hâkim olabilen sermaye bunukolaylıkla toplumsal denetime dönüştürebilmiştir. ABD’de 1877 yılında gerçekleşen Büyük Demiryolu Grevi’nin uzak kentlerden trenlerle sevk edilen askerlerin sert müdahalesiyle sonlanması, iki sınıf arasındaki güç farkının demiryolu sonrasında ne denli açılacağına en erken kanıtlarından biri olmuştur(Harvey, 2010: 265-266).
- Demiryoluna paralel inşa edilen telgrafla kapitalist devletin kontrolündeki haber ve bilgiler merkezden taşraya hızlı bir şekilde ulaştırılabilmiş; böylelikle merkez, daha önce hiçbir büyük devletin hayalini dahi kuramayacağı bir otoriteyi taşra üzerinde kurabilmiştir.
- Moderniteye içkin olan paradokslardan onun başat bir unsuru olan

demiryolu dauzak kalamamış, birbirine taban tabana zıt ideolojilere ilham verebilmiştir. Milliyetçilik kadar, kozmopolit düşünce de demiryoluyla seyahati -farklı kültürle teması mümkün kıldığı için-kendi ideallerine uygun bir araç olarak görmüştür.

- Demiryolu ağının yarattığı yeni mekânlardan olan garlar yolculuk açısından bir kavşak noktası olma rolünün ötesine geçerek kalabalıkların yeni karşılaşma alanları olarak birer kamusal mekân haline gelmiştir.
- Şehirler garların etrafında şekillenmeye başlamış, özellikle arsa fiyatlarının yüksekliği nedeniyle şehir dışına inşa edilen garlar dahi bir süre sonra şehrin merkezi haline dönüşmüştür (Kösebay Erkan, 2012: 125). Gara sahip olan bir şehir; demiryolunun getirdiği canlılıkla yepyeni yönetim, üretim, ticaret ve çalışma yapılarına ihtiyaç duyar hale gelmiştir. Gar ile eski şehir merkeziaslında açılan “istasyon caddesi” ağırlıklı olarak ihtiyaç duyulan bu yeniyapılara ev sahipliği yapmış ve yeni bir kent bürokrasisinin ve çalışma hayatının da sahnesine dönüşmüştür (Gurallar, 2021: 32). Demiryolunun geçtiği yerlerdeki köyler kasabalara dönüşmüş; kimi yerlerde demiryolu yeni kasabaların ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Böylelikle kent ve kır arasındaki ilişki yeniden şekillenmiş, banliyöler ortaya çıkmıştır (Schivelbusch,1979: 35’ten akt. Kösebay Erkan, 2012: 121).
- Garlar, kuruldukları yerleşim yerlerinin gündelik hayatının modernleşmesinde de pay sahibi olmuştur. Geleneksel kentlerde daha önce ihtiyacı hissedilmeyen otel, bar, tiyatro gibi modern sosyokültürel mekânlar ve burada sunulan hizmetler, demiryoluyla kente ulaşan yolcuların talepleriyle oluşmuştur (Emiroğlu, 2021: 6).
- Demiryolunun düz bir çizgi halinde ilerlemesi, modern şehirlerin ızgara planlarüzerinden örgütlenmesini desteklemiştir. Demiryolu hattına paralel ilerleyerek ya da onu dik bir şekilde keserek tamamlayan sokaklar, caddeler ve bulvarlar ile bunlar üzerindeki bitişik konutlardan oluşan kentler modern dönemde yaygınlaşmıştır (Clark ve Martin, 2016: 223). Örneğin insan bedenini saran damarlar ağı gibi Paris şehrini dolaşarak ve keserek mekânı öngörülebilir parçalara ayıracak dümdüz bulvarların inşa edilmesi esasına dayanan Haussmann planı, demiryollarının yapımından etkilenmiştir (Schivelbusch, 1979: 182’den akt. Kösebay, 2012: 126).
- Demiryolu iş yerlerine ulaşımı da kolaylaştırdığı için yeni iş olanakları ve yeni iş kollarının ortaya çıkmasına neden olmuştur

(Emiroğlu, 2021: 6).

- Demiryolu, turizm talebinin ve yeni seyahat rotalarının gelişmesine sebep olmaktadır. Turizme ve diğer işyerine yakınlık gibi etkiler arazi, arsa ve konut değerlemesinde artışlar meydana getirmektedir (Cheng &Chen, 2022: 496).

Özetle demiryollarının yaygınlaşmasının hem zamanı öngörülebilir kıldığını ve yeni mekânların oluşumunu tetiklediğini hem de gerek iş gerekse boş zaman faaliyetlerinin örgütlenmesini etkileyerek toplumsal yaşamın bütünüyle dönüşümünü beraberinde getirdiğini ileri sürmek mümkündür.

### 3. Türkiye Demiryolları Tarihinde Önemli Aşamalar

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında demiryolunun dört ana hat üzerinde şekillendiği görülür: Anadolu, Rumeli (Şark), Bağdat ve Hicaz hatları... Birbirinden farklı ülkelerde faaliyet gösteren şirketlerce inşa edilen, Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra Avrupa devletlerinin de yakından ilgi gösterdiği ve yapımına yön verdiği bu demiryolları hatları, bugün halen Türkiye'nin demiryoluyla kurduğu ilişkiyi belirleyen bir temel çerçeve oluşturmuştur. İmparatorluktan miras kalan bu temel çerçeve içinde demiryollarının inşası ve işletilmesi konusu önemli bir iktidar mücadelesinin sahnesi olmayı sürdürmüştür. Bu nedenle de ülkedekidemiryolu ağının gelişimi istikrarsız bir süreç olarak ilerlemiştir. Demiryolunun bugünkü Türkiye coğrafyasındaki tarihinin daha iyi anlaşılabilmesi için önerilen farklı tarihsel bölümlenmeler olmasına rağmen en yaygın şekilde kabul edilen dönemler şu şekildedir:

- 1856-1923, Osmanlıdan Cumhuriyete
- 1923-1950, Demiryolunun parlak dönemi
- 1950-2003, Demiryolunun gerileyişi
- 2003 Sonrası, Yüksek Hızlı Trenler

Bu bölümde dört dönemin ayrıntılı bir tasvirinin yapılmasına girişilmeyecek, yalnızca bahsedilen ana hatlar ve dönemler üzerine fikir verecek genel bir çerçeve çizilmesine çalışılacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk demiryolu inşası İngiliz girişimiyle 1851 yılında İskenderiye-Kahire arasında başlamış, hat 1856'da kullanıma açılmıştır (Aydın, 2012: 21). Bununla beraber Aydın'a göre bahsedilen dönemde Mısır'ın imparatorluktan bağımsızlaştığı göz önünde bulundurulmalı ve Osmanlı topraklarında inşa edilmiş ilk demiryolu hattının, 1860'ta işletmeye açılan ve günümüzde Romanya sınırları içinde yer alan Çernavoda-Köstencearasındaki hat olduğu kabul edilmelidir (Aydın, 2012:

41).

Türkiye demiryolları tarihinin ülke sosyo-ekonomisinde derin izler bırakan başlangıcı, İzmir-Aydın demiryolunun inşasıdır.<sup>4</sup> Bu hat, sonradan birleşeceği Anadolu demiryolu hattında bir parçası sayılmaktadır (Emiroğlu, 2021: 6). Tamamlanması uzun bir zaman dilimine yayılan hattın tarihi Osmanlı hükümeti tarafından bir İngiliz girişimi olan “İzmir-Aydın Osmanlı Demiryolları Şirketi”ne verilen imtiyazla 23 Eylül 1856’da başlamıştır. Aydın-İzmir arasında İngiliz şirketi tarafından inşa edilen toplamda 130 kilometrelik hat 1867’de tamamlanarak hizmete girmiştir. Bu hat yine aynı şirket tarafından sırasıyla önce Denizli- Sarayköy’e, ardından Dinar’a uzatılmıştır. Doğu yönünde ilerletilen ve uzunluğu 470 kilometreye çıkan hat son olarak 1912’de Eğirdir’e ulaşmıştır. Buca, Gaziemir, Ödemiş, Söke gibi şube hatlarıyla beraber hattın toplam uzunluğu ise 608 kilometreyi bulmuştur (Suavi Aydın, 2012: 46). Önce İngiliz sonrasında da İzmir (Basmane) - Kasaba (Turgutlu) hattında Fransız şirketlerinin Batı Anadolu’yu bir koloni haline getirerek başta tarım ürünleri olmak üzere bölgenin hammadde kaynaklarını İzmir Limanı üzerinden Avrupa’ya ulaştırmayı amaçlamaları, Ege’de demiryolu inşasının başlıca nedeni olarak gösterilmektedir (Kurmuş, 2008; Emiroğlu, 2021: 6).

Başkent İstanbul’u Avrupa’ya bağlayan, dönemin kültür ve sanat ürünlerinde önemli izler bırakmış olan<sup>5</sup> Şark Ekspresi’nin (*Orient Express*) işletildiği Rumeli (Şark) demiryolu, anılan demiryolu projelerinden farklı olarak bir İngiliz girişimiyle değil, Kıta Avrupası ülkelerinin işbirliğiyle hayata geçirilmiştir. Bu hat, çizgisel bir biçimde ilerleyerek daha da doğuya uzanan demiryolu sisteminin başlangıcı olma özelliğine sahiptir (Gurallar, 2021: 33). Bu güzergâhı doğuda takip eden Anadolu Demiryolu’nun Haydarpaşa-İzmit kısmını Osmanlı Devleti kendi imkânlarıyla inşa etmiş, hattın diğer kısımlarında ise Almanya devreye girmiştir. Anadolu hattının Ankara-Kayseri-Diyarbakır-Musul güzergâhı üzerinden ilerlemesi planına, Anadolu’nun kuzeydoğusunu kendi nüfuz bölgesi olarak gören Rusya’nın itirazı ve müdahalesi engel olmuştur (Emiroğlu, 2021: 7). Bu nedenle hat, planlanan güzergâh yerine İzmit- Eskişehir-Konya rotasını takip etmiştir. Hattın yine Almanya’nın dış siyaset projelerini temel alan Konya’dan sonraki güzergâhı ise Bağdat Demiryolu adını almıştır. Konya’dan sonra Halep ve

<sup>4</sup> Konuyu ele alan ve ilk baskısının yayımlandığı 1974 yılının ardından neredeyse tüm demiryolu tarihi çalışmalarını bakış açısıyla etkilemiş olan temel bir eser için bkz. Kurmuş (2008). Kurmuş’un önemli bir temsilcisi olduğu Türkiye’de demiryollarının tarihine “emperyalizmin Türkiye’ye girişi” bağlamında bakışına alternatif bir perspektif geliştirilip geliştirilemeyeceğini tartışan bir metin için bkz. Kaya (2023).

<sup>5</sup> Örneğin dönemin ses getirmiş edebiyat yapıtlarından biri olmanın ötesine geçerek klasikleşen, Bram Stoker’ın kaleme aldığı ilk kez 1897’de yayımlanan *Dracula*, İngiliz bir avukatın Transilvanya’daki müvekkiline ulaşmak için yolculuk yaptığı Şark Ekspresi’nde başlar.



Bağdat'a uzanan demiryolunun, Halep'ten ayrılan bir kolu Hicaz Demiryolu olarak adlandırılmıştır. Osmanlı devletinin kendi kaynaklarıyla ve halktan toplanan bağışlarla yapılan Hicaz Hattı, Şam ve ardından Medine'ye ulaşmıştır (Emiroğlu, 2021: 7-8; Gurallar, 2021: 34).

İmparatorluk geçmişinden devralınan demiryolu mirasının dikkat çekici yanlarından biri ülkenin demiryolları haritasının Avrupa devletleri arasında paylaşılmış nüfuz bölgelerine denk düşmesidir (Emiroğlu, 2021: 7). Türkiye sınırlarında kalan demiryolları, ülkenin yerleşimyerleri arasında bütünlüklü bir ağ kurma amacına göre değil, hatları inşa eden farklı Avrupa ülkelerindeki girişimlerin çatışan ekonomik çıkarlarına göre yapılmıştır (Şen, 2001: 96). Bu nedenle demiryolu haritası, çok sayıda merkezi birbirine bağlamayı amaçlayan bir “ağ” şeklinde değil, belirli ekonomik hedeflere ulaşması için “dalları” çizgisel bir şekilde ilerleyen “ağaç” tipinde oluşmuştur (Tekeli ve İlkin; 2001: 156). Bu bakımdan Avrupa ülkelerindeki benzerlerinin aksine kapalı bir devre oluşturmaz, pek çok noktada bitimsiz kalır. Birbirini tamamlamaktan uzak, düşük nitelikte inşa edilmiş, limanları iç bölgelerdeki tarım arazilerine bağlamayı amaçlayan ağaç tipinde demiryolu haritasının Türkiye'ye özgü olduğunu öne sürmek mümkün değildir, benzer haritalara pek çok koloni ekonomisinde rastlanmaktadır (Şen, 2001: 96-97).

Cumhuriyetle başlayarak çok partili döneme geçişle yaşanan iktidar değişikliğiyle sona eren 1923-1950 döneminde Türkiye demiryolları haritasında önemli ilerlemeler gerçekleşmiştir. Bu dönemde izlenen demiryolu politikasının amacı, ağaç şeklinde ilerlemiş demiryolu hatlarını, ağ biçimindeki bir demiryolu tablosuna dönüştürmek olmuştur. Politik birövuñç kaynağı görülerek, Onuncu Yıl Marşı'nda yer verilen yurdu “demir ağlarla örme” ideali, dönemin sonunda dahi tamamlanamamıştır. Bununla beraber Osmanlı'dan devralınan ve Anadolu'yu kuzeybatıdan güneydoğuya yatay bir biçimde kesen demiryolunun, 1923-1950 arasında devlet eliyle inşa edilen yeni hatlarla en azından Anadolu'nun iç bölgesini dolaşabilen bir kapalı hat oluşturduğu belirtilebilir (Gurallar, 2021: 34-35).

Dönem boyunca bir taraftan yeni hatlar inşa edilirken, diğer taraftan imparatorluk döneminde yabancı şirketlerce yapılmış olan ve halen bu şirketlerce işletilen hatlar satın alınarak devletleştirilmiştir. Millî Mücadele döneminde el konulan, ancak savaştan sonra sahibi olan şirketlere iade edilen demiryollarının hükümet tarafından satın alınmasını dönemin kendine özgü ekonomik koşulları da hızlandırmıştır (Tekeli ve İlkin, 2001: 144). Böylece ülke içinde taşımacılığın ucuzlaması mümkün kılınmış, demiryolu haritası ülke coğrafyasının ekonomik anlamda bütünleşmesini sağlayabilecek biçimde bir “ağ” ya da “devre” şeklini almaya yaklaşmıştır (Emiroğlu, 2021: 8). Dönemin sonunda oluşan tabloda, Osmanlı'dan devralınan demiryolu hatlarına yeni hatların da eklenmesinin ülkede hareketliliği sağladığı ve

TCDD'nin kâr eden bir işletme durumunda olduğu görülmektedir (Tekeli ve İlkın (2001)'den akt. Gurallar, 2021: 34).

1950 sonrası dönem, demiryollarının dünyadaki gelişmelere paralel olarak ulaştırmadaki yerini karayollarına kaybettiği yıllara denk düşmektedir. Tek parti iktidarının sona ermesi ve DP hükümetinin kurulmasıyla beraber demiryolu siyaseti terk edilmiş ve karayollarının “altın çağı” başlamıştır. Böylelikle demiryolu gözden düşmüş, demiryolu yatırımları azalarak bitme aşamasına gelmiştir. 1923-1950 arasında inşa edilen 3.764 kilometre demiryoluna karşı, 1950-2003 arasında inşa edilen hat uzunluğu yalnızca 945 kilometredir (Emiroğlu, 2021: 11). Oysaki 1948 yılında yapımına karar verilmiş hatların uzunluğu 3.200 kilometredir ve bu yeni hatların 10-15 yıl içinde tamamlanması öngörülmüştür (Aydın, 2020: 89). Demiryolunun “çöküş süreci” olarak da tanımladığı bu dönemi Aydın (2012: 90) kendi içinde dört aşamaya ayırır: *İlk aşamada* mevcut hatların bir kısmı sökülüştür. *İkinci aşamada* ABD etkisi altına giren Türkiye ekonomisinde yatırımlar karayoluna kaydırılmış, bunun sonunda demiryolu işletmeciliği zayıflamaya başlamıştır. *Üçüncü aşamada* bazı hatlar işletmedışı alınmıştır. *Son aşamada ise* mevcut hatların çoğunun yoğun şekilde işlenmesine rağmen, hatlara gerekli yatırımların yapılmaması nedeniyle bu hatlardaki işletme kalitesi büyük oranda düşmüştür. 2000'lerin ilk yıllarına kadar mevcut hatların ihmali büyük oranda sürmüştür. Zafer Toprak (2007) bu sürecin bir başka boyutuna dikkat çekmektedir. Toprak'a göre Türkiye Cumhuriyeti'nin tek partili döneminde devletçilik ile demiryollarının özdeşleşmiş, çok partili dönemde ise artık karayolu modernitenin temsilciliğini üstlenmiştir. Bir bakıma demiryollarına karayollarıyla girdiği yarış kaybettiren asıl neden, yüklenmiş olduğu modernliği temsil etme rolünü rakibine kaptırmasıdır: “Demokrasi rüzgârı demiryollarının kaderini devletin imgesiyle bütünlemişti. Devlet-toplum ikilemi sanki demiryolu-karayolu ikilemine dönüştü. Demiryolu gericiliktir, karayolu ileriye simgeler oldu” (Toprak: 2007: 30).

Demiryollarında 1950'yle başlayan uzun durgunluk ve gerileme döneminin 2003 yılında yerini yeni bir döneme bıraktığı, bu tarihten itibaren demiryollarında bir önceki dönemegöre ilerlemenin sağlandığı görülmektedir. 2003-2017 arasında toplam uzunlukları 1.649 kilometreyi bulan yeni hatlar inşa edilmiştir. Buna rağmen demiryolu taşımacılığının toplam taşımacılık içindeki payının gerilediği görülmektedir: “Yurt içi yolcu taşımada; 2000 yılında %1,8 olan havayolunun payı 2017 yılında %9,6'ya çıkmış, yine aynı dönemde %95,9 olan karayolunun payı %88,8'e, %2,2 olan demiryolunun payı %1'e inmiştir” (Emiroğlu, 2021: 11-12).

Türkiye demiryolu taşımacılığının 2003 sonrasında yaşadığı asıl yenilik yüksek hızlı trenle tanışmak olmuştur. Ankara-İstanbul arasındaki hattın Ankara-Eskişehir kısmının 2009'da hizmete açılmasıyla yüksek hızlı tren

seferleri başlamıştır. Hat, 2014'te İstanbul'un Anadolu yakasındaki Pendik'e, 2019'da ise Avrupa yakasında Halkalı istasyonuna yolcu taşımaya başlamıştır. Ankara-Konya yüksek hızlı tren hattı 2011'de açılmıştır.<sup>6</sup> Son olarak Nisan 2023'te Ankara-Sivas yüksek hızlı demiryolu hizmete girmiş ve bu hatta yüksek hızlı tren seferleri başlamıştır (TCDD, 2023).

Yüksek hızlı tren taşımacılığına geçişte ülke içinden gelen taleplerin etkisi kadarküreselleşmenin mekân ve yolculuk kalıplarının değişmesi de rol oynamaktadır. Türkiye için de yirminci yüzyılın ikinci yarısı boyunca demiryollarının ihmal edilmesine yönelik olumsuz değerlendirmeler kadar uluslararası ekonominin talepleri de 2000'lerde ülkenin yüksek hızlı demiryoluyla tanışmasında etkili olmuştur.

#### 4. Küreselleşme ve Ulaşım Aracı Olarak Demiryolu

20. Yüzyıl sonunda ekonomi politikalarında kâr ve hız odağının öne çıkması; bilişim, teknoloji, finans, ulaşım gibi alanlarda yeni yaklaşımların ve birbirleriyle entegre olmuş yeni modellerin oluşmasının önünü açmıştır. Özellikle küreselleşme süreciyle ekonomilerin yakınlaştırmacılığı ve birleştiriciliği, mesafeleri ve alanları yeniden yapılandırmıştır (Utrilla, 2012: 37). Bu süreçte mekânların birbirine daha da yakınlaştırılması amacıyla ulaşım araçlarının ve yolların geliştirilmesi arayışı da hızlanmıştır. Bu arayışın sonucu olarak varılan aşamada tek merkezli yapıların, yerlerini çok merkezli ve tüm alanların birbirine bağlantılı olduğu girift ağlara bırakmakta olduğu görülmektedir.

Günümüzde tüm ekonomiler; demiryolları, karayolları, denizyolları ve havayolları ulaştırma sistemleri arasından hangi seçeneğin yolcu ve yük taşıyıcılığında daha etkin olabileceği sorusunu yanıtlamak için analizler yapmak zorundadır. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkiye'de insan ve mal taşınmasında karayolunun daha etkin bir şekilde kullanıldığını söylemek mümkündür (Aydemir; 2016).

Demiryolu taşımacılığının çevre dostu olması açısından diğer ulaşım seçenekleri arasında öne çıktığı kabul edilmektedir. Örneğin kent içi hafif raylı sistemler şehir içinde otomobil ve karayolu ulaşımıyla kıyaslandığında enerji verimliliği açısından yolcu başına yedi katdaha az enerji harcamaktadır. Sağlık ve güvenlik açılarından bakıldığında da demiryolu ulaşımının alternatif ulaşım yollarından önde olduğu görülmektedir. Demiryoluyla ulaşım ölümve ağır yaralanma riskine göre de otomobille seyahat etmekten 24 kat daha güvenlidir; benzer şekilde, tramvayların da kaza açısından otomobillerden altı

<sup>6</sup> Bu hattın devamı niteliğinde olan "yüksek standartlı demiryolu" hattının Karaman'a ulaşmasıyla bu şehre de yüksek hızlı tren seferleri başlamıştır.

kat daha güvenli olduğugörülmektedir (ERRAC, 2017)

## **5. Demiryolunun Geleceği ve Yüksek Hızlı Tren (YHT)**

1980’li yıllarda küreselleşmenin hız kazanması ve kentleşmenin artmasıyla beraber yüksek hızlı trenlerin geliştirilmesine harcanan çaba yoğunlaşmıştır. Bu yıllarda mekânsal olarak dahada büyüyen kentlerde geçmiş döneme nazaran çok daha uzak mesafelerin kat edilmesi zorunlu hale gelmiş; bu durumun yarattığı zorluğa çözüm arayışı gözleri raylı ulaşım teknolojisinin geliştirilmesine çevirmiştir. Yine bu dönemde hızlı raylı sistemlerin kent içinde olduğu kadar ve kent dışı ulaşımında kolaylaştırıcı bir seçenek olarak öne çıktığı görülmektedir. Yüksek hızlı trenlere duyulan talebin yükselmesi, demiryolunun geleneksel dönemde yarattığı mekânsal ve toplumsal değişiklikleri hatırlatan sonuçlar yaratmıştır. Yüksek hızlı trenlerin hizmet vermesi için inşa edilen yeni işlevlerle donatılan istasyonlar, demiryolu ulaşımına duyulan ilgiyi daha da yoğunlaştırmıştır. İstasyonlar, ulaşım dışında da işlevlere sahip olmaları ve toplumsal hayatın diğer önemli alanlarıyla yeni bağlantılar kurmalarıyla birer “hub”a dönüşme eğilimi göstermektedirler (Zeren, 2021: 51).

Demiryolları, yolcu taşımacılığının yanı sıra, özellikle yakıt ve gıda gibi kitle halinde yüklerin ulaştırılmasında da önem taşımaktadır. Yüksek hızlı demiryolları gerek az yer kaplaması gerek daha çevreci olması, gerek 200-600 km gibi mesafelerde havayollarına nazarandaha rekabetçi olması ve enerji verimli olması gibi özellikleri ile öne çıkmıştır (Hüner vd., 2017, Wong vd., 2002; Altan ve Kızıltaş, 2020: 636). Bu bakımdan demiryollarının ekolojik kaygılar ile enerji kaynaklarının verimli kullanılmasıyla ilgili beklentiler arasında denge kuracak sürdürülebilir politikalar için önemli bir mekanizma olduğunu ileri sürmekmümkündür.

Ekolojik bilince sahip bir dünyada araç dışı ulaşım modları ve kompakt kalkınma biçimleri daha kritik hale gelmektedir (Zeren, 2021). Bu bağlamda demiryolunun gündelik hayatta ulaşım işlevini yerine getirmesinin yanında, çevresel kaynaklı kriz dönemlerinde diğerulaştırma hizmetlerinin sekteye uğraması durumunda da ciddi bir alternatif yarattığı görülmektedir. Örneğin 2010 yılında İzlanda’da yaşanan bir volkanik patlama, tüm Avrupa kıtasının hava ulaşımını engellerken, demiryolu ulaşımının yeniden önem kazanmasını sağlamıştır (Kösebay Erkan, 2021: 45).

Modern çağda hız ve bağlantı talebinin giderek artması, zamanı ve mekânı daha da sıkıştırmakta ve yoğunlaştırmaktadır. Yüksek hızlı demiryolu teknolojisi ağırlıklı olarak, şehir merkezleri arasındaki artan bağlantı eğilimlerine yanıt vermek için kullanılır. Aynı zamanda, hem birbirlerine zaten bağlı olan bölgeleri hem de otomobil ulaşımı yoluyla tam olarak entegre

edilmeyecek büyüklükte saçaklanmış mega yerleşmeleri ve kent bölgeleri arasında ekonomik bağlantıları geliştirmenin bir aracı olarak da görülmektedir. Bu bakış açısına göre yüksek hızlı demiryolu, mesafe engelini kapatmayı hedefleyen ve kentsel alanları yeni fonksiyonel ağlara entegre etmeyi amaçlayan bir teknolojik yatırımdır (Zeren, 2021: 51-53).

## 6. Yüksek / Hızlı Demiryollarının Etkileri

TCDD, demiryolu işletmeciliğinde trenleri *Yük trenleri*, *Yolcu trenleri*, *İş trenleri* (Demiryolları işletmesinin kendi ihtiyaçları için sefere koyduğu trenler) olarak tanımlamaktadır. Hızlarına göre yolcu trenlerini de üçe ayırmaktadır (TCDD, 2021):

- *Geleneksel/Klasik Trenler (Konvansiyonel): Saatteki hızları 160 Km.'ye kadar olan trenler*
- *Hızlı Trenler: 160 km/sa üzerinde ve 250 km/sa altında hız yapabilen elektrikli diziler*
- *Yüksek Hızlı Trenler (YHT): 250 km/sa ve üzeri hız yapabilen elektrikli diziler.*

Yüksek hızlı tren yatırımlarının sosyoekonomik etkisinin kavramsal çerçevesi Şekil 1'de gösterilmektedir. Yüksek hızlı trenlerin gelişimi, önceki dönemde ortaya çıkan seyahat özgürlüğünü daha da hızlandırmıştır. Yüksek hızlı trenlerin etkileri iki başlıkta ele alınmaktadır. Yüksek hızlı trenler tıpkı geleneksel trenlerin ilk kullanılmaya başlandığı dönemde olduğu gibi çevre, turizm, konut ve arazi kullanımı, işgücü piyasası ve ekonomik performans gibi diğer hususları da etkilemekte, ekonomi ve toplum üzerinde önemli sonuçlar yaratmaktadır

### 6. 1. Yüksek Hızlı Demiryollarının Sosyoekonomik Etkileri

Modern yüksek hızlı demiryolları ve trenler 20. yüzyılın ikinci yarısına dayanmaktadır. Hızlı trenler konusunda öncü ülke olan Japonya'da ilk yüksek hızlı demiryoluhattı 1964 yılında Tokyo ve Osaka şehirleri arasında işletmeye açılmıştır. Tokadoi Shinkansen<sup>6</sup>olarak bilinen bu hattın kullanıma açılmasıyla, Tokyo ve Osaka gibi yüksek nüfus yoğunluğunasahip iki şehir arasında aşırı yoğun şekilde kullanılan demiryolu koridorunun kapasitesinin artırılması amaçlanmıştır. Tokaido Shinkansen'in 1964 yılında faaliyete geçmesinden bu yanaömlümlü bir kaza yaşanmamış olup, hızlı trenlerin günde ortalama gecikme süresi bir dakikayı geçmemektedir. Süreç içinde diğer yerleşim yerlerine de ulaşan hızlı trenlerin Japonya'da ülke ekonomisinin büyümesine önemli katkısı olmuştur. Örneğin küçük bir yerleşim olan ve

başkentten 230 km uzaklıkta yer alan Kakegawa'da, bu yerin Tokaido hattıyla Tokyo'ya bağlanmasının ardından ileri düzeyde bir gelişime şahit olunmuştur. Söz konusu kentte 1988- 1992 yılları arasında, inşa edilmiş yüksek hızlı demiryolu istasyonu sayesinde %8'lik bir büyüme kaydedilmiştir (Yavuz 2019; Wong vd., 2002). Bahsedilen hat, 515 kilometre uzunluğunda olup, saatte 210 kilometre hıza ulaşabilecek şekilde tasarlanmıştır. Bu hattın başarısı yüksek hızlı demiryoluna yapılan yatırımların artarak devam etmesini sağlamış ve Japonya hükümeti ülke genelinde birçok yüksek hızlı demiryolu hattı inşa etmiştir (Yavuz, 2019).

Japonya'daki başarılı örnek Fransa, Almanya, İtalya ve İngiltere olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde geleceğin demiryollarını inşa etmeyi amaçlayan teknolojinin geliştirilmesine öncülük etmiştir. Avrupa'da ilk yüksek hızlı demiryolu hattı 1981 yılında Paris ve Lyon arasında başlamıştır. Bu hat maksimum 260 km/saat hız yapabilecek şekilde tasarlanmıştır. Hattın faaliyete geçmesiyle Avrupa'da yüksek hızlı demiryolu taşımacılığında hızlı bir gelişmeyeşanmıştır. Fransa'da Paris-Lyon TGV hattının etkileri hakkında yapılan çalışmalarla Paris ve Lyon arasında yüksek hızlı demiryollarının işleme alınması sonrasında Rhône-Alpes Bölgesindeki turizm ve hizmet sektöründeki etkileri incelenmiş buna dair veriler toplanmıştır. 1980'lerin ikinci yarısında yapılan çalışmalarda söz konusu yüksek hızlı demiryolu hattı işletimi sonrasında oluşan *ekonomik kazanımlardan* bahsedilmiş (Yavuz, 2019) ve AR-GE ve danışmanlık gibi sektör kollarının da bu süreçte ilerleme kaydettiği vurgulanmıştır. Fransa'nın büyük başarısının ardından pek çok Avrupa ülkesi yüksek hızlı demiryollarının yolcu taşımacılığında payını arttırma eğilimini desteklemiştir. Avrupa'da 1988 yılında Almanya ve İtalya, 1992 yılında İspanya, 1997 yılında Belçika, 2003 yılında İngiltere ve 2009'da Hollanda ve Türkiye yüksek hızlı demiryolu hattına sahip ülkeler arasına girmiştir. Sürecin getirisi olarakBrüksel, Rotterdam, Londra ve Lille'deki yüksek hızlı demiryolu istasyonları mücavir alanlarındaki kentsel yenilenme ve dönüşümü olumlu yönde etkilemiştir (Altan ve Kızıltaş, 2020).

Çin'in yüksek hızlı tren deneyimi, konvansiyonel yüksek hızlı demiryolu teknolojisine yeni bir boyut ve perspektif kazandırmıştır. Çin, yüksek hızlı trenle ilgili çalışmalara 1990'ların ikinci yarısında başlamasına rağmen bu alanda en hızlı gelişme gösteren ülke olarak öne çıkmaktadır. Pekin ile Tianjin arasında açılan 120 kilometrelik hat bu büyük gelişmenin ilk adımını temsil etmektedir. Asya kıtasında Çin ve Japonya dışında, Güney Kore ve Tayvan'da da yüksek hızlı trenler kullanılmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde ise ilk yüksek hızlı demiryolu hattı 2000 yılında Washington-Boston arasında açılmıştır. Bu hat maksimum 240 km/saat hıza ulaşacak şekilde tasarlanmıştır (Yavuz, 2019: 9)

Yüksek hızlı trenler üzerine yapılan araştırmaların çoğu yüksek hızlı

trenlerin etkisinin olumlu sonuçlar yarattığı yönünde bir bakış açısından değerlendirirse de kimi araştırmaların bulguları farklılık göstermektedir. Örneğin Chen ve Haynes (2017), yüksek hızlı trenlerin uygulamaya konulmasından sonra Çin'deki bölgesel ekonomik eşitsizliğin azaldığını ortaya koyarken; Sun ve Mansury'ye göre (2016), bu trenlerin uygulamaya konmasının sonucu olarak hane geliri açısından bölgesel ekonomik farklar büyümüştür.

## 6.2. Yüksek / Hızlı Demiryollarının Çevresel Etkileri

Yüksek hızlı demiryollarının ve bu hatlarda işleyen trenlerin çevresel etkileri, konu hakkında gerçekleştirilen çalışmalarda üzerinde durulan başlıklar arasında önemli bir yere sahiptir. Bunun sebebi olarak dünyanın en güvenilir ve karbon salınımı en düşük ulaşım ve taşıma sistemlerinden birinin demiryolları olduğu vurgulanmaktadır. Demiryollarının ulaşımında ve taşımada payının artmasının kazanım yaratacak bir tercih olduğu; hatta bir zorunluluk olarak görülmesi gerektiği belirtilmektedir (Gurallar, 2021: 35).

Yüksek hızlı trenlerin çevresel etkilerine ilişkin değerlendirmeler açısından *iki temel konunun kapsamlı olarak araştırılması gerekmektedir*. Bunlardan *ilki*, *yüksek hızlı demiryolları gelişiminin çevreyi CO2 emisyonları açısından nasıl etkilediğiyle ilgilidir*. Örneğin Chen vd. (2016) çalışmalarında, Çin'de yüksek hızlı trenlerin geliştirilmesinin, artan talep nedeniyle CO2 emisyonlarının üretilmesi üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Benzer şekilde Chang ve Kendall (2011), karbon salınımının iklim değişikliği üzerindeki olumsuz etkisinin uzun bir süre sonra telafi edilebildiğini buna rağmen, Yüksek hızlı demiryollarının inşası sırasında CO2 emisyonlarını daha fazla arttığı belirtmiştir. Özellikle inşaat malzemelerinin üretimi, yüksek hızlı trenlerin CO2 emisyonlarının %80'ini oluşturduğunun Yue vd. (2015) çalışmasında belirtmiştir. Yüksek hızlı trenlerin işletilmesi için elektrik üretiminin sera gazı emisyonunu artıracığından olumsuz çevresel etkiler yarattığını göstermiştir. Özetle, hızlı trenlerin kapsamlı bir çevresel etki değerlendirmesinin hem inşaat hem de işletme aşamalarında meydana gelen emisyonları içermesi gerektiğine dikkat edilmelidir. Borras ve diğerleri (2010) yüksek hızlı trenlerin ulaşımında çevre dostu olması ve yapılan yolculukların fiyatlandırma avantajlarından dolayı yaygın bir ulaşım türü haline geldiğini belirtmişlerdir.

*İkinci husus* ise konunun çevreye ne kadar faydalı olabileceğiyle ilgilidir. Demiryolları çevreci, az yer kaplayan, enerji verimli, petrol bağımlılığı olmayan, alternatif enerji tüketimine imkân sağlayan, karayolu ulaşımının yaklaşık altı şeritte taşıdığı yolcuyu tek hat üzerinde taşıyabilen bir ulaşım türüdür (Altan ve Kızıltaş, 2020). Yüksek hızlı trenlerin, kısa

mesafelerde uçak ve otomobil gibi daha yüksek emisyon oranlarına sahip diğer ulaşım modlarının yerini almasının CO2 emisyonlarını azaltabileceği genel olarak kabul edilmekle birlikte bu trenlerin CO2 emisyonunun azaltılması üzerindeki etkisinin sınırlı olduğu tespit edilmiştir (Dalkıç, Balaban, vd., 2017). Türkiye örneğinde yüksek hızlı trenlerin CO2 emisyonunu azaltmadaki etkisinin sınırlı olduğu, çünkü yolcuların ilgisini hava yolculuğu ve otomobillerden ziyade otobüslerin çektiği ve bunların CO2 emisyonlarının öncekinden daha yüksek olduğu ileri sürülmüştür. Bir başka örnekte ise toplu taşımayla ulaşılan hızlı tren istasyonlarının, sadece özel araçla ulaşılabilen istasyonlara göre daha çevre dostu olduğu dikkati çekmektedir. Dolayısıyla çevre etkisinin değerlendirilmesinde iki kritik faktör önemlidir: Birincisi tren garlarına ulaşan yolcuların toplu taşıma ile merkezlere ulaştırılıp ulaştırılmadığı konusu, ikincisi ise yüksek hızlı trenlerin kullandığı elektriğin nasıl üretildiği sorusuna verilen cevaplardır.

Ayrıca bu sisteminin dezavantajları, ulaşım sisteminin altyapısının yapılmasında inşaatmalijetlerinin yüksek oluşu, kademeli yatırımın mümkün olmayışı, sistemin ancak ve ancak arazinin belirlenen eğimlerde olması koşuluyla çalışabilir olması, demiryolu ulaştırma ağı tesis etmede coğrafi engellerden kaynaklanan çeşitli kısıtların olması sıralanabilir (Tosun, 2021). Birbaşka değerlendirmede ise (Altan ve Kızıltaş, 2020) demiryolunun çevreye verdiği kayda değer zararın gürültü kaynaklı olabileceğinden bahsedilmektedir.

## **Sonuç**

Modern öncesi dönemde ticari amaçlı taşımacılık genellikle yavaştır, ticari taşımacılığın takip ettiği yollar coğrafyanın getirdiği engellerle sınırlanmıştır. Mesafeleri daha hızlı alma yönündeki çabalar hem ekonomik hem de güvenlik gibi askeri amaçlara dayanmaktadır. Bu alanlarda hız kazanmaya yönelik çabanın ve teknolojidaki deneysel girişimlerin sonucunda demiryolunun kullanımına başlanmasıyla, ticaret hacmi ve hızı önceki dönemlere önemli bir artış göstermiştir. Başka bir açıdan ise demiryolunun gelişimi yeni yerleşim yerlerinin kurulmasını ve seyahat özgürlüğünün gelişmesini tetiklemiştir.

Osmanlı topraklarında fiziki coğrafyanın engelleriyle sınırlanmış olan karayolunda uzun mesafe taşımacılığı için deve kervanları kullanılmaktadır. Osmanlının son dönemlerinde başlayan demiryolu yapımının amacı “modernleşmeyi bir yerinden yakalamak” ve “yeni askerive ticari getiriler elde etme umudu” olarak özetlenebilir. Demiryolu yapımının teknik donanımve finansman ihtiyacı yüksek bir yatırım olması nedeniyle yabancı firmalardan ve devletlerdendestek alınmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında da demiryolu



yatırımı önemini ve büyüklüğünü korumuş, devlet eliyle ilerletilmiştir. Demiryolu yatırımı 1950’lerden sonra aşamalı olarak azaltılmıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye ekonomisinin Batıya eklemlendiği süreçte ulaşım politikası demiryolu ulaşımından çok karayolu ulaşımı yönünde eğilim göstermeye başlamıştır. 2000’li yıllarda Türkiye’de yüksek hızlı hatların inşasıyla beraber, demiryolu sektöründe büyük yatırımların gerçekleştirildiği görülmektedir.

Demiryolu yatırımları, bölgesel ekonomik ve sosyal gelişmişlik farklılıklarını azaltması itibariyle de artarak devam etmektedir. Demiryolu taşımacılığı, sosyal ve ekonomik katkıların yanı sıra, daima karşılaştırılmış olduğu karayollarının yarattığı petrole bağımlılığı ve karbon salınımı azaltan yönleriyle de çevreci politikalar açısından değerlidir. Yüksek hızlı trenler günümüz itibariyle güvenilir bir ulaşım aracı olarak sürdürülebilir ve verimli bir seçenek olarak ön plana çıkmaktadır.

Yakın dönemde başlayan ve etkisi yer yer devam eden pandemi, iklim sorunları ve doğal afetler karşısında teknoloji bazen yetersiz kalmaktadır. “Eski Dünyanın” ulaşım aracı olarak kabul edilen geleneksel trenler yerini çevre ve toplum sağlığı açısından daha çok tercih edilen, hızlı trenlere ya da yüksek hızlı trenlere bırakmaya başlamıştır. Bu yolculuk hem ekonomik çıktıları hem de toplumsal çıktıları itibariyle bir alternatif niteliğindedir. Geline aşamada toplumların olağanüstü durumlar için de demiryoluna yatırım yapma konusunu öncelikli olarak gündemlerine almaları gerekmektedir. Bu açıdan köklü bir demiryolu geçmişi ve kültürüne sahip olan Türkiye’nin de geleneksel demiryolu ağını korurken yüksek hızlı trenleri önemli bir alternatif olarak ulaşım politikalarına dahil etmesi gerektiği açıktır. Ülkede yüksek hızlı demiryolu ulaşımının geliştirilmesinde hem inşaat sürecinin hem de tren seferlerinin gerçekleşmesi aşamasının çevresel etkiler açısından incelenmesi ve değerlendirilmesi, yüksek hızlı trenleri çevreci yolculuklar için bir seçenek haline getirecektir.

## Kaynakça

Altan, Mehmet Fatih, Mehmet Çağrı Kızıldaş (2020), “Yüksek Hızlı Demiryolları, Avrupa Birliği Demiryolu Politikaları ve Bu Bağlamda Türkiye’deki Gelişmelerin İncelenmesi”, Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi, 8 (2), s. 635-642.

Aydemir, Hulusi, Mustafa Kürşat Çubuk (2019), “Demiryolu Ulaştırma Türünün Türkiye Analizi; Dünyadaki Durumu, Sorunlar ve Beklentiler”, Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi, 7 (1), s. 260-273. DOI: 10.29130/dubited.439081.

Aydemir, Hulusi (2016), "Türkiye'nin Ulaştırma Politikaları Çerçevesinde Demiryolu

- Ulaştırma Sisteminin Genel Durumunun İrdelenmesi ve Geleceğine Bakış", Demiryolu Mühendisliği, 3, s. 41-46.
- Aydın, Suavi (2001), "Türkiye'nin Demiryolu Serüvenine Muhtasar Bir Bakış", Kebikeç, 11, s. 49-94.
- Aydın, Suavi. (2012), "Umran Yolu": Demiryollarının Gelişimi ve Türkiye Demiryolları", Bora, Tanıl (Der), Tren Bir Hayattır, (İstanbul: İletişim Yayınları): 11-118.
- Başar, Mehmet Emin, Hacı Abdullah Erdoğan (2009), "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Tren Garları", Selçuk Üniversitesi Mühendislik, Bilim ve Teknoloji Dergisi, 24 (3), s. 29-44.
- Chang, Brenda, Alissa Kendall (2011), "Life Cycle Greenhouse Gas Assessment of infrastructure Construction for California's High-speed Rail System", Transportation Research Part D: Transport and Environment, 16 (6), s. 429–434.
- Chen, Zhenhua, Kingsley E. Haynes (2017), "Impact of High-speed Rail on Regional Economic Disparity in China", Journal of Transport Geography, 65, s. 80–91.
- Cheng Junmei & Chen Zhenhua (2022), "Socioeconomic impact assessments of high-Speed rail: A meta-Analysis", Transport Reviews, 42 (4), s. 467–502. DOI: 10.1080/01441647.2021.1979689 (10.07.2023).
- Chen, Zhenhua and Xue, Junbo and Rose, Adam and Haynes, Kingsley E., ( 2015), "The Impact of High-Speed Rail Investment on Economic and Environmental Change in China: A Dynamic CGE Analysis" SRN: <https://ssrn.com/abstract=2636385> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2636385> (10.08.2023).
- Clark, John ve Camille Martin (ed.) (2016), Anarşi, Coğrafya, Modernite (Elisée Reclus'nün Seçilmiş Yazıları), (Çev. Osman Yener ve Murat Devres), (İstanbul: Can Yayınları).
- Dalkic Gülçin., Balaban, Osman. Tuydes-Yaman Hediye, Celikkol-Kocak Tümay. (2017), An assessment of the CO 2 emissions reduction in high speed rail lines: Two case studies from Turkey. Journal of Cleaner Production, 165, 746–761. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.07.045> (14.06.2023).
- Earle, Edward Mead (1972), Bağdat Demiryolu Savaşı, (Çev. Kasım Yargıcı), (İstanbul: Milliyet Yayınları) Emiroğlu, Kudret (2021), "Demiryolunun Anlamı ve Araştırılması", KA Dergi, 12, s. 4-13.
- ERRAC (The European Rail Research Advisory Council). (2017), Rail 2050 vision, Rail - The Backbone of Europe's Mobility, ([https://www.ptferroviaria.es/docs/Documentos/122017\\_ERRAC%20RAIL%202050.pdf](https://www.ptferroviaria.es/docs/Documentos/122017_ERRAC%20RAIL%202050.pdf)) (07.08.2023).
- Giddens, Anthony (2008), Ulus Devlet ve Şiddet, (Çev. Cümhur Atay), 2. Baskı, (İstanbul: Kalkedon Yayınları).

- Gurallar Neşe (2021), “Kent ve Mimarlık Tarih Yazımı için Demiryollarımızın Kısa Politik Tarihi”, Mimarlık, 420, s. 34-37.
- Harvey, David (2010), Postmodernliğin Durumu, (Çev. Sungur Savran), 5. Baskı, (İstanbul: Metis Yayınları).
- Hüner, E., DüNDAR, S., Gökaşar, I., (2017), “Türkiye ve Avrupa Birliği Raylı Sistem Politikalarının Karşılaştırılması”, Transist International Istanbul Transport Congress and Exhibition, Istanbul Congress Center, İstanbul, 2017.
- İKV (2015), AB VE Türkiye Demiryolu Politikalarının Karşılaştırılmalı Analizi, 142, İstanbul.
- Kaya, Alp Yücel (2023), “Demiryolları Çalışmalarında Yeni ve Eskimeyen Perspektifler”, Toplumsal Tarih Akademi, 2, s. 128-133.
- Kösebay Erkan, Yonca (2012), “19.Yüzyıla Özgü Bir Kamusal Mekân Olarak Tren İstasyonları: Mimari ve Miras”, Tren Bir Hayattır, Der. Tanıl Bora, 2. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Kösebay Erkan, Yonca (2021), Toplumsal Yaşamdaki İzlerinden Hareketle Kültür Mirası Olarak Demiryollarının Korunması, Mimarlık Dergisi, 420.
- Kurmuş, Orhan (2008), Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, (İstanbul: Yordam Kitap).
- Özgün, Cihan (2015), İzmir- Kasaba Demiryolu İnşasının İzmir Kent İçi Ulaşım Ağına Etkisi Üzerine
- Yaklaşımlar (19. Yüzyıl), Geçmişten Günümüze İzmir: Beşeri ve Kültürel Etkileşimler, Uluslararası Sempozyumu Bildiri Sonuçları Kitabı, 4-7 Kasım 2015.
- Sánchez-Borràs Marta, Chris Nash , Pedro Abrantes , Andrés López-Pita (2010), “Rail access charges and the competitiveness of high speed trains,” Transport Policy, c. 17, s. 2, s. 102-109.
- Schivelbusch Wolfgang (1986), The Railway Journey: The Industrialization of Time and Space in the Nineteenth Century.
- Stoker, Bram (2020), Dracula, (Çev. Zeynep Bilge), (İstanbul: Can Yayınları).
- Sun, Feiyang., & Mansury, Yuri. S. (2016), Economic impact of high-speed rail on household income in China. Transportation Research Record: Journal of the Transportation Research Board, 2581, s. 71–78. <https://doi.org/10.3141/2581-09> (10.05.2023).
- Şen, Leyla (2001), “Merkez-Çevre İlişkilerinin Önemli Bir Dinamiği Olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaştırma Sistemleri”, Kebikeç, 2001, S. 11, s. 95-124.
- TCDD (2021), “TCDD Taşımacılık A.Ş. 2021 İstatistikleri”, <https://adminapi.tcddtasimacilik.gov.tr/files/pdfs/TCDD-Tasimacilik-2021-istatistikleri.pdf> (21.11.2023).

- TCDD (2023), “Hızlı Demiryolu Projeleri”, <https://www.tcdd.gov.tr/projeler> (<https://www.tcdd.gov.tr/projeler>)(10.05.2023).
- Tekeli, İlhan (1999), *Modernite Aşılırken Siyaset*, (Ankara: İmge Kitabevi).
- Tekeli, İlhan, Selim İlkin (2001) “Cumhuriyet Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulaması”, *Kebikeç*, sayı:11, s.125-163.
- Thompson, John B. (2008), *Medya ve Modernite*, (Çev. Serdar Öztürk), (İstanbul: Kırmızı Yayınları).
- TMMOB (2019), *Oda Raporu “Ulaşımında Demiryolu Gerçeği”*, Yayın No: MMO/703, Ankara.
- Toprak, Zafer (2007), "Cumhuriyet, Demiryolu ve Laiklik: Bir Modernite Metaforu", *Toplumsal Tarih*, sayı 168,(Aralık 2007), s.26-31.
- Tosun, Hümevra Bolakar (2021), *Türkiye’de Yüksek Hızlı Trenlerin Önemi ve Diğer Ulaşım Türleri Arasındaki Tercih Nedenleri*, *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 9, s. 383-392.
- Utrilla, Escolano Severino (2012), “Territory and High-Speed Rail: A Conceptual Framework”, *Territorial Implications of High Speed Rail: A Spanish Perspective*, Published by Routledge s.37.
- Winggun Wong, Boaming Han, Luis Ferreira, Xiaoning Zhu, Quanxin Sun (2002) “Evaluation of management strategies for the operation of high-speed railways in China, *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, Volume 36 (3), s. 277-289, ISSN 0965-8564, [https://doi.org/10.1016/S0965-8564\(01\)00003-9](https://doi.org/10.1016/S0965-8564(01)00003-9). (28.07.2023).
- Whitman, Walt (2020) “Neşenin Şarkısı”, *Çimen Yaprakları II*, (Çev. Fahri Öz), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- Zeren Zehra (2021) “Çok Merkezli Yeni Dünya ve Kentsel Ağın Düğüm Noktaları: Yüksek Hızlı Demiryolu Sistemi ve Yüksek Hızlı Tren İstasyonları”, *Mimarlık Dergisi*, 420, s. 51.

## YEREL YÖNETİMLER, KAMU İHALE KANUNU VE İSTİHDAM REJİMİNİN DÖNÜŞÜMÜ

Ferit Serkan ÖNGEL<sup>1</sup>

### Öz

Türkiye’de kamu istihdamında, Kamu İhale Kanunu (KİK) çerçevesinde çalıştırılan işçilerin sayısı 2001 krizi sonrasında önemli bir artış kaydetmiştir. Kamu hizmetlerinin piyasalaştırılması ve kamu harcamalarının sınırlandırılması, yeni kamu yönetiminin temel amaçları haline gelmiştir. Kamu istihdamının ihaleler yolu ile sağlanmasının yaygın bir uygulama haline gelmesi bu sürecin bir ürünüdür. İhale yolu ile istihdam meselesi ağırlıklı olarak İş Kanunu’nun ikinci maddesinde yer alan ve taşeronluğu sınırlandıran yasal düzenlemeye atıfla ele alınmaktadır. Ancak kamuda taşeronlaşma KİK ve söz konusu kanunda farklı dönemlerde yapılan ve yasanın kapsamını genişleten değişikliklerin bir sonucu olarak yaygınlaşmıştır. Böylelikle KİK kamu personel rejimini köklü şekilde etkileyen uygulamaların yasal dayanağını oluşturmuştur. Bu olgu somut olarak hizmet alım sözleşmelerindeki artış ile izlenebilmektedir.

Belediyeler taşeronlaşma sürecinden en çok etkilenen kurumlar olmuştur. Oysa belediyeler sosyal amaçlarla kurulmuş organizasyonlardır. Sosyal belediyecilikten neoliberal belediyeciliğe kayışla birlikte, belediyeler piyasa ve sosyal yardım temelinde yeniden yapılıyor, belediye çalışanlarının çalışma koşulları ve sözleşmeleri de bu süreçten etkilenmiştir.

Bu çalışmada Türkiye’de KİK ile taşeron çalışmanın nasıl yaygınlaştığı ve bunun özellikle belediyeler üzerindeki etkileri, yerel yönetimlerin dönüşümü üzerinden irdelenmeye çalışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Yerel Yönetimler, Kamu İhale Kanunu, Taşeronlaşma, Yönetişim, Katılımcılık.

---

<sup>1</sup> Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İslahiye İİBF Kamu Yönetimi Bölümü, [fsongel@gmail.com](mailto:fsongel@gmail.com) , ORCID: 0000-0002-1762-910X

## **LOCAL GOVERNMENTS, PUBLIC PROCUREMENT LAW AND TRANSFORMATION OF THE EMPLOYMENT REGIME**

### **Abstract**

In public employment in Turkey, the number of workers employed under the Public Procurement Law (PPL) increased significantly after the 2001 crisis. Marketisation of public services and limitation of public expenditures have become the main objectives of the new public administration. The fact that the provision of public employment through tenders has become a common practice is a product of this process. The issue of employment through tenders is mainly addressed with reference to the legal regulation in the second article of the Labour Law, which restricts subcontracting. However, subcontracting in the public sector has become widespread as a result of the amendments made to the PPL and the law in question in different periods, which expanded the scope of the law. Thus, the PPL has formed the legal basis for practices that have radically affected the public personnel regime. This phenomenon can be observed concretely with the increase in service procurement contracts.

Municipalities have been the institutions most affected by the subcontracting process. However, municipalities are organisations established for social purposes. With the shift from socialist municipalism to neoliberal municipalism, municipalities have been restructured on the basis of market and social aid, while the working conditions and contracts of municipal employees have also been affected by this process.

In this study, it is attempted to analyse how subcontracting has become widespread in Turkey through the PPL and its effects on municipalities in particular, through the transformation of local governments.

**Keywords:** Local Governments, Public Procurement Law, Subcontracting, Governance, Participation.

### **Giriş**

1980'li yılların sonu ile yerel yönetimler önemli bir paradigma değişimi yaşamıştır. Bu değişim belediyeler açısından son 30 yıla damgasını vurmuştur. Yönetişim kavramı etrafında gelişen bu değişim, Dünya Bankası (DB) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi ulusüstü kuruluşların ortaya koyduğu kimi tezlere dayanmaktadır. Bu kurumlara göre özellikle gelişmekte olan ülkelerde kötü yönetim ve yolsuzluklar,

merkezileşme politikaları tarafından teşvik edilmektedir. Dolayısıyla yerel dinamiklerin güçlendirilmesi (ademi merkezileşme), özel sektörün ve sivil toplumun dahil olduğu bir yönetim modelinin inşası ile mümkündür. Bu dolayısıyla kamu sektörü açısından bir dönüşüm öngörülmüştür (ILO 2001:15). Yönetişim kavramının ilk kullanıldığı metin olarak 1989 yılındaki Dünya Bankası raporu gösterilmektedir (Güler 2003:102). Söz konusu raporun girişinde Afrika deneyimi üzerinden “Geçmişte zayıf ekonomik performansın temel nedenlerinden biri kamu kurumlarının başarısızlığı olmuştur. Özel sektör girişimi ve piyasa mekanizmaları önemlidir, ancak bunlar iyi yönetimle el ele gitmelidir (verimli bir kamu hizmeti, güvenilir bir yargı sistemi ve halkına hesap verebilen bir idare vb.). Ayrıca hükümet ile yönetilenler arasında daha iyi bir dengeye ihtiyaç vardır” denilmektedir (WB 1989: xii).

Dünya Bankası, hızlı kentleşme sürecinin dünya genelinde yarattığı eşitsizlikleri yerel yönetimler üzerinden tanımlarken, hızla artan kentsel yoksulluğa dikkat çekmektedir. Bu süreçte kamu sektörünün önemine işaret edilmekte buna karşın, yerel yönetimlerin idaresinde özel sektör ve sivil toplumun katılımı mutlak bir unsur olarak ele alınmaktadır. DB’ye göre kentler ve kasabalar kalkınma mücadelesinin ön cephesini oluşturmaktadır (WB 2001:1). Yerel yönetimlerin diğer kamu kurumları, özel sektör ve kent sakinleri ile ortaklaşa olarak temel hizmetlerin sunumunu ve finansmanını sağladıkları bir model, kent toplumunun refahını ve üretkenliğini teşvik edecektir. Bu model kentsel yönetim modelidir. Kendisini de bu süreçte dönüştürücü bir güç olarak gören DB 1980’lerin sonlarından itibaren kentsel projelerin artan bir şekilde politika reformu ve kurumsal değişime odaklandığına, kendilerinin bu alanda aktif bir tutum aldığına dikkat çekmektedir: “Demokratikleşme, adem-i merkeziyetçilik ve kamu-özel sektör ortaklığı bu paydaşlar arasındaki iletişimi ve işbirliğini güçlendirdikçe, kentsel kalkınmaya daha bütüncül bir yaklaşım gerekmektedir ve bu yaklaşım bankanın yeni stratejisinin temelini oluşturmaktadır” (WB 2001:6).

Görüldüğü gibi paradigma değişimi için önerilerin ana temasını, siyasi gücün yerel yönetimlere aktarılmasını amaçlayan âdem-i merkeziyetçiliğe yapılan vurgu oluşturmaktadır. Bu süreçte görece büyük bir nüfusa (5 milyondan fazla) sahip gelişmekte olan ve geçiş dönemindeki ülkelerin dörtte üçünden fazlasının ademi merkeziyetçilik programlarına başladığı tahmin edilmektedir (ILO 2001:15). Bu dönem

hiç şüphe yok ki yerel hizmetlerde piyasalaştırma ve özelleştirme süreçlerini de belirlemektedir.<sup>2</sup>

Tarihsel olarak yerel yönetimler somut bir ihtiyacın üzerinden şekillenmiştir. Sanayi devrimi ile yaşanan hızlı kentleşme, işçi sınıfını önemli bir aktör olarak ortaya çıkarmıştır. İşçiler bir yandan (oy hakkı talebi vb. taleplerle) siyasallaşırken, diğer yandan dayanışma temelinde kurdukları örgütler ile (sendikalar, kooperatifler vb.) içinde buldukları olumsuzlukları aşmaya çalışmışlardır (bkz. Öngel (2023), Thompson (2006)). Bu sorunların bir kısmı, kanalizasyon, çöplerin toplanması, temiz suya erişim ve sağlıklı konutlarda barınma ihtiyacı gibi kentleşme ile ilgilidir (Bayramoğlu 2015:17). 1873 ve 1896 yılları arasında sanayileşmiş Avrupa ciddi ekonomik buhran ile sarsılmış, kitle ve sınıf partilerinin güçlenmesi, oy verme hakkının genişlemesi Avrupa'daki parlamentoların yapısını değiştirdiği gibi yerel hizmetlerin güçlenmesine ve aynı zamanda radikal ve sol partilerin buraları kontrolü altına almasına neden olmuştur. Belediye meclislerini başarıyla ele geçiren sosyalist gruplar, tek başlarına ya da diğer partilerle ittifak halinde, bunları gelecekteki bir toplumun tasarımı için deneysel laboratuvarlar olarak kullanmaya ve özellikle belediye hizmetlerini proleter kitlelerin acil ihtiyaçlarını eğitim, hijyen ve tıbbi bakım (özellikle toplumun zayıf üyeleri, çocuklar, anneler ve yaşlılar için), barınma, yiyecek, giyecek, ilaç dağıtımı vb. karşılamak için araçlar olarak kullanmaya başlamışlardır (Dogliani 2022:576).

“Belediye sosyalizmi”, kamu hizmetlerinin belediye mülkiyetinde olması fikrini belirtmek için kullanılan bir terimdir. Belediye mülkiyetini savunanlar, kamu hizmet şirketlerinin özel mülkiyetin tüm anlamlarıyla ayrıcalığın simgesi olduğu düşüncesindeydiler. Kamu hizmeti şirketleri doğal tekellerdi. Devletin bu şirketlerin imtiyazlarını

---

<sup>2</sup> Özelleştirme, mülkiyet, yönetim, finansman veya kontrol açısından varlıkların kamudan özel sektöre devredilmesiyle ilişkilendirilen bir terimdir. En dar anlamıyla kamu varlıklarının satışı ve özel sektöre devredilmesi anlamına gelse de liberalleşme ve deregülasyon politikalarıyla bağlantılı olarak, devletin düzenleyici rolünün azalmasıyla da ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda özelleştirme, kamu hizmetlerinin sunumuna özel sektörün katılımını teşvik etmeye yönelik tüm çabaları (varlık satışları, hizmet sözleşmeleri, devletin halen kamu sektörü tarafından sağlanan hizmetler için ücret aldığı ücretleri, devletin ortak bir projeyi finanse ettiği, yönettiği ve riski özel sektörle paylaştığı özel-kamu ortaklıkları; ve özel sektör firmalarının kamu sektörü piyasalarına girmesini engelleyen yasal hükümlerin kaldırılmasını içeren serbestleştirme vb.) içerecek şekilde giderek daha geniş bir tanıma sahip olmuştur. Özelleştirme için, hizmetin mülkiyetinin ve kontrolünün tamamen özel sektöre devredilmesi zorunlu değildir ve bu durumda "piyasalaştırma" terimi genellikle özelleştirme ile birbirinin yerine kullanılmaktadır (ILO 2001:5).



birkaç kişiye vererek, halkın tümünün üzerinden zengin olma hakkını vermesine karşı çıkıyorlardı (Bremner 1950:477-480).

Yirminci yüzyılın ilk yarısındaki belediye hareketi, çeşitli siyasi geçmişlere sahip birçok Avrupalı ve Amerikalı tarafından paylaşılan amaç ve eylemlere olan inancı ifade etmekteydi. Bu kişiler belediyeleri, ilgili ülkenin siyasi inancına veya yasal sistemine meydan okumadan köklü sosyoekonomik değişiklikleri uygulamak için en iyi yer olarak görmekteydi. Dolayısıyla belediyecilik hareketi üyelerinin kişiliklerine ve ortak bir amaç peşinde koşan kurumların (partiler, belediyeler veya belediye federasyonları) doğasına göre farklılık gösteren ağlardan oluşan karmaşık bir hareketti (Dogliani 2022: 573).

Bayramoğlu (2015:17) 1850'lilerden başlayıp ana hatlarıyla 1980'lere kadar hakimiyetini sürdüren belediyeciliğin, kamu motiflerinin olduğu bir belediyecilik olduğunu ifade etmektedir. Ancak tek özelliği bu değildir. Bu belediyecilik aynı zamanda toplumsal hareketlerle bağlantılı olarak şekillenmektedir. Bunlar büyük şehirlerdeki kamu hizmeti çalışanlarını (gaz, su, elektrik, ulaşım, yol ve kanalizasyon sistemleri, çöp toplama vb.) temsil eden sendikalar, kooperatifler ve özellikle Birinci Dünya Savaşı'na giden on yılda keskinleşen fiyat ve kira artışlarına karşı çıkan tüketici ve kiracı dernekleri ve birlikleridir. Bu hareket uluslararası kent hareketiyle ittifak kurmuş, sosyal konutlar, bahçe kentler, işçi sınıfı siteleri ve büyük kent merkezleri, yeni gelişim alanları ve kamusal açık alanlar oluşturmuşlardır (Dogliani 2022:583-584).

Bu anlamda DB gibi ulusüstü organizasyonların, özel sektörü de kent yönetimine dahil ettiği, sermaye birikiminin ihtiyaçlarını önceleyen, neoliberal yönetim temelli katılımcılık modelinden çok önce, sendikalar, kooperatifler, kiracı dernekleri vb. üzerinden şekillenen, toplumcu ve katılımcı bir model belediye hareketinin temel taşıyıcısı olmuştur.

Devlet kurumlarının (kamu kurumları, belediyeler vb.) kamu hizmeti sağlayan bir aktör haline gelmesi özellikle ikinci dünya savaşından sonraki dönemde, toplumsal örgütlenmenin gücüyle birlikte, sosyal politika araçlarının çeşitlenmesine aracılık etmiştir. Ancak 1970'lerin krizi devlet kurumları üzerindeki mali baskıyı artırmış, sendikaların etkinliğini kıran ve piyasanın önünü açan politikaları gündeme getirmiştir. Bu da kamu yönetimi literatüründe, bundan sonra "Yeni Kamu Yönetimi" olarak adlandırılan işletme benzeri yönetim yaklaşımlarına daha fazla odaklanılmış, bu dönemde, hizmetlerin özelleştirilmesinin yanı sıra, dış kaynak kullanımı ve

sözleşmeli personel alımı da gerçekleşmiştir (Puolokainen ve Jaansoo 2018:603-605). Bu süreç yerel yönetimlerin sermaye birikiminin ihtiyaçlarına göre yapılanmasının önünü açmıştır<sup>3</sup>.

Yerel yönetimler tarafından kamu yararı ekseninde gerçekleştirilen kamu hizmetlerinin, yeni dönemde farklı araçlarla özel sektöre terk edilmesi, bu alanda önceliğin, toplumun ihtiyaçlarından piyasanın ihtiyaçlarına kayması anlamına gelmektedir. Nitekim Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP 2020:4) bir yandan metropolleşmeyi bir fırsat olarak görürken, diğer yandan dayanıklı kentlerin, iklim değişikliği meselesinin merkezine özel sektörü koymakta, kaynakların, kentlerin dayanıklı hale gelmesi için, özel sektör eli ile yürütülmesine önem vermektedir.

Yerel yönetimler ve kentler açısından köklü değişikliklerin yaşandığı bir süreçte, özellikle 20. yüzyılın sonları ve 21. yüzyılın başlarında, Latin Amerika yerel yönetimler anlamında önemli bir laboratuvara dönüşmüştür<sup>4</sup>. Goldfrank ve Schrank (2009) Latin Amerika deneyimleri üzerinden yaptıkları analizde, kente yönelik neoliberal ve sosyalist yaklaşımlar üzerinden bir okuma yapmaktadır. Latin Amerika'daki deneyimler üzerinden başvurdukları kavramsallaştırmaya göre neoliberal yaklaşım doğrudan yabancı yatırımları çekmek ve elde tutmak için vergi indirimleri, düzenleyici geri dönüşler ve örgütlü emeğin bastırılmasını kullanırken, sosyalistler dağıtım öncelik vermekte ve bu nedenle yurttaşları istihdam etmek ve güçlendirmek için sosyal kaynakları, kredi düzenlemelerini ve kitle örgütlerini harekete geçirmektedir. Sosyalist belediyeçilik kente gelecek yatırımları ve gelir getirici faaliyetleri zorlaştırırken, neoliberal belediyeçilik sosyal hakların altını oymaktadır. Serbest ticaret bölgeleri belediye neoliberalizminin karakteristik özellikleriyse, katılımcı politikalar, kamu harcamaları, kooperatif konutları, sağlık klinikleri ve anaokulları gibi hizmetlerin ortaklaşa sağlanması belediye sosyalizminin ayırt edici özellikleri olarak değerlendirilmektedir.

---

<sup>3</sup> 1980 sonrası dönemde kapitalist piyasa ilişkileri içinde, mekansal biçimdeki değişimleri çözümlmek için, sermaye birikim sürecinin özelliklerine dikkat çeken bir çalışmada, Türkiye özelinde otuz Büyükşehir Belediyesi'nin 2009-2013 ve 2014-2018 dönemlerinin gelir ve gider bütçeleri analiz edilmiştir. Söz konusu çalışmada, sanayi/ticaret merkezi olan illerde uzun vadeli sermaye birikimine katkı sağlayacak sermaye giderlerinin önemli olduğunu, diğer illerde ise kısa vadeli sermaye birikimine katkı sağlayacak mal ve hizmet alım giderlerinin öne çıktığı tespit edilmekte, nihayetinde, belediyelerin sermaye birikimini destekleyen toplumsal bir rol üstlendiğine işaret edilmektedir (Doğan ve Akın 2021:762).

<sup>4</sup> Brezilya'nın Porto Alegre kentinde başlayan katılımcı bütçe uygulaması bu süreçte alternatif bir model haline gelmiştir.

Yerel yönetimler, kamu yönetiminin önemli bir parçası ve demokrasinin temel bir unsuru olarak ele alınsa da kenti oluşturan farklı aktörlerin güç ilişkileri üzerinden şekillenmektedir. Sendikaların, kooperatiflerin, kent hakkı temelinde örgütlenmiş toplumsal hareketlerin etkisizleştiği bir süreçte, kolektivizm gerilemekte bireysel beklentiler öne çıkmaktadır. Bu da gelir artışı ve rant beklentisini hakim hale getirmekte, dağıtım politikalarına ilgiyi azaltmaktadır. Böylelikle daha etkin kaynak yaratma potansiyeline sahip olan neoliberal belediyelerin güçlenmesine neden olmaktadır. Bu koşullarda kentsel eşitsizlikler kalıcılaşmakta, dayanışma temelli belediyeçilik, rıza üretimi ve patronaj ilişkileri temelinde yapılanmış yardım mekanizmalarına dönüşmektedir. Kamusal hizmetler ise sermaye birikimi ihtiyaçları üzerinden yapılanmaktadır.

Türkiye’de de benzer bir süreç yaşanmış, belediyeler piyasa ve sosyal yardım temelinde yeniden yapılanırken, belediye çalışanlarının çalışma koşulları ve sözleşmeleri de bu süreçten etkilenmiştir. Bu çalışmada Türkiye’de 1980, özellikle de 2000 sonrası dönemde KİK ile taşeron çalışmanın nasıl yaygınlaştığı ve bunun belediyeler üzerindeki etkileri, yerel yönetimlerin dönüşümü üzerinden irdelenmeye çalışılmıştır.

## **1. Sosyal Yardım ve Güvencesizlik**

Yukarıda ifade edildiği gibi neoliberal politikalar, Türkiye özelinde de dünyadaki diğer deneyimler gibi, bir yandan belediye hizmetlerinin gördürülmesini firmalar üzerinden piyasa dinamiklerine terk ederken, belediye işçilerinin güvencesiz çalışmasının da önünü açmıştır. Bu süreçte sendikal hareket güçsüzleşmiş, çalışma koşulları kötüleşmiştir. Bu yapılırken kayırmacı politikalarla, vakıflar ve cemaatler de kullanılarak bir sosyal yardım rejimi inşa edilmiştir. Koray ve Temiz (2014:24), devletin sosyal yardımlara bu dönemde daha fazla ağırlık verdiğine dikkat çekmekte, tüm liberal modeller açısından “yararcı” ve en geride kalana yardıma yönelik yaklaşımların esas olduğunu, buradaki beklenen yararın, daha çok sistemin meşruiyeti ve devamlılığını amaçladığını ifade etmektedir.

Bu anlamda Koray ve Temiz (2014: 21), sosyal belediyeçiliği sosyal politika alanında benimsenen yaklaşım ve hedefler açısından “toplumcu veya sosyal refah belediyeçiliği” ile “liberal veya sosyal yardım belediyeçiliği” olarak ikiye ayırmaktadır. Nitekim 2000’li yıllardaki AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi) belediyelerinin icraatları, bir ayağı neoliberalizme diğer ayağı ise yerel iletişim kanalları

aracılığıyla yürütülen sosyal yardım temelli sosyal politika uygulamalarına basmıştır (Durmaz 2016: 151). Gürakar (2018: 167-168), her ne kadar 2011 yılından itibaren tekrar bir merkezileşme sürecine girilmiş olsa da özellikle AB üyelik sürecinin getirdiği Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'na uyum sağlama gereğinin itici gücüyle, 2004-2011 yılları arasında Türkiye'de yerelleşme adına belli çabaların varlığına dikkat çekmektedir. Bu dönemde belediyelerin mali özerkliklerinin geliştirilmesi adına adımlar atılmış, belediyelerin görev ve sorumlulukları turizm, tanıtım, sosyal hizmet yardımı, ekonomi ve ticaretin geliştirilmesi gibi yeni alanlara doğru gelişmiştir. Ayrıca belediyelere rant üretimi açısından yeni olanaklar sağlayan kentsel dönüşüm ve konut üretimi adına şirketler kurmak, kadınlar ve çocuklar için koruma evleri açmak, sözleşmeli personel çalıştırmak gibi yeni yetkiler tanımlanmıştır.

Bu kapsamda AKP belediyeleri eliyle belediyecilik anlamında uygulamaya sokulan, geniş kapsamda da değerlendirebileceğimiz, önemli sosyal politika araçları kullanılsa da bunların büyük oranda “yarararı” bir biçimde ele alındığı söylenebilir. Söz konusu belediyecilik anlayışı, sosyal yardım mekanizmalarına ağırlık veren bir sosyal politikayı, meşruiyet alanını geliştiren yararlı bir enstrüman olarak görmüş, rant temelli ve piyasa dinamiklerinin beklentilerini odağına alan yaklaşımı ile, kentte eşitsizliklerin üretilmesine, doğanın tahribine, kent sorunların derinleşmesine, kentlerin kimliksizleşmesine, ideolojik amaçlarla yeniden yapılanmasına neden olmuştur<sup>5</sup>.

Durmaz (2016:159), neoliberal dönüşümle birlikte sosyal sigortaların sosyal yardımlar lehine geri plana itildiğini söylemekte, özellikle, yüksek işsizlik oranları ve kayıt-dışı istihdam tarafından karakterize edilen sosyo-ekonomik bir yapıda, sosyal yardımların daha yaygın hale geldiğine, zira çalışma yaşamı üzerine temellendirilmiş olan sosyal sigorta sisteminin böyle bir alanda kendine yer bulabilmesini kolay olmadığına dikkat çekmektedir: “Çalışmanın fiilen bir hak olmaktan çıktığı, reel ücret düzeylerinin baskılandığı, eğitim ve sağlık alanındaki piyasa hakimiyetinin sürekli genişlediği koşullarda sosyal yardımlar, neoliberalizmin yarattığı tahribatı sürdürülebilir kılmanın da bir aracı olarak tasavvur edilir. Bu durum, sanıldığı gibi aksine, toplumsal sınıflar arasındaki ilişkilere kapitalist sınıflar lehine bir müdahaleden başka bir şey değildir”.

---

<sup>5</sup> 6 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş merkezli yaşanan depremin sonuçları bu dönemde oluşan yapı stoğunun niteliği ortaya koymuştur.

Neoliberal dönemde belediyeler kamu hizmetlerinin piyasa açılmasına direnç gösterememiş hatta kendine sağlanan olanaklar üzerinden bunu bir fırsat olarak görmüşlerdir. Yerelleşme politikalarıyla, merkezden kendilerine yetki devredildikçe yetki ve sorumlulukları açısından güçlenen belediyeler bununla birlikte, bir yandan merkezi hükümet politikaları sonucunda artan işsizlik, diğer yandan ise yerel kamu hizmetlerinin giderek yüksek bir fiyattan sunulmasının, belediyeleri sürüklediği açmazla karşı karşıya kalmışlardır. Bu anlamda belediyeler sosyal güvenliği sosyal yardımlarla ikame eden merkezi hükümet politikalarında sosyal yardım dağıtıcısı olmak şeklinde bir işlevi üstlenmiştir (Bayramoğlu 2015:17). Bu sürecin bir çıktısı da belediye hizmetlerinin taşeronlaşması, belediye işçilerinin güvencesizleştirilmesidir.

## 2. Taşeronlaşma Süreci ve Kamu İhale Kanunu

Yukarıda da ifade edildiği gibi neoliberal politikalar ile yerel yönetimler bir yandan emek maliyetlerini aşağı çeken bir unsur olarak kullanılırken, diğer yandan kentsel hizmetlerin sunumu, giderek daha fazla piyasa aktörlerinin belirlediği ve sınıflar mücadelesinde güç dengesini piyasa ve siyasal iktidarla ilişkili unsurlar lehine dönüştüren bir sürecin önünü açmıştır.

Nitekim 1980'lerle birlikte kamu hizmeti reformlarının dünya çapında hükümetlerin, sosyal tarafların ve uluslararası kalkınma ajanslarının ilgi odağı olduğuna dikkat çekilmekte, bu reformların, küreselleşme ve liberalleşme bağlamında devletin rolünü yeniden tanımlamanın ve kamu hizmetinin verimliliği ve etkinliğine yönelik eleştirilere yanıt vermenin merkezinde yer aldığına işaret edilmektedir. Ademi merkezizetçilik söylemi ve özelleştirme politikaları, özellikle işgücü üzerinde, yeni sorun alanları oluşturmuştur. Ancak alana yönelik çoğu çalışma kamu mal ve hizmetlerinin sağlanması, bunların kalitesi, maliyeti ve verimliliğine odaklanırken, desantralizasyon ve özelleştirmenin belediye düzeyinde kamu mal ve hizmetlerini sağlayan işgücü üzerindeki etkisini görmezden gelmektedir (ILO 2001:3).

ILO (2001: 55) raporunda uygulanan politikaların etkilerini şu şekilde özetlemektedir:

“İnsana yakışır işin genel olarak hizmet sektörlerinde verimlilik ve kalite ile ilişkisinin, bu sektörlerin yüksek emek yoğunluğuna bağlı olduğu açıktır. Bu durum özellikle belediye hizmetleri sunan sektörler için geçerli görünmektedir. Bu tür hizmetlerde kamu yararı ve yerel katılım, ilgili tüm personelin çok yüksek bir bağlılık göstermesini

gerektirir. Bu bağlılık aynı zamanda "kamu hizmeti ahlakı" olarak da adlandırılır. Personel için uygun çalışma ve istihdam koşullarına dayanan, kalite ve verimliliği sağlayan kamu hizmeti değerlerinin, özel sektör değer ve ilkelerinin devreye girmesi halinde zaman zaman tehlikeye girdiği hissedilmektedir. Hizmetler özel sektöre devredildiğinde, ilgili personel için istihdam şartları ve koşulları ile istihdam seviyeleri üzerinde önemli bir etki olmuştur. Belediyelerde, bir hizmet kurum içinde tutulsa bile, rekabetçi ihale süreci genellikle önemli iş kayıplarına, iş yoğunluğuna ve istihdamda kalanlar için daha az iş güvencesine yol açmıştır. Ayrıca, ticari değerlerin kamu hizmetlerini etkilediği ve bu değerlerin hizmet standartlarına zarar verecek şekilde mali göstergelere öncelik verdiği yönünde, en güçlü şekilde profesyonel personel tarafından dile getirilen ve giderek artan bir endişe söz konusudur.”

Buna göre neoliberal belediyeçiliğin hedefi, sadece sermaye birikiminin ihtiyaçlarına göre yerel yönetimleri araçsallaştırması değil, buna hizmet etmek üzere, belediye işçilerinin çalışma, gelir ve yaşam koşullarının kötüleşmesidir.

Kamu sektöründe taşeronlaşma ve fason üretim, 24 Ocak 1980 istikrar programı sonrasında gündeme gelmiş ve sistemli bir biçimde yerleştirilmiştir. 1985 yılında Beyoğlu Belediyesi temizlik hizmetlerini daha ucuza mal etmek iddiasıyla bu işlerin bir bölümünü müteahhitte vermiştir. 1980’li yılların ikinci yarısında özellikle belediyelerde taşeronluk modası yaygınlaşmıştır. Adana Büyükşehir Belediye Başkanı Aytaç Durak 1988 yılında temizlik işlerini özel sektöre devretmiştir (Koç 2001:3).

Ancak, Türkiye’de çalışma hayatında taşeronluğun temel ve görünür bir sorun olarak açığa çıkması 2001 krizi sonrasında hayata geçirilen yapısal reformların bir sonucudur. Kamuda reform talebinin IMF ve Dünya Bankası gibi çokuluslu finans kuruluşları tarafından sıklıkla dile getirildiği, hatta bu talebin ulus devletler üzerinde, borçlandırma mekanizmaları üzerinden örgütlendiğine değinmiştik.

Yüksek borç ve faiz yükü nedeniyle sürekli olarak açık veren kamu maliyesinin faiz dışı fazla hedefine kitlenerek, kamu hizmetlerini daraltıcı bir yönelime girmesi, beraberinde devletin asli ve sürekli işlevleri olarak görülen kamu hizmetlerinin, piyasalaştırılmasının ve kamu maliyetlerini aşağıya çekecek düzenlemelerin hayata geçirilmesinin temel amaç haline geldiği bir yapıyı açığa çıkarmıştır (BSB 2007).

Taşeronluğun kamuda yaygın bir uygulama haline gelmesi bu sürecin bir ürünüdür. Kamuda taşeronluk meselesi ağırlıklı olarak İş

Kanunu'nun ikinci maddesinde yer alan ve taşeronluğu sınırlandıran yasal düzenlemeye atıfla ele alınmaktadır (Özveri 2010; Şafak 2004). Ancak biz bu yazıda, taşeronlaşma uygulaması ile Kamu İhale Kanunu arasındaki ilişkiye dikkat çekmek istiyoruz.

Ercan ve Oğuz (2006: 167), Türkiye'de kamu ihale sistemine ilişkin düzenlemelerin değişimini neoliberalizmin gelişimi içinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmekte ve Türkiye'de neoliberalizmin gelişiminde kabaca iki dönemden söz edebileceğine vurgu yapmaktadır. Bunlardan birincisi 1980'lerin başından 1990'ların sonuna kadar süren ilk dönemdir. Bu dönem özelleştirme, deregülasyon, ihracatın desteklenmesi, uluslararası tahkim, döviz kurunun serbestleştirilmesi gibi bir dizi politika ile toplumsal ilişkilerin piyasa ilkesine göre yeniden düzenlenmesini ve bu ilke doğrultusunda dünya kapitalizmiyle eklemlenme sürecinin önündeki engellerin kaldırılmasını içermektedir. 1990'lı yılların sonunda başlayan ikinci dönem ise, ilk dönemde gerçekleştirilen neoliberal reformların bir dizi yasal düzenleme ile kurumsallaştırılmasını ve devletin piyasa yönelimli uluslararasılaşma ilkesi doğrultusunda köklü bir biçimde dönüştürülmesini hedeflemiştir. Kamu İhale Yasası'ndaki değişiklikler, bu ikinci döneme ait yeniden yapılanma sürecinin bir parçası olarak gündeme gelmiştir.

4734 sayılı Kamu İhale Kanunu (Mevzuat 2019a) ile 4735 sayılı Kamu İhale Sözleşmeleri Kanunu (Mevzuat 2019b) 1.1.2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Her iki kanun da bu alandaki uluslararası standartlara uyumu, ihalelerde açıklık, rekabet ve eşit muameleyi sağlamayı, uluslararası rekabeti, uygulama projesine dayalı anahtar teslimi götürü bedel sözleşme yapılmasını esas alan bir yaklaşıma sahip olma amacındadır. Ancak bu yasalar söz konusu amaçlarının yanında kamu personel rejimini köklü şekilde etkileyen alt işverenlik uygulamalarının yasal dayanağını oluşturmuştur<sup>6</sup>. Bu olgu somut olarak hizmet alım sözleşmelerindeki artış ile izlenebilmektedir. Hizmet alımları kapsamında yapılan ihaleler 2003-2017 döneminde 40 kattan fazla artmış 1,2 milyar TL'den 48 milyar TL'ye yükselmiştir. 2022 yılında ise 2018 yılında yayınlanan yönetmeliğe rağmen<sup>7</sup> artarak 90 milyara ulaşmış, bu dönemde hizmet alımlarında doğrudan temin ve istisna kapsamı ciddi düzeyde artmıştır (Tablo 1).

<sup>6</sup> Buna karşın bu çerçevedeki alt-işverenlik uygulamalarının çoğunlukla İş Kanunu'nun 2. Maddesi ile çeliştiği görülmektedir.

<sup>7</sup> Aşağıda ilgili düzenlemeden bahsedilmektedir.

Yıllar	Kamu Alımları*	Doğrudan Temin	İstisna	Toplam	İhale Usullerine Göre/Toplam
2003	1.159	104		1.263	91,8%
2005	3.956	944	623	5.523	71,6%
2009	20.004	1.010	1.704	22.718	88,1%
2017	48.025	821	4.426	53.272	90,2%
2022	89.648	11.714	21.301	122.662	73,1%

**Tablo 1-Hizmet Alım İhalelerinin Yıllara Göre Dağılımı (Milyon TL)**

**Kaynak:** Farklı tarihlere ait kamu ihale istatistiklerinden yazar tarafından derlenmiştir (KİK 2023).

Kamu İhale Kanunu'nun gerekçesinde “Kamu harcaması gerektiren işlere özgü ihalelerde yeni uygulamaların hayata geçirilebilmesi ve harcama yapılması ile gelir elde edilmesine yönelik ihalelerin kendine özgü niteliklerine uygun olarak ihtiyaçlara cevap verecek şekilde ayrı kanunlarda düzenlenmesi gerekmektedir. Devletin bu işlere ilişkin ihale mevzuatının Avrupa Birliği ve Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası kuruluşların ihale mevzuatına paralel hale getirilebilmesi için, kamu harcaması yapılmasını gerektiren mal veya hizmet alımları ile yapım işleri bu Kanun kapsamına alınmıştır” denilmektedir (KİK 2019). Kanun kapsamına alınan “hizmet alımları” taşeronlaşma sürecinin araçlarından biri olmuştur.

Bilindiği üzere T.C. Anayasası'nın 128. Maddesi'nde “Devletin, kamu iktisadi teşebbüsleri ve diğer kamu tüzel kişilerinin genel idare esaslarına göre yürütmekle yükümlü oldukları kamu hizmetlerinin gerektirdiği asli ve sürekli görevler, memurlar ve diğer kamu görevlileri eliyle görülür” denilmektedir (TBMM 2019). Bayramoğlu (2015:85), bir kamu hizmetinin devlet veya diğer kamu tüzel kişilikleri tarafından gördürülmesinin temel ilke olarak kabul edilmesinin, siyasal mantığa dayalı kamu hizmeti örgütlenmesi anlamına geldiğini ve Türkiye’de buna “emanet usulü” adı verildiğini söylemekte, bu anlayışın 1 Ocak 2003 tarihinde yürürlüğe giren Kamu İhale Kanunu ile kaldırıldığını yerine ekonomik mantığa dayalı rekabet ilkesinin getirildiğini ifade etmekte ve kamu hizmetlerinin gördürülme biçimlerinin genellikle dört grup altında toplandığını ifade etmektedir:

- 1) Doğrudan kamu/belediye yönetimi ve personeli tarafından sunulan kamu hizmetleri.
- 2) Doğrudan olmasa da devlete/belediyeye bağlı ama ayrı örgütlülüğe sahip birimler eliyle kamu hizmetlerin sunulması.

\* Kanun Kapsamında Belirtilen İhale Usullerine Göre Yürütülen



3) İşlevsel özelleştirme yoluyla kamu hizmetinin sunulması.  
Kamu hizmetlerinin piyasadan temin edilmesi.

4) Maddi özelleştirme yoluyla, mülkiyetin kısmen ya da tamamen el değiştirmesi ile kamu hizmetinin sunulması (Özelleştirme ve karma şirketler).

Bunlardan son ikisi neoliberal dönemde baskınlık kazanmıştır (Bayramoğlu 2015:86). Taşeronlaşma bu son iki kategori içinde değerlendirilmektedir. Taşeronlaşma sürecinin en önemli işlevlerinden biri de kayırmacılık mekanizmalarını işletmeye olanak tanınmasıdır:

“AKP sadece genel seçimler değil yerel seçimlerde de performansını artırdıkça merkezi yönetim-yerel yönetimler daha fazla işbirliğine gitmeye başlamış, yerel yönetimlerin sorumluluk, otorite ve yetki alanlarını genişleten yasal düzenlemeler ile birlikte de seçmenin hayatına dokunan çeşitli boyutlardaki projeler ve hizmetler özel sektör firmalarına ihale edilmek suretiyle yürütülmüştür. Çevre temizliği ve düzenlenmesi, katı atık yönetimi, parklar gibi kamusal alanların yapımı ve bakımı gibi hizmetler, belediyeler ve özel sektör arasındaki işbirliğinin en yaygın örneklerinde biridir. İlaveten KİPTAŞ gibi konut üretiminde aktif belediye şirketleri de kimi inşaat projelerini özel sektör müteahhitlerine ihale edilmiştir” (Gürakar 2008:168).

Sonuçta belediyelerde taşeron çalışmanın yaygınlaşması merkezi politikaların da bir neticesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Belediyelerde taşeronlaşma özellikle 2009 yılı sonrasında hızlı bir gelişim göstermiştir. Mahalli idarelerde hizmet satın alma yöntemiyle çalıştırılan taşeron işçilerinin sayısı 2017 yılında 340 binin üzerine çıkmıştır. Mahalli idarelerdeki taşeron işçilerinin toplam sayısı 2010 yılında memur, sözleşmeli, sürekli ve geçici işçi sayısının toplamının yarısı iken 2017 yılında 1.5 katıdır. Sürekli işçi sayısında 2011 yılında sert bir düşüş görülmektedir (Tablo 2). Bunun nedeni 2011 yılında yürürlüğe giren 13 Şubat 2011 tarihli ve 6111 sayılı *Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılması ile Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ve Diğer Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun*'dur (Mevzuat 2019c). Kanunun 166. Maddesi ile sürekli işçi kadrolarındaki işçilerin ihtiyaç fazlası olarak tanımlanarak başka kurumlara nakledilmesine olanak tanınmıştır. Buna göre il özel idarelerinin sürekli işçi kadrolarında çalışan “ihtiyaç fazlası işçiler”, Karayolları Genel Müdürlüğü'nün taşra teşkilatındaki sürekli işçi kadrolarına, belediyelerin (bağlı kuruluşları hariç) sürekli işçi kadrolarında çalışan “ihtiyaç fazlası işçiler”, Milli Eğitim Bakanlığı ve Emniyet Genel Müdürlüğü'nün taşra teşkilatındaki sürekli işçilerin

kadroları ile sürekli işçi norm kadro dâhilinde olmak üzere ihtiyacı bulunan mahalli idarelere atanması kararlaştırılmıştır. Ancak bu madde kapsamında işçi nakleden mahalli idarelerin nakil sonrasında oluşan işçi sayısında beş yıl süreyle artış yapamayacağı, bu belediyelere üç yıl süreyle hizmet alımı için destek verileceği söylenmektedir. Bu yasa belediyelere taşeronlaşma için bir fırsat vermiştir.

Statü	Memur (1)	Sözleşmeli Personel (2)	Sürekli İşçi (3)	Geçici İşçi (4)	Toplam (5) (1+2+3+4)	Hizmet Alımı İle Çalıştırılan İşçi sayısı (Taşeron)/Mahalli İdare Şirketleri (6)	Genel Toplam (5+6)
2009	96.381	23.475	171.326	10.318	301.500		301.500
2010	99.326	16.626	162.542	9.593	288.087	140.618	428.705
2011	103.327	19.152	135.111	8.004	265.594	158.467	424.061
2012	103.071	22.962	126.487	8.169	260.689	180.246	440.935
2013	125.713	1.710	121.637	9.992	259.052	207.915	466.967
2014	126.261	4.638	120.511	7.614	259.024	223.372	482.396
2015	117.000	10.037	96.412	6.205	229.654	312.174	541.828
2016	114.966	13.524	88.674	5.889	223.053	347.302	570.355
2017	114.854	14.488	86.585	5.879	221.806	343.548	565.354
2018	110.924	20.044	75.270	7.589	213.827	480.634	694.461
2019	110.324	20.558	72.323	4.933	208.138	482.542	690.680
2020	108.552	22.235	67.395	6.387	204.569	503.163	707.732
2021	109.449	25.493	61.276	3.866	200.084	536.579	736.663
2022	109.707	35.424	56.792	3.961	205.884	574.763	780.647

**Tablo 2- Hizmet Alımı ile Alınan İşçiler ve Diğer Belediye Personeli (Memur, Sözleşmeli, Sürekli ve Geçici İşçileri) Sayıları (Belediyeler)**

**Kaynak:** Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü verilerinden yazar tarafından derlenmiştir (MİGM 2019 a,b,c,d,e, MİGM 2022 a,b,c,d,e)

Yasal teşviklerle desteklenen hizmet alımları ile taşeron işçilerin sayısındaki artış dikkat çekicidir. Bunda elbette küreselleşme süreci ile gündeme gelen emek piyasalarının esnekleştirilmesine yönelik politikalar kritik bir rol oynamıştır. Mevcutta işverenlerin işçi üzerindeki tasarruf alanını genişleten esnekliğin pek çok çeşidi bulunmaktadır. Ücret esnekliği talepteki değişikliklere göre ücretler üzerinde oynayabilmeye olanak sağlamaktadır. İstihdamda esneklik,

firmaların istihdam düzeylerini kolayca ve masrafsız bir şekilde değiştirebilmesine olanak sağlayan iş güvencesini hedefleyen bir sistemdir. İş esnekliği ise çalışanların şirket içerisinde oradan oraya transfer edilmesine olanak tanıyan bir esneklik biçimidir. Vasıflarda esneklik işçilerin vasıflarının kolayca ayarlanması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla esneklik, çalışanları sistematik olarak daha güvencesiz hale getirmenin bir aracıdır (Standing 2014:19). Belediyelerde de gündeme gelen tam olarak budur.

Nitekim Sayan (2018: 56), belediyelerde ihale sistemi ve taşeron firmalar üzerinden işçi çalıştırılmasının özellikle tercih edildiğini söylemektedir. Bunun en önemli nedeninin ise 5393 sayılı Belediye Kanununun 49. maddesinin belediyelerin personel giderlerine, yani personel istihdamı konusuna getirdiği kısıtlamalar olmasıdır. Söz konusu maddeye göre belediyenin yıllık toplam personel giderleri, gerçekleşen en son yıl bütçe gelirlerinin 213 sayılı Vergi Usul Kanununa göre belirlenecek yeniden değerlendirme katsayısı ile çarpımı sonucu bulunacak miktarın yüzde otuzunu aşamaz. Nüfusu 10.000'in altında olan belediyelerde bu oran yüzde kırk olarak uygulanır. Personel giderlerinin söz konusu oranları aşması durumunda, cari yıl ve izleyen yıllarda personel giderleri bu oranların altına ininceye kadar yeni personel alımı yapılamaz.

Soma'da gerçekleşen ve 301 maden işçinin hayatını kaybetmesine sebep olan katliam sonrasında, taşeronlaşma politikalarına karşı yükselen itirazlar yeni bir düzenlemeyi zorunlu kılmıştır. Böylelikle 2008 yılında kolaylaştırılan hizmet alımı, 2014 yılında yasal sınırlarına çekilmeye çalışılmıştır. Buna karşın 7/2005 tarihli ve 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 67. maddesi ile diğer kanunların hizmet alımına ilişkin özel hükümleri saklı tutulmuştur (Resmi Gazete 11/09/2014, Mevzuat 2019a, Mevzuat 2019b).

Aynı zamanda belediyelerde memur, sözleşmeli, geçici işçi ve sürekli içi kadrolarının yanında taşeron işçilerinin varlığı ve bunların örgütlülük düzeyleri, işçilerin sosyal ekonomik haklarını da doğrudan etkileyen sonuçlar yaratmıştır. Belediye işçilerinin ücret düzeyi üzerine yapılan bir çalışmada, bu kapsamda, iki temel bulguya ulaşılmıştır. Bunlardan ilki, işçilerin sendikası ve toplu iş sözleşmeli çalışma geçmişinin, sahip oldukları ekonomik ve sosyal hakların düzeyini belirlediğidir. İkincisi ise, istihdam biçimlerinin, işçilerin ekonomik ve sosyal haklarını doğrudan belirlediğidir. Nitekim araştırma sonuçlarına göre belediyelerde çalışan ve sendikası olan işçilerin aylık çıplak ücreti, asgari ücretin oldukça üstündedir. Bu sonuç farklı istihdam biçimlerine göre değişim göstermekle beraber aylık çıplak ücretleri belediyelerde

sürekli işçi olarak çalışanlarda asgari ücretin 3 katına kadar çıkabilmektedir. Belediye şirket işçilerinin aylık çıplak ücreti asgari ücretin 1.8 katı, taşeron işçilerin ise asgari ücretin 1.4 katı kadar olarak bulunmuştur. Buna göre belediyelerde sürekli işçi sayısının azalmasıyla birlikte güvencesiz istihdam biçimlerinin yaygınlaşmasının işçilerin ekonomik ve sosyal haklarını geriletmediği görülmektedir (Kaya, Sezgin ve Dilan 2018:111-113).

Bayramoğlu da (2015:156) özelleştirmelerin hizmeti pahalılaştırması yanında belediye çalışanlarının, çalışma koşulları üzerindeki olumsuz etkisine dikkat çekmektedir. Belediye çalışanlarının haftalık çalışma süreleri özelleştirme süreci sonrasında 45 saatten 48 saate yükselmiş, 25 gün olan yıllık izin süresi 12 güne düşmüştür. Fazla mesai ücreti alınamaz hale gelmiştir. Aylık net ücretlerde dramatik bir düşüş yaşanmıştır.

Olağanüstü Hal Dönemi'nde 20/11/2017 tarihli ve 696 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin 127. Maddesiyle (KHK 2017) (hizmet alımı ile çalıştırılan) taşeron işçilerinin, haklarından feragat etmeleri, davalarından vazgeçmeleri dahil<sup>8</sup> belirli şartları kabul etmeleri halinde sürekli işçi kadrolarına geçirilmesi gündeme gelmiştir.

1 Ocak 2018 30288 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan *Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Personel Çalıştırılmasına Dayalı Hizmet Alımı Sözleşmeleri Kapsamında Çalıştırılmakta Olan İşçilerin Sürekli İşçi Kadrolarına veya Mahalli İdare Şirketlerinde İşçi Statüsüne*

---

<sup>8</sup> Hizmet alımı ile çalıştırılan işçilerin İş Kanunu'nun ikinci maddesindeki hükümlere aykırı olarak çalıştırılması somut bir durumdur. İş Kanunu'nun ikinci maddesi açık bir biçimde şöyle demektedir: "Bir işverenden, işyerinde yürüttüğü mal veya hizmet üretimine ilişkin yardımcı işlerin- de veya asıl işin bir bölümünde işletmenin ve işin gereği ile teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektiren işlerde iş alan ve bu iş için görevlendirdiği işçilerini sadece bu işyerinde aldığı işte çalıştıran diğer işveren ile iş aldığı işveren arasında kurulan ilişkiye asıl işveren-alt işveren ilişkisi denir. Bu ilişkide asıl işveren, alt işverenin işçilerine karşı o işyeri ile ilgili olarak bu Kanundan, iş sözleşmesinden veya alt işverenin taraf olduğu toplu iş sözleşmesinden doğan yükümlülüklerinden alt işveren ile birlikte sorumludur. Asıl işverenin işçilerinin alt işveren tarafından işe alınarak çalıştırılmaya devam ettirilmesi suretiyle hakları kısıtlanamaz veya daha önce o işyerinden çalıştırılan kimse ile alt işveren ilişkisi kurulamaz. Aksi halde ve genel olarak asıl işveren alt işveren ilişkisinin muvazaalı işleme dayandığı kabul edilerek alt işverenin işçileri başlangıçtan itibaren asıl işverenin işçisi sayılarak işlem görürler. İşletmenin ve işin gereği ile teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektiren işler dışında asıl iş bölünerek alt işverenlere verilemez". Bu durumda hizmet alımı ile çalıştırılan işçilerin durumu son derece açıktır. Nitekim taşeronlaşmaya dair yapılan çalışmalar ihale kanunu üzerinden değil daha çok İş Kanunu ile uygulamanın çelişkisi üzerinden ele alınmıştır (Şafak 2004).

*Geçirilmesine İlişkin 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Geçici 23 ve Geçici 24 Üncü Maddelerinin Uygulanmasına Dair Usul Ve Esaslar* başlıklı Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tebliğ ile hizmet alımı ile çalışanlara yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenleme ile işçiler sürekli işçi kadrolarına değil, mahalli idare şirketlerine geçirilmiştir. Tablo 2’de görüldüğü gibi durum nettir. Sürekli işçi sayıları bu süreçte gerilemeye devam etmiştir. Hizmet alımı ile istihdam, Belediye şirketlerinde istihdama dönüşmüştür (Resmi Gazete 01/01/2018).

Belediye tarafından taşeron işçilerin doğrudan belediye kadrolarına atanmadan belediye şirketlerinde “işçi statüsüne” geçirilmesinin amacı, bu işçileri sendikal haklardan yoksun bırakarak düşük ücretle daha uzun süre çalıştırmak ve aynı zamanda işçi alımlarını kolaylaştırmaktır. Belediye ile belediye şirketleri arasındaki ilişkisi bir çeşit taşeron ilişkisi şeklinde yorumlanmaktadır (Özdemir 2021:247).

“Taşeron işçilerin kadroya geçişi için (belediyenin sürekli ve geçici işçi kadroları kullanılmayıp) belediye şirketlerinin kullanılmasında personel giderlerini baskılama amacının büyük etkisi görülmektedir. Belediyenin kadrolu işçileri arasında sendikalaşma oranı yüksektir ve toplu iş sözleşmeleriyle işçi ücretleri ve diğer özlük hakları tespit edilmektedir. Şayet taşeron işçiler belediyenin kadrolu işçileriyle aynı toplu iş sözleşmesinden yararlansaydı (ücret artışı, ikramiye, sosyal yardımlar, daha uzun yıllık ücretli izin ve mazeret izni süreleri, daha yüksek fazla mesai ücretleri vb.) belediyelere önemli bir mali külfet doğacaktı. Taşeron personelin belediye şirketlerinde çalıştırılması, belediyenin kadrolu işçileriyle farklı ücret ve diğer özlük haklarına sahip olmaları sonucunu doğurmuştur” (Cilavdaroğlu 2019:190).

## **Sonuç**

Yerel yönetimler son 30-40 yıllık süreçte ulusüstü örgütlerin yönlendiriciliğinde önemli bir dönüşüm yaşamıştır. Bu dönüşüm kentleşme süreçlerini “orta sınıflaşma” başlığı altında, tüketimi artırmanın bir aracı haline getiren, toplumsal yarardan çok sermaye birikiminin ihtiyaçlarını temel alan bir düşüncenin ürünüdür. Bu süreçte demokratikleşme adına özelleştirmeler, yerel hizmetlerin piyasalaşması, belediye işçilerinin sosyal haklarının budanması gündeme gelmiştir. Yönetişim düşüncesi, yerel yönetimler bağlamında katılımın ve birlikte yönetmenin öznelerini farklılaştırmıştır. Sendikalar, kooperatifler, kentsel sorunlar etrafında kurulmuş yerel dernekler vb. gibi toplumsal örgütlenmeler, yeni liberal dönemde

ikincilleştirilirken, özel sektörün ve ilişkili Sivil Toplum Kuruluşları'nın katılımı, demokratikleşmenin olmazsa olmazı olarak sunulmuştur. Oysa Şengül'ün (2001:14) de ifade ettiği gibi, yerel yönetimlerin güçlenmesi ve sermaye birikiminde daha merkezi bir konuma gelmesi iddia edildiği gibi demokratikleşme getirmemektedir.

Yerel yönetimler tarihsel olarak geniş halk kitlelerinin ve emekçilerin temel ihtiyaçlarını (gaz, su, elektrik, ulaşım, yol ve kanalizasyon sistemleri, çöp toplama vb.) karşılamak üzere yapılmışlardır. Aynı zamanda Belediye Sosyalizmi bağlamında bu hizmetlerin kamusal bir sorumlulukla ele alınması, barınma, kreş, rekreasyon alanları, spor olanakları gibi ihtiyaçların karşılanması gündeme gelmiştir.

Devletin piyasanın öncelikleri için yeniden yapılanması, Belediyelerin önceliklerini de farklılaştırmıştır. Belediyeler bir yandan sermaye birikiminin ihtiyaçlarına göre yapılırken, kent yoksullarının sorunlarını kalıcı olarak çözmek yerine, sosyal yardım faaliyetlerini öne çıkarmışlardır. Yeni kamu yöneticiliği ile şirket gibi düşünölmeye başlanan belediyeler, faaliyetlerinin asli unsuru olan belediye işçilerinin haklarını, maliyetleri azaltmak adına törpülemişlerdir. Bu tip belediyelerin kaynak yaratmak konusundaki başarısı, kent hakkının baskılanması adına gerçekleşmektedir.

Türkiye'de yerel yönetimler açısından sosyalist belediyeçilik uygulamalarının somut örnekleri 1970'lerde ortaya konulmuştur. Ancak özellikle 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrasında açığa çıkan iklim, 24 Ocak 1980 ekonomik programında vücut bulan neoliberal politikaların uygulanmasına olanak tanımıştır. Bu da sosyal politika alanında önemli bir paradigma değişimine yol açmıştır.

Sendikal hak ve özgürlüklerin baskı altına alındığı, güvencesiz ve esnek çalıştırma biçimlerinin yaygınlaştığı, eğitim, sağlık başta olmak üzere kolektif hakların piyasa koşullarına teslim edildiği bir süreçte, kamu hizmetleri de özel sektör eli ile ya da özel sektör mantığı ile gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

Bu süreçten belediye çalışanları olumsuz olarak etkilenmişlerdir. Bir yandan hizmet alım ihaleleri ile işçiler, taşeron çalışmaya mahkûm edilmiş diğer yandan bu süreç siyasal iktidarın hegemonyasının güçlenmesini sağlayan bir sürecin parçası kılınmıştır. Türkiye'de belediye ihalelerinin yüzde 70'i iktidarla "bağlantılı" ve "ilişkili" firmalara gitmiştir. Bu şirketlerin birçoğunun sahipleri ya da ortakları arasında pek çok il, ilçe başkanı yardımcıları veya il ve ilçe teşkilatı üyesi gibi AKP'nin yerel düzeydeki yetkilileri bulunmaktadır (Gürakar

2018:168-171). Bu durum siyasal iktidarın yerel yönetimler ve ihaleler üzerinden önemli sayıda işçiyi kendisine bağlamasını sağlamıştır. Bunun temel araçlarından biri de hükümete yakınlığı ile bilinen sendikalar olmuştur. Koray ve Temiz (2014:25), 1980 sonrasında ağırlık kazanan ve günümüzde de sürdürülen modeli, “*klientalist yaklaşımlarla, popülist uygulamaların ağırlıkta olduğu bir sosyal yardım devleti*” olarak tanımlamaktadır.

Taşeronlaşmaya yönelik Belediye işçilerinin belediyenin sürekli işçi kadroları yerine, belediyenin işlerini yüklenen şirketlerinin işçileri haline getirilmesi hem yasal yükümlülüklerden kaçmanın hem de işçilerin sosyal haklarının baskı altında almanın bir aracıdır.

Kent hakkı bireysel bir hak değil, belli bir odağı olan kolektif bir haktır. Bu anlamda kenti var eden tüm emekçileri kapsayan bir hak olarak kendini ortaya koymaktadır. Kent hakkı dendiğinde belediye işçileri, sanayi işçileri, geçici işlerde çalışanlar, plaza çalışanları, bakım hizmeti verenler, belediye yetkilileri, şehir yaşamının üretimi ve yeniden üretiminde rol oynayan kolektif emek düşünülme durumundadır (Harvey 2013:199).

Bu bağlamda işçilerin, emekçilerin katılımını esas alan, onların örgütlenmelerine katkı yapan, göçmenlerin sorunlarının ayrıca üzerine eğilen, cinsiyetçiliğe karşı istihdamda kadın kotasını uygulayan, bakım hizmetlerini üstlenen, çocukların ve gençlerin ihtiyaçlarını gözeten, en nihayetinde kentin değişim değerini değil, kullanım değerini öne çıkartan, kent-kır arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlayan, kentsel hizmetleri çepere yayan, İstanbul başta olmak üzere kentleri ticari bir mal olarak gören anlayışlarla hesaplaşan, kentsel siyasete katılımı mahalle ölçeğinden itibaren kuran, sermayenin değil, emeğin beklentilerine cevap üreten bir yerel siyasete ihtiyaç bulunmaktadır. Bu ihtiyaç, bağımsız ve demokratik bir sendikacılığı, konut, tüketim, üretim kooperatiflerini, mahalle derneklerini kapsayan katılımcı bir yönetim modelini zorunlu kılmaktadır.

## **Kaynakça**

- Bayramoğlu, S. (2015). *Toplumcu Belediye: Nam-ı Diğer Belediye Sosyalizmi*. Ankara: Notabene Yayınları.
- Bremner, R. H. (1950). The Civic Revival in Ohio: Municipal Ownership and Economic Privilege. *The American Journal of Economics and Sociology*, 9(4), 477–482. <http://www.jstor.org/stable/3483553>

- BSB (2007). *IMF gözetiminde on uzun yıl, 1998-2008 farklı hükümetler, tek siyaset*. Bağımsız Sosyal Bilimciler, İstanbul: Yordam Kitap.
- Cilavdaroğlu, A. (2019). Personel Hizmeti Sunan Belediye Şirketleri. *Sayıştay Dergisi*, (113), 181 - 205.
- DİSK-AR (2019). Sendikalaşma Araştırması:Türkiye’de Sendikalaşma, Toplu İş Sözleşmesi Kapsamı ve Grevler (2013-2019), Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Araştırma Dairesi (DİSK- AR), 27/02/2019 <http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2019/02/Sendikalaşma-Arastirmasi.pdf>
- Dogliani, P. (2002). European Municipalism in the First Half of the Twentieth Century: The Socialist Network. *Contemporary European History*, 11(4), 573–596. <http://www.jstor.org/stable/20081861>
- Doğan, E. ve Akın, C. (2021). Sermaye Birikim Sürecinin Aktörü Olarak Yerel Yönetimler: Türkiye’deki Büyükşehir Belediyelerinin Bütçe Gelirleri ve Giderleri İçin Kümeleme Analizi (2009-2018). *Mülkiye Dergisi*, 45(3),731-769.
- Durmaz, O. S. (2016). Neo-Liberal Sosyal Politika Rejiminin Tesisi ve AKP. *Çalışma ve Toplum*, 2016/1, 48, 143-168.
- Ercan, F. ve Ş. Oğuz (2006). Sınıfsal Bir İlişki ve Süreç Olarak Ölçek: Kamu İhale Yasası. *Praksis*, 15, Ekim 2006.
- Güler, B. A. (2003). Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye, Ankara: Praksis, Kış- Bahar, 9, 93-116.
- Gürakar, E. Ç. (2018). *Kayıрма Ekonomisi AKP Döneminde Kamu İhaleleri*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Harvey, D. (2013). *Asi şehirler*, (Çev. Ayşe Deniz Temiz), İstanbul: Metis Yayıncılık.
- ILO (2001). The Impact of Decentralization and Privatization on Municipal Services: Report for discussion at the Joint Meeting on the Impact of Decentralization and Privatization on Municipal Services, **International Labour Organization** Geneva, 15-19 October 2001 <https://www.ilo.org/public/english/standards/relm/gb/docs/gb283/pdf/jmmsr.pdf> Erişim[11/08/2023]
- İBB (2019). İstanbul Büyükşehir Belediyesi 2018 Faaliyet Raporu, <https://www.ibb.istanbul/Uploads/2019/5/İBB-FAALİYET-RAPORU-2018-v4.pdf> [Erişim: 02.09.2019]



- Kaya, Ö. M., Sezgin, E., Kıran, M. D. (2018). Belediye İşçilerinin Ücret Düzeyleri: Pilot Bir Uygulama, *Emek Araştırma Dergisi* (GEAD) , 9 (14), Aralık 2018, 103-118.
- KHK (2017). 20/11/2017 tarihli ve 696 sayılı Kanun Hükmünde Kararname (<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/12/20171224-22.htm>) Erişim[01/10/2023]
- KİK (2023). Kamu İhale Kurumu, İhale İstatistikleri <https://www.ihale.gov.tr/ihale-istatistikleri-45-1.html> [Erişim: 13.10.2023]
- KİK (2019). Kamu İhale Kanunu Gerekçesi, <http://www.ihale.gov.tr/DokumanDownload.aspx?DokumanID=995> [Erişim: 02.09.2019]
- Koç, Y. (2001). Taşeronluk ve Fason Üretim: Sorunlar, Çözümler, Ankara: Türk-İş Eğitim Yayınları. <http://www.yildirirkoc.com.tr/usrfile/1322171572b.pdf>
- Koray, M. ve Temiz, H.E. (2014). Merkezi Yönetimle İlişkiler, Kısıtlar ve Harcamalar Çerçevesinde Sosyal Belediyecilik ve Dört Büyükşehir Belediyesi Açısından Uygulamalar. *Çalışma ve Toplum*, 42.
- Lefebvre, H. (2015). Şehir Hakkı, Türkçesi: Işık Ergüden, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Mevzuat (2019a). 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu, Mevzuat Bilgi Sistemi <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4734.doc> [Erişim: 02.09.2019].
- Mevzuat (2019b). 4735 sayılı Kamu İhale Sözleşmeleri Kanunu, Mevzuat Bilgi Sistemi [Erişim: 02.09.2019].
- Mevzuat (2019c). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6111.pdf> [Erişim: 02.09.2019]
- MİGM (2019a). 2010 Yılı Mahalli İdareler Genel Faaliyet Raporu, [https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler//2010\\_yili\\_faaliyet\\_raporu-20190429162338.pdf](https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler//2010_yili_faaliyet_raporu-20190429162338.pdf) [Erişim: 02.09.2019]
- MİGM (2019b). 2011 Yılı Mahalli İdareler Genel Faaliyet Raporu, [https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler//2011\\_yili\\_faaliyet\\_raporu-20190429162446.pdf](https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler//2011_yili_faaliyet_raporu-20190429162446.pdf) [Erişim: 02.09.2019]

- MİGM (2019c). 2013 Yılı Mahalli İdareler Genel Faaliyet Raporu, [https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler//2013\\_yili\\_faaliyet\\_raporu-20190429162653.pdf](https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler//2013_yili_faaliyet_raporu-20190429162653.pdf) [Erişim: 02.09.2019]
- MİGM (2019d). 2015 Yılı Mahalli İdareler Genel Faaliyet Raporu, [https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler//2015\\_yili\\_faaliyet\\_raporu-20190429163013.pdf](https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler//2015_yili_faaliyet_raporu-20190429163013.pdf) [Erişim: 02.09.2019]
- MİGM (2019e). 2017 Yılı Mahalli İdareler Genel Faaliyet Raporu, [https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler/2017\\_m-gnl\\_faal\\_rpr-20180904082437.pdf](https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler/2017_m-gnl_faal_rpr-20180904082437.pdf) [Erişim: 02.09.2019]
- MİGM (2022a). 2018 Yılı Mahalli İdareler Genel Faaliyet Raporu, [https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler/2018\\_faal-yet\\_raporu\\_kapakl--20191205075619.pdf](https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler/2018_faal-yet_raporu_kapakl--20191205075619.pdf) [Erişim: 01.10.2023]
- MİGM (2022b). 2019 Yılı Mahalli İdareler Genel Faaliyet Raporu, <https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler/2019-yili-mahall-i-dareler-genel-faal-yet-raporu-18082020-20200818142825.pdf> [Erişim: 01.10.2023]
- MİGM (2022c). 2020 Yılı Mahalli İdareler Genel Faaliyet Raporu, [https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler/2020\\_yili\\_mahall-idareler-genel-faal-yet-raporu-20210621180102.pdf](https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler/2020_yili_mahall-idareler-genel-faal-yet-raporu-20210621180102.pdf) [Erişim: 01.10.2023]
- MİGM (2022d) 2021 Yılı Mahalli İdareler Genel Faaliyet Raporu, [https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler/2021\\_yili\\_mahall--dareler-genel-faal-yet-raporu-20220720132303.pdf](https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler/2021_yili_mahall--dareler-genel-faal-yet-raporu-20220720132303.pdf) [Erişim: 01.10.2023]
- MİGM (2022e). 2022 Yılı Mahalli İdareler Genel Faaliyet Raporu, [https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler/faal-yet-raporu\\_4-20230904213511.pdf](https://webdosya.csb.gov.tr/db/yerelyonetimler/icerikler/faal-yet-raporu_4-20230904213511.pdf) [Erişim: 01.10.2023]
- Öngel, F.S. (2019). Sendika-Kooperatif İlişkileri ve Sendikaların Yatırım Faaliyetleri. *Krizle Karşı Kooperatifler* içinde, Der: F. Serkan Öngel ve Uygur D. Yıldırım, İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Özdemir, F. (2021). Personel Çalıştırılmasına Dayalı Hizmet Alımı Ve Belediye Şirketlerinde “İşçi Statüsü”, *Emek Araştırma Dergisi* (GEAD), 12(19), Haziran 2021.
- Özveri, M. (2010). Alt İşveren: İş Hukukunun Altının Oyulması ve Yargı Kararları. *TES-İŞ Dergisi* (Ağustos 2010), 110-122

- Puolokainen T., Jaansoo, A. (2018). Bureaucracy and Service Delivery  
In: Farazmand, A. (eds) Global Encyclopedia of Public  
Administration, Public Policy, and Governance. Springer, Cham,  
603-605.
- Resmi Gazete (01/01/2018). Kamu kurum ve kuruluşlarında personel  
çalıştırılmasına dayalı hizmet alımı sözleşmeleri  
kapsamında çalıştırılmakta olan işçilerin sürekli işçi kadrolarına  
veya mahalli idare şirketlerinde işçi statüsüne geçirilmesine  
ilişkin 375 sayılı kanun hükmünde kararnamenin geçici 23 ve  
geçici 24 üncü maddelerinin uygulanmasına dair usul ve esaslar,  
Tebliğ  
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/01/20180101-5.htm>
- Resmi Gazete (11/09/2014). İş Kanunu İle Bazı Kanun Ve Kanun  
Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması İle Bazı  
Alacakların Yeniden Yapılandırılmasına Dair Kanun, 11/09/2014,  
Resmî Gazete Sayı: 29116 (Mükerrer)  
<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4735.pdf> [Erişim:  
02.09.2019]
- Resmi Gazete (25/02/2011). Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılması  
İle Sosyal Sigortalar Ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu Ve  
Diğer Bazı Kanun Ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde  
Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, 27857 (mükerrer),  
Kanun No: 6111, Kabul tarihi: 13/02/2011  
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/02/20110225M1-1.htm>
- Sayan, İ. Ö. (2018). Türkiye’de Kamuda Taşeron İşçi İstihdamı: 696 Sayılı  
KHK’ya İlişkin Bir Değerlendirme, *Emek Araştırma  
Dergisi* (GEAD), 9(14), Aralık 2018, 51-64.
- SBB (2019) Kamu Sektörü İstihdam Sayıları, 2018-2019 Dönemi, Strateji  
ve Bütçe Başkanlığı, <http://www.sbb.gov.tr/kamu-istihdami/>
- Standing, G. (2014). *Prekarya*, (Çev. Ergin Bulut), İstanbul: İletişim  
Yayınları.
- Şafak, C. (2004). 4857 Sayılı İş Kanunu Çerçevesinde Taşeron (Alt  
İşveren) Meselesi. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 51,  
Mart/Nisan, 111-132.
- Şengül, T. (2001) Kentsel Siyaset ve Çelişki- Kapitalist Kentleşme  
Süreçleri Üzerine Yazılar, İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve  
Demokrasi Akademisi (WALD).
- TBB (tarihsiz) İhtiyaç Fazlası İşçilerin Nakline İlişkin Rehber (6111 Sayılı  
Kanununun 166’ncı Maddesine Göre), Türkiye Belediyeler

Birliği, s.3  
[http://www.tbb.gov.tr/storage/userfiles/rehber\\_ve\\_bilgi\\_notlari/6111\\_torba\\_isci\\_fazla.pdf](http://www.tbb.gov.tr/storage/userfiles/rehber_ve_bilgi_notlari/6111_torba_isci_fazla.pdf)

TBMM (2019). Türkiye Cumhuriyeti Anayasası,  
[https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa\\_2018.pdf](https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf)

Thompson, E. P. (2006). İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu, (Çev. Ayşe Buğra), İstanbul: Birikim Yayınları.

TÜİK (2019). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları (M), Dinamik Sorgulama,  
<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr> Erişim  
[26.09.2019]

UNDP (2020). Catalyzing Private Sector Investment In Climate Smart Cities, Publication World Bank Group United Nations Development Programme and, Global Infrastructure Facility, Tuesday, 11 August, 2020

WB World Bank (1989). Sub-Saharan Africa: From Crisis to Sustainable Growth. A Long-Term Perspective Study. International Bank for Reconstruction and Development (World Bank). Washington, USA. 1989.  
<https://documents1.worldbank.org/curated/en/498241468742846138/pdf/multi0page.pdf> Erişim [26.08.2023]

WB World Bank (2000). Cities in Transition: World Bank Urban and Local Government Strategy, International Bank for Reconstruction and Development (World Bank). Washington, USA. 2000.

## YAYIN ETİĞİ İLKELERİ

### I. Derginin Amacı

Literatüre bakıldığında siyaset ve yönetim olgusuna ilişkin çalışmaların başlıca sorunu, kuram ile uygulama arasındaki ilişkisizliktir. Genel akademik yaklaşım kuramsal çalışmayı, yazındaki -ve daha çok da İngilizce yazındaki- çalışmaları okuyup özetlemekle sınırlı kalmaktadır. Bir dizi makale, araştırma ya da kitabı gözden geçirip özetlemek işi kuramsal etkinlik olunca, ülkenin siyasi ve idari gerçekliğini araştırma işi, memlekete ait olguları hâlihazırda ortaya atılmış kuramların/modellerin cılız ışığında anlamlandırma çabasına eşitlenir. Bu, heyecansız ve renksiz bir test etme işidir; daha genel bir deyişle aktarma işlemidir. Oysa kuram ile uygulama bir bütündür. Araştırma soyuttan somuta yükselir; somut soyutlanır ve gerçeklik açıklanır. Heyecanlı iş, gerçekliği açıklama ve bu sayede yaşamı yeniden kurma gücü verecek genellemelere ulaşma işidir; daha genel bir deyişle yaratma işlemidir. Bu, üretilmiş kuram cümlelerini “alıp kullanmak”la değil, kuram cümlelerini “kurmak”la başarılabilir bir iştir. Başka modeller, kuramlar, okullar, ister güneyde ister kuzeyde üretilmiş olsun, ister antik ister çağdaş zamanlara ait olsun, kuramsal açıklama yeteneğimizin vazgeçilmez girdileri olarak çok değerlidirler. Bunları açıklama gücümüzün sınırlayıcılarına dönüştürmek, değerlerini teslim etmemek olur. MEMLEKET Siyaset Yönetim, araştırmacıların kuram-aktarıcı değil kuramcı olarak bir arada çalışabilecekleri bir alan yaratmayı amaçlamaktadır. Memleket Siyaset Yönetim hangi zamanda ve nerede olursa olsun, idari ve siyasi gerçekliğe ilişkin özgün sorular soran ve bu soruları derinlemesine araştıran çalışmaları yayımlamaktadır.

### II. Etik Kurallar

MEMLEKET Siyaset Yönetim Dergisi, Dergi’de yayımlanacak yazıların yayın sürecinde; yazarlar, hakemler ve editörlerden **Committee on Publication Ethics (COPE)**, **Açık Erişim Dergiler Dizini (Directory of Open Access Journals, DOAJ)** gibi kuruluşlar tarafından belirlenmiş **Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık İlkeleri ile En İyi Uygulamalar**'a bağlı kalmaları ve **Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi**'nde belirtilen “bilimsel araştırma ve yayın etiğine aykırı eylemler”de bulunmamalarını beklemektedir.

**a) Açık Erişim:** MEMLEKET Siyaset Yönetim Dergisi, açık ve bedelsiz akademik yayıncılık ilkesine bağlıdır. Yazarlardan makale işleme, gönderme ve yayımlanma sürecinde bir ödeme talep edilmez. Her

makaleye yayımlanma tarihinden itibaren derginin internet sayfası üzerinden hiçbir kısıtlama ve gecikme olmaksızın tam metin olarak erişilebilir.

**b) İntihal:** Başkalarının özgün fikirlerini, metotlarını, verilerini veya eserlerini bilimsel kurallara uygun biçimde atıf yapmadan kısmen veya tamamen kendi eseri gibi göstermek.

**c) Sahtecilik:** Bilimsel araştırmalarda gerçekte var olmayan veya tahrif edilmiş verileri kullanmak.

**d) Çarpıtma:** Araştırma kayıtları veya elde edilen verileri tahrif etmek, araştırmada kullanılmayan cihaz veya materyalleri kullanılmış gibi göstermek, destek alınan kişi ve kuruluşların çıkarları doğrultusunda araştırma sonuçlarını tahrif etmek veya şekillendirmek.

**e) Tekrar yayım:** Bir araştırmanın sonuçlarını ya da bir yazının özgün fikirlerini aynen ya da büyük oranda içeren ve daha önce yayınlanmış bir yazının benzerini sunmak.

**f) Dilimleme:** Bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla yazıda sunmak.

**g) Haksız yazarlık:** Aktif katkısı olmayan kişileri yazarlar arasına dâhil etmek veya olan kişileri dâhil etmemek, yazar sıralamasını gerekçesiz ve uygun olmayan bir biçimde değiştirmek, aktif katkısı olanların isimlerini sonraki baskılarda eserden çıkartmak, aktif katkısı olmadığı hâlde nüfuzunu kullanarak ismini yazarlar arasına dâhil ettirmek, tez çalışmalarından üretilen makalelerde tez danışmanının ismine yazarlar arasında yer vermek,

**h) Diğer etik ihlal türleri:** 1) Destek alınarak yürütölen araştırmalar sonucu yapılan yayınlarda destek veren kişi, kurum veya kuruluşlar ile bunların katkılarını belirtmemek, 2) Henüz sunulmamış veya savunularak kabul edilmemiş tez veya çalışmalarını, sahibinin izni olmadan kaynak olarak kullanmak, 3) Yayınlarında hasta haklarına riayet etmemek, 4) İncelemek üzere görevlendirildiği bir eserde yer alan bilgileri eser sahibinin açık izni olmaksızın yayınında kullanmak, 5) Bilimsel bir çalışma kapsamında yapılan anket ve tutum araştırmalarında katılımcıların açık rızasını almadan ya da araştırma bir kurumda yapılacaksa ayrıca

kurumun iznini almadan elde edilen verileri yayımlamak, 6) Araştırmalarda, çalışmalara başlamadan önce alınması gereken izinleri yetkili birimlerden yazılı olarak almamak, mevzuatın veya Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmelerin ilgili araştırmaya dair hükümlerine aykırı çalışmalarda bulunmak, 7) Araştırmacılar veya yetkililerce, yapılan bilimsel araştırma ile ilgili olarak muhtemel zararlı uygulamalar konusunda ilgilileri bilgilendirme ve uyarma yükümlülüğüne uymamak, 8) Bilimsel çalışmalarda, diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri ve bilgileri, izin verildiği lde ve şekilde kullanmamak, bu bilgilerin gizliliğine riayet etmemek ve korunmasını sağlamamak, 9) Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yrtlen her türlü araştırmalar kapsamında Etik Kurul izni almamak.

## **YAZIM İLKELERİ**

MEMLEKET Siyaset Yönetim (MSY) 2006 yılında yayın hayatına başlayan ulusal hakemli statüde bir dergidir. 2011 yılından itibaren yılda iki sayı çıkan Dergi, ULAKBİM TR Dizin Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı ve IBSS'de yer almaktadır.

MEMLEKET Siyaset Yönetim Dergisi yazarlardan, hakemlerden ve editörlerden yukarıda belirtilen etik ilkelere ek olarak aşağıda yer verilen sorumluluklara da uymasını beklemektedir.

### **I. Genel Kurallar ve Makale Değerlendirme Süreci**

**1.** Yayın Kurulu makalenin derginin amaç ve yayın alanına uygun olmaması, etik ilkeler ya da yazar sorumluluklarına uyulmaması gibi durumlarda makaleyi hakemlere göndermeden ret kararı verebilir. Yayın Kurulu'nun makalenin kabulü konusunda hem içerik hem de biçim bakımından nihai karar hakkı saklıdır.

**2.** Yazılar, yayımlanmak üzere kabul edildiğinde MEMLEKET Siyaset Yönetim Dergisi işleme, çoğaltma, temsil, basım, yayım, dağıtım ve internet yoluyla iletim de dahil olmak üzere her türlü umuma iletim haklarına sahip olacaktır. Bununla birlikte yazar(lar)ın patent hakları, yazar(lar)ın gelecekte kitaplarında veya diğer çalışmalarında makalenin tümünü referans vermek kaydıyla ücret ödemeksizin kullanma hakkı, makaleyi satmamak koşuluyla kendi amaçları için çoğaltma hakkı gibi fikri mülkiyet hakları saklıdır.

**3.** Dergiye gönderilen yazı, daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır.

**4.** Dergiye gönderilen yazılardan yayımlanmayanlar yazara geri gönderilmeyecektir.

**5.** Dergiye gelen yazıların, yazım kurallarına uygun olması gerekmektedir. Yazım kurallarına uygun olmayan yazılar Yayın Kurulu'nca hakem değerlendirme süreci başlatılmadan reddedilecektir.

**6.** Gelen yazılar, Ithenticate, Turnitin, intihal.net vb. programlara yüklenerek hem içerik hem de biçim kapsamında etik incelemesine tabi tutulacaktır. Etik kurallara uygun olmayan yazılar Yayın Kurulu'nca hakem değerlendirme süreci başlatılmadan reddedilecektir.



7. Yazı önerileri, kör hakem değerlendirme sistemine göre değerlendirmeye alınacaktır. Asgari iki hakem incelemesi sonucunda yazının yayımlanıp yayımlanmayacağına Yayın Kurulu karar verecektir. Yazılar Yayın Kurulu'na ulaştıktan sonra en geç üç ay içinde yazara olumlu ya da olumsuz yanıt verilecektir.
8. Yazardan düzeltme istenmesi durumunda, düzeltmenin en geç iki ay içinde yapılarak Yayın Kurulu'na ulaştırılması gerekmektedir.
9. Yazıların uzunluğu 8.000 sözcüğü geçmemelidir. Bu sınırı aşan yazılar Yayın Kurulu ve editör tarafından değerlendirilir.
10. Yazıların ilk sayfasında yazının başlığının Türkçe ve İngilizcesi ile birlikte 150 sözcüğü geçmeyen Türkçe ve İngilizce özeti ve yine Türkçe ve İngilizce 5 anahtar sözcüğün belirtilmesi gerekmektedir.
11. Yazarlar makalelerini gönderirken ayrı bir Word sayfasında unvanlarını, görev yaptıkları kurumları, haberleşme adreslerini, telefon numaralarını, e-posta adreslerini ve ORCID (Open Researcher ve Contributor ID) numarasını bildirmelidir. (<http://orcid.org>)
12. Yazarlara telif ücreti ödenmemektedir.
13. Yazılar, Dergipark üzerinden MEMLEKET Siyaset Yönetim Dergisi'ne gönderilmelidir.
14. Sayılar için temalar belirlenebilir ve temalı sayının editörlüğünü Yayın Kurulu içinden biri üstlenebileceği gibi dışardan uzman bir kişi de üstlenebilir.
15. Tema konusu olan sayılarda tema konusu olan makalelere öncelik verilir. Tema dışı makale gönderen yazar(lar) yazılarının daha sonraki sayılarda yayınlanabileceğini kabul ederler.
16. MEMLEKET Siyaset Yönetim Dergisi'nde bilimsel makalelerin yanı sıra "kitap incelemeleri"ne, sayı konuları ile ilişkili "belge çevirilerine" yer verilmektedir.

## 1. Yazarların Sorumlulukları

Yazarlar;

- a) Sunulan makalenin yazar(lar)a ait özgün bir çalışma olduğunu,
- b) Tüm yazarların bu çalışmaya fiilen katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını,
- c) Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını,
- d) Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını,
- e) Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan telif haklarını ihlal etmediğini,
- f) Makalenin yayımlanması durumunda telif haklarını ücretsiz vermeyi,
- g) Kör hakemlik kuralı çerçevesinde gizli kalması gereken hakemin kimliğinin tahmin edilmesi ya da öğrenilmesi durumunda vakit kaybetmeden editöre haber vermeyi taahhüt eder.

## 2. Hakemlerin Sorumlulukları

Hakemler;

- a) Nesnel ve tarafsız bir değerlendirme yapmalıdır.
- b) Yazarlarla, çalışmayla, kurumlarla veya varsa yapılan araştırmaya maddi destek sağlayanlarla çıkar çatışması ya da uyuşması içinde olmamalıdır. Olduğunu fark ettiğinde hakemlikten çekilmelidir.
- c) Gönderilen makaleyi değerlendirmeye yetkin olmadığı kanaatine sahip olduğunda ya da makul süre içinde değerlendirmeyi tamamlayamayacağını öngördüğünde hakemlikten çekilmelidir.



## II. Yazım Kuralları

1. Yazı, Word formatında, tek satır aralığında, başlıklar 12 punto; ana bölümler 11 punto; dipnotlar 9 punto; kaynakça, tablo, şekil gibi bölümler 10 punto harf büyüklüğünde ve Times New Roman karakterinde yazılmalıdır. Öz ve Abstract 10,5 punto Calibri karakterinde yazılmalıdır.

2. Giriş ve sonuç bölümleri dışında birincil düzey başlıklar (1, 2, 3,...) ikincil düzey başlıklar (1.1., 1.2, 1.3.), üçüncül düzey başlıklar (1.1.1., 1.1.2, 1.1.3) biçiminde gösterilmelidir.

3. Yazıda, genel olarak kısaltmaları ile kullanılan kurum adları ilk kullanımda açık olarak yazılırken yanında parantez içinde kısaltması verilmeli, tekrar kullanımlarda ise sadece kısaltması kullanılmalıdır. Örneğin: Dünya Bankası (DB) 1994 tarihli raporuyla da yönetim kavramını geliştirmeye devam etmiştir. DB bu raporda daha çok...

4. Yazı içinde yer verilen kitap, kitapçık, dergi, rapor, film, belgesel adları, her bir sözcüğünün ilk harfi büyük olacak şekilde italik olarak, makale adları ise tırnak içinde ve her bir sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde normal yazılmalıdır.

5. Yazı içinde yer verilen tablo ve şekillerin her birine numara ve başlık verilme ve bu numaralı başlıklar 10 punto büyüklük ve bold olacak biçimde tablo ya da şeklin alt kısmına yazılmalıdır. Yazı içinde ilgili tablo ve şekillerden bahsedilirken de “Tablo-1’de görüldüğü üzere” ya da “Şekil-1’de gösterildiği gibi” şeklinde yazılmalıdır.

6. Yazı içinde yapılacak alıntılar birkaç cümleyi geçmiyorsa, eklenen ilgili paragrafın içine tırnak işareti içine alınarak eklenmelidir. Yapılan alıntı birkaç cümleyi geçen uzun bir alıntı ise bu durumda alıntı yine tırnak içinde olmak kaydıyla ayrı bir paragraf olarak yazılmalıdır. Böyle kullanıldığı durumlarda uzun alıntının büyüklüğü 10 punto yapılmalı ve bir tab tuşu girintisi içeriden yazılmalıdır.

7. Yazı içinde yapılacak yollamalar ayraç içinde gösterilecektir. Kaynakça da bu yollama sistemine uygun olarak hazırlanacaktır. Aşağıda farklı nitelikteki kaynakların metin içindeki yollamalarda ve kaynakçadaki yazılış biçimleri örneklerle gösterilmiştir:

**a) Tek yazarlı kitaplar ve makaleler:**

Metin içindeki yollamada (kitap):

(Güler, 2016: 18).

Aynı yazarın, aynı yıl birden fazla eserine yollama yapılması durumunda:

(Güler, 2016a: 18); (Güler, 2016b: 110).

Kaynakçada:

Güler, Birgül Ayman (2016), *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi –Yapısal Uyarılama Politikaları 1980-1995*, (Ankara: İmge Yayınları).

Metin içindeki yollamada (makale):

(Alada, 2012: 15).

Kaynakçada:

Alada, Adalet Bayramoğlu (2012), “Erken Cumhuriyet Döneminde Bir Modernleşme Deneyimi: ‘Belediye’ ‘Mahalle’yi İkame Edebildi mi?”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 21 (1), s. 1-15.

**b) İki yazarlı kitaplar ve makaleler:**

Metin içindeki yollamada (kitap):

(Keleş ve Mengi, 2015: 34).

Kaynakçada:

Keleş, Ruşen ve Ayşegül Mengi (2015), *İmar Hukukuna Giriş*, (Ankara: İmge Yayınları).

Metin içindeki yollamada (makale):

(Sezen ve Karasu, 1999: 28).

Kaynakçada:

Sezen, Seriy ve Koray Karasu (1999), “Belediyelerde Kadro ve İstihdam Yapısı”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 8 (3), s. 20-55.

**c) İkiiden çok yazarlı kitaplar ve makaleler:**

Metin içindeki yollamada (kitap):

(Akdoğan vd., 2013: 19).

Kaynakçada:

Akdoğan, Akif Argun, Aslı Akay, Mustafa Tamer ve Necla Kılınc (2013), *Türkiye’de Ulusal ve Yerel Planlama İlişkileri: Mersin İli Örneği*, (Ankara: TODAİE).

İkiiden çok yazarlı makaleler de yukarıdaki örneğe göre kaynakçada yer alacak ve yollamalar da bu örneğe göre yapılacaktır.

**d) Derleme yayınlar içinde yer alan makaleler:**

Metin içindeki yollamada:

(Boratav, 2015: 56).

Kaynakçada:

Boratav, Korkut (2015), “Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi”, Oral, Necdet (Der.), *Türkiye’de Tarımın Ekonomi-Politiği: 1923-2013*, (Ankara: NoraBene Yayınları ve Bursa ZMO): 53-69.

**e) Çeviri yayınlar:**

Metin içindeki yollamada:

(Buharin, 2005: 37).

Kaynakçada:

Buharin, Nikolay, *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*, (Çev. Uğur S. Akalın), (İstanbul: Bağlam Yayınları).

**f) Kurum yayınları:**

Metin içindeki yollamada:

(DPT, 1989: 145).

Kaynakçada:

DPT (1989), *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı* (1990-1994), (Ankara).

**g) İnternet kaynakları:**

Metin içindeki yollamada:

(Özgentürk, 2009).

Kaynakçada:

Özgentürk, Işıl (2017), “Yeniden Köy Enstitüleri”, [https://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/696793/Yeniden\\_Koy\\_Enstituleri.html](https://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/696793/Yeniden_Koy_Enstituleri.html) (14.03.2017).

Metin içindeki yollamada:

(Dışişleri Bakanlığı, 2010).

Kaynakçada:

Dışişleri Bakanlığı (2010), <http://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa> (16.06.2010).

**h)** Bunların dışında adı uzun çeşitli resmi yayınlara ya da mevzuata metin içinde yapılacak yollamalarda, kısaltmalar kullanılmalıdır. Örneğin Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi için ÜKBAYEY, Devlet Memurları Kanunu için DMK gibi.

**ı)** Kaynakçada biçim, ilk satır normal satır başlangıcı, ikinci satırdan itibaren bir tab tuşu girinti verilecek şekilde olmalıdır.

**j)** Yollamalar dışındaki açıklamalar için dipnot kullanılmalıdır.